T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNDEN UZAKLAŞMANIN PSİKO-SOSYAL SEBEPLERİ

Doktora Tezi

Ahmet Rifat SAĞLAM

Çorum – 2025

DİNDEN UZAKLAŞMANIN PSİKO-SOSYAL SEBEPLERİ

Ahmet Rifat SAĞLAM

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Doktora Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Muammer CENGİL

Çorum 2025

Ahmet Rifat SAĞLAM tarafından hazırlanan "Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebepleri" adlı tez çalışması 12/05/2025 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ali Rıza AYDIN ……

Prof. Dr. Muammer CENGİL ……

Prof. Dr. Mustafa BIYIK ……..

Doç. Dr. Selahattin YAKUT ……

Doç. Dr. Nevzat GENCER ……..

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun 16/05/2025 tarih ve 2025/844 sayılı kararı ile Ahmet Rifat SAĞLAM'ın Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Doktora derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Ahmet Rifat SAĞLAM

DİNDEN UZAKLAŞMANIN PSİKO-SOSYAL SEBEPLERİ

Ahmet Rifat SAĞLAM

ORCID: 0000-0002-7011-1422

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Doktora Tezi

Aralık 2025

ÖZET

Bu tez, bireylerin dinden uzaklaşma süreçlerinde etkili olan psiko-sosyal faktörleri incelemeyi amaçlamaktadır. Toplumsal ve bireysel düzeyde yaşanan değişimlerin ve bireylerin dinî inançlarından uzaklaşmalarına yol açan sebeplerin anlaşılması, bu çalışmanın temel hedefidir. Araştırma, dinin ve dinî inançların bireylerin hayatındaki rolünü inceleyerek, dinden uzaklaşmanın kişisel, sosyal ve psikolojik boyutlarını kapsamlı bir şekilde değerlendirmektedir.

Bu bağlamda çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın verileri, dinden uzaklaşma deneyimlerini yaşamış toplam yirmi katılımcıyla yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Bu görüşmelerden elde edilen bulgular, tematik analiz yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. Bu yöntem sayesinde, bireylerin dinî inançlarından uzaklaşmalarında etkili olan kişisel, psikolojik ve sosyal faktörler belirlenmiş ve bu faktörler detaylı olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın sonucunda, dinden uzaklaşmanın çok boyutlu bir süreç olduğu ve bu süreci etkileyen çeşitli psiko-sosyal faktörlerin bulunduğu görülmüştür. Çocukluk ve gençlik döneminde maruz kalınan yüzeysel veya ezberci din eğitimi, dinî liderlerin tutarsız davranışları, toplumsal modernleşme ve bireyselleşme süreçleri, ailevi baskılar, duygusal travmalar ve anlam arayışına çözüm sunabilecek dinî çözümler bulunamaması gibi unsurlar bu faktörlerden bazılarıdır. Ayrıca, dinî pratiklerin dayatmacı bir şekilde sunulması, dinî toplulukların kapalı ve yargılayıcı yapıları, bilimsel ve felsefi sorgulamalar, bireylerin dine olan

bağlılıklarını zayıflatan diğer önemli faktörler olarak öne çıkmıştır. Tüm bu bulgular, dinden uzaklaşmanın bireysel ve çevresel faktörlerle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kavramlar: Dinden Uzaklaşma, Din Psikolojisi, Anlam Arayışı, Dinî Kopuş, Psiko-Sosyal Etkenler

Bilim Kodu: 60203

PSYCHO-SOCIAL REASONS FOR RELIGIOUS DISENGAGEMENT

Ahmet Rifat SAĞLAM

ORCID: 0000-0002-7011-1422

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Doctor of Philosophy Thesis

December 2025

ABSTRACT

This thesis aims to examine the psychosocial factors influencing individuals' processes of distancing themselves from religion. Understanding the reasons that lead individuals to move away from religious beliefs, both at the societal and individual levels, is the main goal of this study. By investigating the role of religion and religious beliefs in individuals' lives, this research provides a comprehensive assessment of the personal, social, and psychological dimensions of distancing from religion.

In this context, the study was conducted using qualitative research methods. The data for the research were obtained through in-depth interviews with a total of twenty participants who have experienced distancing from religion. The findings from these interviews were analyzed using the thematic analysis method. This approach enabled the identification of personal, psychological, and social factors contributing to individuals' detachment from religious beliefs, which were then examined in detail.

The study's results reveal that distancing from religion is a multidimensional process influenced by a variety of psychosocial factors. These factors include superficial or rote religious education experienced during childhood and adolescence, the inconsistent behaviors of religious leaders, societal modernization and individualization processes, familial pressures, emotional traumas, and the inability of religion to provide satisfactory answers to existential questions. Furthermore, the coercive presentation of religious practices, the closed and judgmental nature of religious communities, and scientific and philosophical inquiries are highlighted as additional important factors that weaken individuals' religious commitment.

These findings underscore that distancing from religion is closely linked to personal, social, and psychological needs as well as environmental influences.

Key Terms: Religious Disengagement, Psychosocial Factors, Search for Meaning, Conversion, Deconversion.

Science Code: 60203

TEŞEKKÜR

Bu doktora tezinin hazırlanmasında her aşamada bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan, sabır ve destekleriyle yanımda olan değerli danışmanım Prof. Dr. Muammer CENGİL hocama en içten teşekkürlerimi sunarım. Onun rehberliği ve bilimsel öngörüleri, bu çalışmanın gelişiminde büyük rol oynamıştır.

Tez izleme komitesinde yer alarak değerli katkıları ve yapıcı eleştirileriyle çalışmama yön veren Prof. Dr. Mustafa BIYIK ve Doç. Dr. Nevzat GENCER hocalarıma da gönülden teşekkür ederim. Tez sürecinde verdikleri destek, bu çalışmanın daha kapsamlı ve titiz bir şekilde tamamlanmasına büyük katkı sağlamıştır.

Bu süreçte manevî desteklerini esirgemeyen sevgili aileme, dostlarıma ve güzîde-i ömrüm can yoldaşıma da minnettarım. Onların duaları, teşvikleri ve varlıkları sayesinde bu zorlu süreci daha güçlü bir şekilde tamamlama imkânı buldum.

Dinden uzaklaşmanın psiko-sosyal sebeplerini ele alan bu çalışmanın toplumsal fayda sağlamasını temenni eder, destek olan herkese içtenlikle teşekkür ederim.

Ahmet Rifat SAĞLAM

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **vi**

TEŞEKKÜR ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

TABLOLAR DİZİNİ ..... **xiv**

GRAFİKLER DİZİNİ ..... **xv**

ŞEKİLLER DİZİNİ ..... **xvi**

KISALTMALAR ..... **xvii**

GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Din, Dindarlık ve Dinden Uzaklaşma 4

1.1.1. Din 4

1.1.2. Dindarlık 7

1.1.3. Dinden uzaklaşma 12

1.2. Dinden Uzaklaşan Bireylerin Yöneldikleri İnanç Sistemleri 16

1.2.1. Agnostisizm 16

1.2.2. Ateizm 18

1.2.3. Deizm 20

1.2.4. Kişisel inanç tanımlamaları 22

1.3. Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebeplerini Açıklayan Teorik Yaklaşımlar 24

1.3.1. Yapısalcılık ve dinden uzaklaşma 24

1.3.2. İşlevselcilik ve dinden uzaklaşma 25

1.3.3. Davranışçılık ve dinden uzaklaşma 27

1.3.4. Gestalt psikolojisi ve dinden uzaklaşma 30
1.3.5. Psikanaliz ve dinden uzaklaşma 32
1.3.6. Bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma 34
1.3.7. Hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma 36
1.4. Dinden Uzaklaşma Süreciyle İlgili Diğer Yaklaşımlar 39
1.4.1. Psikolojik teoriler ve yaklaşımlar 40
1.4.2. Sosyolojik ve sosyokültürel yaklaşımlar 48
1.4.3. Aile ve bağlanma temelli teoriler 57
1.4.4. Başa çıkma ve adaptasyon stratejileri 60
1.5. Dinden Uzaklaşmanın Psikolojik Sebepleri 63
1.5.1. Anlam arayışı 63
1.5.2. Travmatik olaylar 64
1.5.3. Duygusal ilişkiler 65
1.5.4. Olumsuz çocukluk tecrübeleri 66
1.5.5. Ergenlik dönemi tecrübeler 67
1.5.6. Suçluluk ve günahkârlık duygusu 68
1.5.7. Başka hayat tarzlarına özenti 69
1.6. Dinden Uzaklaşmanın Sosyal Sebepleri 70
1.6.1. Din karşıtı yayınlar 70
1.6.2. Kültürel çevre 71
1.6.3. Dini temsil eden kişilerin davranışları 72
1.6.4. Olumsuz dindar örnekleri 73
1.6.5. Popüler kültür ve medya 73

2. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Araştırmanın Deseni 75
2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi 76

2.2. Verilerin Toplanması ve Analiz İşlemleri 76

2.3. Sınırlılıklar 77

3. BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUMLARI

3.1 Görüşme Grubunun Sosyo-Demografik Özellikleri 78

3.1.1. Yaş aralığı 78

3.1.2. Cinsiyet 79

3.1.3. Eğitim durumu 80

3.1.4. Medeni durum 81

3.1.5. Meslek durumu 82

3.2. Görüşme Grubunun Dinî Kimliği ve İnanç Tanımlaması 83

3.2.1. Agnostik inanç tanımlaması 83

3.2.2. Deist inanç tanımlaması 85

3.2.3. Kişisel inanç tanımları 86

3.2.4. Seküler yaşamı tercih edenler 87

3.3. Aile Yapısı ve Çocukluk Dönemi Dinî Sosyalleşme 88

3.3.1. Ebeveynlerin dinî yönelimleri ve dinden uzaklaşmaya etkisi 89

3.3.2. Kardeşler arasındaki dinî yönelim farklılıkları 100

3.4. Çocukluk Döneminde Dışlanmışlık Hissi 109

3.4.1. Dışlanmışlık hissi ve dinî kategoriler 111

3.4.2. Dışlanmışlık hissinin psiko-sosyal etkileri 113

3.5. Çocukluk Döneminde Dinî Korku veya Baskıya Dayalı Söylemler 118

3.5.1. Korkuya dayalı dinî telkinlerin çocuklarda uyandırdığı ilk tepkiler 119

3.5.2. Dinî korku söylemlerinin yaygınlığı 127

3.6. Çocukluk Dönemi Din Eğitiminin Niteliği ve Yaşanan Deneyimler 130

3.6.1. Aile içi din eğitimi deneyimleri 131

3.6.2. Aile dışı din eğitimi deneyimleri 139

3.7. Ergenlik Döneminde Dinî Deneyimler ve Figürler 153
3.7.1. Dinî tecrübeler ve olağanüstü deneyimlerin psiko-sosyal etkileri 153
3.7.2. Dinî pratiklere bağlılık ve aileden veya çevreden gelen baskılar 159
3.7.3. Kimlik ve dinî aidiyet arayışı 173
3.7.4. Dinî otoritelerle yaşanan ilişkiler 179
3.7.5. Dinî cemaatlerde veya topluluklarda yaşanan deneyimler ve etkileri 186
3.7.6. Akran baskısı ve sosyal çevre 192
3.7.7. Bireyselleşme ve dine mesafe koyma ihtiyacı 194
3.8. Dinden Uzaklaşma Süreci 196
3.8.1. Ani ya da kademeli olarak dinden uzaklaşma 197
3.8.2. Dinden uzaklaşma sürecinin duygusal ve sosyal zorlukları 206
3.8.3. Aile ve çevreyle olan ilişkilerde yaşanan çatışmalarla baş etme stratejileri 218
3.9. Dinden Uzaklaşmada Psiko-Sosyal Etkenler 223
3.9.1. Dinden uzaklaşmada kişisel, psikolojik ve sosyal faktörler 223
3.9.2. Toplumsal olaylar ve meslekî kariyerin etkisi 238
3.10. Dine Yönelik Eleştirel Algılar ve Etkileri 243
3.10.1. Din adamları ve dinî uygulamaların temsiline yönelik eleştiriler 243
3.10.2. Dinin kendisine ve öğretilerine yönelik eleştiriler 250
3.10.3. Bilim, felsefe veya alternatif inanç sistemlerinin etkisi 263
3.11. Dinden Uzaklaşma Sonrası Yaşanan Duygusal ve Sosyal Değişimler 270
3.11.1. Uzaklaşmanın bireye getirdiği olumlu/olumsuz değişimler 270
3.11.2. Uzaklaşmanın sosyal ve duygusal sonuçları 277
3.12. Dinî Hoşgörü ve Dinî Topluluklara Karşı Tutumlar 285
3.12.1. Dinden uzaklaşma sonrası dinî inançlara ve topluluklara yönelik saygı ve hoşgörüde yaşanan değişimler 291
3.12.2. Çevrenin dinden uzaklaşan bireye karşı tutumu ve hoşgörüsüzlük deneyimleri.. 299
SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER 306

KAYNAKÇA **311**

EKLER **331**

EK-1. Etik kurul onayı **331**

EK-2. Gönüllü olur formu **332**

EK-3. Mülakat soruları **337**

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo **Sayfa**

Tablo 3.1. Görüşme grubunun meslek durumları **82**
Tablo 3.2. Görüşme grubunun dinî kimlikleri ve inanç tanımlamaları **83**
Tablo 3.3. Agnostik katılımcıların inanç ifadeleri **84**
Tablo 3.4. Deist katılımcıların inanç ifadeleri **85**
Tablo 3.5. Kişisel inançlı katılımcı ifadeleri **86**
Tablo 3.6. Seküler yaşamı tercih eden katılımcı ifadeleri **87**
Tablo 3.7. Görüşme grubunun ebeveyn dindarlık düzeyi **91**
Tablo 3.8. Ebeveynlerin dinî yönelimlerinin katılımcılar üzerindeki etkileri **95**
Tablo 3.9. Görüşme grubunun kardeşlerinin dindarlık düzeyi **101**
Tablo 3.10. Kardeşler arası ilişkilerin dinî kimlik ve dinden uzaklaşma sürecine etkisi **102**
Tablo 3.11. Kardeşler arası dinî etkileşimin kümelenmiş analizi **108**
Tablo 3.12. Kardeşler arası dışlanmışlık hissi yaşayanlar **110**
Tablo 3.13. Dışlanmışlık hissi ve dinî kategoriler **111**
Tablo 3.14. Dışlanmışlık hissinin dinî kimlik ve pratiklere etkileri **114**
Tablo 3.15. Korkuya dayalı dinî telkinlerin etkisi **120**
Tablo 3. 16. Aile içi olumlu din eğitimi deneyimleri **132**
Tablo 3.17. Aile içi eğitimde olumsuz deneyimler **134**
Tablo 3.18. Aile dışı olumsuz din eğitimi deneyimlerinde ortaya çıkan temalar **141**
Tablo 3.19. Katılımcıların dinî tecrübe türlerine göre dağılımı **154**
Tablo 3.20. Dinî pratiklere bağlılık sürecinde yaşanan olumsuz deneyimler **160**
Tablo 3.21. Dinî pratiklere bağlılık sürecinde yaşanan olumlu deneyimler **167**
Tablo 3.22. Akran baskısı deneyimi yaşayan katılımcılar **193**
Tablo 3.23. Ergenlikte sorgulamalar ve ilk adımlar **198**
Tablo 3.24. Dinden uzaklaşmada kişisel faktörler **224**
Tablo 3.25. Dinî uygulamaların temsiline yönelik eleştiriler **249**
Tablo 3.26. Dinde açıklanamayan veya mantıksız görülen kurallar **251**
Tablo 3.27. Dine yönelik eleştirilerin nedenleri **263**
Tablo 3.28. Alternatif düşünce sistemlerinden etkilenme **267**
Tablo 3.29. Bilim, felsefe veya alternatif inanç sistemlerinden etkilenme oranı **269**
Tablo 3.30. Dinden uzaklaşan bireylerin hoşgörü ve topluluk algılarındaki dönüşüm **285**
Tablo 3.31. Dinî hoşgörü ve dinî topluluklara karşı tutumlar **288**
Tablo 3.32. Dinî inançlara ve topluluklara yönelik saygı ve hoşgörü değişimi **292**
Tablo 3.33. Dinî topluluklara karşı tutumlarda değişimin sebepleri **299**

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik **Sayfa**

Grafik 3.1. Görüşme grubunun yaş aralıklarına göre dağılımı **78**
Grafik 3.2. Görüşme grubunun cinsiyet dağılımı **79**
Grafik 3.3. Görüşme grubunun eğitim durumu **80**
Grafik 3.4. Görüşme grubunun medeni durum dağılımı **81**
Grafik 3.5. Görüşme grubunda anne ve babanın dindarlık düzeyi **93**
Grafik 3.6. Kardeşler arasında dışlanmışlık hisseden ve hissetmeyenlerin oranları **110**
Grafik 3.7. Aile içi din eğitimi oranları **138**
Grafik 3.8. Katılımcıların aile dışında din eğitimi alma durumu **140**
Grafik 3.9. Aile dışı olumlu din eğitimi deneyimlerinde ortaya çıkan temalar **148**
Grafik 3.10. Ergenlik döneminde dinî vecibelerini yerine getirme oranları **159**
Grafik 3.11. Dinden uzaklaşmanın olumsuz etkileri **276**
Grafik 3.12. Dinden uzaklaşmanın sosyal ve duygusal sonuçları **284**
Grafik 3.13. Dinî topluluklara karşı tutum **291**

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil **Sayfa**

Şekil 3.1. Ergenlik döneminde kimlik ve aidiyet arayışında ortaya çıkan ortak temalar **174**
Şekil 3.2. Dinî otoritelerle yaşanan olumsuz deneyimlerde öne çıkan ortak temalar.....**180**
Şekil 3.3. Gençlikte dinî cemaat veya topluluklarla yaşanan deneyimler ve etkileri.....**187**
Şekil 3.4. Ergenlikteki sorgulamalarla başlayan uzaklaşma süreci **200**
Şekil 3.5. Dinden uzaklaşmanın duygusal ve sosyal zorlukları.....**206**
Şekil 3.6. Dinden uzaklaşmada psikolojik faktörler.....**228**
Şekil 3.7. Dinden uzaklaşmada sosyal faktörler.....**238**
Şekil 3.8. Toplumsal olaylar ve meslekî kariyerin inanç üzerindeki etkileri.....**239**

KISALTMALAR

çev.	Çeviren
ed.	Editör
SCM	Student Christian Movement (Öğrenci Hristiyan Hareketi)
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences (Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paketi
örn.	örneğin
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

"İnsanın en temel arzusu, varoluşuna bir anlam kazandırmaktır. Din bu anlamı sunmakta yetersiz kaldığında, birey anlamı başka yollarda ve kaynaklarda aramaya yönelir."
Viktor E. Frankl

İnsan davranışları, karmaşık psikolojik süreçler ile sosyal çevrenin etkileşimi sonucu şekillenmektedir. Bu karmaşık yapı, bireylerin inanç dünyalarında farklı yönelim ve değişimlere neden olmaktadır. Özellikle modern dönemde küreselleşme, hızlı iletişim araçları ve bilgiye erişim kolaylığı, bireylerin dinî konulardaki tutumlarında önemli değişimlere yol açmaktadır.

Dindarlık, bireyin ruhsal ihtiyaçlarını karşılayan, anlam dünyasını şekillendiren ve davranışlarını yönlendiren önemli bir faktördür. Ancak bireyin din ile ilişkisi sabit olmayıp, zaman içinde değişebilmektedir. Dindarlıkta yoğunlaşma yaşanabildiği gibi dinden uzaklaşma veya tamamen kopuş da söz konusu olabilmektedir.[1] Bireylerin hangi psikolojik ve sosyal faktörlerle dinden uzaklaştığını anlamak, din psikolojisinin önemli konularından biridir.

Dinden uzaklaşma, bireyin geçmiş deneyimleri, kişilik özellikleri, sosyal çevresi ve psikolojik ihtiyaçları gibi birçok faktöre bağlıdır. Bu faktörlerin her biri, dinden uzaklaşma sürecinde farklı roller üstlenebilir.[2] Din psikolojisi literatürüne bakıldığında, genel olarak dindarlığın sonuçları üzerine yoğunlaşıldığı, dindarlığın ya da dinden uzaklaşmanın sebeplerinin ise daha az incelendiği görülmektedir. Türkiye'de de bu konuda yapılan çalışmalar sınırlıdır. Bu nedenle dinden uzaklaşmanın sebeplerini ortaya koymak, literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

Günümüzde bireylerin dinî inanç sistemlerinden uzaklaşma eğiliminde artış gözlemlenmektedir. Ancak bu eğilim, din psikolojisi bağlamında hâlâ yeterince anlaşılabilmiş değildir. Dinden uzaklaşan bireylerin yaşantılarına, karar alma süreçlerine ve bu kararları şekillendiren psiko-sosyal etkenlere dair kapsamlı saha verilerine dayalı çalışmalar sınırlıdır. Özellikle Türkiye bağlamında, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde hangi deneyimlerden geçtikleri, hangi psikolojik gerilimleri yaşadıkları ve toplumsal çevre ile nasıl bir etkileşim içinde oldukları gibi sorular yanıt beklemektedir. Bu bağlamda araştırmanın problemi, bireylerin dinî inançlardan uzaklaşmalarına neden olan psikolojik ve sosyal etkenlerin neler

---

[1] Muammer Cengil, "Tasavvufî Yaşantıya Yönelmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Nedenler", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/11 (2003), 215; Kesen Kurçak, *Türkiye'de Din Değiştirme Üzerine Yapılan Çalışmaların Sosyolojik Analizi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 3.

[2] William James, *The Varieties of Religions Exprerince* (New York: The Modern Library, 2002), 260.

olduğu ve bu etkenlerin bireylerin inanç dünyasında nasıl bir dönüşüme yol açtığı sorusu etrafında şekillenmektedir. Tezin konusu "Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebepleri"dir. Bu çalışma, bireylerin dinden uzaklaşma süreçlerini anlamaya yönelik psiko-sosyal temelli bir analiz sunmayı hedeflemektedir.

Batı literatüründe gerek dindarlık gerekse dinden uzaklaşma ve sekülerleşme süreçleri üzerine kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Berger, modern dünyada sekülerleşmenin kaçınılmaz olmadığını ve dinin yeniden canlandığını vurgulamaktadır.[3] Luckmann, modern toplumlarda dinin kurumsal biçimlerden uzaklaşarak bireyselleştiğini belirtmektedir.[4] Hood ve arkadaşları, bireylerin dinî inançlarından uzaklaşmalarında psikolojik çatışma ve belirsizliklerin önemini ortaya koymuşlardır.[5] Streib ve arkadaşları, dinden uzaklaşmayı kimlik gelişimi ve bilişsel sorgulama süreçleriyle ilişkilendirmiştir.[6] Paloutzian, dinî dönüşümü psikolojik anlamlandırma süreçleri bağlamında değerlendirmiştir.[7] Bullivant ve Cotter, modern toplumlarda din dışı kimliklerin yükselişini sosyo-kültürel faktörlerle açıklamıştır.[8]

Türkiye bağlamında ise Aydın'ın çalışması, dinî inkâr tutumlarının psikolojik ve sosyal nedenlerine odaklanmıştır.[9] Küçükural ve ekibi, Türkiye'deki lâdinîlik arayışlarını kavramsal bir çerçevede ele almıştır.[10] Malkoç ise gençlerin dinî değerlerden uzaklaşmasında etkili faktörleri incelemiştir.[11] Ancak bu çalışmaların bazıları güncelliğini yitirmiş olup, derinlemesine nitel analizlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu araştırma, bireylerin dinden uzaklaşmalarına neden olan psikolojik ve sosyal faktörleri 20 katılımcı ile derinlemesine mülakatlar yaparak anlamayı amaçlamaktadır. Araştırmanın temel hedefi, dinden uzaklaşma sürecini çok yönlü ve kapsamlı biçimde ele alarak okuyucuya bütüncül bir bakış açısı sunmaktır.

Bu araştırma giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, araştırmanın teorik temelleri ele alınmış, dinden uzaklaşma kavramı kapsamlı bir şekilde açıklanmıştır. Bu bağlamda, din, dindarlık ve dinden uzaklaşma

---

[3] Peter A. Berger, "The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics", *Sociology of Religion*, (2001).

[4] Thomas Luckmann, *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society* (Macmillan, 1967).

[5] Ralph W. Hood vd., *The Psychology of Religion: An Empirical Approach* (New York: The Guilford Press, 1996).

[6] Heinz Streib vd., *Deconversion Qualitative and Quantitative Results Cross-Cultural Research İn Germany and the United States of America.* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht., 2009).

[7] Raymond F. Paloutzian, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, thk. Crystal L. Park (New York: The Guilford Press, 2005).

[8] Stephen Bullivant, *Contemporary Nonreligion in Britain and the Usa: Theoretical and Empirical Studies* (University of Warwick, Phd, 2019).

[9] Ali Rıza Aydın, *Dini İnkarın Psiko-Sosyal Nedenleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1995).

[10] Önder Küçükural, Kurtuluş Cengiz, "Türkiye'de Lâdinî (nonreligious) Arayışları Çalışmak: Dinden Uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi", *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2023), 437-451.

[11] Mehmet Malkoç, "Gençliği Dinî Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 252-268.

kavramları tanımlanmış, dinden uzaklaşmayı açıklayan çeşitli psikolojik ve sosyolojik teorik yaklaşımlar tartışılmıştır. Ayrıca, dinden uzaklaşan bireylerin yöneldikleri agnostisizm, ateizm ve deizm gibi inanç sistemleri ele alınmış; bireylerin dinî pratiklerden uzaklaşmasında etkili olan psikolojik ve sosyal sebepler detaylandırılmıştır.

İkinci bölümde araştırmanın yöntemi açıklanmıştır. Bu araştırma, nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiş olup bireylerin deneyimlerini ve bu süreçte etkili olan dinamikleri derinlemesine analiz etmek için "gömülü desen modeli" kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemi, geçmişte kendini dindar olarak tanımlayan ancak sonrasında dinî inançlarından uzaklaşmış 18 yaş ve üzeri 20 katılımcıdan oluşmaktadır. Veriler, yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılarak toplanmıştır. Görüşmeler sırasında katılımcıların izinleri doğrultusunda ses kaydı alınmış ve ardından yazıya dökülmüştür. Katılımcıların kimlikleri gizli tutularak Katılımcı 1, Katılımcı 2 gibi kodlar kullanılmıştır.

Araştırmanın analiz sürecinde, toplanan verilerin sınıflandırılması, kodlanması ve yorumlanmasında Maxqda Analytics programından yararlanılmıştır. Ayrıca, analiz sırasında araştırmacı tarafından tutulan detaylı notlar ve araştırmacı günlüğü de kullanılmış; bu sayede veriler çok yönlü bir şekilde değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde araştırmanın bulguları ve yorumları sunulmuştur. Katılımcıların sosyo-demografik özellikleri, çocukluk döneminde yaşanan dinî deneyimler, ergenlik ve gençlikteki dinî tecrübeler ile dinden uzaklaşma süreci kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir. Bu analizlerde özellikle dışlanmışlık hissi, dinî korkuya dayalı söylemler, aile içi din eğitiminin niteliği ve dinî otoritelerle ilişkiler gibi faktörlerin bireylerin dinden uzaklaşmasındaki rolü ortaya konulmuştur. Ayrıca, dinden uzaklaşmanın bireylerin duygusal ve sosyal hayatlarına olan etkileri ile dine yönelik eleştirel algılar da değerlendirilmiştir.

Sonuç ve değerlendirme kısmında ise elde edilen bulgular bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak, dinden uzaklaşmanın psiko-sosyal dinamikleri tartışılmış ve araştırmanın genel çerçevesi çizilmiştir.

1. BÖLÜM

TEMEL KAVRAMLAR VE TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde, çalışmanın temel kavramları ve kuramsal arka planı ele alınacaktır. Din, dindarlık ve dinden uzaklaşma kavramları üzerinde durularak, bu kavramların farklı perspektiflerden nasıl tanımlandığı ve anlaşıldığı tartışılacaktır. Ayrıca, ilgili literatürdeki teorik yaklaşımlar çerçevesinde, bireylerin dinî yönelimlerini ve uzaklaşma süreçlerini etkileyen faktörler incelenecektir. Bu sayede, araştırmanın dayandığı teorik temeller ve metodolojik bakış açısı netleştirilecektir.

1.1. Din, Dindarlık ve Dinden Uzaklaşma

Din kavramı, insanlık tarihi boyunca bireylerin ve toplumların yaşamına yön veren, anlam arayışını şekillendiren önemli bir olgu olmuştur. Bu kavram, hem bireysel inanç ve pratikleri hem de toplumsal yapı ve kültürel normları içine alacak şekilde geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Tanımın kapsamı, filozofların, sosyologların, psikologların ve din bilimcilerinin yaklaşımına göre farklılık göstermekte, her disiplin kendi perspektifinden din olgusunu incelemektedir.

1.1.1. Din

Din kavramı hakkında bugüne kadar çok sayıda tanım yapılmıştır. Tanımı yapan kişinin dünya görüşü, ilgi ve uzmanlık alınana göre bu tanımlar birbirinden ayrılmaktadır.[12] Buna göre teistik bir bakış açısına sahip felsefeciler, insanı aşan üstün bir güç ya da güçlerle insan ve evren

[12] İlhami Güler, *Dine Yeni Yaklaşımlar* (Ankara Okulu Yayınları, 2016), 17.

arasındaki ilişki bakımından bir tanım yapmaya çalışırken; ateistik düşünce, dinî inançları genellikle eleştirel bir gözle tanımlamayı tercih etmiştir.[13]

Karl Max'a (1818-1883) göre din, toplumdaki ekonomik ve sosyal çelişkilerin bir sonucudur ve mevcut düzeni meşrulaştıran bir ideolojik araçtır.[14]

Yahudilikte din**,** Tanrı'nın (Yahve) insanlara vahyettiği emirler, yasalar ve ahlâki öğretiler bütünü olarak tanımlanır. Yahudilikte din, bireyin Tanrı ile yaptığı ahit (covenant) ilişkisi çerçevesinde şekillenir ve bu ilişkiyi sürdürmek için Tanrı'nın emirlerine itaat etmek esastır.[15]

Hristiyanlığa göre din, Tanrı'nın (God) insanlığa olan sevgisinin bir yansıması olarak O'na iman etmek, itaat etmek ve O'nun buyruklarına göre yaşamaktır. Bu tanım, Hristiyanlıkta Tanrı'nın kendisini İsa Mesih aracılığıyla insanlığa vahyetmesi ve insanın bu vahye karşılık olarak Tanrı'ya iman etmesi, itaat etmesi ve O'nunla ruhsal bir ilişki kurması üzerine temellenir.[16]

İslam dinine göre din, Allah tarafından peygamberler aracılığıyla insanlara bildirilen, hem dünya hem de ahiret mutluluğunu sağlayan inanç, ibadet, ahlâk ve hukuk kurallarının bütünüdür.[17] İslam dininde din deyince İslam anlaşılır.[18] İslam, Kur'an-ı Kerime ve Hz. Peygamberin öğretilerine inanmak olarak özetlenmiştir.

Dinin tanımları farklı bilim dallarının bakış açılarına göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, sosyoloji ve ekonomi alanıyla ilgili görüşleriyle bilinen Karl Marx, dini toplumsal düzen ve ekonomiyle ilişkilendirirken, felsefe ve psikoloji disiplinlerinde öne çıkan Friedrich Schleiermacher ve William James gibi düşünürler dinî tecrübeyi bireyin iç dünyasıyla ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda psikoloji bilimi, dini genellikle bireyin düşünce, duygu ve davranışlarını şekillendiren temel bir olgu olarak değerlendirmiş ve dinî yaşamın psikolojik boyutlarına odaklanmıştır. Bu psikolojik yaklaşımlardan biri de Erich Fromm'un yaptığı tanımdır:

Erich Fromm (1900-1980), dini daha geniş anlamıyla "bireyin hayatında amaç edindiği, peşinden koştuğu, düşünce ve davranışlarını düzenlemesinde etkili olan her fikir ve nesne" olarak tanımlamıştır.[19] Bu açıdan bakıldığında insan paraya, başarıya, atalarına, hayvanlara, doğaya, altından ya da taştan yapılmış putlara, ulusuna, sınıfına ya da partisine tapınabilir.

---

[13] Fatma Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 532-533.

[14] Karl Max, *Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie* (CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015), 25. Marx bu eserinde şöyle der: Din, ezilen insanın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın kalbi, ruhsuz koşulların ruhudur. Din, halkın afyonudur.

[15] Jacob Neusner, *The Way of Torah: An Introduction to Judaism* (North Scituate, Mass. : Duxbury Press, 1979), 30-35.

[16] Aziz Augustine, *Augustine: De Civitate Dei* (Oxford University Press, 2014), 15-18.

[17] Ebu'l Abbâs Şihâb Remlî, *Nihayetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Daru'l-Kütüb'ül-İlmiyye, 2022), 1/32; İbn Hâcib - Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, *Et-Tavdih Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 1/672.

[18] Allah katında din, İslam'dır. Âl-i İmran 3/19.

[19] Erich Fromm, *Psychoanalyse und Religion*, ed. Reiner Funk (München: Open Publishing, 2015), 28.

İnsan üstü, aşkın bir varlığa yani Allah'a tapmayan kişi, daha aşağı düzeydeki bir tapınmadan kendini kurtaramaz.[20] Bu yaklaşım, dinin yalnızca geleneksel anlamıyla Tanrı'ya yönelen bir inanç biçimi olmadığını, aksine insan hayatındaki değer ve anlam arayışının çeşitli biçimlerde kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır. Fromm'un bu tanımı, insanın içsel bir boşluğu doldurma ihtiyacını, bağlanacak ve anlam yükleyecek bir obje veya ideoloji üzerinden gerçekleştirdiğini vurgulaması açısından önemlidir.

Dinin farklı bilim alanlarına göre tanımlanmasında felsefî ve ahlâkî bakış açıları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu bakımdan Friedrich Schleiermacher (1768-1834), din kavramını klasik bilgi ve ahlâk anlayışlarının ötesinde, bireyin içsel yaşantısı ve duygu dünyasıyla ilişkilendirerek tanımlamıştır. Ona göre din, "mutlak bağımlılık duygusu" olarak ortaya çıkar. Bu tanım, insanın varoluşu ve evren karşısındaki acizliğini, kendisini aşan bir güce olan bağlılığını ve bu güce karşı geliştirdiği güven duygusunu ifade etmektedir.[21]

Schleiermacher'ın tanımı, dini bir bilgi ya da ahlâk sistemi olarak görme anlayışından uzaklaşıp, onu bireyin içsel bir tecrübesi ve tavrı olarak ele almaktadır. Din, bu bağlamda, insanın evrenin bütünlüğü ve kutsallığı karşısındaki yoğun hislerini, sezgilerini ve bağımlılık farkındalığını temsil eder. Schleiermacher için bu his, dinin özüdür ve onu anlamanın temel yoludur.

William James'e (1842-1910) göre din, yalnızca bireyin Tanrı ile olan ilişkisinden kaynaklanan duygular, eylemler ve deneyimlerden ibaret bir gerçekliktir.[22] Bu yaklaşım, dini daha çok bireysel tecrübelerin bir toplamı olarak ele alır ve dinî tecrübelerin insanın psikolojik dünyasındaki önemine vurgu yapar.

Sigmund Freud (1856-1939), din kavramını psikolojik açıdan ele alarak, onu insanın bilinçaltındaki korkularından, suçluluk duygularından ve çaresizliklerinden doğan bir yanılsama olarak tanımlamıştır.[23] Freud'a göre din, insanın içsel çatışmalarını bastırmak için oluşturduğu, koruyucu bir savunma mekanizmasıdır ve olgunlaşmamış, nevrotik bir davranış biçimidir. Buna karşılık, Carl Gustav Jung (1875-1961) dini, bireyin psikolojik gelişimi ve bütünleşmesi için vazgeçilmez bir tecrübe olarak görür ve dinî sembollerin insanın iç dünyasında derin anlamları olduğunu ileri sürer.[24] Jung'a göre din, kolektif bilinçdışının dışa vurumu olarak, bireyin hayatına anlam ve bütünlük kazandıran bir unsurdur. Freud dinin insan hayatında olumsuz ve kaçınılması gereken bir yanılsama olduğunu savunurken, Jung onun psikolojik bütünleşme için önemli ve gerekli bir işlev üstlendiğini iddia etmektedir. Bu

---

[20] Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 30-33.

[21] Friedrich Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, ed. Niklaus Peter (Zürich: TVZ Theologischer Verlag, 2012), 20-35.

[22] William James, *Die Vielfalt religiöser Erfahrung* (Berlin: Weltreligionen, 2022), 35.

[23] Arthur Brühlmeier, *Die Psychoanalyse Sigmund Freuds: Ein Lehrtext Im Rahmen Der Lehrerbildung* (Oberrohrdorf: A. Brühlmeier, 1995), 4-8.

[24] Reka Jakabhazi, "Archetypen Und Das Kollektive Unbewusste in Hermann Hesses Demian (1919) Und in Urtrost (1924) Von Áron Tamási. Ein Vergleich", *Germanistische Beiträge* 47/1 (2021), 84-86.

farklı yaklaşımlar, din kavramının tanımının, yapan kişinin dünya görüşü, ilgi alanları ve uzmanlık sahasına göre değiştiğini açıkça göstermektedir.

Gordon Allport (1897-1967), dinî tutumları "içsel din" ve "dışsal din" olarak ikiye ayırır. İçsel din, bireyin samimi bir inanç ve değer sistemine bağlılığını ifade ederken, dışsal din, bireyin toplum içindeki statüsünü korumak ya da menfaat sağlamak için dini bir araç olarak kullanmasını ifade eder.[25]

Görüldüğü üzere her yaklaşım kendi bakış açısına göre bir tanım yapmayı tercih etmiştir. Din psikolojisi; dinin bireyin zihin sağlığına, duygusal durumuna, davranışlarına etkilerini ele alır. Bu yönüyle din psikolojisi açısından şöyle bir din tanımı yapmak mümkündür:

Din, insanın aşkın bir güçle ilişki kurma çabasının sonucu olarak hayatına anlam, değer ve yön kazandıran, içsel bağlılık ve samimiyetten doğan varoluşsal bir tecrübedir.

Bu tanım Schleiermacher'in "mutlak bağımlılık duygusu" ve William James'in "bireysel dinî tecrübe" vurgularıyla örtüşmektedir. Ayrıca tanımın bireyin duygularını, sezgilerini ve içsel dünyasını kapsıyor olması, Gordon Allport'un "içsel din" kavramına paralel olarak, bireyin samimi bağlılığını ve ruhsal huzurunu desteklemektedir. Bir başka deyişle, bu tanım dinin duygusal ve davranışsal boyutlarını bir araya getirerek, bireyin anlam arayışı, içsel huzur, ahlâkî değerler ve toplumsal kimlik gibi çok yönlü etkilerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.

Din psikolojisi, normatif bir bilim olmamasının doğal sonucu olarak herhangi bir dinin perspektifinden dini tanımlamaktan kaçınır. Bu yaklaşıma göre bireyin hayatını anlamlandıran, kutsal olarak kabul ettiği değerler ve inanç sistemleri din olarak kabul edilir. Bu nedenle din psikolojisi, "hak-bâtıl din" ya da "semâvî-beşerî din" gibi ayrımlara gitmek yerine yerine, bireyin kutsal kabul ettiği her türlü inanç ya da yaşam felsefesini de bir "din" olarak ele alır.

1.1.2. Dindarlık

Dindarlık, bireyin dinî inancı, tutumu, davranışı ve dinî pratiklere katılımı üzerinden tanımlanan karmaşık bir kavramdır. Bu kavram, tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamlara göre farklı anlamlar kazanmakta ve bireylerin öznel dünyasında çeşitli biçimlerde tezahür

[25] W. Allport Gordon, *The Individual and His Religion* (New York, 1950), 48.

etmektedir. Dindarlık, bireyin dinî inancını hayatının merkezine alması, dinî emir ve yasaklara uyma çabaları ile şekillenirken; bireysel, toplumsal ve psikolojik boyutlarıyla ele alınmaktadır.

1.1.2.1. Dindarlık Tanımları

Dindarlık, sosyal bilimlerde çok boyutlu bir kavram olarak ele alınır. Tanımlamalar, çoğunlukla bireyin dinî yaşantısı, inancı ve dinî pratiklere bağlılığı üzerinden yapılmıştır. Din psikolojisi ise bireyin dinî tutum, yaşantı ve davranışlarının psikolojik temellerini araştırarak dindarlığın bireysel ve sosyal etkilerini inceler.

William James dinin bireyin Tanrı ile olan ilişkisinden kaynaklanan duygu ve deneyimlerin toplamı olduğunu ifade eder. Dini bireysel ruhsal deneyimlerin merkezine koyarak, dindarlık kavramını daha çok psikolojik bir olgu olarak inceler. Ona göre dindarlık; bireyin Tanrı veya kutsal bir varlık ile kişisel ilişkisinden doğan, içsel bir duygu ve tecrübedir. Kurumsal dinin aksine, bireysel dindarlık samimi ve öznel bir yaşam biçimi olarak ortaya çıkar. [26]

Carl Gustav Jung'a göre dindarlık, bireyin bilinçdışı dünyasındaki arketiplerle olan ilişkisinden doğan bir olgudur. Jung, dinin ve dindarlığın insan doğasının derinlerinde yer alan kolektif bilinçdışına dayandığını savunur. Bu kolektif bilinçdışında, insanlığın ortak tecrübelerini ve evrensel sembolleri içeren arketipler bulunur. Tanrı kavramı, Jung'un kuramında *"kendilik arketipi"* olarak tanımlanır. Kendilik arketipi, insanın içsel varoluşunun en derin ve anlamlı boyutunu temsil eder. Ona göre dindarlık, bu kendilik arketipinin farkına varmak ve onunla ilişki kurmak anlamına gelir.[27] Jung'un bu tanımı, dindarlığı bireyin içsel dönüşüm sürecinin bir parçası olarak görmektedir. Dindarlık, dışsal ritüellerden ziyade, bireyin kendi ruhsal dünyasında bir anlam arayışı ve içsel bir denge kurma çabasıdır. *Tanrı arketipi,* bireyin kendisini aşan ve bütünlüğe ulaşmasını sağlayan bir rehber olarak işlev görmektedir. Bu bağlamda Jung, dindarlığı insan doğasının ayrılmaz bir parçası olarak tanımlar ve bireyin ruhsal sağlığı için önemli bir rol oynadığını savunur.

Antoine Vergote'nin (1921-2013) dindarlık tanımı, varoluşun kaynağı olarak Allah'ı görmek ve O'nu iyiliksever bir kudret olarak kabul etmek şeklindedir. [28] Bu tanımda iki temel boyut dikkat çekmektedir. *Birincisi,* Vergote'ye göre dindarlığın temelinde insanın varoluşunun kaynağını arayışı yatmaktadır. Bu, bireyin kendisini aşan bir kudrete bağlaması ve yaşamın anlamını bu kudret üzerinden temellendirmesi anlamına gelmektedir. Dindarlık, insanın hayatı bir tesadüf olarak değil, bir yaratıcı iradenin eseri olarak görmesini ifade eder. *İkinci* olarak Vergote'nin tanımında Allah'a karşı geliştirilen güven, bağlılık ve sevgi gibi duygusal boyutlar ön plana çıkmaktadır. Dindar birey, Allah'ı sadece bir varoluş kaynağı olarak değil, aynı

---

[26] James, *The Varieties of Religions Exprerince*, 45-50.

[27] Carl Gustav Jung, *The Archetypes and the Collective Unconscious* (Princeton University Press, 1969), 55-70.

[28] Antoine Vergote, *Din, İnanç Ve İnançsızlık: (Psikolojik İnceleme)* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999), 48-52.

zamanda iyiliksever, merhametli ve kuşatıcı bir güç olarak kabul eder. Bu bağlamda, Allah'a karşı duyulan güven duygusu, bireyin hayatı anlamlandırma sürecinde merkezi bir rol oynamaktadır. Vergote'nin tanımı, teistik bir bakış açısıyla dindarlığı ele almakta ve dinî tecrübeyi bireyin varoluşsal arayışı ile ilişkilendirmektedir. Bu tanım, dindarlığı yalnızca bir inanç ya da ritüel sistemi olarak değil, insanın varoluşsal temellerini ve hayata dair anlam arayışını doğrudan Allah'a bağlama çabası olarak görmektedir.

Dindarlık kavramı, klasik düşünürlerin yanı sıra günümüzde yerli akademisyenler tarafından da farklı boyutlarıyla ele alınmaktadır. Bu kapsamda Subaşı ve Okumuş'un tanımlamaları dikkat çekicidir.

Subaşı'na göre dindarlık, *"dinselliğin öznel dünyasında kullanılan ve bireyin dinî tutum, davranış ve yaşantısını ifade eden bir kavramdır."*[29]

Okumuş'a göre dindarlık, *"insanın iman-ameli temelinde ortaya koyduğu dinî tutum, deneyim ve davranış biçimini, dinî yaşantıyı ve dinî emir ve yasakları hayatına yansıtmasını ifade eden bir olgudur."*[30]

Bütün bu tanımlar ışığında dindarlık, bireyin kutsal ile kurduğu ilişkinin hem bilişsel hem de duygusal ve davranışsal boyutlarını kapsayan çok katmanlı bir olgu olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda dindarlık, yalnızca inanç sistemlerine bağlı kalmayı değil, aynı zamanda bu inancın bireyin düşünce dünyasında kök salması, duygularında yankı bulması ve gündelik yaşam pratiklerine yansıması sürecini de içermektedir. Dindarlık, bireyin hayatına anlam kazandırma çabasında, aşkın bir varlıkla bağ kurma ihtiyacının ifadesi olarak şekillenir. Bu nedenle, dindarlığı; *"bireyin hem zihinsel hem de varoluşsal düzeyde kendisini aşan bir hakikate yönelmesi, bu yönelişi içsel tutarlılıkla sürdürmesi ve hayatını bu değerler doğrultusunda inşa etmesi"* olarak tanımlamak mümkündür.

1.1.2.2. Dindarlık Modelleri

Dindarlık modelleri, bireylerin dinî yaşantılarının çok boyutlu yapısını anlamak için geliştirilmiş teorik çerçevelerdir. Bu modeller, bireylerin dinî inançlarını, tutumlarını, davranışlarını ve tecrübelerini sistematik bir şekilde analiz etmeyi mümkün kılar. Dindarlık

[29] Necdet Subaşı, "Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", *İslâmiyât* 5 (2002), 20-25.

[30] Ejder Okumuş, *Gösterişçi Dindarlık* (İstanbul: Ark Kitapları, 2017), 38.

modellerinin temel amacı, bireylerin din ile olan ilişkilerini farklı boyutlardan ele almak ve bu ilişkinin sosyal, psikolojik ve kültürel etkilerini değerlendirmektir.

1.1.2.2.1. Allport ve Ross'un dindarlık modeli

Allport ve Ross, bireylerin dinî tutumlarını "iç güdülümlü dindarlık" ve "dış güdümlü dindarlık" olarak ikiye ayırmıştır. *İç güdümlü dindarlık*ta din, birey için başlı başına bir amaçtır. Dinî inancını özümsüyen birey, hayatını bu inanca göre şekillendirir. Samimi bir dinî yaşantıya sahiptir.[31] Bu tür dindarlıkta din, birey için başlı başına bir amaçtır ve yaşamın merkezine yerleşir. Bu kişiler, dinî inançlarını samimiyetle benimser ve hayatlarını bu inanç doğrultusunda şekillendirir. İç güdümlü dindarlar, dinin sadece ritüeller ve dışsal görünüşlerle sınırlı olmadığını, aynı zamanda bir yaşam biçimi ve değerler sistemi sunduğunu kabul ederler. İbadetleri ve dinî uygulamaları gösterişten uzaktır; motivasyonları Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak ve içsel bir huzura ulaşmaktır.[32]

*Dış güdümlü dindarlık*ta din, birey için bir araçtır. Toplumsal statü, güvenlik veya çıkar sağlamak amacıyla kullanılır.[33] Dış güdümlü dindarlar din aracılığıyla sosyal statü, güvenlik, aidiyet veya itibar kazanmayı hedeflerler. İbadetleri ve dinî ritüeleri, genellikle çevrenin beklentilerini karşılamaya veya sosyal kabul görmeye yöneliktir. Dinî inançları, samimi bir içsel bağlılıktan ziyade dışsal kazanımlar ve faydalar etrafında şekillenir. Bu tür bir dindarlık, dinî motivasyonların yüzeysel kaldığını ve bireyin dinî yaşantısının samimiyet ve içsel derinlikten yoksun olduğunu gösterebilir. Dış güdümlü dindarlar, dinî değerlerden ziyade toplumsal ve kişisel çıkarlarını ön planda tutabilirler, bu da dinî yaşantılarının tutarlılığını zayıflatır.

1.1.2.2.2. Batson ve Ventis'in sorgulamacı modeli

Batson ve Ventis, Allport'un modeline "sorgulmalı dindarlık" adını verdikleri üçüncü bir boyut eklemişlerdir. *Sorgulamacı dindarlık*ta birey, dini bir araştırma alanı olarak görür ve varoluş, hakikat gibi sorulara cevap arar.[34]

Bu model, bireyin dini sadece bir amaç ya da araç olarak görmesinden ziyade, dini bir anlam arayışı ve varoluşsal sorulara bir cevap bulma süreci olarak tanımlamaktadır. Sorgulamacı dindarlık, bireyin dinî dogmaları sorgulaması ve körü körüne bir bağlılık yerine eleştirel bir

---

[31] Gordon Wlliard Allport - John Robert Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.

[32] Sonay Yıldırım - Orhan Gürsu, "Yetişkinlerde Dindarlık ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi", *Turkish Academic Research Review* 6/1 (2021), 38-42.

[33] Allport - Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", 443.

[34] Daniel Batson, *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective* (New York: Oxford University Press, 1982), 340-345.

bakış açısıyla dini anlamlandırmaya çalışmasını ifade etmektedir. Bu yaklaşım, bireyi zihinsel ve ruhsal olarak daha aktif bir konuma taşımaktadır.

Batson ve Ventis'in modeli, bireyin varoluşsal kaygılarına odaklanır ve dini, hayatın anlamı, hakikat, ölüm, özgürlük ve ahlâki değerler gibi temel soruların cevaplarını aradığı bir alan olarak görmektedir. Bu, bireyin dinî inancını daha derinlemesine sorgulamasına ve anlamlandırmasına imkân tanımaktadır. Sorgulamacı dindarlık, statik bir inanç sisteminden ziyade, sürekli gelişen, değişen ve bireyin tecrübelerine göre yeniden şekillenen bir dinî anlayışı temsil etmektedir.[35]

Sorgulamacı dindarlık, bireyin dini anlamlandırma sürecinde eleştirel bir yaklaşım benimsemesini teşvik ederken, bu süreç bazen beklenmedik sonuçlar doğurabilir. Dinî dogmaları ve geleneksel inançları sorgulama sürecinde birey, tatmin edici cevaplar bulamadığında ya da kendi varoluşsal kaygılarıyla dinî öğretiler arasında uyumsuzluk hissettiğinde, bu durum dinden uzaklaşmaya veya farklı inanç sistemlerine yönelmeye yol açabilir. Sorgulamacı dindarlığın bu yönü, bireyin dinî inançlarını daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmesine olanak tanırken, aynı zamanda inançsızlık ya da dinî bağlılığın azalması gibi sonuçları da beraberinde getirebilir. Ancak, bu durum sorgulamacı dindarlığın doğasında bulunan özgür ve eleştirel düşüncenin bir yan ürünü olarak değerlendirilebilir ve bireyin anlam arayışı sürecinin bir parçası olarak görülebilir.

1.1.2.2.3. Glock ve Stark'ın beş boyutlu modeli

Glock ve Stark'ın geliştirdiği beş boyutlu model, dindarlığın en yaygın kabul gören ve kapsamlı açıklamalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Model, bireylerin dinî yaşantılarının farklı yönlerini sistematik bir şekilde analiz etmeyi mümkün kılarak, dindarlık olgusunun çok boyutlu yapısını anlamaya katkı sağlamaktadır. Glock ve Stark'ın modeli, bireyin dinî yaşantısını beş temel boyutta inceleyerek bu boyutlar arasında bir denge ve etkileşim

[35] Batson, *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*, 346.

olduğunu ortaya koymaktadır. Glock ve Stark dindarlığın beş boyutunu şu şekilde tanımlamışlardır:[36]

1. İnanç (Ideological): Bireyin dinî inandığı ve kabul ettiği öğretiler.
2. İbadet (Ritualistic): Dinî ritüellere ve ibadetlere katılım düzeyi.
3. Deneyim (Experiential): Bireyin dinî duyguları, ruhsal tecrübeleri.
4. Bilgi (Intellectual): Din hakkında bilgi sahibi olma.
5. Sonuç/Etki (Consequential): Dinî inançların bireyin hayatında ortaya çıkardığı tutum ve davranışlar.

Glock ve Stark'ın modeli, dindarlığı çok yönlü bir olgu olarak tanımlayarak, bireylerin dinî yaşamlarının farklı boyutlarını analiz etme imkânı sunmaktadır. Modelin beş boyutu arasında bir denge ve etkileşim olması, dinin bireysel ve toplumsal etkilerini bütüncül bir şekilde anlamayı sağlamaktadır. Bu yaklaşım, dindarlığın statik bir olgudan ziyade, dinamik ve bireyden bireye değişebilen bir yapı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, farklı kültürler ve dinî gelenekler bağlamında kullanılabilir bir çerçeve çizmesi, modelin evrensel uygulanabilirliğini artırmıştır.

Görüldüğü üzere dindarlık, bireysel, toplumsal ve psikolojik boyutları olan çok boyutlu bir olgudur. Tanımları ve geliştirilen modeller, dindarlığın farklı yüzlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu modeller, bireylerin dinî yaşantılarının ne boyutta olduğunu, samimiyetini ve dindarlığın yaşama biçimlerini analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Din psikolojisi bağlamında yapılan bu tür araştırmalar, dindarlığın insan hayatındaki etkilerini daha iyi anlamamıza olanak sağlamaktadır.

1.1.3. Dinden uzaklaşma

"Uzaklaşma" kelimesi genel anlamda fiziksel bir nesne ya da durumla veya bir konumla araya mesafe koyma eylemini ifade eder.[37] Uzaklaşma fiziksel, duygusal ya da zihinsel olabilir. Örneğin, "birinden uzaklaşmak" ile o kişinin bulunduğu ortamdan uzaklaşmak kast edildiğinde bu bir fiziksel uzaklaşmadır. Bu ifade ile insan ilişkileri bağlamında duygusal ilişkideki bağın zayıflaması veya kaybolması kast edildiğinde bu bir duygusal uzaklaşmadır.[38]

Birey kendisine, diğer insanlara veya genel anlamda çevresine karşı bir tür kopukluk ya da uzaklaşma duyguları yaşayabilir. Bu durum sosyal bilimlerde, felsefede ve psikolojide ele alınan konulardan biridir. Bireyin önceki değer ve normlarından uzaklaşmasını Sigmund Freud, Jean-Jacques Rousseau, Karl Marx gibi düşünürler "yabancılaşma" kavramıyla ifade

[36] Gergely Rosta, "Charles Y. Glock und Rodney Stark: Religion and Society in Tension", *Schlüsselwerke der Religionssoziologie*, ed. Christel Gärtner - Gert Pickel (Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2019), 221-226.

[37] Ali Püsküllüoğlu, *Çağdaş Türkçe Sözlük* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013), 518.

[38] Püsküllüoğlu, *Çağdaş Türkçe Sözlük*, 518.

etmişlerdir.[39] Bireyin yaşadığı bu duygu değişimleri, toplumsal yabancılaşma, doğal yabancılaşma, kültürel yabancılaşma başlıkları altında ele alınan bir konseptir. Teknolojik gelişmeler, yaşam biçimlerinin değişmesi, göç ve yeni kültürlerle karşılaşılması, travmatik olaylar bireyde bir takım duygu değişimlerine ya da kopmalarına neden olabilir. Bu çerçevede "uzaklaşma," bireyin, kutsal kabul ettiği bir inanca ve bağlı olduğu toplumsal değerlere bağlılığını kaybetmesi anlamına gelebilir.

"Din" ve "uzaklaşma" kavramları birlikte ele alındığında, "dinden uzaklaşma", *bireyin kutsal kabul ettiği değerlere olan bağlılığını kaybetmesi, dinî kimliğini değiştirmesi ya da dinsizliği tercih etmesi* şeklinde tanımlanabilir.

Bu şekilde bir dinî dönüşüm ya da değişim İngilizce'de "conversion" sözcüğü ile ifade edilmektedir. "Bir şeyin olduğu formdan başka bir forma geçişi" olarak anlaşılabilen bu kavram, geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. Conversion, bir dinden diğer dine geçmeyi, dini tamamen terk etmeyi ya da dinî bir hayat sürerken dinin buyruklarından uzaklaşmayı içermektedir.[40] Aynı zamanda sadece dinle ilgili bir dönüşüm ve değişimi değil psikolojik, politik, estetik, kültür, sosyal düşüncedeki değişimler de bu kelime ile ifade edilmektedir.[41]

Bununla birlikte din değiştirme ya da inançsızlığı seçmeyle ilgili ilk dönem yapılan çalışmalar ile sonraki dönem ortaya çıkan çalışmalarda conversion kavramına farklı anlamlar yüklendiği görülmektedir. Örneğin; ilk dönem çalışmalarında "conversion" bireyin hastalıklı zihinsel süreçlerden kurtulmak için başvurduğu yöntemlerden biri olarak görülürken kavram daha sonra bireyin bakış açısını ya da dünya görüşünü bir başka görüşle değiştirme süreci olarak ele alınmıştır.[42] Son dönem çalışmalarında kavram, bireyin din ile ilişkilerinde meydana gelen değişim ve bir inanç sistemini tek edip başka bir inanç sistemini benimsemek anlamında kullanılmaktadır. Din psikolojisinde ve din sosyolojisinde ise *conversion,* bireyin mensup olduğu dinle ilgili her türlü değişiklik ya da inancında derinleşmesi ve dindarlaşması için de kullanılmaktadır.[43]

İslam düşüncesinde "conversion" kavramını birebir karşılayan bir kelime bulunmamaktadır. Başka bir dinden İslam dinine geçip Müslüman olan kişiye "mühtedi" (hidayete ermiş kişi) denirken bu olaya "ihtida" denmektedir. İslam dininden çıkan kişi için ise "mürted" (dönmüş) kavramı kullanılmakta ve bu olaya "irtidat" denmektedir. Dinin emir ve yasaklarına uygun hayat yaşamayan, günahkâr, samimiyetsiz bir kişinin bu durumdan vazgeçip bütünüyle dinî bir

---

[39] Tuğba Kırman - Hasan Atak, "Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2020), 281.

[40] Gordon, *The Individual and His Religion*, 37.

[41] Peker, *Din Psikolojisi*, 201.

[42] Rodney Stark - John Lofland, *Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective* (Bloomington: American Sociological Review, 1965), 6/862.

[43] Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 14.

yola girmesi durumunda ise "tövbe" ya da "hidâyet" kavramı kullanılmaktadır.[44] Bu çalışmada ise "conversion" kavramı "dine bağlı bir hayat sürerken dinin buyruklarından uzaklaşmayı ya da tamamen dinî inancını terk etme"yi ifade edecek şekilde kullanılmıştır.

Dinî inanç yoksunluğunu ya da dinden uzaklaşmayı ifade etmek için kullanılan kavramlardan biri de "deconversion" kavramıdır.[45] Sözlükte "dönüş" anlamına gelen bu kavramla belirli bir dine olan inancın kaybı, başka bir dinî inanışa ya da din dışı bir düşünceye (örneğin ateizm, agnostisizm) dönüş kast edilmiştir. Geniş bir anlam yelpazesine sahip olan bu kavramın anlamlarının ortak yönü ise kişinin dinden uzaklaşmış olmasıdır. John Barbour (1933-), birçok dinden uzaklaşma vakasında görülmesi muhtemel dört faktör belirleyerek bu kavramın sınırlarını belirlemeye çalışmıştır. Bu faktörler şunlardır: (i) Entelektüel şüphe ya da inanç sistemini inkâr, (ii) dinî bir grubun yaşam tarzına yönelik ahlâki bir eleştiri, (iii) eleme bağlı olarak beliren duygusal bir hüzün ve (iv) toplumdan kendini ayrıştırma. Barbour dinden uzaklaşma konusunda ortaya çıkan ilgi ve artışı bireyselliğin artışına bağlamaktadır.[46]

Barbour'un dinden uzaklaşma (deconversion) vakalarında belirlediği dört temel faktörden ilki; "Entelektüel şüphe ya da inanç sistemini inkâr"dır. Bu faktör, kişinin inaç ve değer yargılarıyla ilgili zihinsel sorgulamalara ve şüphelere kapılmasını ifade eder. Bilgi ve tecrübe düzeyi artan birey, daha sorgulamacı ve araştırmacı bir kişiliğe dönüşebilir. Buna bağlı olarak dinin inanç ve uygulama (amel) boyutuna ya da mantıksal temellerine yönelik bir sorgulama sürecine girebilir. Dinî inançlarının felsefî bir alt yapıya dayanmadığını, bilimsel bir yanı olmadığını ya da mantıksal tutarsızlıklar içerdiğini düşünmeye başlar. Sonuç olarak inandığı dinî sorgulamaya ve inancından uzaklaşmaya başlar.

İkinci olarak, dinî bir grubun yaşam tarzına yönelik ahlâkî eleştiri de kişiyi dinden uzaklaştırabilir. Kişi, dini temsil iddiasında bulunan toplulukların davranışlarını ya da uygulamalarını ahlâkî bulmayabilir. Örneğin din adamlarının iki yüzlülüğü, dinî kuralların insanların onuruna ya da toplumsal adalete uygun düşmeyen bir takım sorumluluklar getirmesi kişiyi dinden soğutabilir. Diğer yandan dinin ahlâkî öğretilerine uygun yaşamayan dinî grup ya da liderlerden dolayı kişi, inançlarını sorgulamaya başlayabilir.

Barbour üçüncü olarak, eleme bağlı olarak beliren duygusal hüznü de dinden uzaklaştıran faktörler arasında saymıştır. Burada kast edilen, bireyin inandığı dinin müntesipleri tarafından

---

[44] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 124; Heon Choul Kim, *Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003), 34.

[45] John Barbour, *Versions of Deconversion: Autobiography and the Loss of Faith.* (Chalottesville, 1994), 71.

[46] Streib vd., *Deconversion Qualitative and Quantitative Results Cross-Cultural Research İn Germany and the United States of America.*, 21.

kendisini dışlanmış hissetmesi sonucu ortaya çıkan duygusal bir hüzün ve acıdır. Bu duygusal uzaklaşma, zamanla kişiyi dinî inancından uzaklaşmaya ya da tümden kaybetmeye götürebilir.

Dördüncü olarak, dinî inancından dolayı toplumdan kopma ya da dışlanma korkusu yaşayan kişi de dinden uzaklaşabilir.[47] Kişi, dinin öğretilerini ve pratik uygulamalarını yaptığında çevresiyle bağlarını kaybedeceğini ya da toplumdan dışlanacağını hissededebilir. Bu kopuş hissiyle birlikte kişi dinî inancından uzaklaşabilir.

Streib, dinden uzaklaşma vakalarında bu dört faktörün geçerli olduğunu ancak Barbour'un bir faktörü gözden kaçırdığını iddia eder. Ona göre dinden uzaklaşmanın kişinin spesifik olarak dinî bir deneyimini kaybetmekle de yakından ilgisi vardır.[48] Örneğin, eskiden yerine getirdiğinde büyük haz ve manevî doyum veren ibadetler artık kişi için bir anlam ifade etmiyor olabilir. Bu deneyimlerinin anlamını yitirdiğini gördükçe, kişi dinden daha da uzaklaşabilir.

Sosyolojik ve psikolojik bağlamda bireyin toplumla ya da belirli bir sistemle olan bağını kısmen ya da tamamen koparmasını ifade etmek için "Disengagement" kavramının kullanılması da yaygındır. Sözlükte bağlantıyı kesme, uzaklaşma, geri çekilme veya ilgisizleşme anlamına gelen bu kavram; bireyin bir bağlamdan, ilişkiden veya rolünden duygusal, zihinsel ya da davranışsal olarak uzaklaşmasını ifade etmektedir.[49]

Dinî bağlamda disengagement ise bireyin dinî inançlarından, pratiklerinden veya topluluklarından uzaklaşması anlamına gelir. Bu süreç, bireyin dinî kimliği ve mensubiyetiyle olan bağını gevşetmesi, dinî ritüellere katılımını azaltması ve nihayetinde dinle olan duygusal ya da entelektüel bağını kaybetmesiyle sonuçlanabilir.[50] Disengagement, genellikle bir süreç olarak değerlendirilir ve bu süreçte birey, aktif olarak dinî sorgulama, eleştirme ve hatta reddetme aşamalarından geçebilir.

Dinî uzaklaşma (disengagement), kişinin çeşitli nedenlerle dinden kopmasına yol açabilir. Barbour'un tanımladığı entelektüel şüphe, ahlâki eleştiriler, duygusal dışlanma veya toplumdan kopma gibi faktörler, disengagement sürecini tetikleyebilir. Örneğin, bireyin dinin öğretilerini veya uygulamalarını kendi hayatında anlamlandıramaması, dinî kuralların günlük yaşamına uymadığı hissine kapılması, ya da dinî topluluklardan dışlanma hissi dinî uzaklaşmanın temel dinamikleri arasında yer alır. Bunun yanı sıra, uzaklaşma bazen bireyin dinî bir kimliği tamamen terk etmeden sadece dinî pratiklerden uzaklaşması anlamına da gelebilir. Bu durum, modern bireycilik ve sekülerleşmenin yaygın olduğu toplumlarda daha sık görülmektedir.[51] Dinî uzaklaşma, bireyin yalnızca inançsızlığa yönelmesini değil, aynı zamanda

---

[47] Barbour, *Versions of Deconversion: Autobiography and the Loss of Faith.*, 71-74.

[48] Heinz Streib, *The Oxford Handbook of Religious Conversion* (New York: Oxford University Press, 2014), 272.

[49] Heinz Streib, "Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the United States of America", *Vandenhoeck & Ruprecht*, (2009), 75-80.

[50] Barbour, *Versions of Deconversion: Autobiography and the Loss of Faith.*, 125-130.

[51] Mark Chaves, "Secularization as Declining Religious Authority", *Social Forces* 72/3 (1994), 755-760.

daha bireysel ve sorgulamacı bir dinî anlayışa geçişini de ifade edebilir, bu da kavramın çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır.

Tarih boyunca gerek birey gerekse topluluklar olarak, dinden uzaklaşmalar olmuştur. Dinden uzaklaşma kişinin düşüncel gelişimi, bilimsel ve felsefi gelişmeler, bireysel deneyimler gibi birçok faktöre bağlı olarak gerçekleşebilir.[52] Dinden uzaklaşan bireyin dünya görüşü, değer anlayışı ve yaşam tarzında önemli değişiklikler görülebilir.

1.2. Dinden Uzaklaşan Bireylerin Yöneldikleri İnanç Sistemleri

Her insanın din ile ilişkisi farklı ve kişiye özeldir, bu nedenle kişilerin dinle olan ilgileri hakkında genel geçer bir ifadeden kaçınılmalıdır. Ancak bazı durumlarda dinden uzaklaşan birey, farklı düşünce akımlarına ya da inanç sistemlerine yönelebilir. Bu, kişinin dinle ilgili deneyimlerine, eğitim seviyesine, çevresel etkilere ve kültürel bağlamına kadar birçok faktöre bağlıdır.

Dinden uzaklaşan birey, agnostisizim, ateizm ya da deizm gibi akımlara yönelebilir. Dinle birey arasına mesafe girmesine sebep olan olay ya da olayların kişide yarattığı tatminsizlik duygusu, yerini dinin dışındaki felsefî düşüncelere, spiritüel arayışlara veya bilimsel bakış açılarına bırakabilir. Ancak bu yönelimler birçok faktöre bağlı olarak kişiden kişiye büyük ölçüde değişebilir. Çünkü her insanın dünya görüşü, değer anlayışı ve inançları birbirinden farklıdır. Kimi bireyler dinlerini terk edip daha seküler bir yaklaşım tarzını benimserken, kimileri de farklı dinlere yönelebilirler.

Bu bölümde ele alınan inanç sistemleri, araştırma bulgularında öne çıkan eğilimler dikkate alınarak belirlenmiştir. Katılımcıların bir bölümü kendilerini agnostik ya da deist olarak tanımlamış; bazıları ise herhangi bir kurumsal inanca bağlı hissetmeden, daha çok bireysel bir inanç anlayışı çerçevesinde kendilerini ifade etmişlerdir. Bu nedenle ilgili başlıklara çalışmanın kuramsal çerçevesinde yer verilmesi gerekli görülmüştür. Araştırma kapsamında doğrudan ateist olduğunu belirten bir katılımcıya rastlanmamış olsa da, alanyazında dinî inançtan uzaklaşma süreçlerinin anlaşılmasında ateizmin önemli bir kavramsal yer tuttuğu görülmektedir. Bu doğrultuda, hem nitel verilerle hem de mevcut literatürle tutarlılık sağlamak amacıyla söz konusu inanç sistemlerine ilişkin başlıklara çalışmada yer verilmiştir.

1.2.1. Agnostisizm

Agnostisizm, Yunanca "bilinmeyen" anlamına gelen "agnostos" kelimesinden türemiştir ve "bilinemezcilik" olarak çevrilebilir. Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu konusunda karar vermekten

[52] Küçükural, Kurtuluş Cengiz, "Türkiye'de Lâdinî (nonreligious) Arayışları Çalışmak: Dinden Uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi", 438.

kaçınma ya da yeterli kanıt olmadığını düşünerek inanmamayı ifade eder. Alvin Alvin Plantinga'ya göre, Tanrı'ya inanmayan ama inkar da etmeyen kişiye "agnostik" denir. Plantinga'nın ifade ettiği bu tür agnostisizm, Tanrı'nın varlığı konusunda karar vermekten kaçınmak, bir çeşit şüphe veya kararsızlık olarak yorumlanabilir. İkinci tür agnostisizm, Tanrı'nın varlığına dair yeterli kanıt olmadığı için bu varlığı kabul etmemek anlamına gelir.[53] İkinci tür agnostisizmi ateizmden ayırmak oldukça zordur.

Agnostisizm kavramını literatüre kazandıran kişi 19. yüzyıl İngiliz biyolog Thomas Huxley'dir. Huxley, gnostisizmin "kesin bilgiye sahip olma" iddiasına karşı, agnostisizmin "bilinemeyeceğini" savunduğunu ifade etmiştir. Huxley, Tanrı'nın varlığı gibi metafizik sorularda insan aklının yeterli bilgiye ulaşamayacağını belirtmiş ve kendisini hiçbir düşünce akımına tam anlamıyla ait hissetmediğini söylemiştir.[54]

Her ne kadar agnostisizm terimini Huxley icat etmiş olsa da, bu düşünce tarzına sahip olan filozoflar Huxley'den çok daha önce de vardı. Agnostisizmi, dinî inançlar karşısında bir tür şüphecilik olarak ele alırsak, bu yaklaşımın köklerinin oldukça eskiye dayandığını söylemek yanlış olmaz. Bu bağlamda, Antik Yunan filozofu Protagoras'ı belki de tarihteki ilk agnostik düşünür olarak kabul edebiliriz. Protagoras, Tanrı'nın varlığı konusunda şunları söylemiştir: *"Tanrılar hakkında, onların var olup olmadıklarını bilmenin bir yolu yoktur. Sorunun karmaşıklığı ve insan ömrünün kısalığı, bu konuda kesin bilgi edinmeyi engelleyen birçok faktör arasında yer alır."*[55]

Dinî agnostisizm, Tanrı'nın bilinemezliği konusunda agnostisizmle benzerlik gösterir, ancak Tanrı'nın varlığı hakkında kesin bir yargıya sahiptir. Dinî agnostisizme göre, Tanrı mutlak ve sınırsız bir varlık olarak insanın bilgisi ve kavrayışının ötesindedir.[56] Negatif teoloji ise Tanrı'nın tanımlanamaz ve kavranamaz olduğunu savunur; Tanrı hakkında olumlu ifadeler yerine, O'nun ne olmadığını söylemenin daha doğru olduğunu ileri sürer. Örneğin, "Tanrı sonsuzdur" demek yerine, "Tanrı sonlu değildir" demek bu yaklaşımı daha iyi yansıtır. Bu düşünceye göre, Tanrı yaratılmış varlıklardan o kadar farklıdır ki, O'nu pozitif bir şekilde tanımlamak, O'nun mutlaklığını zedeleyebilir. Negatif teolojinin temel amacı, Tanrı ile yaratılmışlar arasındaki farkı koruyarak O'nun aşkınlığını vurgulamaktır.[57]

İslam açısından bakıldığında, iman öncesi şüphe ve zihinsel arayış doğal karşılanabilir, ancak bu şüphelerin Allah'ın varlığı konusunda bir belirsizlik ya da kararsızlık olarak kalması,

---

[53] Alvin Plantiga, "A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy" (Hong Kong: Blackwell Publisihing, 2010), 223.

[54] George W. Hallam, "Source of the Word 'Agnostic'", *Modern Language Notes* (Johns Hopkins University Press, 1955), 266.

[55] Diogenes Leartius, *Lives of Eminent Philosophers*, çev. R.D. Hicks (New York: G. P. Putnam's Sons, 1925), 465.

[56] Mehmet Akif Altunışık, "Dinî Agnostisizm Üzerine Bir Değerlendirme", *Journal of Islamic Research* 34/1 (2023), 105; Aydın Topaloğlu, *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 151.

[57] Gerrit Steunebrink, *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology (Perspectives in Continental Philosophy)*, ed. Ilse Bulhof (New York: Fordham University Press, 2000), 293.

agnostisizmle ilişkilendirilemez. İman, sonuçta şüpheyi aşan ve Allah'ın varlığını kesin bir bilgiyle kabul eden bir süreçtir.[58]

Dinden uzaklaşan kişiler şüpheci ve eleştirel bir düşünce tarzı geliştirebilirler. Bu kişiler dinin dogmalarına karşı kendilerini agnostisizmdeki belirsizlik ve bilinmezlik içinde daha rahat hissedebilirler. Yaşadığı dinî deneyimlerden sonra dinden uzaklaşan birey kendini belirli bir dinî inanç sistemine ait görmeyebilir. Agnostisizm, bu tür kişiler tarafından, kendilerini net bir şekilde belirli dinî kalıplara hapsetmeden düşünme ve araştırma yapma özgürlüğü olarak görülebilir. Bilim ve rasyonalitenin öne çıkması ve popülerlik kazanması da agnostisizmi destekleyen bir başka faktör olabilir. Diğer yandan farklı dinlerin sunduğu teolojik açıklamaları yetersiz bulan kişi, bu belirsizlikle başa çıkma yolu olarak agnostisizmi bir seçenek olarak görebilir. Agnostisizmi seçen her bireyin nedenleri kişisel ve birbirinden farklıdır.

1.2.2. Ateizm

Ateizm, Tanrı ya da tanrılar varlığını reddeden ve aşkın bir varlık konusunda şüpheci bir tutum sergileyen bir akımdır. Ateistler, tanrının gözlem ve akıl yürütmeye dayanarak kanıtlanamayacağı görüşündedirler.[59] Ateist, Yunanca *atheos* kelimesinden türetilmiştir ve kökeni *theos* yani Tanrı anlamına gelir. Ateist, Tanrı'ya inanmayan ve her türlü aşkın varlığın (divinite) varoluşunu inkar eden kişiyi tanımlayan bir sıfattır.[60]

Ateist kelimesinin eş anlamlıları arasında "din dışı," "inanmayan," "dinsiz," ve "materyalist" yer alır. Zıt anlamlıları ise "inanan," "deist," "dini olan," ve "tanrıcı" (teist) olarak sıralanabilir.[61] Bu kavram dilimizede "dehrîlik,"[62] "dehriye mezhebi," "zındıklık,"[63] ve "ilhad"[64] olarak ifade edilebilir.[65]

Ateizm tarihçesini ele alırken, insanlığın başlangıç dönemlerine kadar inmek mümkündür. Her ne kadar "ateizm" terimi daha sonra kavramsallaştırılmış olsa da, Tanrı'nın varlığını inkar etme fiili insanlık tarihinin en eski dönemlerine kadar izlenebilir. Örneğin, her putperest toplumun ateist olduğunu iddia etmek tartışmalı olsa da, bu toplumların gerçek anlamda bir tanrı

---

[58] Ebu'l Hasan Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, ed. Helmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 280.

[59] Yaşar Ünal - Michael Martin, "Ateizm ve Din", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 579.

[60] Robert Paul, *Le Petit Robert* (Paris: Dictionnaires Le Robert, 1974), 108.

[61] İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2015), 60.

[62] Dehrilik: Kâinatın ezeli ve ebedi olduğunu savunarak yaratıcı bir Tanrı'yı inkâr eden, varoluşu zamana (dehre) bağlayan materyalist bir felsefî görüştür. İslam düşüncesinde özellikle Allah'ın varlığını ve yaratılışı reddeden akımları tanımlamak için kullanılır. Kelime Türkçede çoğunlukla "Dehriyye" veya "Dehrî" biçimlerinde kullanılmakta olup, felsefe ve İslâm düşüncesi alanındaki kaynaklarda yer almaktadır; günlük dilde ise daha nadiren karşılaşılır. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (Kubbealtı Neşriyat, 2020).

[63] Âlemin kadîm (öncesi olmayan) olduğunu ileri süren, Allah'ı yahut Allah'ın birliğini ve âhireti inkâr eden kişi.

[64] Dinden çıkmaya sebep olacak inanç ve görüşleri savunma anlamında felsefe ve kelâm terimi.

[65] Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, 60.

inancına sahip olmadıkları, daha çok tanrısal güçleri fiziksel nesnelerle özdeşleştirdikleri söylenebilir.

Orta Çağ'da ateizm yaygın bir hareket olarak ortaya çıkmamış olsa da, kilisenin baskıcı tutumları ateizmin canlanmasına katkıda bulunmuştur. Kilise'nin toplumsal ve entelektüel yaşam üzerindeki kontrolü, insanların dinî otoriteye karşı eleştirel düşüncelere yönelmesine neden olmuştur.[66]

Gelişen süreçte ateizm düşüncesinin çizgilerini net olarak çizebilmek güçleçmiştir. Çünkü bazı ateistler sadece tanrının varlığını inkâr ederken, diğer bazıları ise genel olarak inançları ve doğa ötesi varlıkları inkâr ederler. Agnostisizm, deizm, antiteizm gibi akımları ateizmin farklı versiyonları olarak görenler de vardır. Ancak birbirleriyle örtüşen yanları olsa da bu akımlar ile ateizm birbirinden farklıdır. Söz gelimi agnostisizm tanrının varlığı ya da yokluğu konusunda bilgiye ulaşılmayacağını ifade ederken, ateizm tanrının varlığını reddeder.[67] Yani agnostisizm, bilgi noktasına odaklanırken, ateizm inanç düzeyine odaklanır. Bir kişi tanrıların varlığıyla ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamayacağını düşündüğü için agnostik, aynı zaman da tanrı inancını reddettiği için ateist olabilir.[68]

Ateizme yönelen bireylerin bu değişime gitmelerinin birçok sebebi vardır. Bunların başında din adamlarının tutumları, dindar insanlar tarafından haksızlığa uğramak, insanı cezalandıran olumsuz tanrı anlayışı, tanrının kötülüklere müdahale etmemesi, tanrı tarafından terk edilmişlik duygusu gelmektedir.[69]

Bazı insanlar, yaşamlarının bir döneminde inançlarını sorgular ve bu inançları kabul etmek ya da reddetmek için bireysel bir araştırma içine girebilirler. Bu süreçte bilimsel, eleştirel ve mantıklı düşünce biçimleriyle inandıkları şeyleri yeniden bir değerlendirmeye tabi tutarlar. Bu insanlar, dinden uzaklaşarak tanrının olmadığı fikrine sahip olabilirler.[70] Toplumsal

---

[66] Robert Coffy, *Ateistlerin Tanrısı*, çev. Murtaza Korlaelçi (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2003), 14.

[67] Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987), 211.

[68] Ferit Uslu, "Agnostisizm", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 20.

[69] Sebastian Murken, *Ohne Gott leben: Religionspsychologische Aspekte des "Unglaubens"* (Marburg, 2008).

[70] Küçükural, Kurtuluş Cengiz, "Türkiye'de Lâdinî (Nonreligious) Arayışları Çalışmak: Dinden Uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi", 446, 447.

adaletsizlik, ayrımcılık ya da dünya görüşlerine katılmadığı dinî kurumların sosyal hayata etkisi gibi faktörler bireyi dinden uzaklaştırabilir.[71]

1.2.3. Deizm

Dinden uzaklaşan bireylerin sıklıkla yöneldikleri akımlardan biri de deizmdir.[72] Deizm terimi, aslen "Tanrı" anlamına gelen Latince "Deus" kelimesinden türetilmiştir. Temelde, deizm sadece Tanrı'ya inanmayı ifade eder. Ancak zaman içinde, Yunanca "Theos" kelimesinden türetilen teizm, yaratıcı varlık inancını ifade etmek için kullanılmıştır. Deizm ise kendi özgün felsefî karakterini geliştirmiştir.[73]

Deizm, Tanrı'nın var olduğuna inanan, ancak geleneksel dinî kuralları reddeden bir akımdır. Deistlere göre, Tanrı evreni yaratmış ve doğal yasaları koymuştur, ancak insanların hayatına müdahale etmemiştir. Deistler genellikle dogmatik inançlardan, kutsal kitaplardan ve dinî liderlerden uzak dururlar.[74]

Deistler, evrenin komleks yapısı ve işleyişinin bir yaratıcının varlığını aklen zorunlu kıldığını kabul ederler, ancak bunun belirli bir dinin doktrinlerini benimsemek anlamına gelmediğine inanırlar. Deizm, bireyin kendi akıl ve mantığıyla Tanrı'ya inanma eğiliminde olduğu bir dünya görüşüdür.[75]

Deizmin popülerlik kazanması 17. 18. yüzyılda Aydınlanma döneminde bilim ve mantığın öncülük ettiği bir rasyonalizm akımı ile ilişkilendirilir. Bu dönemde akıl ve gözleme dayalı olarak evrenin işleyişini açıklamak için bazı düşünürler Tanrı'nın varlığını vurgulamışlardır.[76]

Deizm, kilisenin öğretilerine karşı bir tepki olarak doğmuş ve özellikle Aydınlanma dönemiyle birlikte Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde, Hristiyan öğretilerine yönelik kapsamlı eleştiriler, deizmin yaygınlık kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca, yeni bilimsel buluşlarla birlikte bilime duyulan güven ve felsefî akımlar da deizm düşüncesini artırmıştır. Aydınlanma dönemi, aklın ön planda olduğu ve akılla insanın

---

[71] Derya Gülfil, *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora, 2018), 186.

[72] Hulusi Arslan - İsmail Erdoğan, "Gençliğin İnanç Sorunları Yaşamasında Bilgi-Eylem İlişkisindeki Tutarsızlığın Etkisi", *Gençliğin İnanç Problemleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 71.

[73] Yasin Ulutaş, "Deizme Götüren Sebepler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/2 (2021), 503.

[74] Mahsum Aytepe, "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (2017), 114.

[75] Rebecca Kneale Gould, "Deism", *Encyclopedia of Religion and Nature.*, ed. Bron Taylor (New York, 2005), 463.

[76] Aytepe, "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi", 117.

kendi dünyalarını geliştirmelerinin teşvik edildiği ve vahye olan ihtiyacın sorgulandığı bir dönem olmuştur.[77]

Hans Georg Gadamer'in Aydınlanma düşüncesini *"hiçbir otoriteyi kabul etmemek ve her şeyi aklın muhakemesiyle değerlendirmek"* şeklinde tanımlamaktadır. Bu görüş geçmiş geleneklere, kurumsal yapılara hatta Tanrı'dan gelen vahye bile bağlı kalmadan sırf akılla gerçeğe ulaşma çabasıdır.[78] Dolayısıyla deizm, insanın aklını kullanarak kendine özgü bir dünya görüşü oluşturma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Deistler, doğa yasalarının incelenmesi yoluyla Tanrı'nın karakterinin anlaşılabileceğine inanmışlardır. Onlara göre, Tanrı'nın rasyonel, öngörülebilir ve yararlı bir şekilde davrandığı, "doğa kitabı" adı verilen bu yasaların derinlemesine incelenmesiyle belirlenebilir.[79] Bunun yanı sıra, "doğal içgüdü" de bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmektedir. Edwar Herbert (1583-1648), doğal içgüdünün ilahi olanı hemen tanıma yeteneği taşıdığını savunur; bu da insanda *a priori* bir din anlayışının varlığını gösterir. Bu bağlamda, doğal içgüdünün, Tanrı'nın saf ve aşkın boyutunu anlamamıza yardımcı olduğunu ileri sürer. Eğer bireyler dinin temel ilkelerine ulaşmak istiyorlarsa, doğal içgüdünün doğasının yeniden keşfedilmesi gerektiğini belirtir. Herbert, doğal içgüdünün Tanrı tarafından yönlendirildiğini düşünmekte; "doğal" terimini kullanmanın doğaüstünü reddetmek anlamına gelmediğini, aksine doğaüstünün varlığını kabul ettiğini vurgulamaktadır.[80] Deistler için, hem dış doğa hem de insan doğası, Tanrı'nın buyruklarını anlama araçlarıdır.

İlk deist düşünürlerden Matthew Tindal'a göre, tüm dinlerin temeli harici bir vahiy değil, "doğal bilgi"dir. Tanrı'nın varlığına dair inancımız, bu doğal bilgi aracılığıyla oluşur. Doğal din o kadar mükemmel bir yapıya sahiptir ki, ona ekleme yapmaya ihtiyaç duyulmaz. Ayrıca, vahyin doğruluğuna ilişkin yargıyı verecek olan da yine doğal dindir.[81]

Tindal, tek bir Tanrı'nın varlığını savunur ve Tanrı'ya karşı olan duygusal ve pratik sorumluluklarımızı, Tanrı'nın mükemmel niteliklerini ve kendi acizliklerimizi anlamanın yollarını "doğal din" veya "doğanın ışığı" aracılığıyla keşfettiğimizi ileri sürer. Ayrıca, var olan şeylerdeki mükemmelliklerin Tanrı'nın eseri olduğunu belirtir. Ona göre, Tanrı, insanlarla

---

[77] Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 617.

[78] Karen Amstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel vd. (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017), 424.

[79] Gould, "Deism", 463.

[80] Peter Harrison, *Religion and the Religions in the English Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University, 1990), 70.

[81] Matthew Tindal, *Chiristianity as Old as the Creation: Or the Gospel a Republication of the Religion of the Nature* (London, 1730), 69.

doğrudan değil, dolaylı olarak doğa ve akıl aracılığıyla ilişki kurar. Bu bağlamda, doğa ve akıl, insanın Tanrı ile olan bağını anlaması için kritik birer araç olarak ortaya çıkmaktadır.[82]

Wayne Hudson'un (1945-) belirttiğine göre, bazı deistler Tanrı'nın dünyaya müdahale etmediğini savunurken, diğer bir grup deist ise Tanrı'nın dünyaya müdahale edebileceğini ve bunu aslında gerçekleştirdiğini öne sürmektedir. Deistler, Tanrı'nın varlığına yalnızca akıl yoluyla ulaşılabileceğini ve kurtuluş için doğal dinin yeterli olduğunu iddia ederler.[83]

Hudson'a göre, deistleri inançlarından ziyade belirli hedefleri çerçevesinde değerlendirmek daha uygun olacaktır. Deistlerin temel amacı, ruhban sınıfını, zulmü, hoşgörüsüzlüğü ve bağnazlığı ortadan kaldırmak ve vahiyden bağımsız bir ahlâk sistemi oluşturmak olarak öne çıkmaktadır.[84] Bu bağlamda, deizm, yalnızca bir inanç biçimi olmanın ötesinde, toplumsal ve etik bir dönüşüm arayışını temsil etmektedir.

Deizm, genellikle dogmatik dinî kabulleri reddeden bir dünya görüşü olduğu için, kurumsal dinin öğretilerine veya geleneklerine karşı eleştirel bir tutum gelişiteren bazı bireyler deizme yönelebilmektedir.

Dinden uzaklaşan bireyin tercih ettiği yol çeşitli olabilir. Kimileri bütünüyle tanrı inancını reddetme eğiliminde olup ateizme yönelirken, diğerleri genel bir Tanrı inancını sürdürme eğiliminde olduğu için deizme kendilerini daha yakın hissedebilirler. Bu durum, bireyin kişisel deneyimlerine, dünya görüşüne ve evrenin tasarımına ilişkin bakış açısına bağlı olarak değişebilir.[85]

1.2.4. Kişisel inanç tanımlamaları

Bireylerin din kavramını geleneksel kurum ve öğretilerden bağımsız olarak kendi içsel deneyimleri ve bireysel anlam arayışlarıyla şekillendirdikleri *kişisel inanç tanımlamaları*, modernleşmeyle birlikte giderek daha fazla dikkat çeken bir konu hâline gelmiştir. Geleneksel toplumlarda din büyük ölçüde topluluk dinamikleri, kurumlar ve kolektif öğretiler çerçevesinde belirlenirken, modern bireyler kendilerini bu geleneksel çerçevelerden bağımsız olarak tanımlama eğilimine yönelmiştir. Bireyselleşmenin, bilgiye ulaşımın kolaylaşmasının ve

[82] Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", 622.

[83] S. J. Barnett, *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity* (Manchester: Manchester University, 2003), 17.

[84] Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", 624.

[85] Vahdettin Başcı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 36.

geleneksel otoritelere yönelik eleştirel tutumun artmasıyla, kurumsal dinlerin dışındaki kişisel anlamlandırmalar din psikolojisinin odak alanına girmiştir.

Bu bağlamda, *kişisel inanç tanımlamaları* (personal belief systems); bireyin yaşamına anlam, değer ve yön kazandırmak amacıyla kendi iç dünyasında ve bireysel deneyimleri doğrultusunda oluşturduğu, subjektif bir anlamlandırma sistemidir.[86] Bu sistemler, herhangi bir belirli dinî veya ideolojik öğretiyle tam olarak örtüşmek zorunda olmadığı gibi tamamen seküler bir zeminde de şekillenebilir.[87] Bu tür inanç sistemleri, bireyin duygusal ihtiyaçlarını, varoluşsal kaygılarını, ahlâkî yönelimlerini ve dünyayı kavrayış biçimini içermektedir. Bireyler, mevcut dinî yapıların ya da kurumsal öğretilerin sunduğu hazır anlam sistemlerini sorgulayarak, kendi deneyimleri ve içsel sorgulamaları ile anlam dünyalarını yeniden inşa etmektedirler.

Modernleşme ve sekülerleşmenin bireysellik vurgusu ile doğrudan ilişkili olan bu inanç sistemleri, herhangi bir belirli din, ideoloji veya felsefî sistemin sınırları içinde kalmak zorunda değildir.[88] Bu nedenle *kişisel inanç tanımlamaları*, klasik din sınıflandırmalarının ötesinde, farklı düşünce, duygu ve değerleri özgün bir şekilde harmanlayan bireysel bir çerçevede ortaya çıkar.

Kişisel inanç tanımlamalarının bir diğer belirgin özelliği, değişime açık ve dinamik bir yapıya sahip olmalarıdır. Geleneksel dinî sistemlerde inanç, çoğu zaman sabit ve değişmez kurallar çerçevesinde tanımlanır. Ancak kişisel inançlar, bireyin yaşam boyunca edindiği yeni deneyimler, karşılaştığı farklı kültürel ve felsefî perspektifler doğrultusunda sürekli olarak yeniden şekillenebilir. Bu nedenle kişisel inanç sistemleri, bireylerin yaşamsal deneyimlerine ve anlam arayışlarına esnek bir şekilde yanıt verebilen, bireyselleşmiş bir inanç yaklaşımını temsil eder.

Din psikolojisi açısından kişisel inanç tanımlamaları normatif bir perspektiften değerlendirilmez. Bu yaklaşım, inançların "hak-bâtıl", "semâvî-beşerî" ya da "doğru-yanlış" gibi değerlendirmelerinden uzak durarak, bireyin anlamlandırma sürecini anlamaya çalışır. Böylece bireyin varoluşsal arayışında ortaya koyduğu her türlü inanç biçimi, hayatına yön ve değer kazandıran psikolojik ve varoluşsal bir gerçeklik olarak ele alınır. Bazı araştırmacılar, bu eğilimi bireyin otantik bir kimlik oluşturma ve anlam inşa etme ihtiyacıyla ilişkilendirerek, modernitenin bireyselleştirici etkisinin bir sonucu olarak değerlendirir. [89]

Görüldüğü üzere *kişisel inanç tanımlamaları*, bireyin kendi anlam arayışını ve içsel değerlerini esas alarak oluşturduğu inanç sistemlerini ifade etmektedir. Geleneksel dinî otoritelerin ve

---

[86] Hood vd., *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 238.

[87] Kenneth I. Pargament, *Spiritually Integrated Psychotherapy: Understanding and Addressing the Sacred* (New York: The Guilford Press, 2011), 178.

[88] Wade Clark Roof, *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion* (Chichester: Princeton University Press, 2001), 127.

[89] Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 405.

öğretilerin ötesine geçen bu inanç biçimleri, modern dünyada bireylerin kimliklerini, ahlakî yönelimlerini ve varoluşsal sorularını bireysel düzeyde çözümleme çabalarının bir yansımasıdır. Bu yaklaşım, dinin toplumsal ve kurumsal boyutlarından bağımsızlaşarak, daha kişisel, daha esnek ve bireysel bir anlamlandırma sürecini ön plana çıkarır.

1.3. Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebeplerini Açıklayan Teorik Yaklaşımlar

Dinden uzaklaşma, bireysel ve toplumsal düzeyde çok boyutlu nedenlere dayanan karmaşık bir olgudur. Bu olgunun anlaşılması, psikoloji ve sosyoloji gibi disiplinlerin geliştirdiği teorik yaklaşımlarla daha sistematik bir şekilde ele alınabilir. Psiko-sosyal bir olgu olarak dinden uzaklaşmanın bireyin zihinsel, duygusal ve çevresel etkileşimleri bağlamında nasıl ortaya çıktığını açıklamak amacıyla farklı teorik yaklaşımlardan yararlanılabilir.

Bu başlık altında "yapısalcılık", "işlevselcilik", "davranışçılık", "gestalt psikolojisi", "psikanaliz", "hümanist psikoloji" ve "bilişsel psikoloji" gibi önemli teorik akımlar çerçevesinde dinden uzaklaşmanın dinamikleri incelenecektir. Her bir teori, bireyin dinî yaşantısından uzaklaşma sürecini kendi kavramsal çerçevesi içinde ele alarak farklı bakış açıları sunmaktadır.

Bu teorik yaklaşımlar sayesinde, katılımcıların dinden uzaklaşma gerekçeleri sadece kişisel değil, aynı zamanda literatürdeki genel eğilimlerle birlikte daha anlamlı bir şekilde değerlendirilebilmektedir.

1.3.1. Yapısalcılık ve dinden uzaklaşma

Yapısalcılık, bireyin düşünce ve davranışlarının, içinde bulunduğu toplumsal yapılar, kültürel normlar ve dil ile şekillendiğini savunan bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, Wilhelm Wundt'un (1832-1920) yapısalcı perspektifi, dinden uzaklaşma sürecini anlamak için önemli teorik açıklamalar içermektedir. Wundt, dinin bireysel bir fenomen olmadığını, aksine toplumun kolektif bilinci tarafından şekillendirilen bir olgu olduğunu vurgulamış ve dinin anlaşılması için bireysel değil, toplumsal dinamiklerin incelenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. [90]

Wundt'un yaklaşımı, dinin sadece psikolojik süreçlerle değil, kültürel ve tarihsel bağlamlarla açıklanması gerektiğini savunur. Bu görüş, Wundt'un geliştirdiği ve "Kavimler Psikolojisi" (Völkerpsychologie) olarak bilinen metodolojide belirginleşmiştir.[91] Wundt, dil, sanat, mit ve din gibi yüksek zihinsel süreçlerin bireysel düzeyde değil, kolektif ve kültürel bağlamda ele alınmasını önermiştir. Ona göre, dinî hayatın tüm unsurlarını dikkate alan ve bu unsurların

[90] David M. Wulff, *Psychology of Religion Classic and Contemporary* (New York: Wiley, 1991), 30,31.

[91] Alan Kim, "Wilhelm Maximilian Wundt", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022).

diğer sosyal etkilerle ilişkisini araştıran bütüncül bir yaklaşım gereklidir. Bu nedenle Wundt, dinin psikolojik temellerini araştırırken, dinin birden fazla kaynaktan beslendiğini ve dinî tecrübelerin bireysel bilinç yerine toplulukların kültürel ve ruhânî yapılarına dayandığını savunmuştur.[92]

Wundt'un teorisi, dinden uzaklaşmayı anlamak için iki önemli noktaya işaret eder: *İlk olarak,* dinî tecrübeler bireysel düzeyde değil, kolektif düzeyde şekillenir. Bu bağlamda, bireyin içinde bulunduğu kültürel yapı ve toplumsal normlar dinî bağlılık üzerinde belirleyici bir rol oynar. Örneğin, bireyin ait olduğu toplumun dil ve gelenekleri, bireyin dinî algısını ve dinden uzaklaşma eğilimini etkileyebilir. *İkinci olarak,* Wundt, dinin evrimsel bir süreç içinde değişim gösterdiğini ve bu süreçte mitlerin ve dinî sembollerin önemli bir rol oynadığını vurgular. Wundt'a göre, mitler, insanın duygu ve arzularının doğaya yansımasıyla şekillenirken, din, bu mitolojik düşüncenin daha ileri bir aşamasını temsil eder. Bu bağlamda, mitlerin ve dinî sembollerin bireyin modern yaşamda anlamını yitirmesi, dinden uzaklaşma sürecini tetikleyen faktörlerden biri olabilir.[93]

Dinden uzaklaşmayı yapısalcı bir perspektiften incelemek, bireylerin dinî inanç ve pratiklerden uzaklaşmasında kültürel ve toplumsal yapıların nasıl bir rol oynadığını anlamaya imkân tanır. Wundt'un yaklaşımı, özellikle modern toplumlarda dinî değerlerin bireyler üzerindeki etkisinin azalmasını, bireylerin dini bir otorite olarak değil, kültürel bir fenomen olarak algılamaya başlamasını açıklamada kullanılabilir. Bu bağlamda, dinden uzaklaşmanın bireysel değil, toplumsal ve kültürel bir dönüşümün parçası olarak ele alınması gerektiği sonucuna varılabilir.

Wundt'un yapısalcı yaklaşımı, bireylerin dinî bağlılıklarından kopuşunu anlamak için önemli açıklamalar içermektedir. Dinî hayatın yalnızca bireysel bir tecrübe olmadığını, aksine kültürel ve toplumsal bir süreç olduğunu vurgulayan bu yaklaşım, bireyin sadece psikolojik tecrübeleriyle değil, aynı zamanda içinde bulunduğu toplumsal ve kültürel bağlamın etkisiyle de dinden uzaklaştığını savunmaktadır. Bu nedenle, dinî inanç ve pratiklerden uzaklaşmayı anlamak için, bireyin toplumsal ve kültürel etkileşimlerini de dikkate alan bütüncül bir analiz gereklidir.

1.3.2. İşlevselcilik ve dinden uzaklaşma

İşlevselcilik, bireyin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayan unsurların işlevselliğini inceleyen bir yaklaşımdır. Din, bu ekole göre bireysel ve toplumsal yapıyı bir arada tutan, bireyin anlam arayışına rehberlik eden ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılayan bir işlev görür. İşlevselcilik ekolünün önemli temsilcilerinden William James (1842-1910) ve John Dewey (1859-1952),

[92] Nils G. Holm, *Din Psikolojisine Giriş* (İnsan Yayınları, 2018), 18.

[93] Wulff, *Psychology of Religion*, 1991, 31.

dinin birey üzerindeki psikolojik ve pragmatik etkilerine odaklanmışlardır.[94] Ancak, her iki düşünürün dine bakış açıları farklılık arz eder. Bu farklılıklar, bireyin dinden uzaklaşmasını açıklarken de farklı teorileri beraberinde getirmektedir.

William James, dinî tecrübeyi bireyin ruhsal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılayan bir yapı olarak ele almıştır. *"The Varieties of Religious Experience" (Dinî Tecrübenin Çeşitliliği, 1902)* adlı eserinde James, dinî tecrübenin bireysel düzeyde bir duygu yoğunluğu ve teslimiyet hali olduğunu vurgulamıştır.[95] Ona göre, dinin bireysel hayat üzerindeki en büyük işlevi, bireyin dünyaya bakış açısını değiştirerek ona bir amaç ve anlam kazandırmasıdır.

James, dinî tecrübeyi diğer insanî tecrübelerden farklı bir yapı olarak tanımlarken, onun birey üzerinde *psikolojik bir rahatlama* ve *duygusal denge* sağlayan bir işlevi olduğunu ifade etmiştir. Ancak, bireylerin yaşadığı *olumsuz deneyimler, dini temsil eden kişilerin tutarsız davranışları veya kişisel ihtiyaçların karşılanmaması,* bu işlevin yitirilmesine neden olabilir. Bu durum, bireyin dinden uzaklaşma sürecini başlatabilir.[96]

James'e göre din, görünmeyen bir düzenin varlığına inanmak ve hayatı bu düzene göre şekillendirmekle ilgilidir. Dindar birey, bu inanış sayesinde hayatındaki çatışmaları çözümleyebilir ve psikolojik bir tatmin sağlayabilir. Ancak, birey bu düzeni sorguladığında ya da dinî inançlar hayatındaki sorunlara çözüm üretemediğinde, dinin işlevi ortadan kalkar. Bu durumda birey, dinden uzaklaşabilir ve alternatif inanç sistemlerine yönelebilir.[97]

İşlevselci ekolün bir diğer önemli ismi John Dewey, James'ten farklı olarak dine daha eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Dewey, dini, bireyin pratik ihtiyaçlarına cevap verme kapasitesine göre değerlendirmiştir. Ona göre, dinî öğretiler bireyin hayatına anlam katabilir, ancak bu anlamın *mantıkî ve deneysel* bir temele dayanması gerekir. Dewey, dinî inançların mutlak bir hakikati temsil ettiğine dair görüşleri reddetmiş ve dinin, bireyin düşünce ve davranışlarını kısıtladığı ölçüde sosyal olarak tehlikeli olabileceğini savunmuştur.[98]

Dewey'e göre, bireylerin dinden uzaklaşmasının temel nedenlerinden biri, dinî inançların modern bilim ve rasyonalite karşısında işlevini yitirmesidir. Dinî dogmalar, bireyin özgür düşüncesini sınırlandırarak onu *seküler* ve *bilimse*l düşünceye yöneltmiştir. [99] Bu bağlamda,

---

[94] Henry L. Roediger, *Psychology* (Minnesota: West Publishing Company, 1996), 7; John R Shook, "Dewey'in Pedagojik İnançlarının Felsefi Bağlamı", çev. Celal Türer, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/1 (2002), 113.

[95] James, *The Varieties of Religions Exprerince*, 28; Ali Ayten, "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 457.

[96] Ömer Mahir Alper (ed.), *Batı'da Din Çalışmaları* (Metropol Yayınları, 2002), 57.

[97] Michael R Slater, "Metaphysical Intimacy and the Moral Life: The Ethical Project of The Varieties of Religious Experience", *Transactions of the Charles S. Peirce Society: A Quarterly Journal in American Philosophy* 43/1 (2007), 117.

[98] Todd C. Ream, "Pragmatism and the Unlikely Influence of German Idealism on the Academy in the United States", *ResearchGate*, (2024), 163.

[99] Roediger, *Psychology*, 7-10.

dinden uzaklaşma süreci, bireyin özgürleşme arayışı ve rasyonel bir hayat tarzını benimsemesi ile açıklanabilir.

Emile Durkheim (1858-1917), dinin toplumsal bütünleşme üzerindeki işlevine odaklanan çalışmalarıyla işlevselci ekolün temel taşlarından birini oluşturmuştur. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life* adlı eserinde, dinî pratiklerin ve sembollerin bireyler arasında kolektif bir bilinç yaratarak toplumsal dayanışmayı nasıl güçlendirdiğini ortaya koymuştur. Ona göre, din, yalnızca bireyin manevî ihtiyaçlarını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda toplumu bir arada tutan normların ve değerlerin devamlılığını sağlar. Ancak Durkheim, modernleşme süreciyle birlikte dinin bu birleştirici işlevinin zayıflayabileceğini ve bireylerin dinî kurumlara olan bağlılıklarında azalmalar görülebileceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Durkheim'ın analizleri, bireylerin dinden uzaklaşmasını, dinin toplumsal rolünün ve işlevselliğinin değişmesiyle ilişkilendirerek işlevselci bir yaklaşım ortaya koyar.[100]

İşlevselcilik, dinden uzaklaşma sürecini bireyin dinî inançlarının psikolojik ve pratik işlevini kaybetmesi üzerinden açıklar. Din, bireyin ruhsal ihtiyaçlarını karşılayamadığında, hayatına anlam katmakta yetersiz kaldığında ya da bireyin yaşam tarzı ve dünya görüşü ile çeliştiğinde işlevsiz hale gelir.[101] Bu durumda birey, dini terk ederek alternatif inanç sistemlerine (agnostisizm, ateizm, deizm) yönelebilir.

Ayrıca, işlevselci bakış açısına göre, dinin toplumsal rolü de bireyin dinî bağlılığını etkiler. Eğer dinî kurumlar bireyin ihtiyaçlarını karşılamak yerine baskılayıcı bir rol üstlenirse veya dinî temsilcilerin tutarsız davranışları bireyin inancını zedelerse, dinin işlevselliği sorgulanır. Bu durumda birey, dinî bağlılığını terk ederek bireysel veya seküler bir yaşam tarzını tercih edebilir.[102]

İşlevselcilik, dinden uzaklaşmayı bireyin ve toplumun ihtiyaçlarının dinî inançlar ve kurumlar tarafından karşılanamaması bağlamında ele alır. William James, dinî tecrübeyi bireyin hayatına anlam kazandıran ve ruhsal tatmin sağlayan bir yapı olarak tanımlarken, John Dewey dinî inançların modern dünyada işlevini yitirdiğini savunmuştur. Bu iki yaklaşım, bireyin dinden uzaklaşma sürecini hem bireysel hem de toplumsal düzeyde analiz etme imkânı sağlayan teorik açıklamalar içermektedir.

1.3.3. Davranışçılık ve dinden uzaklaşma

Davranışçılık, bireyin davranışlarının çevresel uyarıcılar ve tepkiler çerçevesinde şekillendiğini savunan, gözlemlenebilir davranışlara odaklanan psikolojik bir yaklaşımdır. Bu

[100] Émile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 38-45.

[101] Ream, "Pragmatism and the Unlikely Influence of German Idealism on the Academy in the United States", 164.

[102] Scott F. Aikin - Michael P. Hodges, "Wittgenstein, Dewey, and the Possibility of Religion", *The Journal of Speculative Philosophy* 20/1 (2006), 1-5.

ekol, özellikle John B. Watson (1878-1958), B.F. Skinner (1904-1990) ve Ivan Pavlov (1849-1936) gibi önemli isimler tarafından şekillendirilmiştir.[103] Davranışçılık, bilincin bilimsel olarak incelenemeyeceğini ileri sürerek sadece gözlenebilir davranışları inceleme konusu yapmış ve ruhsal veya metafizik olgulara mesafeli bir yaklaşım sergilemiştir. Bu nedenle dinî tecrübe ve inanç gibi konular, davranışçılar tarafından sınırlı bir ilgi görmüş ve çoğunlukla fizyolojik ya da çevresel şartlanma mekanizmaları üzerinden ele alınmıştır.[104]

Davranışçılara göre dinî davranışlar, diğer tüm insan davranışları gibi çevresel uyarıcılar ve koşullanma mekanizmaları sonucu ortaya çıkar. Özellikle Skinner'ın *edimsel koşullanma teorisi,* dinî davranışların pekiştireçlerle nasıl şekillendiğini açıklamada kullanılmıştır. Skinner, cennet ve cehennem gibi kavramları sırasıyla olumlu pekiştireç ve olumsuz pekiştireç olarak tanımlamış ve bireyin bu tür ödül-ceza mekanizmaları ile dinî bir yaşam tarzını benimseyebileceğini savunmuştur. Örneğin, cennet ödülü veya cehennem korkusu bireyin dinî davranışlarını sürdürmesini sağlayan dışsal pekiştireçler olarak kabul edilir.[105] Davranışçılığa göre, bireyin dinî inanç ve uygulamalardan uzaklaşması da benzer bir koşullanma sürecine bağlıdır. Bu bağlamda, olumsuz pekiştireçler, bireyin dini reddetmesine veya dinî pratiklerden uzaklaşmasına yol açabilir.[106] Örneğin:

a) Dinî eğitimde kullanılan korku temelli öğretiler, bireyde olumsuz duygulara sebep olabilir.
b) Baskıcı dinî otoriteler ve cezalandırıcı tutumlar, bireyin dini bir kontrol mekanizması olarak algılamasına ve zamanla bu yapıdan kopmasına neden olabilir.
c) Bireyin hayatında dinî davranışların beklenen ödül veya tatmin getirmemesi, dinin işlevini yitirmesiyle sonuçlanabilir.

John B. Watson; dini, bireylerin davranışlarını kontrol altına almak için kullanılan bir sistem olarak görmüştür. Ona göre, dinî öğretiler, bireyin korkuları üzerinden kontrol mekanizması oluşturur ve bu kontrol, bireyin çevresel koşullarla şartlandırılması ile devam ettirilir. Watson, dinin bilimsel doğruluktan uzak olduğunu ve bireyin rasyonel düşüncesini sınırlandırdığını savunmuştur.[107]

Benzer şekilde, Skinner da dinî kurumları, *toplumsal kontrol mekanizmaları* olarak ele almıştır. Skinner, dinî yaşamda sıkça kullanılan "iyi" ve "kötü" gibi kavramların, toplumsal değerleri pekiştiren kültürel unsurlar olduğunu belirtmiştir. Bu kontrol mekanizması, bireyin belirli davranışları sergilemesini ya da sergilemekten kaçınmasını sağlar. Ancak, birey bu kontrol

---

[103] Roediger, *Psychology*, 8; Wayne Weiten, *Psychology: Themes and Variations* (Stamford: Wadsworth, 2001), 9; Uğur Akpur, *Pavlov* (İstanbul: Say Yayınları, 2007), 109.

[104] Watson John B., *Behaviorism* (Chicago: The University of Chicago Press, 1963), 3,4.

[105] Weiten, *Psychology: Themes and Variations*, 9.

[106] Dodge Fernald, *Psychology: Six Perspectives* (SAGE Publications, 2007), 17.

[107] David M. Wulff, *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views* (Oxford, England: John Wiley & Sons, 1991), 118.

mekanizmasını sorgulamaya başladığında ya da dinî öğretilerle yaşam koşulları arasında bir uyumsuzluk fark ettiğinde, dinî pratiklerden uzaklaşma süreci tetiklenebilir.[108]

Ivan Pavlov'un koşullu refleks çalışmaları, davranışçılığın temel taşlarından biridir. Pavlov, belirli bir uyarıcının (örneğin bir ses veya ışık), tekrarlarla başka bir uyarıcı ile eşleştirildiğinde bir tepkiye yol açabileceğini göstermiştir.[109] İngiliz psikiyatrist William Sargant, Pavlov'un bu teorisini kullanarak dinî dönüşüm (ihtida) deneyimlerini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, bireyin maruz kaldığı yoğun duygusal uyarıcılar, zihinsel bir kırılmaya ve yeni inanç sistemlerinin kabulüne yol açabilir. Sargant, bu tür dinî tecrübeleri fizyolojik tepkiler üzerinden açıklamış ve bireyin çevresel koşullara olan duyarlılığının, dinî dönüşümlerde belirleyici bir rol oynadığını savunmuştur.[110]

Davranışçılık perspektifinden dinden uzaklaşma süreci şu şekilde açıklanabilir:[111]

a) Olumsuz Koşullanma: Bireyin dinî eğitim veya tecrübeleri sırasında yaşadığı olumsuz deneyimler (ceza, korku, baskı) dinî öğretilerle ilişkilendirilir ve birey, bu olumsuz duygulardan kaçınmak için dinî pratiklerden uzaklaşır.
b) Pekiştireç Eksikliği: Dinî davranışların bireyin hayatında somut bir tatmin ya da ödül getirmemesi, dinin birey için işlevsiz hale gelmesine yol açar.
c) Çevresel Etkiler: Seküler bir ortamda büyüyen veya dinî normların etkisini kaybettiği bir toplumda yaşayan birey, dinî davranışları sürdürmek için gerekli motivasyonu bulamayabilir.
d) Alternatif Şartlanmalar: Birey, dinî inançlara alternatif olarak sunulan felsefî veya seküler düşünce sistemlerine şartlanarak dinî kimliğini terk edebilir.

Davranışçılık, dinden uzaklaşma sürecini bireyin çevresel koşullarla olan etkileşimi ve şartlanma mekanizmaları üzerinden açıklar. Dinî inanç ve pratikler, bireyin ödül-ceza mekanizmaları ile pekiştirilen davranışları olarak değerlendirilir. Ancak, bireyin dinî tecrübeleri sırasında yaşadığı olumsuz pekiştireçler veya dinin işlevini kaybetmesi, bireyi dinden uzaklaştıran temel faktörlerdir. Skinner ve Watson gibi davranışçılar, dinî kontrol mekanizmalarını eleştirerek, bireyin çevresel faktörler karşısında şekillenen bir varlık olduğunu vurgulamışlardır.[112] Bu bağlamda, dinden uzaklaşma, bireyin dinî şartlanmaların

---

[108] Robert W. Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion* (Mercer University Press, 1986), 108.

[109] Akpur, *Pavlov*, 109.

[110] Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, 99,100; Wulff, *Psychology of Religion*, 1991, 87; Adem Şahin, *Dine Psikolojik Yaklaşımlar* (Adal Ofset, 2008), 65,66.

[111] Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, 99-102; Wulff, *Psychology of Religion*, 1991, 86-90.

[112] Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, 105-108.

etkisinden kurtulması ya da alternatif çevresel uyarıcılarla yeni bir koşullanma sürecine girmesi olarak değerlendirilebilir.

1.3.4. Gestalt psikolojisi ve dinden uzaklaşma

Gestalt Psikolojisi, bireyin zihinsel süreçlerini parçalara ayırarak değil, bütüncül bir yapı içerisinde ele alan bir ekoldür. "Gestalt" kavramı Almanca kökenli olup "bütün" ya da "şekil" anlamına gelir. Bu ekol, bireyin dünyayı nasıl algıladığına ve bu algının nasıl organize olduğuna odaklanır. Gestalt psikolojisinin kurucuları Max Wertheimer (1880-1943), Wolfgang Köhler (1887-1967) ve Kurt Koffka (1886-1941), bilinci bir bütün olarak ele alarak algının, öğrenmenin ve problem çözmenin temelinde bir organizasyon sürecinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.[113]

Dinî inanç ve pratikler, bireyin zihinsel yapısının bir parçası olarak ele alındığında, Gestalt psikolojisine göre bireyin dinî hayatı da bir bütünlük içerisinde şekillenir. [114] Ancak bu bütünlükte parçalar arasında uyum bozulduğunda, bireyin dinî bağlılığı sorgulanabilir hale gelir ve dinden uzaklaşma süreci tetiklenebilir. Gestalt psikolojisini dinden uzaklaşma süreciyle ilişkilendirmek için bireyin *algı, anlamlandırma ve bütünlük* arayışına odaklanmak gerekir.[115]

1.3.4.1. Bütünlük Algısının Bozulması ve Dinden Uzaklaşma

Gestalt psikolojisi, bireyin deneyimlerini anlamlandırırken, parçaların birbiriyle *uyumlu ve bütünsel* bir yapı oluşturması gerektiğini savunur. Dinî inanç sistemi de bireyin hayatına bir anlam ve düzen kazandırarak bu bütünlüğü sağlar. Ancak birey, dinî öğretiler ile kendi yaşam gerçekleri arasında *çelişkiler ya da uyumsuzluklar* algıladığında bu bütünlük bozulur. Bu durum, dinden uzaklaşma sürecinin başlangıcı olabilir. Örneğin bireyin dinî temsilcilerde veya kurumsal yapıda gördüğü *tutarsız davranışlar,* bireyin dinî algısında çatlaklar oluşturabilir. Dinî öğretiler ile bireyin yaşadığı *modern yaşam* arasında algıladığı uyumsuzluk, bireyin zihninde bir *anlam krizine* yol açabilir. Dinî yorumların birbiriyle çeliştiği durumlarda, birey bu çelişkileri çözümleyemediğinde *düşünsel kopuş* yaşayabilir. [116]

Bu bağlamda *gestalt yaklaşımı*na göre, birey için dinî hayatın bütünlüğü bozulduğunda, parçalar (örneğin ritüeller, dinî öğretiler, otoriteler) anlamını yitirmeye başlar ve birey dinî

---

[113] Roediger, *Psychology*, 9.

[114] G. Neil Martin vd., *Psychology* (New York: Pearson Education, 2010), 23.

[115] Duane P. Schultz - Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2020), 465.

[116] Kurt Koffka, *Principles of Gestalt Psychology* (Harcourt, Brace & World, 1963), 67.

inançlardan uzaklaşabilir. Bu uzaklaşma, bireyin zihinsel bir yeniden yapılandırma (reorganization) sürecine girmesine neden olabilir.

Gestalt psikolojisi, bireyin dünyayı algılarken bazı organizasyon prensiplerini kullandığını savunur. Bu prensipler arasında *yakınlık, benzerlik, süreklilik ve bütünlük* gibi unsurlar bulunur. Dinî deneyimlerde bu prensiplerin sağlanamaması, bireyin dinden uzaklaşmasına neden olabilir:

a) Yakınlık İlkesi: Birey, kendisini dinî topluluklara yakın hissetmediğinde veya topluluğun değerleri ile kendisinin değerleri arasında mesafe oluştuğunda, dinî bağlar zayıflar.
b) Benzerlik İlkesi: Dinî liderlerin veya dindar bireylerin tutumlarının bireyin beklentileri ile benzeşmemesi, dinî pratiklere karşı bir yabancılaşma yaratabilir.
c) Bütünlük İlkesi: Dinî öğretiler ve bireyin yaşadığı gerçeklik arasında tutarsızlık olduğunda, birey bu öğretileri anlamlı bir bütün olarak algılayamaz ve bu da inanç krizine neden olabilir.[117]

Gestalt psikolojisine göre, bireyin zihni *anlamlı bir bütünlük* oluşturma eğilimindedir. Dinî inanç sistemi, bireyin dünyayı anlamlandırmasını sağlar ve psikolojik olarak bir düzen sunar. Ancak bireyin hayatında anlam krizleri yaşaması, dinî bütünlüğün sorgulanmasına yol açabilir. *Travmatik olaylar* veya *kişisel krizler*, bireyin dinî inançlarının sunduğu açıklamaları yetersiz bulmasına neden olabilir. Dinî öğretilerin bireyin yaşadığı *çağdaş sorunlara* çözüm üretemediği algısı, bu inanç sistemini terk etmesine yol açabilir. Birey, kendisine anlam sunan başka düşünce sistemlerine (örneğin seküler ideolojilere) yönelerek dinî inançlardan uzaklaşabilir.[118]

1.3.4.2. Gestalt ve Yeniden Yapılandırma

Gestalt psikolojisi, zihnin kriz anlarında yeniden yapılandırma (reorganization) yoluyla bir çözüm aradığını savunur. Dinî inanç sisteminden uzaklaşan birey de benzer bir yeniden yapılandırma sürecine girer. Bu süreçte birey; dinî inançlarını tamamen terk edebilir. Dinî inanç sistemini yeniden yorumlayarak kişisel bir anlam geliştirebilir. Alternatif düşünce sistemlerine yönelerek yeni bir dünya görüşü benimseyebilir.[119]

Gestalt psikolojisinin bütüncül yaklaşımı, dinden uzaklaşma sürecini bireyin dinî inanç ve pratiklerinin parçaları arasında *uyum bozulması* ve *anlam krizleri* bağlamında açıklayabilir. Dinî hayatın bir bütün olarak bireyin zihinsel organizasyonunda yer bulamaması, bu organizasyonun yeniden yapılandırılmasına yol açar. Bu bağlamda gestalt psikolojisi, dinden

---

[117] Graham Richards, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, çev. Ali Yılmaz - Süleyman Topal (Say Yayınları, 2010), 123.
[118] Koffka, *Principles of Gestalt Psychology*, 60-70.
[119] Martin vd., *Psychology*, 20-35.

uzaklaşma olgusunu, bireyin algı, anlamlandırma ve bütünlük arayışının bozulması ile şekillenen *psikolojik bir süreç* olarak ele alır.

1.3.5. Psikanaliz ve dinden uzaklaşma

Psikanaliz ekolü, Sigmund Freud'un (1856-1939) öncülüğünde gelişmiş ve insan davranışlarını bilinçaltı dinamikleri üzerinden açıklamaya çalışan bir psikoloji hareketidir.[120] Freud, insan zihnini *id, ego ve süperego* olarak üç yapı üzerinden tanımlamış ve bireyin bilinçdışı duygularının, çocukluk deneyimlerinin ve bastırılmış arzularının davranışlarını şekillendirdiğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda Freud, dinî inanç ve davranışları da psikolojik süreçlerle açıklamış ve dini, bireyin çocukluk döneminde yaşadığı *baba figürü* üzerinden oluşturduğu bir yanılsama olarak değerlendirmiştir.[121]

Freud'a göre din, bireyin hayatındaki *çaresizlik* ve *korku* duygularına bir yanıt olarak doğmuştur. Özellikle çocukluk döneminde babaya duyulan korku ve hayranlık, büyüdükçe *Tanrı figürü* ile yer değiştirmiştir. Freud'un *ödipal kompleks* kavramı, bu dönüşümün psikolojik temelini oluşturur. Birey, bilinçdışında bastırdığı bu korku ve sevgi duygularını Tanrı'ya yansıtarak dinî inanç sistemini oluşturur. Ancak bu durum Freud'a *göre nevrotik bir davranış* biçimidir.[122] Ona göre din, bireyin bilinçdışındaki bastırılmış korkuların ve otorite figürleriyle yaşanan çatışmaların bir yansımasıdır.[123]

Freud, dinin kökenini bu şekilde açıklarken, bireyin dinden uzaklaşmasını ise *bilinçlenme* ve *bilimsel düşünce* ile ilişkilendirir. Ona göre;

- Din, *bir yanılsamadır*; bireyin arzularından kaynaklanan bir inanış biçimidir.
- Bilim ve rasyonel düşünce ilerledikçe, birey bu yanılsamanın farkına varır ve dinden uzaklaşır.
- Freud'a göre din, bireyin *gerçeklikle yüzleşmesini* engeller ve uygarlık gelişimini yavaşlatır.[124]

Bu görüşe göre dinden uzaklaşma, bireyin bilinçdışındaki korku ve bağımlılık mekanizmalarını aşarak *rasyonel bir birey* haline gelmesinin bir sonucudur. Freud, özellikle *Bir Yanılsamanın*

---

[120] Cengiz Güleç, *Freud* (Say Yayınları, 2024), 38.

[121] Güleç, *Freud*, 38-42; Calvin S. Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, çev. Ersan Devrim (Kaknüs Yayınları, 2016), 29-35; Sigmund Freud, *Psikanaliz Üzerine*, çev. Kamuran Şipal (Cem Yayınevi, 2019), 83.

[122] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 515,516.

[123] Freud Sigmund, *Totem und Tabu* (Stuttgard: Reclam Verlag, 2013), 65-68.

[124] Güleç, *Freud*, 45-50.

Geleceği adlı eserinde, bilimin ilerlemesiyle insanlığın dine olan ihtiyacının sona ereceğini ve bunun kaçınılmaz olduğunu savunmuştur.

Freud'un dine yönelik eleştirileri, psikanalizin ikinci önemli ismi olan Carl Gustav Jung (1875-1961) tarafından farklı bir perspektifle ele alınmıştır. Jung, dinin insan psikolojisindeki önemini kabul etmiş ve onu bireyin ruhsal gelişiminde merkezi bir unsur olarak değerlendirmiştir.

Jung'a göre insan ruhu, *kolektif bilinçdışında* bulunan arketipler tarafından şekillenir. Bu arketipler, insanlığın ortak geçmişinden süzülerek gelen sembollerdir. Dinî inançlar ve Tanrı imgesi de bu arketiplerden biridir. Jung, bireyin ruhsal sağlığı ve *bireyleşme süreci* için dinî inançlara ihtiyaç duyduğunu savunmuştur. Ona göre;[125]

- *Kolektif bilinçdışı* içindeki Tanrı arketibi, bireyin hayatına *anlam* katar ve ruhsal dengesini sağlar.
- Birey, dinî sembollerle ilişki kurarak *kendilik arketibi* ile bütünleşir ve psikolojik bütünlüğe ulaşır.
- Dinî inançlardan uzaklaşma, bireyin ruhsal dengesini bozabilir ve *kişilik bozukluklarına* yol açabilir.

Bu bağlamda Jung, bireyin dinden uzaklaşmasını, kolektif bilinçdışı ile bağını koparması ve ruhsal bütünlüğünü kaybetmesi olarak değerlendirmiştir.[126] Jung'un dinî sembolleri psikolojik gerçeklik olarak kabul etmesi, dinin bireysel anlam arayışında ve ruh sağlığında önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Erich Fromm (1900-1980), Freud ve Jung'un psikanalitik düşüncelerini geliştirerek dini daha geniş bir perspektifte ele almıştır.[127] Fromm, dinî inançları *otoriter din* ve *insancı din* olarak ikiye ayırmıştır:

a) Otoriter Din: Bireyin kendisinden üstün bir güce boyun eğmesini ve itaat etmesini ister. Bu tür dinî sistemler, bireyi pasifleştirir ve özgürlük duygusunu yok eder.
b) İnsancı Din: Bireyin içsel potansiyelini gerçekleştirmesine ve kendini geliştirmesine olanak sağlar. Tanrı, insanın *üst benliğinin* bir sembolüdür ve bireyi özgürleştirir.[128]

Fromm'a göre bireyin dinden uzaklaşması, otoriter dinin baskılarından kurtulma sürecidir. Ancak bu uzaklaşma, bireyin tamamen dinsizleşmesi anlamına gelmez. Birey, insancı bir din

---

[125] E. A. Bennet, *Jung Aslında Ne Dedi?*, çev. Işıl Çobanlı Erdönmez (Say Yayınları, 2006), 66; Frieda Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, çev. Aslan Yalçıner (Say Yayınları, 2023), 24; Carl Gustav Jung, *İnsan Ruhuna Yöneliş*, çev. Engin Büyükinal (Say Yayınları, 2024), 71.

[126] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 564.

[127] Ali Ayten, *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri* (İz Yayıncılık, 2024), 71.

[128] Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Elif Erten (Ankara: Say Yayınları, 2006), 44.

anlayışını benimseyerek kendini gerçekleştirme ve hayatına anlam katma yolunda ilerleyebilir.[129]

1.3.5.1. Psikanalitik Kuramların Dinden uzaklaşma Üzerindeki Etkisi

Psikanalitik kuramlar, dinden uzaklaşmayı bireyin *bilinçdışı dinamikleri*, *çocukluk deneyimleri* ve *kişilik gelişimi* bağlamında açıklamaya çalışmıştır.

a) Freud**:** Dinden uzaklaşma, bireyin rasyonelleşmesi ve bilimsel düşünceyi benimsemesi sonucunda ortaya çıkar. Din, bir yanılsamadır ve bireyin psikolojik olgunluğunu engeller.[130]
b) Jung**:** Dinden uzaklaşma, bireyin ruhsal dengesini bozar ve kişilik bütünlüğünü tehdit eder. Dinî semboller, bireyleşme sürecinde merkezi bir rol oynar.[131]
c) Fromm**:** Dinden uzaklaşma, otoriter dinin baskılarından kurtulma sürecidir. Ancak birey, insancı bir din anlayışını benimseyerek özgürlüğünü ve içsel gelişimini sürdürebilir.[132]

Psikanalitik ekol, dini bireyin psikolojik yapısıyla ilişkilendiren ilk hareketlerden biridir. Freud'un dinî inancı *nevrotik bir saplantı* olarak değerlendirmesi, modern seküler düşünceyi büyük ölçüde etkilemiştir.[133] Ancak Jung ve Fromm gibi düşünürler, dinin bireysel anlam arayışında ve ruhsal sağlıktaki önemini vurgulayarak dine daha uzlaştırıcı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bu bağlamda psikanaliz, bireyin *rasyonelleşme, anlam arayışı ve özgürleşme* süreçlerinde dinden uzaklaşmayı açıklamak için önemli bir kuramsal temel içermektedir.

1.3.6. Bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma

Bilişsel psikoloji, insan zihninin bilgi edinme, işleme, depolama ve kullanma süreçlerini inceleyen bir ekol olarak 20. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Davranışçılık ekolünün aksine, bireyin *bilinçli zihinsel süreçleri* üzerine odaklanan bu yaklaşım, algı, öğrenme, hafıza, problem çözme ve dil gibi konularla ilgilenmiştir.[134] Modern bilim ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte özellikle bilgisayar teknolojisi, insan zihninin bir *bilgi işleme sistemi* olarak ele alınmasına olanak tanımıştır. Bu bağlamda bilişsel psikoloji, dinî inançların bireyin düşünce

[129] Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 31.
[130] Fromm, *Psychoanalyse und Religion*, 78.
[131] Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, 21-25.
[132] Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, çev. Aydın Arıtan (Say Yayınları, 2024), 85.
[133] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 85.
[134] Sibel Ayşen Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)* (Alfa Yayınları, 2005), 10.

yapısında nasıl bir rol oynadığını, dinî sistemlerin insan zihninde nasıl *organize edildiğini* ve bu yapıların bireyin yaşamına etkisini inceleme fırsatı sunmuştur.[135]

1.3.6.1. Dinî İnançlar ve Bilişsel Yapılar

Bilişsel psikolojiye göre birey, dünyayı anlamlandırırken zihninde bir takım *şemalar* oluşturur. *Şema***,** olayların, nesnelerin veya kavramların zihinde *temsil edildiği yapı* olarak tanımlanır. Bu yapılar, bireyin çevresindeki olayları tanımasını, değerlendirmesini ve tepkilerini organize etmesini sağlar. McIntosh'a göre din, bireyin zihinsel dünyasında *bilişsel bir şema* olarak varlık gösterir. Dinî inançlar, bireyin tecrübeleri doğrultusunda şekillenen bir anlam dünyası oluşturur ve bu çerçeve üzerinden birey olayları algılar, değerlendirir ve çözüm üretir.[136]

Dinî şemalar, bireyin *stresle başa çıkma* mekanizmalarında ve yaşamına anlam katma süreçlerinde önemli bir rol oynar. Örneğin, dindar bir birey, zor koşullarla karşılaştığında dinî şemalarına dayanarak *çözüm yolları* üretebilir ve psikolojik dayanıklılığını artırabilir. Ancak, bireyin yaşadığı olaylar dinî şemalarına *aykırı* düştüğünde, bu durum bilişsel bir çatışma yaratarak *dinden uzaklaşmaya* yol açabilir.[137]

1.3.6.2. Bilişsel Çatışma ve Dinden Uzaklaşma

Bilişsel psikoloji perspektifinden dinden uzaklaşma, bireyin zihnindeki dinî şemaların çözümsüzlüğe veya çelişkiye düşmesi sonucu ortaya çıkabilir. Bu durumun nedenleri arasında şunlar yer alabilir:[138]

a) Bilişsel Uyumsuzluk**:** Bireyin dinî inançları ile yaşadığı tecrübeler arasındaki çelişkiler, bilişsel uyumsuzluk oluşturur. Örneğin, bir kişinin *adalet* anlayışı, yaşadığı adaletsizliklerle örtüşmediğinde dinî şemalar sarsılabilir ve bireyin inancını sorgulamasına yol açabilir.
b) Stres ve Dinî Semalar: Dinî şemalar, stresle başa çıkmada önemli bir araç olsa da, bireyin dinî inançlarına uygun davranamadığını düşünmesi *dinî stres* yaratabilir. Bu durum, bireyin dinî sorumluluklarını yerine getiremeyeceği inancını pekiştirerek *dinî uzaklaşmayı* tetikleyebilir.
c) Bilginin İşlenmesi ve Eleştirel Düşünce: Bilişsel psikolojinin bireyin *bilgi işleme* mekanizmasına odaklanması, bireyde eleştirel düşünme yetisini geliştirebilir. Bu

---

[135] Fernald, *Psychology*, 19.

[136] Daniel N. McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", *The International Journal for the Psychology of Religion* 5 (1995), 1-2.

[137] Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 208.

[138] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 7.

durum, bireyin dinî öğretileri *sorgulamasına* ve geleneksel dinî yapılarla arasına mesafe koymasına neden olabilir. Özellikle modern dünyada bilginin hızlı erişimi, bireylerin dinî metinleri veya öğretileri daha eleştirel bir gözle değerlendirmelerine olanak tanımıştır.

Bilişsel psikoloji, dinden uzaklaşmayı yalnızca olumsuz bir süreç olarak ele almaz; aynı zamanda bireyin dinî inançlarını *yeniden yapılandırma* sürecinin bir parçası olarak görür. Dinî semalar, bireyin tecrübeleri, bilgisi ve çevresel etkilerle *değişebilir* ve yeni bir anlam kazanabilir. Birey, dinî inançlarını yeniden yorumlayarak *bilişsel çatışmaları* çözebilir ve dinî yaşamına daha sağlıklı bir şekilde devam edebilir.[139]

Bilişsel psikoloji, dinî inançları bireyin zihninde organize olan *bilişsel yapılar* olarak ele alır. Dinî şemalar, bireyin hayatına anlam katarken aynı zamanda stresle başa çıkma, problem çözme ve dünya algısını şekillendirme süreçlerinde önemli bir rol oynar. Ancak, dinî semaların bireyin yaşantısıyla uyumsuz hale gelmesi veya bilişsel çatışma yaratması, bireyi *dinden uzaklaşma* sürecine sürükleyebilir.[140]

Bilişsel psikoloji, dinden uzaklaşmayı bireyin anlam arayışının bir parçası olarak değerlendirir ve bu sürecin, dinî inançların yeniden yapılandırılması için bir fırsat sunduğunu savunur. Dinî şemaların bireyin *zihinsel sağlığı* üzerindeki rolü göz önünde bulundurulduğunda, bu süreçlerin anlaşılması, bireylerin dinî yaşamlarını daha sağlıklı ve bilinçli bir şekilde sürdürebilmelerine katkıda bulunabilir.[141]

Gelecekte yapılacak çalışmalar, bilişsel psikoloji perspektifinden dinî şemaların nasıl şekillendiği, bireyin psikolojik sağlığı üzerindeki etkileri ve dinden uzaklaşma süreçlerinin dinamiklerini daha kapsamlı açıklama potansiyeline sahiptir.

1.3.7. Hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma

Hümanist psikoloji, 20. yüzyılın ortalarında Davranışçılık ve Psikanaliz'e bir tepki olarak doğmuş ve insanın özgür iradesini, potansiyelini ve kendini gerçekleştirme arayışını merkeze almıştır.[142] Carl Rogers (1902-1987) ve Abraham Maslow (1908-1970) gibi öncüler tarafından geliştirilen bu akım, bireyi olumlu yönleriyle ele alarak, psikolojinin insani değerlere odaklanmasını sağlamıştır.[143] Hümanist psikologlara göre birey, sadece biyolojik dürtülerin

---

[139] Adem Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım : McIntosh'un 'Bilişsel Bir Şema Olarak Din' Teorisi Örneği", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 42.

[140] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 8.

[141] Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım", 36.

[142] Fernald, *Psychology*, 17.

[143] Martin vd., *Psychology*, 23.

veya çevresel koşulların etkisi altında değildir; aksine, insanın gelişime ve iyiliğe yönelik doğal bir eğilimi vardır. Hümanist psikoloji, bu bağlamda bireyin kendini gerçekleştirmesini en temel hedef olarak belirlemiştir. Bu yaklaşım, bireyin dinî yaşantısını da şekillendirmiş ve modern çağda dinden uzaklaşma fenomenini açıklamak için önemli bir zemin oluşturmuştur.[144]

1.3.7.1. Hümanist Psikolojinin Temel Varsayımları ve Din

Hümanist psikolojinin temel varsayımları arasında insanın doğuştan iyiye yönelik bir eğilime sahip olduğu, özgür irade ile seçim yapabildiği ve bu seçimlerle sorumluluk aldığı yer alır. Abraham Maslow, bu bağlamda *ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisi*ni ortaya koymuş ve bireyin temel ihtiyaçlarının karşılanmasının ardından, en üst seviyede *kendini gerçekleştirme* aşamasına ulaşacağını ileri sürmüştür. Kendini gerçekleştirme, bireyin *potansiyelini tam anlamıyla ortaya koyması* ve varoluşuna anlam katması olarak tanımlanabilir.[145]

Maslow, bu süreci dinî yaşantı ve mistik tecrübelerle ilişkilendirerek, insanın *doruk deneyimler* yaşayarak kendini gerçekleştirebileceğini belirtmiştir. Doruk deneyimler, bireyin doğaüstü bir varlıkla veya evrenin bütünlüğüyle kurduğu *yoğun ve kişisel tecrübeleri* ifade eder. Bu deneyimler, bireyi kendi benliğine daha yakınlaştırır ve anlam arayışında önemli bir rol oynar.[146] Ancak Maslow, bu tecrübeleri dinî bir bağlama sıkıştırmak yerine naturalist bir perspektiften ele almış ve dini, bireyin kişisel gelişiminde bir araç olarak değerlendirmiştir.

Hümanist psikoloji açısından bakıldığında dinden uzaklaşma, bireyin *kendini gerçekleştirme* sürecinde geleneksel dinî yapıların bireyselliği ve özgür iradeyi sınırlandırdığı algısıyla ilişkilidir. Din, bireyin gelişimini desteklemek yerine engellediğinde, birey alternatif anlam arayışlarına yönelebilir. Maslow'un dini, *tüm dinleri kapsayan geniş bir perspektifte* ele alması da bu bakış açısını destekler. Ona göre, bireyin dinî tecrübeleri doruk deneyimler bağlamında değerlendirilmeli ve dogmatik sınırlamalar olmaksızın bireyin anlam arayışına katkıda bulunmalıdır.[147]

1.3.7.2. Hümanist Psikoloji ve Anlam Arayışı

Hümanist psikolojinin önemli isimlerinden biri olan *Viktor Frankl* (1905-1987), geliştirdiği *Logoterapi* yöntemiyle bireyin hayatına anlam katma çabasını merkeze almıştır. Frankl'a göre insan, sadece fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçlarla sınırlı değildir; insanın en temel güdüsü *anlam*

---

[144] Fernald, *Psychology*, 17.

[145] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 240.

[146] Abraham H. Maslow, *Doruk Deneyimler* (Kuraldışı Yayınları, 2001), 30.

[147] Fernald, *Psychology*, 18.

arayışıdır.[148] Dinden uzaklaşma, bu bağlamda bireyin anlam arayışında dinî sistemlerin yetersiz kalması veya bireyin özgürlük arayışıyla dinî yapıları terk etmesi sonucu ortaya çıkabilir.

Frankl, anlam ihtiyacını *kendini aşma* kavramıyla ilişkilendirerek, bireyin kendi sınırlarının ötesine geçmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre, din, bireyin anlam arayışına kalıcı bir çözüm sunar ve bu nedenle ruhsal iyileşmede önemli bir role sahiptir. Ancak dinin, bireyin özgür iradesini ve sorumluluk bilincini geliştiren bir yapıya sahip olması gerektiğini de vurgulamıştır. Dinin bireyi sınırlandırmak yerine, ona anlam katması ve potansiyelini gerçekleştirmesine olanak sağlaması önemlidir.[149]

Hümanist psikoloji açısından dinden uzaklaşma, bireyin özgür iradesine ve kendini gerçekleştirme ihtiyacına yaptığı vurgu ile açıklanabilir:

a) *Bireyselleşme ve Özgürlük:* Hümanist psikologlar, bireyin *kendi kimliğini* bulmasını ve hayatına anlam katmasını savunmuşlardır. Geleneksel dinî yapılar, bireyselliği sınırlandırdığında bireyin dinden uzaklaşması kaçınılmaz hale gelebilir.
b) *Anlam Arayışı:* Frankl'a göre bireyin anlam arayışı, modern dünyada dinî yapılar dışında da karşılık bulabilir. Dinden uzaklaşma, bireyin anlamı *kendisi* ve *çevresi* üzerinden arama çabasının bir yansımasıdır.
c) *Doruk Deneyimler:* Maslow'un *doruk deneyimler* kavramı, dinî tecrübeleri naturalist bir bağlamda ele alarak bireyin bu tür deneyimleri dinî sistemler dışında yaşamasına olanak tanımıştır. [150]

Hümanist psikolojiye göre birey, hayatına anlam katacak araçları özgür iradesiyle seçer. Geleneksel dinî yapılar bu sürece destek olmazsa, birey alternatif anlam kaynaklarına yönelir.[151] Bu, modern toplumlarda bireyin dinden uzaklaşmasını açıklayan önemli bir faktördür.

Hümanist Psikoloji, bireyin potansiyelini gerçekleştirme ve anlam arayışına vurgu yaparak, psikoloji tarihinde önemli bir dönüşüm sağlamıştır. Maslow ve Frankl gibi isimler, dini bireyin kişisel gelişiminde önemli bir unsur olarak ele almış; ancak dini, *dogmatik bir yapı* yerine bireyin *anlam arayışına hizmet eden* bir araç olarak değerlendirmişlerdir.[152] Bu yaklaşım, bireyin dinî hayatını yeniden şekillendirmesine ve bazen de geleneksel dinî sistemlerden uzaklaşmasına neden olmuştur. Hümanist psikoloji, insanı sınırlayan yapıların yerine bireyin

---

[148] Abdülkerim Bahadır, "Psikoterapi'de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000), 469-486.

[149] Viktor Emil Frankl, *Duyulmayan Anlam Çığlığı*, çev. Selçuk Budak (Totem Yayıncılık, 2020), 14,15.

[150] Viktor E. (Viktor Emil) Frankl - James C. Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy* (New York: Square Press, 1967), 56-57.

[151] Frankl, *Duyulmayan Anlam Çığlığı*, 26-28.

[152] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 608.

özgürleşmesini ve potansiyelini ortaya koymasını destekleyerek, modern çağda *dinden uzaklaşma fenomenini* anlamada önemli bir temel sağlamaktadır.

1.4. Dinden Uzaklaşma Süreciyle İlgili Diğer Yaklaşımlar

Dinden uzaklaşma olgusu, farklı bilim dalları tarafından çok yönlü ve kapsamlı biçimde incelenmiştir. Psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere birçok disiplin, dinden uzaklaşma sürecini açıklamak için farklı teorik perspektifler sunmuştur. Bu bağlamda önceki başlıklarda ele alınan psiko-sosyal teorilerin yanı sıra, bireyin varoluşsal anlam arayışını, içsel çatışmalarını, kişisel dayanıklılığını ve manevi boşluk gibi psikolojik süreçlerini merkeze alan teoriler de dinden uzaklaşmanın anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu teoriler, dinî inançları terk eden bireylerin yaşadıkları içsel süreçleri, benlik algılarındaki değişimleri ve kişisel kimlik inşasını açıklamada yeni bakış açıları sağlamaktadır.

Sosyolojik ve sosyokültürel teoriler, bireyin içinde yaşadığı toplumsal çevre, aile ilişkileri, sosyal öğrenme süreçleri ve toplumsal beklentilerin etkilerini ön plana çıkararak, dinden uzaklaşmanın kolektif ve bağlamsal yönlerini açıklamaya çalışmaktadır. Sosyolojik yaklaşımlar, bireyin yaşadığı çevrenin, sosyal ilişkilerin, toplumsal kimliklerin ve gruplar arası etkileşimlerin, dinden uzaklaşma davranışına yön verme konusundaki rolünü vurgular. *Etiketlenme teorisi*, *sosyal kontrol teorisi*, *sosyal öğrenme teorisi* gibi yaklaşımlar, bireylerin dinle ilişkilerinde değişime yol açan sosyal dinamikleri anlamak açısından önemli açıklamalar sunmaktadır.

Ayrıca *aile ve bağlanma temelli teoriler*, bireylerin çocukluk dönemlerinden itibaren geliştirdikleri bağlanma biçimleri ve aile içi dinamiklerin, dinî inançların terk edilmesi üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu açıklar. *Bağlanma teorisi* ve *aile sistemleri teorisi* gibi yaklaşımlar, bireylerin aile ortamındaki ilişkisel süreçleri ve duygusal bağlanmalarının, sonraki yıllarda dinî tutum ve davranışlarını nasıl şekillendirdiğini detaylı biçimde incelemektedir.

Başa çıkma ve adaptasyon stratejileri de bireyin dinî inançlardan uzaklaşma sürecinde ortaya çıkan psikolojik çatışma, stres ve kriz durumlarıyla baş etme yöntemlerini ele almaktadır. Bu yaklaşım, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde yaşadıkları duygusal ve psikolojik zorlukları aşmada kullandıkları stratejilere odaklanarak, dinî uzaklaşmanın bireysel ve psikolojik boyutlarını analiz etmektedir. Bu teoriler, önceki yaklaşımlardan farklı olarak, dinden uzaklaşma sürecini bireyin içsel dünyası, sosyal çevresi, aile ilişkileri ve psikolojik uyum

süreçleri bağlamında ele almaktadır. Böylelikle konunun farklı disiplinler arası boyutları daha kapsamlı bir şekilde ortaya konulmaktadır.

1.4.1. Psikolojik teoriler ve yaklaşımlar

Dinden uzaklaştıktan sonraki süreci açıklamak için psikolojik perspektifler, bireyin iç dünyasında meydana gelen değişiklikleri anlamamıza yardımcı olur. Bu teoriler, bireylerin dinî inançlarını ve uygulamalarını sorgulama, yeniden değerlendirme veya tamamen terk etme sürecinde karşılaştıkları bilişsel, duygusal ve davranışsal zorlukları ele alır. Ayrıca, kişisel kimlik, anlam arayışı, travma sonrası adaptasyon gibi unsurların, bu değişim sürecindeki rollerini açıklamaya çalışır.

1.4.1.1. Varoluşçu Psikoloji ve dinden Uzaklaşma

Varoluşçu psikoloji, bireyin anlam arayışı, özgürlük, sorumluluk ve kimlik gibi temel varoluşsal meselelerine odaklanan bir yaklaşımdır. Bu perspektif, insanın yaşamına bir anlam kazandırmaya yönelik sürekli bir çaba içinde olduğunu ve bu süreçte karşılaştığı içsel çatışmaların, kaygıların ve seçimlerin bireysel inançları üzerinde önemli etkiler yaratabileceğini öne sürer.[153] Dinden uzaklaşma süreci de varoluşçu psikoloji açısından değerlendirildiğinde, bireyin yaşamının temel anlamlandırma çerçevesi olan dinî inançların artık ihtiyaçlarını karşılamadığını, bireyin bu çerçeveyi sorguladığını ve kendisine daha otantik bir anlam kaynağı aradığını gösterir.[154]

Varoluşçu psikolojide, birey kendi özgün varoluşunu gerçekleştirmek için, dayatılmış inanç ve değerlerin ötesine geçmek durumundadır. Bu süreçte, din gibi geleneksel yapıların birey üzerindeki etkisi çözülmeye başlayabilir.[155] Özellikle Erik Erikson (1902-1994), Viktor Frankl gibi varoluşçu düşünürler, bireyin kimlik arayışında karşılaştığı temel çatışmaları ve bu çatışmaların bireyi özgürleşme yolunda nasıl yönlendirdiğini ele almıştır. Frankl, anlam arayışını insanın en temel güdülerinden biri olarak tanımlarken, bu arayışın dinî inançlar üzerinden yeterince tatmin edilmemesi durumunda bireyin, başka kaynaklara yönelme veya yeni bir anlam sistemi oluşturma eğilimine girebileceğini vurgulamaktadır.[156]

Dinden uzaklaşma sürecinde, birey kendine özgü bir kimlik oluşturma ve hayatına bireysel bir anlam katma çabasına girişir. Varoluşçu psikolojinin savunduğu gibi, bu süreçte birey,

---

[153] Heinz Streib - Ralph W. Hood, "Modeling the Religious Field: Religion, Spirituality, Mysticism, and Related World Views", *Implicit Religion* 16/2 (2013), 150.

[154] Beata Zarzycka vd., "Deconversion Processes and Quality of Life among Polish Adolescents: The Mediating Role of Social Support", *The International Journal for the Psychology of Religion* 32/3 (2022), 197.

[155] Adam R. Fisher, "A review and conceptual model of the research on doubt, disaffiliation, and related religious changes", *Psychology of Religion and Spirituality* 9/4 (2017), 365.

[156] Streib - Hood, "Modeling the Religious Field", 140.

geleneksel dinî dogmaların ötesine geçerek, özgürlüğünü artıracak ve kendi değerlerine dayalı bir hayat kuracak şekilde hareket edebilir. Bu süreç, birey için kaygı uyandırıcı olsa da, varoluşçu düşünceye göre aynı zamanda bireyin daha otantik bir benlik geliştirmesi için bir fırsat sağlar.[157]

Varoluşçu psikoloji, dinden uzaklaşmayı bireyin kimlik ve anlam arayışında doğal bir aşama olarak görür. Bu perspektife göre, dinî inançlardan uzaklaşma, bireyin kendi varoluşsal ihtiyaçlarını karşılamak için attığı bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu süreç, bireyin kendine özgü bir anlam sistemi kurmasına, sorumluluk duygusunu artırmasına ve nihayetinde daha otantik bir yaşam sürmesine yardımcı olabilir.

1.4.1.2. Manevî Boşluk ve Yeniden Yapılandırma Teorisi

Manevî boşluk teorisi, bireylerin manevî ihtiyaçlarının karşılanamaması durumunda ortaya çıkan anlam eksikliği ve tatminsizlik durumunu ele alır. Bu teoriye göre, insanlar genellikle yaşamlarının belirli noktalarında anlam arayışlarına girer ve bu süreçte kendilerini manevî bir boşluk içerisinde bulabilir.[158] Dinî inançlar, bireylere genelde bu anlam arayışını tatmin edecek bir yapı sağlar, ancak bu yapı yetersiz kaldığında veya sorgulanmaya başladığında, kişi bu inançlardan uzaklaşabilir ve bu uzaklaşma, bireyin manevî boşluk hissini artırabilir.[159]

Manevî boşluk kavramı, kökenini Viktor Frankl'ın *logoterapi kuramı*na dayandıran ve insanın temel motivasyonunun anlam arayışı olduğunu savunan varoluşçu psikoloji perspektifinden beslenir. Bu yaklaşım, din psikolojisi alanında Raymond F. Paloutzian (1943–), Crystal L. Park (1960–),[160] Heinz Streib (1957–) ve Ralph W. Hood (1942–)[161] gibi araştırmacılar tarafından geliştirilmiş; bireylerin dinî inançlardan uzaklaştıklarında yaşadıkları anlam kaybı ve kimlik sorgulamalarının, yalnızca bir boşluk değil, aynı zamanda yeni anlamlar inşa etme süreci olarak da değerlendirilebileceği vurgulanmıştır.

Manevî boşluk, kişinin yaşamında amaçsızlık ve hedef kaybı hissetmesiyle karakterize edilir. Bu durum, sadece bir inanç kaybıyla sınırlı değildir; aynı zamanda bireyin kimlik ve aidiyet hislerini de etkileyebilir. Teoriye göre, manevî boşluk yaşayan bireyler, bu boşluğu doldurmak için farklı anlam kaynaklarına yönelme eğilimi gösterir. Bu kaynaklar, kişisel gelişim arayışlarından sanat, doğa, felsefe veya başka inanç sistemlerine kadar geniş bir yelpazeyi

---

[157] Fisher, "A review and conceptual model of the research on doubt, disaffiliation, and related religious changes", 364.

[158] Richard Booth, "Existential Loneliness: The Other Side of the Void", *International Journal of Transpersonal Studies* 16/1 (1997), 24.

[159] Grafton T. Eliason vd., "Existential Theory and Our Search for Spirituality", *Journal of Spirituality in Mental Health* 12/2 (2010), 90.

[160] *Handbook of the psychology of religion and spirituality, 2nd ed*, thk. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park (New York: The Guilford Press, 2013), 356-359.

[161] Heinz Streib - Ralph W. Hood Jr, *Semantics and Psychology of Spirituality: A Cross-Cultural Analysis* (Cham, 2016), 36.

kapsayabilir.[162] Teori, bu sürecin sadece bir kayıp değil, aynı zamanda yeni anlamlar inşa etmek için bir fırsat sunduğunu vurgular.

Teoriye göre, bireyin manevî ihtiyaçları yalnızca dinî bir bağlamda değil, daha geniş bir varoluşsal çerçevede ele alınması gerekmektedir. Bu yaklaşıma göre, birey dinî inançlarından uzaklaşsa da bu, onun manevî anlamda tamamen boşlukta kalacağı anlamına gelmez. Aksine, bu süreç, yeni anlamlar ve değerler inşa etmek için bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Bu yaklaşım, dinden uzaklaşan bireylerin yalnızca inanç eksikliği yaşayan kişiler değil, aynı zamanda anlam arayışlarında yeni yollar bulmaya çalışan insanlar olduğunu vurgular.

1.4.1.3. Psikolojik Dayanıklılık Teorisi

Psikolojik dayanıklılık (resilience), bireylerin ciddi stres, travma, olumsuz yaşam olayları veya büyük değişimlerle karşılaştıklarında bu durumlara uyum sağlayabilme ve işlevselliklerini sürdürebilme kapasiteleri olarak tanımlanır.[163] Bu kavram ilk olarak 1970'li yıllarda Norman Garmezy (1918–2009), Emmy Werner (1929–2017) ve Ann Masten (1953–) gibi gelişim psikologlarının çalışmalarıyla bilimsel literatüre girmiştir. Özellikle dezavantajlı çocukların zor yaşam koşullarına rağmen nasıl sağlıklı gelişim gösterebildiğini inceleyen bu çalışmalar, psikolojik dayanıklılığı bireysel bir koruyucu faktör olarak ele almıştır.[164]

Zamanla bu kavram sadece çocuk gelişimiyle sınırlı kalmamış, yetişkin psikolojisi, kriz yönetimi, sağlık psikolojisi ve din psikolojisi gibi farklı alanlara da uyarlanmıştır. Din psikolojisi bağlamında psikolojik dayanıklılık, bireyin inanç sistemiyle olan ilişkisini sürdürebilme ya da inanç sisteminden uzaklaşsa bile anlam arayışını ve içsel dengesini koruyabilme kapasitesiyle ilgilidir. Bu doğrultuda, Kenneth I. Pargament (1950-) gibi din psikolojisi alanının önemli isimleri, bireylerin dinî inançları ve pratikleri kullanarak krizlerle nasıl başa çıktıklarını açıklamak üzere "dini başa çıkma" (religious coping) kavramını geliştirmiştir.[165] *Psikolojik dayanıklılık teorisi* ile dinî başa çıkma kavramı, bireylerin stresli yaşam olayları karşısında

---

[162] Fisher, "A review and conceptual model of the research on doubt, disaffiliation, and related religious changes", 363.

[163] Ayşe Gökmen - Said Sami, "The Effects of Religious Rituals and Religious Coping Methods on the Grief Process and Posttraumatic Growth: A Qualitative Study", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 110-115; Yehudis Keller vd., "On a New Path: Social Support, Social Media Engagement, and Well-Being after Religious Disaffiliation", *New Media & Society*, (2024).

[164] Ann S. Masten, "Ordinary magic: Resilience processes in development", *American Psychologist* 56/3 (2001), 230-235.

[165] Kenneth I. (Kenneth Ira) Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice* (New York: Guilford Press, 1997), 559-563.

maneviyatı nasıl bir güç kaynağına dönüştürebildiklerini ortaya koymak açısından birbiriyle yakından ilişkilidir.[166]

Dinden uzaklaşma süreci ise birçok birey için yalnızca bilişsel bir yönelimi değil, aynı zamanda kimliksel, duygusal ve sosyal sonuçları olan bir psikolojik kırılma süreci olarak da deneyimlenebilir. Bu bağlamda psikolojik dayanıklılık, bireyin bu süreçte yaşadığı duygusal dalgalanmalar, kimlik karmaşası, sosyal yalnızlık ve varoluşsal sorgulamalar gibi zorluklarla baş etme kapasitesini belirleyici bir faktör olarak öne çıkar. Dayanıklı bireyler, dinî inançlardan uzaklaşsalar dahi bu süreci tamamen bir çöküş biçiminde yaşamaktan ziyade, yeni bir anlam arayışı ve yaşam felsefesi inşa etme sürecine dönüştürmeleri mümkündür.

Ayrıca bu teoriye göre, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde gösterdikleri başa çıkma stratejileri, sahip oldukları psikolojik dayanıklılık düzeyine göre farklılık arz etmektedir. Bazı bireyler bu süreçte ciddi kimlik bunalımları, boşluk duyguları ve yalnızlık yaşarken; diğerleri bu deneyimi içgörü kazandırıcı bir dönüşüm süreci olarak yaşamaktadır. Bu noktada, sosyal destek ağları, bireyin mizacı, geçmiş travmalarla baş etme tarzı ve sahip olduğu kişisel anlam sistemleri, psikolojik dayanıklılığın şekillenmesinde etkili olmaktadır.[167]

1.4.1.4. Psiko-sosyal Gelişim Kuramı

Psiko-sosyal gelişim kuramı, Alman kökenli Amerikalı psikanalist Erik H. Erikson tarafından geliştirilmiş olup, bireylerin yaşam boyu geçirdikleri gelişimsel evreleri psikososyal boyutlarıyla ele almaktadır. Erikson'a göre bireyler, doğumdan ölüme kadar uzanan sekiz aşamalı bir gelişim sürecinden geçer ve her aşamada çözülmesi gereken temel bir psiko-sosyal kriz ile karşılaşırlar.[168] Bu krizlerin başarıyla çözülebilmesi, bireyin sağlıklı bir benlik duygusu ve kimlik geliştirmesi açısından büyük önem taşır. Kuram, yalnızca çocukluk dönemine değil, yetişkinlik ve yaşlılık dahil olmak üzere tüm yaşam sürecine odaklanması açısından Freud'un psiko-seksüel gelişim kuramından ayrılır ve onu tamamlar niteliktedir.

Erikson'un kuramında özellikle ergenlik dönemi (kimliğe karşı rol karmaşası) ve genç yetişkinlik dönemi (yakınlığa karşı yalıtılmışlık) bireyin kimliğini sorguladığı ve kendi dünya görüşünü şekillendirdiği kritik dönemler olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemlerde birey, dinî inançlarını sorgulama, ailesinden devraldığı değerleri gözden geçirme, otoriteye karşı eleştirel tutum geliştirme gibi süreçler yaşar.[169] Bu bağlamda dinden uzaklaşma, Erikson'un tanımladığı gelişimsel krizlerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Özellikle kimlik gelişimi

---

[166] Necmi Karslı - Özlem Yanar, "Genç ve Yetişkinlerde Psikolojik Esneklik ve Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57 (2024), 10-18.

[167] Pargament, *Spiritually Integrated Psychotherapy: Understanding and Addressing the Sacred*, 375.

[168] Erik Erikson, *Identity: Youth and Crisis* (New York: Norton, 1968), 325-330.

[169] Erikson, *Identity*, 333.

aşamasında bireyin dinî kimliğini reddetmesi ya da yeniden yapılandırması, bir çeşit psikososyal dönüşümün parçası olarak görülebilir.[170]

Kuram, bireyin gelişim sürecinde yaşadığı krizlerin sosyal çevre, kültürel değerler ve aile yapısı gibi dışsal etkenlerle de şekillendiğini söylemektedir. Bu nedenle, dinden uzaklaşma yalnızca bireysel bir karar değil, aynı zamanda sosyal etkileşimlerle şekillenen bir gelişimsel yönelim olarak da anlaşılabilir.[171] Nitekim bazı bireyler bu süreçte yeni bir kimlik inşa ederken, eski inanç sistemlerini terk etme yoluna gidebilirler. Kimlik gelişimi bağlamında dinî inançtan uzaklaşmak, bireyin bağımsızlaşma ve kendine ait bir yaşam görüşü oluşturma çabası olarak da yorumlanabilir.

Psiko-sosyal gelişim kuramı bu çerçevede, dinden uzaklaşma davranışını bir gelişimsel gerileme değil, bireyin kendine özgü bir kimlik oluşturma sürecinin doğal bir parçası olarak değerlendirme imkânı sunar. Özellikle bireyin anlam arayışı, otoriteyle hesaplaşması, kendilik bilincinin güçlenmesi gibi dinamikler bu teorik çerçevede daha iyi anlaşılabilir. [172] Bu bağlamda dinden uzaklaşma süreci, bireyin gelişimsel ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan bir yönelim olup, kimi zaman geçici, kimi zaman ise kalıcı kimlik yapılandırmalarıyla sonuçlanabilir.

1.4.1.5. Öz-Belirleme Teorisi

Öz-belirleme teorisi (Self-Determination Theory, SDT), bireyin davranışlarını neyin motive ettiğini açıklamaya çalışan kapsamlı bir psikolojik kuramdır. Edward L. Deci (1942–) ve Richard M. Ryan (1953–) tarafından geliştirilen bu teori, özellikle bireyin sağlıklı gelişimi, psikolojik esenliği ve içsel motivasyonları üzerinde durmaktadır.[173] Teoriye göre insanın temel psikolojik ihtiyaçları üç ana başlık altında toplanmaktadır: otonomi (özgürlük/autonomy), yeterlilik (competence) ve ilişkililik (relatedness). Bu ihtiyaçlar bireyin doğuştan gelen potansiyelini gerçekleştirebilmesi ve psikolojik açıdan sağlıklı bir yaşam sürebilmesi için vazgeçilmezdir.

Otonomi, bireyin kendi yaşamı üzerinde söz sahibi olma, seçimlerini özgür iradesiyle yapma ihtiyacını ifade eder. *Yeterlilik*, kişinin çevresiyle baş edebileceğine ve kendi eylemlerinde etkili

---

[170] Christian Zwingmann - Helfried Moosbrugger, *Religiosität: Messverfahren und Studien zu Gesundheit und Lebensbewältigung. Neue Beiträge zur Religionspsychologie* (Münster: Waxmann, 2004), 335-338.

[171] Pamela Ebstyne King - Robert W. Roeser, "Religion and Spirituality in Adolescent Development", *Handbook of Adolescent Psychology* (John Wiley & Sons, 2009), 35-40.

[172] Chris Kiesling vd., "Identity and spirituality: A psychosocial exploration of the sense of spiritual self", *Developmental Psychology* 42/6 (2006), 1273-1275; Sam A. Hardy - Pamela Ebstyne King, "Processes of Religious and Spiritual Influence in Adolescence: Introduction to a Special Section", *Journal of Research on Adolescence* 29/2 (2019), 248.

[173] Richard M. Ryan - Edward L. Deci, "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being", *American Psychologist* 55/1 (2000), 70-71.

olduğuna dair duyduğu inancı yansıtır. *İlişkililik* ise başkalarıyla anlamlı, destekleyici ve karşılıklı bağlar kurma arzusunu temsil eder.[174]

Bu üç temel ihtiyaç tatmin edildiğinde bireylerde içsel motivasyon, psikolojik dayanıklılık ve yaşamdan doyum artar. Ancak bu ihtiyaçların engellenmesi veya ihmal edilmesi bireyde içsel çatışmalar, yabancılaşma ve psikolojik sorunlara yol açabilir.

Bu bağlamda, *öz-belirleme teorisi*, dinden uzaklaşma olgusunun da altında yatan bazı motivasyonel dinamikleri anlamada faydalı bir bakış açısı sunmaktadır. Birey, dinî yapılarda veya topluluklarda otonomisini yeterince ifade edemediğinde, kararlarını kendi özgür iradesiyle alamadığını hissettiğinde dine karşı mesafe geliştirebilir. Özellikle katı ve otoriter dinî yapılarda yetişen bireylerde, *"dışsal motivasyonla"* sürdürülen dindarlık zamanla yerini içsel çatışmalara bırakabilir. Bu durum, bireyin kendi değerlerini ve inanç sistemini yeniden şekillendirme arzusuna dönüşebilir.[175]

Benzer şekilde, birey *yeterlilik* duygusunu geliştiremediğinde yani kendi düşünsel ve duygusal birikimiyle dini anlamlandırma çabası desteklenmediğinde, dinî pratikler anlamını yitirebilir. Bu durum, bireyin zihinsel özerklik kazanma isteğiyle birlikte, inanç sisteminden kopma eğilimini doğurabilir.

İlişkililik ihtiyacının karşılanmaması da dinî çevrelerden uzaklaşmayı tetikleyebilir. Kendisini dışlanmış, yargılanmış ya da aidiyet duygusundan mahrum hisseden birey, sosyal bağlarını sürdürmekte zorlandığında, dinî yapılarla olan ilişkisini koparma yoluna gidebilir. Dinî cemaatlerin bireyi olduğu gibi kabul etmemesi, farklı düşünen bireylerin marjinalleştirilmesi veya toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden dışlayıcı tutumlar bu bağlamda belirleyici olabilir.[176]

Bu bağlamda *öz-belirleme teorisi*; bireyin dinden uzaklaşmasını yalnızca inançsal bir çözülme olarak değil, aynı zamanda bireyin kendi psikolojik bütünlüğünü, özgürlüğünü ve anlam arayışını yeniden inşa etme çabası olarak yorumlamaya imkân tanır. Bu bağlamda dinden uzaklaşma, bireysel bir çözülmeden ziyade, daha bütüncül bir kimlik ve yaşam inşasının parçası olabilir.

1.4.1.6. Bilişsel Çelişki Teorisi

Bilişsel çelişki (uyumsuzluk) teorisi (*Cognitive Dissonance Theory*), bireyin sahip olduğu inançlar, değerler ve tutumlar ile davranışları arasında ortaya çıkan *uyumsuzluk durumunu* ve

---

[174] Ryan - Deci, "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being", 2000, 73.

[175] Natasha Lekes vd., "Parental Autonomy-Support, Intrinsic Life Goals, and Well-Being Among Adolescents in China and North America", *Journal of Youth and Adolescence* 39/8 (2010), 458; Tülin Kocamış, "Anne Baba Tutumlarının Psikolojik Sağlamlığa ve Benlik Saygısına Etkisi", *Aydın Sağlık Dergisi* 10/3 (2024), 45-58.

[176] Lekes vd., "Parental Autonomy-Support, Intrinsic Life Goals, and Well-Being Among Adolescents in China and North America", 871.

bu uyumsuzluğun doğurduğu *psikolojik rahatsızlığı* açıklamak amacıyla Leon Festinger (1919-1989) tarafından 1957 yılında geliştirilmiştir.[177] Teoriye göre insanlar, bilişsel yapılarında bütünlük ve tutarlılık arayışı içindedir. Bir bireyin sahip olduğu iki ya da daha fazla düşünce, inanç ya da davranış birbiriyle çeliştiğinde "bilişsel çelişki" oluşur. Bu çelişki, bireyde gerginlik, huzursuzluk ve rahatsızlık gibi psikolojik etkiler yaratır.[178]

Festinger'e göre insanlar bu rahatsız edici içsel durumu azaltmak için şu üç stratejiden birine başvurabilir: (i.) *İnanç veya davranışlardan birini değiştirme:* Örneğin, birey çelişki yaşadığı dinî inancını terk edebilir ya da davranışını o inanca uygun hale getirebilir. (ii.) *Yeni bilişler ekleyerek çelişkiyi azaltma:* Birey, mevcut çelişkiyi rasyonelleştirecek yeni düşünceler geliştirebilir. Örneğin, "Her dindar kişi mükemmel değildir, ben de hata yapabilirim". (iii.) *Çelişkili unsurların önemini azaltma:* Birey, yaşadığı çelişkinin çok da önemli olmadığını düşünmeye başlayabilir. [179]

Bu kuram çerçevesinde değerlendirildiğinde, *dinden uzaklaşma,* bireyin dinî inançları ile kişisel yaşam deneyimleri veya etik değerleri arasında bir uyumsuzluk hissetmesi sonucu gelişen bir süreç olarak yorumlanabilir. Örneğin; bir birey çocukluğunda edindiği katı dinî inançların, yetişkinlikte karşılaştığı adalet, özgürlük veya cinsiyet eşitliği gibi değerlerle çeliştiğini fark edebilir. Bu farkındalık, bireyde *bilişsel çelişki* yaratır.[180] Bu durumda birey ya inançlarını sorgulamaya başlar ya da davranışlarını bu inançlarla uyumlu hale getirmeye çalışır. Eğer çelişki derinse ve çözüm bulmakta zorlanıyorsa, inanç sisteminden uzaklaşma veya inancı tümüyle terk etme gibi daha radikal kararlar alabilir.

Ayrıca, bireyin dinî pratikleri sürdürmesine rağmen içsel olarak bu pratiklere inanmaması ya da onları anlamsız bulması da bilişsel çelişkiye neden olabilir. Bu tür durumlarda birey, dinsel ritüellere olan bağlılığını sorgulayarak bir süre sonra bunlardan kopabilir. [181]

Bilişsel çelişki, özellikle modern toplumlarda bireylerin daha fazla bilgiye erişebilmeleri, farklı yaşam tarzlarıyla karşılaşabilmeleri ve özgür düşünce ortamlarında yetişmeleriyle daha belirgin hale gelmektedir.[182] Bu nedenle birey, dinî dogmalar ile eleştirel düşünme arasında

---

[177] Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford: Stanford University Press, 1957), 10.

[178] Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 248-255.

[179] Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 257.

[180] *Cognitive Dissonance: Reexamining a Pivotal Theory in Psychology*, thk. Eddie Harmon-Jones (Washington: American Psychological Association, 2019), 288-293.

[181] *Cognitive Dissonance: Reexamining a Pivotal Theory in Psychology*, 295.

[182] Hüseyin Yılmaz, "Bilişsel Çelişki Kuramı ve Dinî İnanç Üzerine Etkileri" 26/2 (2022), 90.

sıkıştığında içsel bir tutarsızlık hissedebilir. Bu da dinî bağlılığın zayıflamasına ya da tamamen kopmasına neden olabilir.

1.4.1.8. Bilişsel Yeniden Değerlendirme

Bilişsel yeniden değerlendirme (*cognitive reappraisal*), bireyin yaşadığı bir olayı, durumu veya düşünceyi farklı bir bakış açısıyla yeniden anlamlandırarak, bu olaydan kaynaklanan *duygusal tepkileri düzenleme* sürecidir. Bu kavram, özellikle *duygu düzenleme stratejileri* arasında yer alır ve bireyin psikolojik iyi oluşunu destekleyen en işlevsel mekanizmalardan biri olarak görülür.[183] Bilişsel yeniden değerlendirme, bireyin olaylara yüklediği anlamı değiştirerek yaşadığı olumsuz duyguları hafifletmesini ve daha dengeli bir içsel durum geliştirmesini sağlar.

Duygusal açıdan zorlayıcı bir yaşam olayıyla karşılaşan birey, ilk anda yoğun bir stres, hayal kırıklığı veya öfke hissedebilir. Ancak bu olayı farklı bir çerçevede değerlendirdiğinde –örneğin bunu bir "büyüme fırsatı" olarak gördüğünde– duygusal yük azalır ve birey psikolojik olarak daha sağlıklı bir tutum geliştirebilir. Bilişsel yeniden değerlendirme, bu anlamda hem duygusal tepkiyi değiştiren, hem de bireyin genel bakış açısını dönüştüren bir zihinsel süreçtir.[184]

Bu kavram, özellikle *dinden uzaklaşma* bağlamında önemli bir yere sahiptir. Çünkü birçok birey için din yalnızca bir inanç sistemi değil; aynı zamanda bir kimlik, aidiyet, ahlâkî kılavuz ve sosyal bağ kaynağıdır. Bu nedenle dinî inançların sorgulanması ya da terk edilmesi, yoğun içsel çatışmalar, suçluluk duyguları, korkular ve boşluk hissi doğurabilir. Bu gibi durumlarda birey, yaşadığı inanç krizini veya uzaklaşma sürecini sağlıklı bir şekilde yönetebilmek için bilişsel yeniden değerlendirmeye başvurabilir.

Örneğin, geçmişte katı dinî kurallarla büyümüş bir birey, bu öğretileri zamanla *baskılayıcı, kişisel gelişimi engelleyici* veya *yaşamla uyuşmaz* bulmaya başlayabilir. İlk etapta bu sorgulama suçluluk ve kafa karışıklığı doğurabilirken, birey bu inançları farklı bir bakış açısıyla yeniden ele alarak daha bireyselci, özgürlükçü ya da manevî yönü öne çıkan bir dinî anlayış geliştirebilir. Bu süreç, bireyin dinle tamamen bağını koparmasından ziyade, *dinî inançlarıyla kurduğu ilişkiyi dönüştürmesi* şeklinde de ilerleyebilir.[185]

Bazı bireylerde ise bu yeniden değerlendirme süreci, geçmişte yaşanan travmatik veya örseleyici dinî deneyimlerin anlamlandırılması açısından da iyileştirici bir rol oynar. Örneğin bir kadın katılımcının, çocukluğunda başörtüsü dayatmasını baskı olarak yaşarken; yıllar sonra bu süreci kendi kadınlık deneyiminin bir parçası olarak yeniden anlamlandırması ve özgürlük

---

[183] James J. Gross, "The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review.", *Review of General Psychology* 2/3 (1998), 280.

[184] James J. Gross - Oliver P. John, "Individual Differences in Two Emotion Regulation Processes: Implications for Affect, Relationships, and Well-Being", *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 355.

[185] Crystal L. Park, "Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress", *Journal of Social Issues* 61/4 (2005), 720.

arayışıyla ilişkilendirmesi, bu bağlamda bilişsel yeniden değerlendirmenin tipik bir örneği olabilir.

Ayrıca bilişsel yeniden değerlendirme sadece bireysel bir strateji değil, aynı zamanda *kültürel ve sosyal bağlamların etkisiyle şekillenen* bir süreçtir. Toplumsal normların değişmesi, alternatif dinî yorumların tanınması, maneviyat kavramının bireyselleşmesi gibi etkenler de bireyin inançlarını yeniden çerçevelemesinde rol oynamaktadır. Bu bağlamda, dinden uzaklaşma her zaman bir "kopuş" değil, bazen bir "yeniden yorumlama" ve "anlam üretme" süreci olarak da görülebilmektedir.[186]

Bilişsel yeniden değerlendirme, dinden uzaklaşma sürecinde bireyin yaşadığı *içsel çatışmaları ve duygusal yükleri* hafifletmesine yardımcı olan güçlü bir zihinsel stratejidir. Bu süreç, bireyin yaşamında yeni bir *anlam zemini* inşa etmesini, geçmişiyle barışmasını ve daha dengeli bir manevi yolculuğa yönelmesini mümkün kılabilir.

1.4.2. Sosyolojik ve sosyokültürel yaklaşımlar

Dinden uzaklaşma süreçlerini anlamada, bireysel psikolojik faktörlerin yanı sıra toplumsal ve kültürel bağlamların incelenmesi de önem taşımaktadır. Sosyolojik ve sosyokültürel yaklaşımlar, bireylerin dinsel inançlarından neden uzaklaştıklarını anlamak için sosyal yapıların, grup kimliklerinin, etiketlenme mekanizmalarının ve toplumsal normların etkilerini ele alır.[187] Bu teoriler, bireylerin yaşadıkları toplumsal çevrenin inançlarına nasıl şekil verdiğini, onlarla nasıl çatıştığını ve sonuçta dinle bağlarının neden zayıfladığını açıklamaya çalışır.

1.4.2.1. Sosyokültürel Yaklaşım

Sosyokültürel yaklaşım, bireylerin inanç sistemlerini yalnızca kişisel psikolojik süreçlerle değil, aynı zamanda içinde yaşadıkları sosyal çevre ve kültürel bağlamlarla birlikte değerlendirir. Bu yaklaşımın temel varsayımı, dinî inançların ve pratiklerin bireyin çevresinden bağımsız olarak gelişmediği; aksine toplumun değer yargıları, gelenekleri, eğitim sistemi, ekonomik koşulları ve iletişim biçimleriyle sıkı sıkıya ilişkili olduğudur. Bu nedenle

[186] Park, "Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress", 725.

[187] Behçet Batur, "İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme", *Sırat* 2/1 (2021), 38-42.

bireyin dinle olan ilişkisi, sadece bireysel bir tercih değil, aynı zamanda toplumsal bir inşa sürecinin parçası olarak görülür.[188]

Sosyokültürel yaklaşımın temelleri, özellikle sosyoloji ve kültürel antropoloji alanlarındaki çalışmalara dayanmaktadır. Bu yaklaşımın öncülerinden Peter L. Berger (1929–2017) ve Thomas Luckmann (1927–2016), bireyin inanç ve değer sistemlerinin toplumsal süreçler içinde nasıl inşa edildiğini açıklayan kuramlarıyla dikkat çeker.[189] Berger'in *Kutsal Şemsiye (The Sacred Canopy)* adlı eseri, dinin toplumsal bir gerçeklik olarak nasıl kurulduğunu ve nasıl sürdürüldüğünü açıklaması açısından sosyokültürel din anlayışının temel kaynaklarından biridir. Sosyokültürel yaklaşım, din psikolojisi alanında ise bireyin dinî inançlarının ve pratiklerinin yalnızca içsel dinamiklerle değil; aynı zamanda sosyal çevre, kültürel normlar ve tarihsel bağlam tarafından nasıl şekillendiğini anlamak amacıyla kullanılmaktadır.[190] Günümüzde din psikolojisi araştırmaları, bireyin dinî kimliğini incelerken bu yaklaşımı*, bireyin sosyalleşme süreci, aile yapısı, medya etkisi, eğitim düzeyi* ve *kültürel kimliği* gibi faktörlerle ilişkilendirerek daha bütüncül bir analiz imkânı sağlamaktadır.

Sosyokültürel yaklaşım, *dinden uzaklaşma* olgusunu da bireyin yalnızca içsel bir sorgulama süreciyle değil, kültürel değişim dinamikleriyle birlikte ele alır. Modernleşme, kentleşme, sekülerleşme, eğitim seviyesinin artması, teknolojik gelişmeler ve küreselleşme gibi faktörlerin bireyin dinî kimliği üzerinde dönüştürücü etkileri olabilir. Örneğin; kırsal bir bölgede geleneksel dinî öğretilerle yetişen bir birey, üniversite eğitimi almak üzere büyük bir kente gittiğinde farklı dünya görüşleriyle karşılaşabilir. Bu durum, bireyin daha önce sorgulamadan benimsediği inançları yeniden değerlendirmesine ve zamanla bu inançlardan uzaklaşmasına yol açabilir.

Özellikle *modernleşme teorisi*, geleneksel toplum yapılarının çözülmesiyle birlikte bireylerin daha bireyci, eleştirel ve rasyonalist düşünme biçimlerine yöneldiğini savunur. Bu çerçevede din, kamusal alandaki belirleyiciliğini yitirirken; bireyin dünyayı anlamlandırma araçları da çeşitlenir. Artık din, birey için tek anlam kaynağı olmaktan çıkar; bilim, sanat, kişisel gelişim gibi alternatif anlam sistemleri ön plana geçebilir. Bu da dinî bağlılıkta azalmayı beraberinde getirebilir.[191]

Sosyokültürel yaklaşım aynı zamanda toplumsal cinsiyet, sınıfsal yapı, etnik kimlik gibi değişkenlerin de bireyin dinle kurduğu ilişkiyi şekillendirmede önemli rol oynadığını ileri sürmektedir. Örneğin, bazı kadın bireyler, dinî normların erkek egemen yorumlarla şekillenmiş olduğunu düşünerek bu yorumlardan uzaklaşabilir. Benzer şekilde ekonomik

---

188 Peter L. Berger, *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* (Knopf Doubleday Publishing Group, 1990), 243.

189 Berger, *The Sacred Canopy*, 246; Luckmann, *The Invisible Religion*, 130.

190 Luckmann, *The Invisible Religion*, 10.

191 Pippa Norris - Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 78.

olarak dezavantajlı bireyler, dinin sunduğu çözümlerin günlük yaşam problemlerine cevap veremediği düşüncesiyle dinden soğuyabilirler.[192]

Bu bağlamda sosyokültürel yaklaşım, dinden uzaklaşma olgusunu bireyin yalnızca iç dünyasına indirgemeden; onu şekillendiren toplumsal, kültürel ve yapısal faktörlerle birlikte ele almaktadır.

1.4.2.2. Sosyal Kimlik Teorisi

Sosyolojik bakış açısı, bireylerin dinî kimliklerinin toplumsal ilişkiler, sınıf, etnisite ve cinsiyet gibi sosyal kategorilerle nasıl bağlantılı olduğunu ele alır. Sosyal kimlik kuramı, bireyin dinî kimliğini nasıl oluşturduğunu ve bu kimliğin sosyal çevreyle olan etkileşimlerde nasıl değiştiğini inceler.[193] Dinden uzaklaşma sürecinde, birey, içinde bulunduğu sosyal ortamın beklentileri ve normları ile kendi kimliği arasında bir gerilim yaşayabilir. Bu bakış açısı, dinî kimliğin toplumsal roller, beklentiler ve aidiyetler çerçevesinde nasıl değiştiğini anlamak için kuramsal bir çerçeve çizmektedir.[194]

Sosyal kimlik teorisi, bireylerin ait oldukları gruplar yoluyla kimlik geliştirdiğini ve bu gruplara olan bağlılıklarının inanç ve davranışlarını etkilediğini öne sürer.[195] Dinden uzaklaşma sürecinde birey, eski dinî topluluğundan ayrıldığında, sosyal kimliğini yeniden tanımlama ihtiyacı hisseder.[196] Bu teori, bireyin grup kimliğinden kopmasıyla birlikte yeni bir sosyal kimlik arayışına girmesi sürecini anlamaya olanak tanır. Bu süreçte, birey, farklı gruplara katılarak ya da bireysel kimliğini ön plana çıkararak kendini yeniden tanımlar.

1.4.2.3. Etiketlenme (Damgalama) Teorisi

Etiketlenme teorisi, toplumun bireylerin kimliklerini ve davranışlarını nasıl şekillendirdiğini anlama imkânı sağlamaktadır.[197] Erving Goffman'ın (1922-1982) *stigma teorisi*, bireylerin toplum tarafından belirlenen normlara uymadığında nasıl damgalandığını ve bunun sosyal ilişkiler üzerindeki etkilerini ele alır. Goffman'a göre stigma, bireyin toplumda "normal" olarak kabul edilen özelliklerden sapması sonucu ona atfedilen olumsuz bir kimliktir. Bu damgalama

---

[192] Grace Davie, *The Sociology of Religion: A Critical Agenda* (Los Angeles: SAGE Publications Ltd, 2013), 320.

[193] Barış Çağırkan, "Göç, Hibrit Kimlik ve Aidiyet: Yeni Toplumlar, Yeni Kimlikler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2615-2620.

[194] Monika Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität: Religiöse Konversion in Soziologischer Perspektive" (Leiden: Brill Schöningh, 2014), 30-34.

[195] Katja Gorbahn, *Soziale Identität und Identifikationsangebote in der Darstellung der antiken griechischen Geschichte: Eine Untersuchung neuerer Lehrwerke für die Sekundarstufe I* (Augsburg: Augsburg Üniversitesi, Doktora, 2010), 80.

[196] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 53.

[197] Özcan Hıdır, "İslamofobi-Irkçılık-'Kültürel Irkçılık' İlişkisi", *Ombudsman Akademik* 7 (2017), 38-39.

fiziksel engeller, karakter özellikleri veya grup aidiyetleri (din, etnik köken, cinsel yönelim vb.) üzerinden şekillenebilir. Stigmatize edilen bireyler, toplumsal kabul görmekte zorlanır ve bazen bu damgalanmayı gizlemek için "kimlik yönetimi" stratejileri geliştirebilirler. Dinden uzaklaşan bireyler açısından bakıldığında, inancını kaybettiğini açıklayan biri, ailesi veya çevresi tarafından "sapmış" veya "yanlış yolda" olarak etiketlenebilir, bu da onun sosyal baskıya maruz kalmasına ve hatta kendini toplumdan izole etmesine yol açabilir.[198]

*Etiketlenme teorisi*nin öne sürdüğü gibi, bireyler bu tür damgalamalar karşısında farklı tepkiler geliştirir. Bazıları, kendilerine yapıştırılan etiketleri kabul ederek toplumsal dışlanmışlığı bir kimlik haline dönüştürebilir. Bu durumda birey, toplum tarafından kendisine yüklenen olumsuz kimliği içselleştirir ve bu kimliğin gereklerine uygun bir davranış biçimi geliştirebilir. Diğerleri ise, bu etiketlere direnerek yeni bir kimlik arayışına girebilir. Bu direnç süreci, bireyin toplumsal normlara karşı daha eleştirel bir tavır geliştirmesine ve kendi inanç sistemini yeniden inşa etmesine neden olabilir.[199]

Dinden uzaklaşma sürecinde, *etiketlenme teorisi* bireyin sosyal çevresiyle olan ilişkilerini ve bu süreçte karşılaştığı zorlukları anlamak için önemli bir araçtır. Dinî topluluklardan uzaklaşan bireyler, eski arkadaş çevrelerinden kopabilir, ailelerinden eleştiri alabilir ya da daha geniş toplumsal gruplarda kabul görmeme riskiyle karşı karşıya kalabilir. Bu damgalanma süreci, bireyin kimlik algısını doğrudan etkiler ve onun sosyal çevresini yeniden düzenleme ihtiyacı doğurur.[200]

Özet olarak *etiketlenme teorisi*, bireyin toplumdan gelen olumsuz algılar ve bu algıların yarattığı sosyal sonuçlarla başa çıkma stratejilerini anlamak için güçlü bir açıklama sunar. Bireylerin bu süreçte nasıl yeni bir kimlik oluşturduğu, sosyal baskılara nasıl yanıt verdiği ve toplumla olan bağlarını nasıl yeniden şekillendirdiği, *etiketlenme teorisi* çerçevesinde ele alınabilir.

1.4.2.4. Sosyal Kontrol Teorisi

Sosyal kontrol teorisi, sosyolog Travis Hirschi (1935–2017) tarafından 1969 yılında geliştirilen bir toplumsal kuramdır. Hirschi, bireylerin suça ya da norm dışı davranışlara yönelmelerini engelleyen temel unsurun, toplumla olan bağları olduğunu öne sürer. Ona göre insanlar; aile, okul, arkadaş çevresi gibi sosyal kurumlara duydukları bağlılık sayesinde toplumsal düzeni korur ve kurallara uymayı sürdürürler. Bu bağlar zayıfladığında ise bireyler norm dışı davranışlara daha açık hale gelir. Hirschi'nin yaklaşımı, bireyin davranışlarını yönlendiren

---

[198] Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (Simon and Schuster, 2009), 53-65; Ferhan Mutluer, "Sapma Kuramlarına Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2016), 220.

[199] Rahşan Balamir Bektaş - Ayça Gelgeç Bakacak, "Modernitenin sosyal kontrol söyleminin değişen görünümleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2009), 33-35.

[200] Mutluer, "Sapma Kuramlarına Bir Bakış", 220-225.

dışsal denetim mekanizmalarının –özellikle ahlâkî normlar ve toplumsal beklentilerin– önemine dikkat çeker.[201] Bu teori zamanla sadece suç sosyolojisi alanında değil, bireylerin toplumsal normlardan neden uzaklaştığını anlamaya çalışan diğer sosyal bilim disiplinlerinde de etkili bir analiz aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Din psikolojisi ve din sosyolojisi alanlarında da *sosyal kontrol teorisi*, bireyin dinî normlara uyumu ya da bu normlardan sapma eğilimleri üzerine yapılan analizlerde başvurulan önemli kuramsal çerçevelerden biri hâline gelmiştir.

Sosyal kontrol teorisi, bireylerin sosyal düzeni korumak ve toplumsal normlara uyum sağlamak amacıyla çeşitli mekanizmalar aracılığıyla denetlendiğini savunur. Toplumlar, bireylerin davranışlarını yönlendirmek için resmi ve gayriresmi kontrol araçları kullanır. Hukuki düzenlemeler, eğitim sistemi ve dinî kurumlar gibi resmi araçlar, bireylerin toplumsal kurallara uymasını sağlamak için tasarlanmıştır. Aynı şekilde, aileden başlayarak akran gruplarına, mahalleye ve daha geniş topluluklara kadar uzanan gayriresmi mekanizmalar da bireylerin davranışlarını şekillendirmede etkili olur. Bu mekanizmalar, bireylerin topluma uyumlu bir şekilde yaşamalarını teşvik ederken, kurallara uymayanları cezalandırma ya da dışlama yoluyla toplumsal düzenin sürekliliğini sağlamaya çalışır.[202]

Dinî inançlar ve pratikler, sosyal kontrolün en yaygın ve etkili biçimlerinden biri olarak işlev görebilir. Birçok toplumda, dinî değerler bireylerin neyin doğru ya da yanlış olduğuna karar vermelerinde rehberlik eder ve davranışlarını şekillendirir.[203] Dinî topluluklar, bireylere ahlâkî kurallar, yaşam rehberliği ve toplumsal aidiyet sunarak sosyal kontrol mekanizmalarının bir parçası haline gelir. Bu bağlamda, dinî normlara uyum sağlamak, toplumda kabul görme ve aidiyet hissi kazandırırken, bu normlardan sapmak genellikle dışlanma, eleştiri ya da damgalama gibi sonuçlar doğurabilir.

Dinden uzaklaşma süreci, bireyin bu tür kontrol mekanizmalarından kurtulma ve daha bağımsız bir kimlik geliştirme arzusunu da içerebilir. *Sosyal kontrol teorisi,* bireyin bu süreçte dinî toplulukların beklentilerinden, normlarından ve yaptırımlarından sıyrılma çabasını açıklama imkânı verebilir.[204] Dinden uzaklaşan birey, eski toplumsal normların yerini alacak yeni değer sistemleri oluşturabilir veya kendi kurallarını belirleyerek bireysel özerkliğini artırabilir. Bu süreç, bireyin toplumsal bağlarını yeniden değerlendirmesi, eski çevrelerinden koparak yeni bir sosyal kimlik arayışına girmesi ve zamanla kendine özgü bir anlam çerçevesi oluşturmasıyla sonuçlanabilir.

Sosyal kontrol teorisi, bireylerin dinsel normlarla çevrili bir toplumsal düzenden neden uzaklaştığını ve bu süreçte nasıl bir bireysel özgürlük arayışına girdiklerini anlamak için güçlü

---

[201] Travis Hirschi, *Causes of Delinquency* (New York: Routledge, 2017), 325.

[202] Jörg Stolz, *Religion und Individuum unter dem Vorzeichen religiöser Pluralisierung* (Bochinger, Christoph, 2012), 80-85.

[203] Sibel Kocaer, "Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Beddualar ve İnternet", *Millî Folklor* 75 (2007), 31-32.

[204] Stolz, *Religion und Individuum unter dem Vorzeichen religiöser Pluralisierung*, 83-84.

bir analitik araçtır. Bu teori, dinden uzaklaşmanın yalnızca bireysel bir karar değil, aynı zamanda toplumsal bağlamın, normların ve kontrol mekanizmalarının bir ürünü olduğunu göstermeye yardımcı olur.

1.4.2.5. Sosyal Öğrenme Teorisi

Sosyal Öğrenme Teorisi, bireylerin davranışlarını yalnızca kendi doğrudan deneyimleri yoluyla değil, çevrelerinde gözlemledikleri diğer bireylerin davranışları ve bu davranışların sonuçları üzerinden de öğrenebileceğini öne sürer. Albert Bandura'nın (1925-2021) öncülüğünü yaptığı bu teoriye göre, insanlar sosyal etkileşimleri ve gözlemleri aracılığıyla yeni davranışlar kazanır, tutumlarını geliştirir ve değer yargılarını şekillendirir. Bu süreçte, özellikle birey için önemli olan model figürlerin (ebeveynler, öğretmenler, akranlar, toplumsal liderler) tutum ve davranışları büyük bir rol oynar.[205]

Teori, bireylerin çevrelerinde gördükleri tutarlı ve olumlu davranışları model alarak benzer davranışlar geliştirdiklerini savunur. Örneğin, bir çocuk dindar bir ebeveyninin sadece dinî ritüelleri yerine getirdiğini değil, aynı zamanda bu ritüellerle uyumlu bir ahlâkî yaşam sürdüğünü gözlemlediğinde, bu davranışları kendi inanç ve değer sistemine daha kolay entegre edebilir. Ancak, tam tersi bir durum ortaya çıktığında, yani önemli model figürlerin tutum ve davranışları arasında belirgin tutarsızlıklar gözlemlendiğinde, bireyde öğrenme süreci karmaşıklaşır ve bu, inançların sorgulanmasına ya da tamamen terk edilmesine yol açabilir.[206]

Bandura, bireyin sosyal çevresinden elde ettiği gözlemsel deneyimlerin, davranışların şekillenmesindeki temel unsurlardan biri olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, bireyin içsel faktörleri (inançlar, duygular, düşünceler), çevresel etkiler (aile, akranlar, kültürel normlar) ve davranışsal faktörler (yapılan eylemler ve bunların sonuçları) sürekli etkileşim halindedir. Bu etkileşim çerçevesinde, birey çevresinde sıklıkla gözlemlediği ve tekrar eden tutumları, özellikle de ödüllendirilen ya da onaylanan davranışları daha çabuk öğrenir ve benimser.[207]

Sosyal Öğrenme Teorisi, aynı zamanda bireylerin davranışlarını taklit etme ve bu davranışların sonuçlarına göre kendilerine yeni normlar belirleme süreçlerini de açıklar. Bu bağlamda, bireylerin, çevresindeki önemli kişilerin dinî öğretilere dair söylediklerinin yaptıkları arasında tutarsızlıklar gördüğünde, bu öğretilerin samimiyetine dair şüpheler geliştirmesi muhtemeldir. Örneğin, sürekli dürüstlük ve adalet kavramlarını vurgulayan ancak kendi

---

[205] Belgin Bahar, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Sosyal Değişim Kuramı Perspektifinden Etik Liderlik", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 8/16 (2019), 240-243.

[206] Mustafa Bayrakcı, "Sosyal Öğrenme Kuramı Ve Eğitimde Uygulanması", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (2013), 200-201.

[207] Sevra Su Tatlıoğlu, "Öğrenmeye Sosyal- Bilişsel Bir Bakış: Albert Bandura", *Sosyoloji Notları* 5/1 (2021), 17-20.

davranışlarında bu değerleri ihmal eden bir ebeveynin çocuğu, bu tutarsızlıkları fark ederek bu değerlerin aslında ne kadar geçerli olduğunu sorgulamaya başlayabilir.[208]

1.4.2.6. Çatışma Azaltma Stratejileri

Bireyler, dinden uzaklaşma sürecine girdiklerinde hem içsel çatışmalarla hem de sosyal çevrelerinden gelen dışsal gerilimlerle karşı karşıya kalabilirler. Bu çatışmalar, bireyin eski inançları ve yeni bakış açıları arasında yaşadığı duygusal gelgitlerden tutun, ailesi ve arkadaş çevresiyle olan ilişkilerinde karşılaştığı zorluklara kadar geniş bir yelpazeye yayılabilir. Çatışma azaltma stratejileri, bu sürecin daha az stresli ve daha sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesine yardımcı olan yöntemleri kapsar. [209]

İçsel çatışmalar, genellikle bireyin yeni değerleri ve eski inançlarına dair taşıdığı duygusal yüklerle bağlantılıdır. Dinî öğretileri terk etmek, bireyde suçluluk, kaygı ve kararsızlık gibi hisleri tetikleyebilir. Çatışma azaltma stratejileri, bireyin bu duygularla başa çıkmasını ve yeni kimliğini kabullenmesini kolaylaştıran yolları içerir. Örneğin, birey kendi içsel diyaloglarını yeniden şekillendirerek, eski inançlarını anlamlı bir geçmiş deneyim olarak görüp, bu inançların ötesinde yeni bir kimlik ve anlam yapısı kurabilir.[210]

Dışsal çatışmalar ise, bireyin çevresiyle olan etkileşimlerinde kendini gösterir. Dinî topluluk üyelerinin ya da yakın aile fertlerinin eleştirileri, bireyin sosyal bağlarını zayıflatabilir ve bu durum, bireyin hem psikolojik hem de sosyal dengesi üzerinde olumsuz bir etki yaratabilir. Çatışma azaltma stratejileri, bireyin bu tür sosyal gerilimlerle başa çıkmasını kolaylaştıran sosyal becerileri, iletişim yöntemlerini ve ilişki yönetimi yaklaşımlarını içerir. Örneğin, birey, kendi görüşlerini açık bir şekilde ifade ederken karşı tarafın inançlarına saygı gösterebilir ve böylece iletişimdeki sertliği azaltabilir. Aynı zamanda, birey yeni sosyal çevreler edinerek destekleyici bir topluluk bulabilir ve kendini daha az yalnız hissedebilir.[211]

Bu stratejiler ayrıca, bireyin çatışma ortamını tamamen terk etmek yerine, yapıcı bir şekilde yeniden şekillendirme ve daha uyumlu bir yol bulma çabalarını da içerir. Örneğin, birey dinî topluluğuyla olan bağlarını tamamen kesmek yerine, bu toplulukla ilişkisinin sınırlarını

---

[208] Bahar, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Sosyal Değişim Kuramı Perspektifinden Etik Liderlik", 244-246.

[209] Dominiek D. Coates, "Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit", *Symbolic Interaction* 36/3 (2013), 320-322.

[210] Kürşat Özdaşlı& Ali Murat Alparslan vd., "Çatişma Yönetimi Stratejilerine İlişkin Tutumlar: Kamu, Özel Sektör Ve Sivil Toplum Kuruluşlari Yöneticileri Üzerinde Mukayeseli Bir Araştirma", *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi* 1/2 (2009), 18-20; Coates, "Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit", 323.

[211] Coates, "Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit", 320-325.

yeniden tanımlayabilir. Bu, bireyin eski çevresindeki olumlu yönleri muhafaza ederken, kendi yeni inançlarını ve kimliğini korumasına da imkân tanır.

1.4.2.7. Sosyal Kaçınma Teorisi

Sosyal kaçınma teorisi, bireylerin sosyal ortamlarında karşılaştıkları stres ve çatışmaları en aza indirmek için nasıl davranışsal ya da bilişsel stratejiler geliştirdiklerini açıklayan bir yaklaşımdır.[212] Bu teoriye göre, bireyler kendilerini rahatsız eden ya da tehdit edici gördükleri sosyal durumlardan uzak durarak duygusal dengelerini korumaya çalışır. Özellikle toplumsal normlarla ya da grup beklentileriyle uyuşmayan bireyler, kendilerini yargılayıcı bakışlardan, olumsuz değerlendirmelerden ve dışlanma riskinden korumak için sosyal etkileşimlerini sınırlayabilir.

Dinden uzaklaşma sürecinde, bireyler sık sık sosyal çatışmalarla yüzleşir. Dinî topluluklarla olan bağlarını koparma ya da inançlarını sorgulama sürecine giren bireyler, çevrelerinden gelen eleştiriler, damgalamalar ya da dışlama riskleriyle karşılaşabilir. Bu durumda, sosyal kaçınma stratejileri devreye girer.[213] Örneğin, birey, dinî törenlere katılmamayı, dinî içerikli sohbetlerden kaçınmayı ya da dinî toplulukların yoğun olduğu çevrelerden uzaklaşmayı seçebilir. Bu tür davranışlar, bireyin kendi inançlarına daha uygun bir yol izlemesine ve kendisini baskı altına hissetmemesine imkân tanır.

Sosyal kaçınma teorisi ayrıca bireylerin kendilerini yeniden yapılandırma sürecinde geliştirdikleri uyum mekanizmalarını anlamada da teorik açıklamalar içerir. Dinden uzaklaşan bir birey, eski sosyal çevrelerinden kopmak yerine bu çevrelerle olan temasını sınırlandırabilir ya da bu ilişkileri daha yüzeysel bir düzeyde sürdürebilir. Bu şekilde birey, hem sosyal izolasyondan tamamen kaçınır hem de yeni inançlarına ve değerlerine uygun bir yaşam tarzı oluşturabilir.

Sosyal kaçınma teorisi, bireylerin sosyal çatışmaları yönetmek için geliştirdikleri kaçınma stratejilerini anlamak için etkili bir araçtır.[214] Bu teori, dinden uzaklaşma sürecinde bireyin

---

[212] Aleksandra Ambroziak vd., "'I'm hurt,' 'Stay away,' 'I do not belong': Understanding Church Hurt, Unforgiveness, and Religious Disaffiliation", *Integratus* 2/4 (2024), 328.

[213] Anika Bauer, *Selektive Körperbezogene Aufmerksamkeitsprozesse Und Ihre Bedeutung Für Die Entstehung Und Aufrechterhaltung Des Gestörten Körperbildes Bei Essstörungen* (Osnabrück: Osnabrück Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2017), 26.

[214] Coates, "Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit", 326.

yaşadığı gerilimlerin azaltılmasına, kendi benliğini koruma çabalarına ve sosyal uyumunu sürdürme girişimlerine ışık tutar.

1.4.2.8. Sessiz Direniş Kuramı

Sessiz Direniş Kuramı, bireylerin açık bir şekilde karşı durmak yerine, otoriteye ve toplumsal normlara daha dolaylı yollarla direnç gösterdiği durumları analiz eder.[215] Bu kuram, bireylerin sosyal uyumu bozmadan, kendi bireysel kimliklerini ve değerlerini koruma çabalarını inceler. Özellikle çatışma ve dışlanma korkusunun yoğun olduğu durumlarda, bireyler sessiz direniş biçimlerini benimseyerek, hem topluluk içindeki statülerini korur hem de kendi inanç ve değerlerine bağlı kalabilir.[216]

Dinden uzaklaşma sürecinde, bireyler toplumsal baskılar ve dinsel otorite figürlerinin etkisiyle, düşüncelerini veya inançsızlıklarını doğrudan ifade etmekten kaçınabilir. *Sessiz direniş kuramı*na göre, bu bireyler, görünürde dinî normlara uyum sağlarken, gerçekte iç dünyalarında bu normlara mesafeli bir tutum sergiler. Bu direnç türü, dinî ritüellere katılmaktan kaçınmak, dinî içerikli tartışmalardan uzak durmak ya da inançlarına ilişkin sorulara açık yanıtlar vermemek gibi farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Birey bu şekilde, dışlanma ve çatışmalardan kaçınırken kendi inançlarına da sadık kalmayı sürdürür.

Kuram, bireyin bu tür bir direniş stratejisiyle sosyal riskleri nasıl azalttığını ve aynı zamanda kendi kimliğini nasıl koruduğunu anlamaya yardımcı olur. Sessiz direniş, birey için bir güvenlik mekanizması olarak işlev görebilir; birey, sosyal kabulden tamamen vazgeçmeden, kendine özgü bir inanç pozisyonu oluşturabilir.[217] Bu, bireyin toplumsal yapılar içinde görünürde bir uyum sergilerken, içsel anlamda bir bireysel kimlik geliştirmesine olanak tanır.

Sessiz Direniş Kuramı, bireylerin toplumsal ve dinsel baskılar karşısında geliştirdikleri dolaylı direnç yollarını anlama imkânı sağlayabilir. Bu kuram, dinden uzaklaşma sürecindeki

---

[215] Neethu P. Antony, "Silence and Resistance: A Theoretical Turn", *Journal of Interdisciplinary Voice Studies* 8/2 (2023), 198-202.

[216] Christine (Cricket) Keating, "Resistant Silences", *Silence, Feminism, Power: Reflections at the Edges of Sound*, ed. Sheena Malhotra - Aimee Carrillo Rowe (London: Palgrave Macmillan UK, 2013), 28-31.

[217] Alan Vaux, *Social Support: Theory, Research, and Intervention* (New York, NY, England: Praeger Publishers, 1988), 48-51.

bireylerin hem içsel kimliklerini koruma hem de toplumsal uyumu sürdürme çabalarını açıklamada önemli bir rol oynar.

1.4.2.9. Sosyal Destek Teorisi

Sosyal destek teorisi, bireylerin stresli ya da zorlayıcı yaşam olaylarıyla başa çıkarken sosyal çevrelerinden aldıkları yardım ve desteklerin onların psikolojik ve sosyal uyumlarını nasıl etkilediğini anlamayı hedefler.[218] Bu teoriye göre, insanlar stresli durumlarla karşılaştıklarında sosyal çevrelerinden gelen duygusal, enstrümantal ve bilgi desteği, onların bu süreçleri daha az zararla atlatmalarını sağlayabilir. Bu destek, bireylerin hem duygusal iyi oluşunu artırır hem de sorunlara daha etkili çözümler üretmesine yardımcı olur. [219]

Dinden uzaklaşma sürecinde sosyal destek, bireyin eski inanç sistemiyle bağlarını koparırken yaşadığı kaygıları ve izolasyonu azaltmada kritik bir rol oynar. Geleneksel dinî topluluklar genellikle bireyler için güçlü sosyal bağlar ve bir aidiyet hissi sağlar. Ancak, bu topluluklardan uzaklaşma sürecine giren bir kişi, genellikle bu bağlardan da kopar ve bu durum sosyal izolasyonu beraberinde getirebilir. Eski çevresinden yeterli destek bulamayan birey, yalnızlık ve dışlanmışlık hisleriyle baş başa kalabilir.[220] Bu süreçte birey, duygusal anlamda kendisini anlamayan ya da değişimini kabul etmeyen kişilerle etkileşimde bulunmak yerine, benzer inanç değişimi yaşayan ya da onu anlamaya istekli yeni sosyal bağlar aramaya yönelebilir.

Sosyal destek teorisi, bireyin çevresiyle kurduğu bu yeni ilişkilerin, zorlu bir geçiş dönemi olan dinden uzaklaşma sürecinde ne kadar değerli olduğunu vurgular. Yeni bir sosyal ağ bulmak, bireyin kendisini daha az yalnız hissetmesine, inanç değişimiyle ilgili sorularına cevaplar bulmasına ve yeniden bir aidiyet hissi geliştirmesine olanak tanır.[221] Ayrıca, benzer deneyimlere sahip kişilerle iletişim kurmak, bireyin kendi inanç değişim sürecini normalleştirmesine ve bu süreçte daha güçlü hissetmesine yardımcı olur.

1.4.3. Aile ve bağlanma temelli teoriler

Bireylerin dinî inançları ile aile bağları arasındaki ilişki, dinî bağlılık düzeylerinin oluşumunda ve sürdürülmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Çocukluk döneminden itibaren aile, bireyin

---

[218] Silke B. Gahleitner vd., *Psychosoziale und traumapädagogische Arbeit mit geflüchteten Menschen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht., 2020), 83.

[219] Asım Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016), 104-106.

[220] Brian Lakey - Sheldon Cohen, "Social Support Theory and Measurement", *Social Support Measurement and Intervention: A Guide for Health and Social Scientists* (New York, NY, US: Oxford University Press, 2000), 33.

[221] Gahleitner vd., *Psychosoziale und traumapädagogische Arbeit mit geflüchteten Menschen*, 86.

temel bağlanma ihtiyaçlarını karşıladığı ve dinî değerlerle tanıştığı ilk sosyal ortam olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle, aile içi ilişkiler ve bağlanma biçimleri, bireyin dinî inançlarını kabul etmesi, bunları sorgulaması ya da terk etmesi üzerinde belirleyici olabilir. Aile ve bağlanma temelli teoriler, bireyin inanç sistemini şekillendiren bu erken dönem dinamiklerini anlamaya çalışır.[222]

Bu çerçevede ele alınan *bağlanma teorisi*, bireyin duygusal güvenlik arayışını ve bu güvenliği sağlamak için kurduğu bağları temel alır. *Aile sistemleri teorisi* ise, bireyin aile içindeki rollerini, bu rollerin ilişkilerini nasıl etkilediğini ve sonuç olarak dinî kimliğinin şekillenmesinde nasıl bir etkisi olduğunu inceler. Aile dinamiklerine dayalı yaklaşımlar da, bireyin dinî inançlarını bırakmasının ardında yatan aile içi çatışmalar, tutarsızlıklar ve iletişim problemleri gibi faktörleri anlamak için kapsamlı bir perspektif sunar.[223] Bu teoriler, bireyin sadece kendi psikolojik süreçleriyle değil, aynı zamanda içinde bulunduğu aile sistemiyle nasıl bir etkileşim içinde olduğunu ve bu etkileşimlerin dinî inançlardan uzaklaşmayı nasıl etkilediğini kapsamlıca analiz eder.

1.4.3.1. Bağlanma Teorisi

Bağlanma teorisi, bireylerin çocukluk dönemlerinde bakım verenleriyle kurdukları bağların, yaşam boyu ilişkilerini ve duygusal tepkilerini nasıl şekillendirdiğini açıklayan bir kuramdır. Bu teoriye göre, güvenli bağlanma geliştiren bireyler, ileriki yaşamlarında daha sağlıklı sosyal ilişkiler kurabilir ve duygusal olarak daha dengeli bir yapıya sahip olabilir. Ancak bağlanma deneyimlerinin olumsuz veya tutarsız olması, bireyin kimlik gelişiminden dinî inançlarına kadar birçok alanda etkili olabilmektedir.[224]

Dinî inançlar ve bağlanma stilleri arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar, özellikle güvenli bağlanmanın güçlü bir dinî bağlılıkla ilişkilendirildiğini öne sürmüştür. Güvensiz bağlanma tarzları ise bireyin dinî inançlarını sorgulamasına, bu inançlardan uzaklaşmasına ya da tamamen terk etmesine yol açabilecek bir psikolojik zemin oluşturabilir. Örneğin, çocukluk döneminde tutarsız veya yetersiz bir bakım deneyimi yaşamış bireyler, dinî inançlarını

---

[222] Süleyman Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dinî ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 1 (2020), 101.

[223] Michael Argyle vd., "Dinî Davranış Teorileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/16 (2004), 255-263.

[224] Akif Hayta, "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 48-54.

sorgularken, kendilerini ait hissettikleri dinî topluluklardan uzaklaşabilir ya da dinî oteritelere güvenmekte zorlanabilirler.[225]

Bağlanma teorisi aynı zamanda bireyin dinî inançlarıyla duygusal güvenlik ihtiyacını nasıl dengelediğini anlama imkânı sağlayabilir. Güvenli bağlanma geliştiren bireyler, dinî inançlarını daha çok anlam arayışı, manevî tatmin ve toplumsal bağ kurma amacıyla yaşarken, güvensiz bağlanma stillerine sahip olanlar, bu inançları otoriter ve baskıcı bir yapı olarak görüp sorgulamaya başlayabilirler. Bu bağlamda, *bağlanma teorisi,* bireyin dinî inançlarından uzaklaşma süreçlerini anlamada psikolojik bir temel sunmaktadır.

1.4.3.2. Aile Sistemleri Teorisi

Aile sistemleri teorisi, bireyleri bağımsız varlıklar olarak değil, içinde bulundukları aile sistemi bağlamında ele alır. Bu teoriye göre, aile, her üyesinin davranışlarını ve duygusal durumlarını etkileyen bir dinamik sistemdir. Bir aile üyesindeki değişiklik, diğer üyeleri de doğrudan etkiler. Bu bakış açısı, dinden uzaklaşma sürecini anlamada da önemli ipuçları sunar.[226]

Aile sistemleri teorisi, bireylerin dinî inançlarını sürdürme ya da bu inançlardan uzaklaşma kararlarının, aile içindeki roller, iletişim biçimleri ve güç dinamikleri tarafından şekillendiğini savunur. Örneğin, otoriter bir ebeveyn figürü tarafından baskı altına alınan bir birey, dinî inançları sorgulamaya daha yatkın olabilir. Aynı şekilde, aile içinde tutarsız ya da çelişkili dinî mesajlar alan bireyler, bu mesajları anlamakta zorlanabilir ve zamanla bu inançlardan kopabilir.[227]

Bu teori ayrıca, aile içindeki çatışmaların ve iletişim sorunlarının, bireyin dinî kimliğini sorgulama ve değiştirme süreçlerine nasıl yansıdığını incelemeyi sağlar. Dinden uzaklaşan bireylerin ailelerine karşı hissettikleri suçluluk, baskı ya da hayal kırıklığı gibi duygular, bu süreçte önemli rol oynayabilir. *Aile sistemleri teorisi,* bu karmaşık ilişkileri analiz ederek bireyin inanç değişimindeki sosyal ve duygusal dinamikleri anlamamıza yardımcı olur.

1.4.3.3. Aile Dinamikleri ve Dinden Uzaklaşma

Aile dinamikleri, bireylerin dinî inançlarını benimseme, sürdürme veya terk etme süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Aile içerisindeki iletişim biçimleri, ebeveyn-çocuk ilişkileri ve aile üyelerinin dinî tutumları, bireylerin dinî kimliklerinin şekillenmesinde kritik etkiler

---

[225] Hayta, "Anneden Allah'a", 68; F. Pedrosa Gil - M. Nickel, "Religiöse Und Spirituelle Einstellungen in Bezug Auf Bindungstheoretische Aspekte Bei Somatoformen Störungen", *Nervenheilkunde* 26 (2018), 460-463.

[226] Zülal Erkan - Berna Afşin, "Bowen'in Aile Sistemleri Teorisi'nde 'Üçgenleşme'", *Sosyal Bilimlerde Aktüel Araştirmalar: Etkiler-Sonuçlar* (Ankara: Kalan Yayınları, 2023), 106-108.

[227] Esra Nihan Bridge, "Review of A Case Study in Light of Bowen Theory: Differentiation of Self", *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi* 3/5 (2019), 68-70.

yaratabilir.[228] Dinden uzaklaşma sürecini inceleyen araştırmalar, bu süreçte aile dinamiklerinin nasıl bir etki yaptığını anlamaya yönelik önemli ipuçları sunmaktadır.

Tutarlı bir dinî atmosfer sunan aileler, bireylerin dinî inançlarına daha uzun süre bağlı kalmalarını teşvik edebilirken, tutarsız ya da çelişkili mesajlar veren aileler, bireyde bu inançlara karşı sorgulayıcı bir tutum geliştirilmesine neden olabilir. Örneğin, ebeveynlerin dinî ritüellere bağlı olmalarına rağmen diğer ahlâkî veya sosyal konularda tutarsız davranışlar sergilemeleri, bireyde dinî oteritelere ve inanç sistemine karşı bir güven kaybına yol açabilir.[229]

Bununla birlikte, aile içinde yaşanan çatışmalar, boşanmalar veya ebeveynlerden birinin dinî inançlarını terk etmesi gibi olaylar, bireylerin dinî inançlarını yeniden gözden geçirmelerine ve bu inançlardan uzaklaşmalarına neden olabilir. Ailedeki baskıcı tutumlar da dinden uzaklaşmayı tetikleyebilecek önemli bir faktördür.[230] Örneğin, ebeveynlerin çocuklarını zorlayarak dinî pratiklere katılmaya yönlendirmeleri, bireyin bu pratiklere karşı direnç geliştirmesine ve zamanla inançlarını terk etmesine yol açabilir.

Aile dinamikleri, bireylerin dinî inançları üzerindeki etkisi açısından kapsamlı bir şekilde ele alınması gereken bir konudur. Aile içerisindeki iletişim tarzı, çatışmalar, tutarlılık ve model olma gibi faktörler, bireyin dinî inançlarını sürdürmesinde ya da bu inançlardan uzaklaşmasında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle, dinden uzaklaşma süreçlerini anlamak için aile dinamiklerinin detaylı bir şekilde incelenmesi, bu sürecin sosyal ve psikolojik boyutlarını daha iyi kavramamıza imkân tanır.

1.4.4. Başa çıkma ve adaptasyon stratejileri

Dinden uzaklaşma süreci, bireyler için genellikle zorlu bir geçiş dönemi olarak yaşanır. Bu süreçte karşılaşılan duygusal, sosyal ve kimlikle ilgili çatışmalar, bireylerin bu zorluklarla başa çıkma yollarını ve yeni bir yaşam düzenine adaptasyon stratejilerini geliştirmelerini gerektirir. Bu bölümde ele alınan başa çıkma ve adaptasyon stratejileri, bireylerin dinî inançlardan

[228] Behçet Batur, "İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme", *Sırat* 2/1 (2021), 49-55.

[229] Adem Aygün, "Religiöse Sozialisation Und Entwicklung Bei Islamischen Jugendlichen in Deutschland Und in Der Türkei. Empirische Analysen Und Religionspädagogische Herausforderungen.", Religious Diversity and Education in Europe. 23 (Münster; München: Waxmann, 2013), 126.

[230] Amine Akdemir, "Boşanmış Aile Çocuklarının Sosyal Uyum Süreci ile Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (2022), 23-27.

uzaklaştıktan sonra karşılaştıkları psikolojik ve sosyal zorlukları nasıl yönettiklerini anlamamızı sağlayan teorilerdir.

1.4.4.1. Başa Çıkma Stratejileri Teorisi

Başa çıkma stratejileri teorisi, bireylerin stres, kriz ya da çatışma durumlarına verdikleri tepkileri ve bu durumlarla nasıl başa çıktıklarını anlamaya odaklanan bir yaklaşımdır. Bu teori, bireylerin yaşadıkları zorluklara karşı geliştirdikleri farklı davranışsal ve bilişsel stratejileri sınıflandırır ve bu stratejilerin bireysel uyum sürecine olan etkilerini değerlendirir.[231] Dinden uzaklaşma süreci, bireyin sadece inanç sisteminde değil, aynı zamanda sosyal çevresi ve kimlik algısında da köklü bir değişime sebep olabilir.[232]

Başa çıkma stratejileri, genel olarak problem odaklı ve duygu odaklı olarak iki ana kategoriye ayrılır. Problem odaklı stratejiler, bireyin karşılaştığı sorunu çözmeye ve onu kontrol altına almaya yönelik aktif çabalarını içerir.[233] Örneğin, dinî inançlarından uzaklaşan bir birey, bu süreçte karşılaştığı sosyal baskılarla mücadele etmek için sosyal destek arayabilir, yeni inanç sistemleri hakkında bilgi edinebilir ya da yaşamında anlam bulacağı alternatif aktiviteler geliştirebilir. Bu tür stratejiler, bireyin karşılaştığı stresin kaynağını doğrudan ele alarak çözüm bulmaya çalışmasını ifade eder.

Duygu odaklı stratejiler ise, bireyin zorlu bir durumun yarattığı duygusal yükü hafifletmeye çalışmasını içerir. Dinden uzaklaşma sürecindeki birey, suçluluk, yalnızlık ya da dışlanmışlık gibi duygularla başa çıkmak için meditasyon, günlük tutma ya da kişisel gelişim programlarına katılma gibi yöntemlere başvurabilir.[234] Bu tür stratejiler, bireyin duygusal durumunu stabilize etmeyi ve kendini daha iyi hissetmesini amaçlar.

Dinî inançlardan uzaklaşma sürecinde kullanılan başa çıkma stratejileri, bireyin sadece mevcut durumunu yönetmesini değil, aynı zamanda kendine yeni bir anlam çerçevesi oluşturmasını ve toplumsal hayatta kendini yeniden konumlandırmasını da etkileyebilir. Bu teori, bireyin bu

---

[231] Cüneyd Aydın, "Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dinî Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 108-111.

[232] Caroline Fix, *Chronische Erkrankungen Und Religiöse Copingstrategien* (Marburg Üniversitesi, Doktora, 2010), 30.

[233] Erdal Hamarta vd., "Benlik Saygısı ve Akılcı Olmayan İnançlar Bakımından Üniversite Öğrencilerinin Stresle Başaçıkma Yaklaşımlarının Analizi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (2009), 26, 27.

[234] Hamarta vd., "Benlik Saygısı ve Akılcı Olmayan İnançlar Bakımından Üniversite Öğrencilerinin Stresle Başaçıkma Yaklaşımlarının Analizi", 28.

zorlu süreçte neden bazı yöntemleri tercih ettiğini ve bu tercihlerin bireyin duygusal ve sosyal iyilik hali üzerindeki etkilerini izah eder.

1.4.4.2. Benlik Doğrulama Teorisi

Benlik doğrulama teorisi, bireylerin kendilerini algılama biçimlerini destekleyen ve doğrulayan bilgiler arama eğilimlerini açıklar. Teoriye göre, insanlar benlik algılarını istikrarlı ve tutarlı tutmak için çevrelerinden onay ve doğrulama bekler. Bu süreç, bireyin hem olumlu hem de olumsuz benlik algıları için geçerlidir. Örneğin, bir birey kendisini yetenekli, yardımsever ya da bağımsız olarak görüyorsa, bu özelliklerini destekleyen geribildirimlere önem verir ve bu tür doğrulamalara ulaşmaya çalışır. Aynı şekilde, eğer kişi kendisini yetersiz ya da değersiz olarak görüyorsa, bu olumsuz benlik algısını doğrulayan işaretler de onun için anlamlı hale gelebilir.[235]

Dinden uzaklaşma süreci, benlik doğrulama arayışının yoğun yaşandığı bir dönem olabilir. Birey, dinî inançlarını sorguladığında ya da terk ettiğinde, eski inançlarının desteklediği benlik algısından farklı bir benlik yapısı geliştirme çabasına girebilir. Bu süreçte, birey kendisiyle ilgili daha önce dinî bağlamda kabul görmüş özellikleri (örneğin, "dindar," "sadık," "itaatkâr") farklı bir çerçevede yeniden doğrulama arayışına girer. Dinî inançlarından uzaklaşmış bir birey, bağımsız düşünme kapasitesini, eleştirel düşünme yeteneğini ya da bireysel özgürlüğünü öne çıkararak, bu özelliklerin çevresi tarafından tanınmasını ve onaylanmasını bekleyebilir.[236]

Benlik doğrulama teorisi ayrıca, bireyin bu süreçte neden bazı sosyal grupları terk ettiğini ve neden diğerlerine katılmaya çalıştığını açıklamada da faydalı olabilir. Örneğin, dinî topluluklardan ayrılan bir birey, inançsız ya da farklı inanç sistemlerine sahip bireylerin bulunduğu bir gruba dahil olarak kendi benlik algısını yeniden doğrulayabilir. Bu gruplar,

---

[235] Hamarta vd., "Benlik Saygısı ve Akılcı Olmayan İnançlar Bakımından Üniversite Öğrencilerinin Stresle Başaçıkma Yaklaşımlarının Analizi", 27-31.

[236] Karen Santaniello, *Terror Management Und Affekt - Psychophysiologische Prozesse Und Individuelles Affektmanagement Bei Mortalitätssalienz* (Osnabrück: Osnabrück Üniversitesi, Doktora, 2011), 80-86; Fatma Gül Cirhinlioglu - Üzeyir Ok, "İnanç Ya Da Dünya Görüşü Biçimleri Ile İntihara Yönelik Tutum, Depresyon Ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkiler", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34/1 (2010), 2-4.

bireyin eski benlik tanımlarından uzaklaşmasına ve yeni bir kimlik oluşturmasına yardımcı olabilir.

Bu teori, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde kimliklerini yeniden yapılandırma, bu kimliği sosyal çevrelerinde doğrulama ve kendilerini istikrarlı bir benlik algısıyla tanımlama çabalarını anlama imkânı sağlayabilir.

1.5. Dinden Uzaklaşmanın Psikolojik Sebepleri

Dinden uzaklaşmanın psikolojik sebepleri kişisel ve karmaşık olabilir. Her bireyin dinden uzaklaşma süreci benzersizdir ve kişisel deneyimlere, dünya görüşüne ve değerlere bağlı olarak farklılık gösterebilir. Ancak genel faktörleri şu şekilde sırlayabiliriz:

1.5.1. Anlam arayışı

Anlam arayışı dinden uzaklaşma yönelimlerine etki eden önemli psikolojik faktörlerden biridir. Çünkü anlamsızlık hiçlik, hiçlik ise ölüme eş değer bir acı olarak görülmüştür. Viktor Emil Frankl "İnsan acıdan değil, anlam boşluğundan ölür"[237] sözüyle bireyin hayatında anlamlı bulduğu değerlerin önemine dikkat çekmiştir.

Frankl'a göre, insanın temel bir eğilimi, içgüdüsel dürtüler veya öğrenilmiş davranış kalıpları değil, tam aksine bireyin varoluşunun anlamını bulma arzusudur. Ona göre, insan kişiliğinde en temel ve esaslı motivasyon gücü, anlam arayışıdır. Bu, bireyin hayatında önemli bir amacın ve anlamın peşinden gitme içgüdüsüdür.[238]

Birey içsel bir yolcukla dinin kendisine verdiği anlamı sorgulayabilir. Bu süreçte dinin sunduğu anlam ve değerler kişisel gelişimiyle örtüşmediğinde bir anlam arayışına girebilir. Kimi zaman kendi değerleriyle dinin öğretileri arasında bir çatışma yaşar ya da dinî öğretilerdeki çelişkilere takılır.[239] Bu durum bireyde dinden uzaklaşma dürtüsü ortaya çıkarabilir.

Bireyler, mantıklı düşünce, bilim, felsefe gibi unsurların rehberliğinde dinî inançlarını sorgulayabilirler. Bu süreçte dinden uzaklaşma düşüncesi ortaya çıkabilir.

Kişinin ahlâkî değerleri zamanla evrilebilir. Toplumun normları ve kültürü de değişebilir. Bu değişim, bazen geleneksel dinî normların sorgulamasına ve bireyin anlam arayışına çıkmasına

---

[237] Viktor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı* (Okyan Us Yayın, 2019), 28.

[238] Mustafa Ulu, "Hayatı Anlamlandırma İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine", *Bilimname* 2018/36 (2018), 167.

[239] Mustafa Özdemir, "Din-Birey ve Toplum İlişkisi Üzerine", *Mütefekkir* 4/7 (2017), 12, 13.

neden olabilir. Ancak, herkesin bu konudaki deneyimleri benzersizdir ve anlam arayışının sonuçları kişiye göre değişkenlik gösterebilecek bir yapıdadır.

1.5.2. Travmatik olaylar

Din, bir çok kişinin anlam arayışına tatmikan cevaplar verip, travmatik zorluklarla başa çıkmasında destek buldukları bir kaynak olabilir. Ancak kimileri için bazı travmatik olaylar tam tersine kişileri dinden uzaklaştırabilir.

Travmatik bir olay, kişinin duygusal, zihinsel veya fiziksel sağlığını ciddi bir biçimde etkileyen ve çoğunlukla tehlikeli, şiddetli veya aşırı stresli bir durumu ifade eder. Bu tür olaylar, bireyin tipik başa çıkma mekanizmalarının sınırlarını aşan ve çoğu zaman aniden ortaya çıkan olaylardır. Bu tür durumlar, bireyin yaşamında uzun süreli etkiler bırakabilir ve travma sonrası stres bozukluğuna neden olabilir.[240]

Hangi olayın travmatik sonuçlara sebep olacağı kişiden kişiye değişebilmekle birlikte şu örnekler travmatik olarak kabul edilir:

Depremler, tsunamiler, kasırgalar gibi doğal felaketler; ölümle ya da ciddi yaralanmalarla sonuçlanan trafik kazaları, iş kazaları gibi olaylar; cinayet ya da tecavüz girişimleri gibi bireyin güvenliğini tehdit eden olaylar; terör saldırıları, savaş gibi büyük çaplı şiddet olayları; ölüm, kayıp ya da beklenmeyen bir durumda ortaya çıkan ayrılık gibi yaşam değişiklikleri…

Travmatik olaylar kişide anksiyete, depresyon, kabuslar, güvensizlik, korku gibi septomlara neden olabilir. Bu tür olaylarla başa çıkma süreci, bireyin psikolojik dayanıklılığı, destek sistemleri ve profesyonel yardım alması gibi faktörlere göre her kişide değişikenlik gösterebilir.[241] Özellikle profesyonel yardım alınması bu tür olayların etkisini en aza indirmek için önemli bir kaynak olaral görülmektedir.

Kişinin olumsuz olaylar karşısında takındığı tavırları onun onun dinî başa çıkma yönelimiyle ilgili bir durumdur. Kimi bireyler tehlike anında Allah'tan yardım isteme, dine yönelme gibi eğilimler göstererek olumlu dinî başa çıkma metodunu benimseyebilmektedir. Diğer yandan kimileri ise bu gibi durumlar karşısında Allah'tan ve dinden uzaklaşma eğilimleri göstererek

---

[240] Nesrin Duman, "Travma Sonrası Büyüme ve Gelişme", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 4/7 (2019), 179.

[241] Hülya Arslantaş vd., "Yetişkinlerde Profesyonel Psikolojik Yardım Arama Tutumu ve Bunu Etkileyen Faktörler", (2011), 18.

olumsuz dinî başa çıkma metedonu kullanmaktadır.[242] Bu durumda tramatik olaylar bazı bireyler için dinden uzaklaşmaya sebep olabilmektedir.

Travmatik olayla karşılaşan birey kimi zaman tanrı ile ilişkisini şu şekilde formüle edebilir: Eğer Tanrı her şeyi bilen, her şeye gücü yeten, ve bütünüyle iyi olan bir varlıksa, o zaman neden bu olayla karşı karşıya kaldım? Bu soru, bireyin yaşadığı acı, travma ve zorluklar karşısında yaratıcının varlığı ve kudretiyle ilgili bir çelişkiye düştüğünü gösterir[243].

Bu durum, kişinin hayata ve hayatın anlamına dair dinin sunduğu temel inançlarını sorgulmasına ve dinî inançlarıyla yüzleşmesine neden olabilir. Travmatik olaylar, bireyin inancında köklü değişiksiklere sebep olabilir. Çünkü travma sonrası kişide genellikle masumiyetin kaybı, adaletsizliği kabullenmeme ve acı gibi kavramlar baş gösterebilir. Kişi yaşadığı zorluklar karşısında kötülük problemiyle[244] ilgili ümitsiz düşüncelere kapılarak, yaşadığı trajedilere aksi reaksiyon olarak dinden uzaklaşma eğilimi gösterebilir.

1.5.3. Duygusal ilişkiler

Dinden uzaklaşma ile duygusal ilişkiler arasındaki ilişki karmaşık ve bireyden bireye değişkenlik gösteren bir ilişkidir. Duygusal ilişkiler kimi zaman kişinin dindarlık eğilimlerini artırırken kimi zaman da dinden uzaklaşmasına sebep olabilir.

Bazı duygusal ilişkilerin bireyin kişisel gelişiminde etkisi olabilir. Partnerler birbirlerinden öğrenerek düşünce ve davranışlarında bir dizi değişiklik gösterebilirler. Bu süreçte kişi inancına farklı bir bakış açısı ile bakarak inancından uzaklaşabilir ya da daha dindar olabilir.

Duygusal bir ilişki içine giren birey, partneri ile temel değer ve inançlarda uyuşmazlık yaşadığında kendi inanç sitemini ve değerlerini sorgulama yoluna gidebilir. Duygusal ilişkikiler kimi zaman zorluklar, stres ve duygu travmalarına neden olabilir.[245] Bu da bireyin dinden uzaklaşmasına kapı aralayabilir.

Bireyin farklı sosyal çevrelerle etkileşim içinde olması ve ya farklı kültürleri deneyimlemesi de duygusal olarak kendini o kültürlere yakın hissetmesine sebep olabilir.[246] Özellikle kendi

---

[242] Akkaya Türkol Yeliz, Muammer Cengil, "Kişilik ve Dindarlık Üzerine Alan Araştırması", *Dindarlık, Kişilik ve Ruh Sağlığı*, ed. Nevzat Gencer, Muammer Cengil (Çamlıca Yayınları, 2020), 64.

[243] Derya Gülfil, "Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2019), 1295.

[244] Kötülük problemi, genellikle Tanrı'ya inanan insanların dünya görüşleriyle ilişkilendirilen bir felsefi sorundur. Bu soru, bir Tanrı'nın varlığı, gücü ve iyiliği ile bağdaşmayacak bir şekilde, neden kötülük, acı ve adaletsizlik gibi durumların yaşandığını sorgular. Şaban Haklı, "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 196, 197.

[245] Simel Parlak - Azize Canel, "Partner Şiddeti Üzerine Bir Derleme ve Ergenlik Döneminde Partner Şiddetini Önleme Programının Önemi", *Trakya Eğitim Dergisi* 11/3 (2021), 1446.

[246] Sezel Saygın - Derya Hasta, "Göç, Kültürleşme ve Uyum", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 10/3 (2018), 313,314.

inancından farklı inanç sitemlerine sahip insanlarla yakın bir ilişki, bireyin dinî toleransını zenginleştirebildiği gibi kimi zaman da kendi inancından uzaklaşmasına neden olabilir.

Her kişinin duygusal durumuna verdiği tepki farklıdır ve duygusal ilişkilerin dinden uzaklaşmaya sebep olup olmaması kişisel, kültürel ve sosyal faktörlere bağlı olarak farklılık arz edebilir. Bu konuna genel geçer ve net bir kural koymak zordur. Çünkü her bireyin dinî deneyimi, dinî alt yapısı ve bir başkasının düşüncesinden etkilenme düzeyi farklıdır.

1.5.4. Olumsuz çocukluk tecrübeleri

Çocuklukta yaşanan olumsuzluklar kişinin dünya görüşlerini ve inançlarını etkileyebilir.[247] Ancak bu etki her bireyde değişebilir ve genel geçer bir ifadede bulunmak zordur. Olumsuz çocukluk geçmişi ile dinden uzaklaşma arasında görülmesi muhtemel bazı noktları şu şekilde sıralayabiliriz:

Çocukken edindiği olumsuz deneyimler kişide güven kaybına neden olabilir. Güvensiz bir ortamda büyüyen, aile içinde ihmal ya da istismar edilen çocuğun ileri yaşamında güven kaybı söz konusu olabilir.[248] Güven duygusu edinmekte zorlanan birey tanrıya güvensizlik duyabilir ve dinden uzak bir bakış açısı geliştirebilir.

Olumsuz bir çocukluk, dinde otorite olarak görülen figürlerle olumsuz bir deneyim yaşanması anlamına gelebilir. Bu durumda kişi dinî otorite ve figürlere karşı olumsuz duygular geliştirebilir ve dinden uzaklaşma eğiliminde olabilir. Camiye ilk defa gittiğinde, din görevlisinin olumsuz tutumuyla karşılaşıp daha sonra dine karşı mesafeli bir tutum sergileyen kişinin durumu buna örnek verilebilir.

Çocukken yaşadığı acı ve kayıpları kişi dinî motiflere bağlayarak ahlâkî sorular geliştirebilir ve adaletsizlik duygusu yaşayabilir.[249] Bu tür deneyimler, kişinin dünya daki adaletsizlikleri

---

[247] Eser Karal - Hasan Atak, "Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma", *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (2022), 94.

[248] Mustafa Koç, "Psikolojik ve Pedago-Sosyo-Teolojik Açıdan Güven: Din ve Değerler Psikolojisi Perspektifinden Analizler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018), 10, 11.

[249] Hulusi Arslan, "Sosyal Medya da Gençlerin Dinî Algılarını Etkileyen İnanç Sorunları", *Gençliğin İnanç Problemleri* (İstanbul, 2022), 34,35.

sorgulamasına ve buna dinî açıdan tatmin edici bir açıklama bulmada zorlanmasına neden olabilir.

Bütün bunlar kişinin dinî inançlarına güvensizlik duymasına sebep olabilir. Örneğin, Tanrının bir çocuğun zarar görmesine ya da feci bir şekilde ölmesine neden izin verdiği gibi sorular, bu tür tecrübelere sahip kişilerde dinî inançlarını sorgulamaya neden olabilir.[250]

Ancak olumsuz çocukluk tecrübesi yaşayan kişiler arasında dinî inançlarına bağlı kalanlar da bulunabilir. Bu durum, her kişinin deneyiminin benzersiz olduğunu ve dinî inancın bir çok faktöre bağlı olarak şekillendiğini gösterir.

1.5.5. Ergenlik dönemi tecrübeler

Ergenlik dönemi, bireyin kimliğinin oluşması, dünya görüşünün şekillenmesi ve bağımsızlık kazanmasında önemli bir yere sahiptir.[251] Bu dönemde elde edilen deneyimler kişinin dindarlığını etkileyebilir.

Ergenlik döneminde kişi, kim olduğunu anlama ve kabul etme süreci yaşar. Bir kimlik arayışı diye özetlenebilecek bu evre, bireyin dinî inaç ve değerlerini sorguladığı ve aynı azamanda şekillendirdiği bir dönemdir. Bu dönemde dinî inanca dönük gençlerin yaşadığı şüphelerin onları mutlak olarak dinden uzaklaştırdığını söylemek doğru bir tespit olmayacaktır.[252] Bu şüphelerin nasıl yönlendirildiğiyle bağlantılı olarak kişi daha duru bir inanca ve daha dindar bir kimliğe sahip olabilir.[253] Birey, toplumun kendisine sunduğu dini ya askıya almakta ve reddetmekte ya da toplumun sunduğu farklı, yeni veya ruhen kendisini daha tatmin eden bir dinî kimliği benimsemektedir.[254]

Ergen birey aynı zaman da çocukluk dönemine nazaran daha geniş bir sosyal çevre ile etkileşimde bulunur. Okul, arkadaşlar, medya, topluluk gibi unsurlar onun dünya görüşünü ve din karşısındaki tutumunu etkiler. Din karşıtı söylemler, dini dışlayıcı tavırlar, seküler kültürün

---

[250] Hulusi Arslan, "Sosyal Medya da Gençlerin Dinî Algılarını Etkileyen İnanç Sorunları", 43.

[251] Ali Kemal Acar, "İmkân ve Zorluklarıyla Gençlik Dönemi Din Eğitimi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2022), 27; Fatma Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 45 (2021), 262.

[252] Hasan Peker, "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 108.

[253] Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 273.

[254] Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 57; Yahya Turan, "Kişilik ve Dindarlık Üzerine Alan Araştırması", *Dindarlık, Kişilik ve Ruh Sağlığı*, ed. Nevzat Gencer, Muammer Cengil (Çamlıca Yayınları, 2020), 94.

kuşattığı etkiler ile gerçekleştirilen gündelik hayat ortamları, çoğunlukta bireyde sağlıklı bir dinî kimlik oluşmasında önemli bir engeldir.[255]

Bu dönemde birey akran zorbalığına da maruz kalabilir. Kişinin hayatında önemli bir stres kaynağı olan akran zorbalığı, onun dinî inançları üzerinde de etki yapabilir. Söz gelimi birey sürekli dışlanıyor, aşağılanıyor ya da saldırıyla karşılaşıyorsa, bu durum onun ruh sağlığını bozabilir.[256] Tanırı'ya ve inançlarına öfkeli bir tutum geliştirebilir. Neden bu tür bir zorbalığın oluştuğunu anlamakta sorgulamalar yapan birey, yaşadıklarını Tanrı'nın adaleti ile bağdaştırmayabilir. Dindar birey bu tür zorbalığın sebep olduğu stresle başa çıkmakta zorlanabilir.

Bireyde dinî inancın şekillenmesi ve kanıksanmasında topluluk içinden gördüğü destek ve anlayışın da önemli payı vardır. Hangi insan davranışı olursa olsun toplumun onay ve desteği olmadığında ya da eksik olduğunda, gerçek bir tutum geliştirme imkânı yoktur.[257] Akran zorbalığına maruz kalan kişi, topluluktan bağlantısını kesebilir. Butün bu durumlar dinden uzaklaşmayla sonuçlanabilir. Ergenlik döneminde birey-din ilişkisinde aile dinamiği de önemli bir yere sahiptir.[258] Çünkü bireyin dinî inançlarında ailenin rolü büyüktür. Ailede yaşanan dine karşı olumlu ya da olumsuz tutum, ergenin inanç sitemini oluşturmasında etkili olabilir.

1.5.6. Suçluluk ve günahkârlık duygusu

Suçluluk ve günahkarlık duyguları, kişinin kendi davranışından duyduğu rahatsızık, pişmanlık ve negatif duygular yaşamasını ifade eder. Bu iki duygu bireyin ahlâkî ya da dinî normlara uymamasıyla ortaya çıkar.

Suçluluk duygusu, kişinin toplumsal ya da bireysel normlara aykırı davranması, başkalarına zarar vermesi, yalan söylemesi gibi durumlarda belirir. Genellikle vicdan azabı, pişmanlık ve

[255] Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 112.

[256] Nurullah Yelboğa - Orhan Koçak, "Ergenlerde Akran Zorbalığını Yordayan Bazı Faktörlerin Zorba ve Mağdur Bireyler Açısından Değerlendirilmesi", *OPUS International Journal of Society Researches* 13/19 (2019), 2288.

[257] Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 112.

[258] Ali Rıza Aydin, "Çocuğun Dinî Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 211.

sorumluluk gibi duygularla karakterize edilir. Suçluluk duygusu kişinin kendisini cezaladırmasına neden olabilir.[259]

Günahkarlık duygusu, genellikle dinî veya ahlâkî değerlendirmelerle ilişkilendirilir.[260] Örneğin birey inandığı dinde günah olan bir eylemi işlediğinde günahkarlık duygusuna kapılabilir. Bu durum her bireyde farklı sonuçlara neden olabilir. Kimi bireylerde ibadetlerde azalmaya, dinî ortamlardan uzaklaşmaya sebep olabilir. Günahkarlık duygusuna kapılan birey, dinî topluluğu ile bağını zayıflatabilir. Dinî topluluktan gördüğü destek sistemini kaybetmesi, bireyin dinden uzaklaşmasına sebep olabilir. Kimi bireylerde ise bu duygu dinden uzaklaşmaya değil; ibadet, dua etme, manevî liderlerle konuşma gibi davranışlara yol açabilir.

Her iki duygu da kişinin içsel çatışma yaşamasına ve davranışlarını değiştirmesine etki eden duygusal deneyimlerdir. Kişinin psikolojik sağlığını koruması için bu duyguları sağlıklı bir şekilde yönetmesi gerekir.

1.5.7. Başka hayat tarzlarına özenti

Kişinin başkasına özenmesi veya kendini başkalarıyla karşılaştırması psikolojide *"sosyal karşılaştırma teorisi"* kavramı ile ifade edilir.[261] Buna göre kendisini ya da kendi hayat tarzını başkaları ile karşılaştıran kişinin bu davranışının olumlu ya da olumsuz bir takım sonuçları vardır.

Başka hayat tarzlarına özenti, bireyin farklı sosyal gruplardaki yaşam tarzlarına ilgi duymasını ifade eder. Dinden uzaklaşma ise kişinin dinî inancını terk etmesi ya da inancıyla bağının zayıflaması demektir. Dinden uzaklaşma çoğunlukla bir sürecin sonunda gerçekleşmektedir. Sosyal karşılaştırmalar bireyin dine yönelik algısını ve görüşünü etkileyebilir. Ancak bu durum kişiye ve bağlama göre farklı sonuçlara sebep olabilir. Bir başka ifadeyle iki kavram arasındaki ilişki çok yönlü ve karmaşıktır.

Özellikle ergenlik döneminde kimlik kazanma sürecinde birey dış etkilere açıktır. Sahip olduğu statü nedeniyle cazip ve gelişmiş bulduğu kişiye hayranlık duyabilir. Bu durum onun gibi olma ve hayata onun penceresinden bakma eğilimini beraberinde getirebilir. Bireyin gelişim sürecine göre bu durum; çocuklukta aile ve yakın çevreden, okul evresiyle birlikte öğretmen ve okuduğu kitaplardan etkilenme şeklinde kendini gösterebilir. Günümüzde ise internetin yaygınlığı, sosyal erişim imkânlarının fazlalığı ve medayanın etkisi ile kişiler dünyanın her

---

[259] Nida Özdemir - Sevde Düzgüner, "Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Diğer Yakın Kavramlarla İlişkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 502.

[260] Özdemir - Düzgüner, "Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Diğer Yakın Kavramlarla İlişkisi", 510.

[261] Saniye Bengisu Büyükmumcu - A. Aykut Ceyhan, "Sosyal Medya Kullanıcılarının Sosyal Karşılaştırma Eğilimlerinin İncelenmesi", *Anadolu Journal of Educational Sciences International* 10/1 (2020), 275.

hangi bir yerindeki olay ya da kişiyi kendisine model olarak alabilmektedir.[262] Bu etkişileşimden kişinin dine karşı bakışı da etkilenebilir.

Başka hayatlara özenti duyan bireyin bu davranışı, genellikle farklı kültürleri ve yaşam tarzlarını anlama ve kabul etme eğiliminde olmasından kaynaklanır. Bu ise kişinin daha geniş bir perspektife sahip olması ve kendi inançlarına katı derecede bağlı olmamasına yol açabilir.

Farklı sosyal gruplarla ilişki içinde olan bireyler, dünya görüşlerini çeşitlendirebilirler. Özellikle laik, seküler ya da çok kültürlü topluluklarla etkileşim yaşan bireyler, bu toplulukların değerlerini benimseyebilir[263] ve kendi dinlerinden uzaklaşma eğiliminde olabilirler.

Başka hayat tarzlarına özenti duyan kişiler genellikle eleştirel ve rasyonel düşünme tarzını değerli görebilirler. Bu da kendi inançlarına rasyonel ve eleştirel gözle yaklaşmalarına neden olabilir.

Başka hayat tarzlarına özenti, kişinin kimlik arayışının bir parçası olabilir. Bu arayıştaki birey dinî inancına karşı daha esnek ve katı olmayan bir tutum sergileyebilir. Bütün bu durumlar genelleme yapılamayacak kadar kişiye özel ve karmaşıktır. Her bireyin deneyimleri benzersizdir. Kimi bireyler başka hayat tarzlarına özenti duysalar bile kendi inançlarına son derece bağlı kalabilirler. Bazıları ise bu özenti sonucu dinden uzaklaşabilir.

1.6. Dinden Uzaklaşmanın Sosyal Sebepleri

Dinden uzaklaşmanın sosyal sebepleri, bireyin içinde yaşadığı toplum, kültürel yapı ve sosyal etkileşimlerle doğrudan ilişkilidir. Toplumdaki çeşitli dinî tutumlar, bireyin dinî kimliğini şekillendirirken, kimi durumlarda dinden uzaklaşma sürecini de tetikleyebilmektedir. Özellikle modernleşme, küreselleşme ve bilgiye kolay erişim gibi faktörler, bireyin inançlarını sorgulamasına ve alternatif dünya görüşlerine yönelmesine zemin hazırlamaktadır.

1.6.1. Din karşıtı yayınlar

Bireyi dinden uzaklaştıran sosyal sebeplerden biri, din aleyhinde yapılan yayınların etkisidir. Sosyal platformlarda, yazılı ve görsel medyada yer alan din karşıtı içerikler, kişinin inancını sorgulamasına ve zamanla inancından uzaklaşmasına sebep olabilir. [264] Bu tür yayınlar kimi zaman dinin birey ve topluma etkilerini eleştirirken, kimi zaman da dinî inançların felsefî,

---

[262] Zeynep Kaya - Hüseyin Algur, "İmam Hatip Ortaokulu Öğrencilerinin Rol Model Tercihlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Değerler Eğitim Dergisi* 20/43 (2022), 203.

[263] Saygın - Hasta, "Göç, Kültürleşme ve Uyum", 314-317.

[264] Mustafa Ünverdi, "Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri", *İlahiyat Akademi* 12 (2020), 168-169.

bilimsel veya ahlâkî bir temele dayanmadığını savunur.[265] Özellikle karakter inşası döneminde olan gençler bu yayınların etkisi altında daha kolay bir şekilde dinî inançlarından kopma eğiliminde olabilirler.

Dinî inançlar aleyhine yapılan yayınlar, sadece bireyin inançları üzerinde değil aynı zamanda dinin topluma olumsuz yansımaları ve dinî kurumların itibarsızlaştırılması şeklinde de görülmektedir.[266] Dinin pratiklerini ve ahlâkî öğretilerini hedef alan bu tür yayınlar dinin sosyal yönünün zayıflamasına neden olabilir.[267] Kitlelere ulaşmanın çok koaly olduğu günümüz modern dünyasında bu tür yayınlar, düşünce özgürlüğü sloganıyla dinin birey üzerindeki etkisinin azalmasına sebep olabilir. [268]

Özellikle internet ve sosyal medya yoluyla dinî inançlar aleyhindeki fikirlerin geniş kitlelere hızla ulaşması, bireyin inançlarını sorgulamasını salıkveren bir ortam yaratmıştır.

1.6.2. Kültürel çevre

Kültürel çevre, bireylerin düşünce ve davranış kalıplarını büyük ölçüde şekillendiren bir faktördür. Bireyin ait olduğu toplumun inanç yapısı, değer yargıları ve sosyal normları, dinî eğilimleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir.[269] Özellikle modern toplumlarda, farklı inançların, ideolojilerin ve yaşam biçimlerinin bir arada bulunduğu ortamlarda, bireyler dinî kimliklerini sorgulama ve yeniden değerlendirme eğiliminde olabilirler.

Kültürel çevrenin dinden uzaklaşma üzerindeki etkisini açıklarken, toplumsal değişim süreçlerine de değinmek gerekmektedir. Küreselleşme ile birlikte farklı kültürlere, dinlere ve ideolojilere daha kolay erişim imkânı bulan bireyler, kendi dinî inançlarını diğer yaşam tarzları ile karşılaştırmaya başlarlar. Bu karşılaştırma, bazen kişinin dinî inançlarından uzaklaşmasına veya dinî pratiklerini daha az uygulamaya başlamasına yol açabilir.[270] Özellikle genç nesiller, sosyal medya, popüler kültür ve internet gibi mecralar aracılığıyla dinî olmayan değerlerin

---

[265] Aygün, "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler", 538.

[266] Mustafa Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2016), 6.

[267] Sibel Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Dinî Tutum ve Din Dışı Yönelim", *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi* 24/1 (2024), 285.

[268] Arslan, "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine", 6.

[269] Selim Eren, "İnanç ve Sosyo-Kültürel Çevre Etkileşimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007), 132.

[270] Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Sambur (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 43-44.

etkisi altında kalmakta ve dinî konulara karşı daha eleştirel bir bakış açısı geliştirebilmektedirler.

Bunun yanı sıra, toplumsal normların değişimi ve sekülerleşmenin yaygınlaşması, dinin kamusal alandaki etkisini azaltmış, bireyleri daha bireysel ve seküler yaşam tarzlarına yöneltmiştir.[271] Özellikle şehirleşmenin yoğun olduğu bölgelerde, dinî ritüellere ve toplu ibadetlere katılım azalmış, bireysel inançlar yerine daha seküler değerler öne çıkmaya başlamıştır. Böylece, kültürel çevrenin birey üzerindeki bu etkisi, zamanla kişinin dinî inançlarından uzaklaşmasına sebep olabilmektedir.

1.6.3. Dini temsil eden kişilerin davranışları

Dini temsil iddiasında bulunan bireylerin veya toplulukların davranışları, genel toplumun din algısı üzerinde etkilidir. Dinî otoriteler ya da kendilerini dine adanmış bireyler olarak tanımlayan kişilerin toplumsal düzeyde sergiledikleri tutum ve davranışlar, bireylerin dinî kurumlara ve öğretilere olan güvenini zedeleyebilir.[272] Bu kişiler, dinin öğretilerine uygun davranmadıklarında ya da çelişkili eylemler sergilediklerinde, inananlar üzerinde olumsuz bir etki yaratabilirler. Bu da zamanla bireylerin dinî inançlarından uzaklaşmalarına yol açabilir.

Özellikle dinî otoritelerden beklenen dürüstlük, adalet ve ahlâki duruşun ihlal edilmesi, toplumda geniş bir hayal kırıklığı yaratmaktadır. Yolsuzluk, ahlâksızlık ya da şiddet gibi olayların bu tür kişiler tarafından gerçekleştirilmesi, dinin ahlâki temeline olan inancı sarsabilir.[273] Örneğin, bir din adamının veya liderin maddi çıkarlar için dini istismar etmesi, toplumda genel bir güven kaybına neden olabilir. Bu tür durumlar, dini temsil iddiasında bulunan kişilere karşı olan olumsuz algıları pekiştirir ve bu kişilerin takipçilerinin dinî bağlılıklarını sorgulamalarına yol açar.

Dini temsil iddiasında bulunan kişilerin tutarsız veya ikiyüzlü davranışları, sadece bireylerin o kişilere değil, aynı zamanda temsil ettikleri dine ve öğretilerine olan inançlarını da

---

[271] Thomas O'Dea, *The Sociology of Religion,* (New Jersey: Prentice-Hall Inc, 1966), 113.

[272] Ömer Faruk Söylev, "Gençleri Dine Yaklaştıran ve Dinden Uzaklaştıran Sosyal Sebepler", *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (2000), 55.

[273] Beyza Bilgin, "Gençlik ve Din Eğitimi", *Din Öğretimi Dergisi* 10 (1987), 26.

zayıflatabilir.[274] Bu bağlamda, bireylerin dinden uzaklaşması, bu tür olumsuz örneklerin yaygınlığına bağlı olarak artabilir.

1.6.4. Olumsuz dindar örnekleri

Dinî öğretileri takip ettiğini iddia eden bazı bireylerin ahlâkî ve toplumsal anlamda sergiledikleri olumsuz örnekler, dinden uzaklaşmanın önemli sebeplerinden biridir. Dinî pratikleri düzenli olarak yerine getiren ancak ahlâki değerleri ihlal eden bireyler, toplumda "dindarlık" ve "ahlâk" kavramlarının birbirine zıt olarak algılanmasına neden olabilir.[275] Bu tür kişiler, dinî yaşam tarzını benimseyenlerin geneline yönelik bir önyargı oluşturur ve bireylerin dine karşı olan güvenini zayıflatır.

Dindar olduğu iddiasında olan fakat yalan söyleme, hile yapma, şiddet gösterme ya da başka zararlı davranışlarda bulunan kişilerin varlığı, toplumsal düzeyde ciddi hayal kırıklığına yol açmaktadır. Bu durum, özellikle genç bireylerde, dinin özündeki ahlâki ve manevî değerlere olan inancı zedeleyebilir.[276] Dinin öğretmiş olduğu iyilik, adalet ve sevgi gibi temel değerler, bu olumsuz örneklerle çeliştiğinde, bireyler dinî öğretilerin uygulanabilirliği konusunda şüpheye düşer.

Ayrıca, olumsuz dindar örneklerinin medyada geniş yer bulması ve sosyal medya platformlarında hızla yayılması, bu algının daha da güçlenmesine neden olmaktadır. Birkaç kötü örnek, tüm din mensuplarına karşı genellenebilir ve bu da toplumda dinî pratiklere yönelik negatif bir algı yaratabilir. Bireyler, dinin sadece ritüellerden ibaret olduğunu düşünerek manevîyatı ve dinî değerleri göz ardı edebilirler.

1.6.5. Popüler kültür ve medya

Popüler kültür ve medya, bireylerin dinî kimlikleri üzerinde büyük bir etkiye sahiptir ve günümüz toplumlarında dinden uzaklaşmanın önemli bir etkeni olarak değerlendirilebilir. Televizyon, sinema, müzik, sosyal medya ve diğer popüler kültür araçları, genellikle seküler yaşam tarzlarını ve değerlerini ön plana çıkararak bireylerin dinî inançlarından uzaklaşmasına katkı sağlamaktadır.[277] Medya içeriklerinde din, çoğu zaman klişelerle ele alınmakta ya da

---

[274] Söylev, "Gençleri Dine Yaklaştıran ve Dinden Uzaklaştıran Sosyal Sebepler", 55.

[275] Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Dinî Tutum ve Din Dışı Yönelim", 271.

[276] David M Wulf, *Psychology of Religion* (New Jersey: John Wiley Sons, 1997), 375-379.

[277] Söylev, "Gençleri Dine Yaklaştıran ve Dinden Uzaklaştıran Sosyal Sebepler", 59.

alaycı bir yaklaşımla sunulmaktadır. Bu durum, dinin modern toplumda bir değer olarak algılanmasını zorlaştırabilir.

Popüler kültürde dinin rolü, genellikle marjinalleştirilmiş ya da sadece geleneksel ve dogmatik bir olgu olarak sunulmaktadır. Dinin çağdaş yaşamla bağdaştırılamayacağı yönündeki bu algı, bireylerde dinin modern hayatın ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği düşüncesini doğurabilir.[278] Özellikle genç nesiller, popüler kültürün etkisiyle dinî değerlerden uzaklaşarak daha bireysel ve seküler değerleri benimsemeye yatkın hale gelebilirler. Medyanın bu sekülerleştirici etkisi, dinî pratiklerin toplumsal görünürlüğünü azaltarak bireylerin dinî kimliklerini zayıflatabilir.

Ayrıca, popüler kültürün sürekli olarak maddi başarı, bireysel özgürlük ve hazcı yaşam tarzlarını yüceltmesi, manevî değerlerin arka planda kalmasına neden olabilir. Dinin sunduğu manevî değerler ve disiplinli yaşam, popüler kültürde sıkça "gerici" ya da "kısıtlayıcı" olarak lanse edilir. Bu durum, dinin gençler üzerindeki çekiciliğini kaybetmesine yol açabilir ve dinden uzaklaşmayı hızlandırabilir.[279]

[278] Kandemir, "Lise Öğrencilerinde Dinî Tutum ve Din Dışı Yönelim", 270-2071.

[279] Malkoç, "Gençliği Dinî değerlerden Uzaklaştıran Sebepler", 254-255.

2. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Dinden uzaklaşma ya da din değiştirmeyi merkeze alan araştırmalarda farklı yöntem ve tekniklerin kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada dinden uzaklaşan bireyleri bu zorlu karara götüren sebepleri daha iyi anlayabilmek ve yorumlayabilmek için nitel yöntem tercih edilmiştir. Bu yöntemde, disiplinlere bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşarak, araştırmanın problemini yorumlayıcı bir tarzda ele almak esastır. Üzerinde çalışılan olgu ve olaylar, insanların onlara yükledikleri anlamlar bakımından yorumlanarak kendi bağlamlarında incelenir.[280] Nitel yöntem seçilerek çalışılan araştırmalarda konu hakkında kapsamlı bir bilgiye ulaşma çabası vardır. Bu yöntemde araştırmacı gerektiğinde ilave sorular yönelterek gerçeğin izini yakalamak için bir kâşif gibi hareket eder ve muhatabının öznel yorumlarına önem verir.[281]

2.1. Araştırmanın Deseni

Araştırmanın deseni, araştırmanın yaklaşımını belirleyen ve çeşitli aşamalarının bu yaklaşım çerçevesinde tutarlı olmasına rehberlik eden bir stratejidir. Nitel araştırma yönteminde kullanılan, *(i) Fenomonolojik desen,* (*ii) Gömülü desen* olmak üzere iki türlü desen vardır.[282] Bu araştırmada *gömülü desen* modeli kullanılacaktır. Bu deseni kullanmayı seçmemizin nedeni, araştırmanın konusunun dinden uzaklaşan bireyleri bu sürece götüren sebeplerle ilgili olmasıdır. Çünkü bir gömülü teori araştırmacısının amacı incelenen sosyal sürecin "neyle açıklandığı", "bu sosyal sürecin hangi koşullarda ortaya çıktığı" ve "bu koşulları yaratan dinamiklerin neler olduğunu" açıklamaktır. Fenomonoloji deseninde ise "neden" ve "hangi koşullarda" sorusundan daha çok "ne" ve "nasıl" sorularına yer verilir. Dolayısıyla yapacağımız derinlemesine görüşmede doğru soruların saptanması, verilerin daha kolay analiz edilmesi ve daha sağlıklı sonuçlar elde edebilmek için araştırma konusuna uygun olarak *gömülü desen* modeli seçilmiştir.

Bu doğrultuda, gömülü kuram deseni, verilerin toplanması ve analiz edilmesi sürecinde önceden belirlenmiş bir teorik bir yapıdan ziyade, verilerden doğrudan türetilerek yeni

---

[280] Recai Coşkun vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2010), 302.

[281] Zeki Karataş, "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 63.

[282] Hilal Çelik vd., "Nitel Veri Analizi ve Temel İlkeleri", *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education* 8/1 (2020), 383.

teoriler geliştirmeye imkan tanır. Ayrıca gömülü desen, araştırmanın esnekliğini artırarak sürecin doğal akışına uygun şekilde ilerlemesini sağlar.

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırma, kendini dinden uzaklaşmış olarak tanımlayan 20 kişiyle gerçekleştirilmiştir. Dindar bireyleri dinden uzaklaşmaya götüren sebepler tespit edilmek istendiğinden, bu kişilerin tamamı daha önceki yaşamlarında kendilerini dindar olarak tanımlarken dinî inancından ya tamamen vazgeçmiş ya da kendini her hangi bir dine bağlı olarak görmeyen kişilerden seçilmiştir.

2.2. Verilerin Toplanması ve Analiz İşlemleri

Araştırmanın verileri nitel veri toplama tekniklerinden "Yarı Yapılandırılmış Görüşme (Mülakat)" tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Çalışmada ilk olarak mülakat soruları hazırlanmıştır. Araştırmacı tarafından hazırlanan sorular, bu konuda uzman üç kişiye gönderilmiş ve onların dönütleri doğrultusunda son şekli verilerek veri toplamaya geçilmiştir.

Sorular beş bölümden oluşmaktadır. Öncelikle dinden uzaklaşan bireyi ve yetiştiği çevreyi tanıyabilmek için bugün ve geçmiş hakkında sorular yöneltilmiş ve kişiyi dinden uzaklaşmaya götüren hikâyesine odaklanılmıştır. İkinci bölümde dinden uzaklaşma süreciyle ilgili sorular sorulmuş ve bu süreçte bireyi aile ve sosyal çevresinin nasıl karşıladığı ve hangi zorlukları yaşadığına ilişkin sorular yer almaktadır. Üçüncü bölümde dinden uzaklaşmaya sebep olan din yorumu, dindarların tutum ve davranışları, dini temsil iddiasında olan kurum ya da kişilerin bu sürecin neresinde olduklarına ilişkin sorular sorulmuştur. Dördüncü bölümde dinden uzaklaşmadan sonra bireyin hayatında olumlu ya da olumsuz hangi değişiklerin olduğu ve uzaklaşmanın sosyal ve duygulsal etkilerini ele alan sorular bulunmaktadır. Son bölümünde ise dinden uzaklaşan bireyin önceki hayatına göre dinî hoşgörü ve saygısında nasıl bir değişme olduğu hakkında sorular yöneltilmiştir.

Mülakatlar sırasında, görüşme yapılan kişilerden izin alınarak anlatıları ses kaydına alınmış ve ardından yazıya dökülmüştür. Araştırma bulgularının yazıya dökülmesi sürecinde, katılımcıların kimliklerinin gizliliği sağlanmak amacıyla gerçek isimleri yerine K1, K2 (Katılımcı 1, Katılımcı 2) gibi anonimleştirilmiş kodlar kullanılmıştır.

Nitel veri analizi, üzerinde çalışılan veriyle ilgili anlam üretmek ve veri setinde neyin temsil edildiğine dair açıklamalar geliştirmek amacıyla yapılan bir sınıflandırma ve yorumlama

sürecidir. [283] Dinden uzaklaşan bireylerle yapılan derinlemesine görüşmenin ardından tanımlama, sınıflandırma ve kavramların birbiriyle ilişkileri betimlenmiştir.

Katılımcıların rızaları doğrultusunda ayrıca araştırmacı tarafından araştırmacı günlüğü de tutulmuştur. Böylece verilerin analizinde kodlar, kategoriler, kavramlar ve diğer detaylarla ilgili notlardan yararlanılmıştır.

Verilerin saklanması, düzenlenmesi, kodlanması ve sınıflandırma işleminin bir bütün olarak görülebilmesi için bilgisayar destekli nitel veri analiz programı *Maxqda Analytics* programından yararlanılmıştır.

2.3. Sınırlılıklar

Araştırmanın örneklemi, 18 yaş ve üstü bireylerden oluşan 20 kişiyle sınırlıdır. Çalışma, katılımcıların önceki yaşamlarında kendilerini dindar olarak tanımlayan bireylerle sınırlı olup, dinden uzaklaşmanın sebeplerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, araştırma, dinî inançlarından tamamen vazgeçmiş veya -inkâr düzeyinde olmasa da- dinin buyruklarına bağlılık göstermeyen kişilerle sınırlıdır. Ayrıca, araştırma, mülakata katılan bireylerin verdikleri yanıtların doğruluğu ve samimiyetine dair bir varsayımda bulunularak gerçekleştirilmiştir. Araştırma, 2024 yılı içerisinde yapılmış olup, kişilerin dinî inançları veya dinden uzaklaşmalarına etki eden faktörlerin zamanla değişebileceği göz önünde bulundurularak, elde edilen bulgular bu belirli zaman dilimiyle sınırlıdır.

[283] Çelik vd., "Nitel Veri Analizi ve Temel İlkeleri", 380.

3. BÖLÜM

ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUMLARI

3.1 Görüşme Grubunun Sosyo-Demografik Özellikleri

Görüşmeye katılan gurup çeşitli yaş, eğitim ve meslek profillerine sahip 20 katılımcıdan oluşmaktadır. Aşağıda gruba ait sosyo-demografik özellikler özetlenmiştir:

3.1.1. Yaş aralığı

En genç katılımcı 19 yaşında, en yaşlı katılımcı ise 60 yaşındadır.

Grafik 1'deki yaş dağılımı incelendiğinde, katılımcıların çoğunluğunun 20'li yaşlarında olduğu görülmektedir.

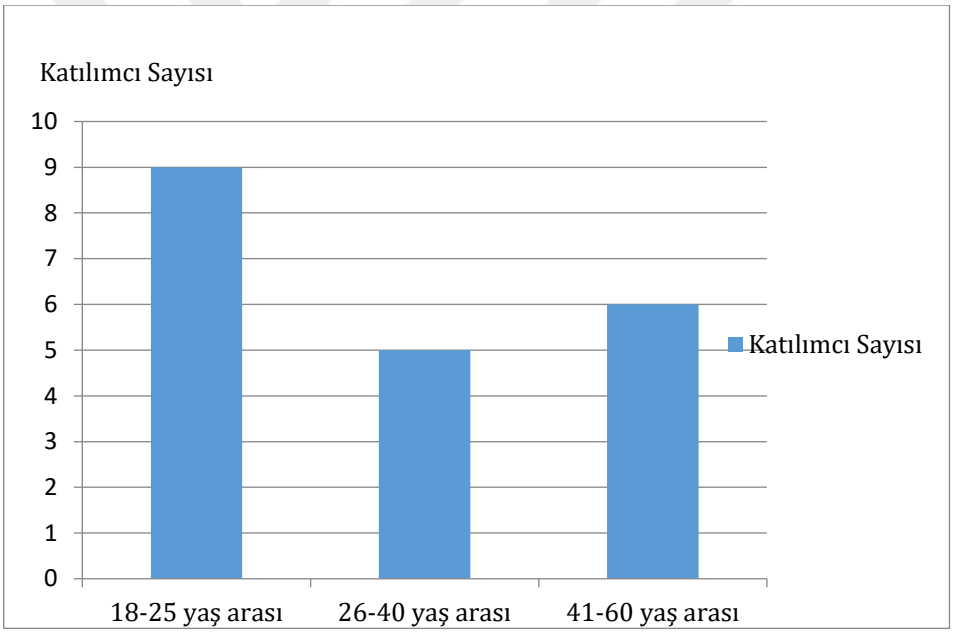

Grafik 3.1. Görüşme grubunun yaş aralıklarına göre dağılımı

Dinden uzaklaşma süreci, farklı yaş gruplarında farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Genç yetişkinlik döneminde (18-25 yaş arası) kimlik gelişimi, anlam arayışı ve dünya görüşlerini şekillendirme süreçleri, dinî inançlara ilişkin sorgulamaların daha yoğun yaşandığı bir dönemi işaret etmektedir. Bu yaş grubundaki bireylerin dinî inançlarını daha fazla sorgulama eğiliminde olması, onları dinden uzaklaşma sürecine daha yatkın hale getirebilir. Benzer şekilde, 26-40 yaş aralığındaki bireyler hayatlarında daha yerleşik bir dönem geçiriyor olsalar da, bu grubun da toplumsal veya bireysel faktörlerin etkisiyle dinî inançlarını gözden geçirdiği

görülmektedir. 41-60 yaş grubundaki bireylerde ise yaşanmış duygusal veya hayat deneyimlerinin dinî inançlar üzerinde etkili olduğu ve sorgulamalara yol açabileceği anlaşılmaktadır.

Genel olarak, bu durum her yaş grubunda dinî inançlarda değişimin yaşanabileceğini göstermektedir. Ancak özellikle genç yaş grubunda, kimlik gelişimi ve anlam arayışı gibi etkenler nedeniyle, bu süreç daha yoğun şekilde yaşanmaktadır. Bu, genç yetişkinlerin dinî inançlarını sorgulama ve dinî inançtan uzaklaşma oranlarının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, genç bireyler için manevi rehberlik ve dinî eğitimin daha özenle planlanması gerektiği sonucuna varılabilir.

3.1.2. Cinsiyet

Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre dağılımları Grafik 2'de gösterilmektedir.

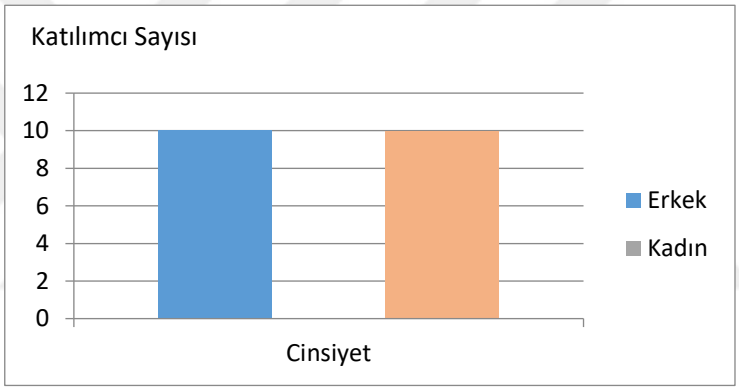

Grafik 3.2. Görüşme grubunun cinsiyet dağılımı

Grafik 3.2'den, cinsiyet dağılımının dengeli bir şekilde olduğu ve araştırmaya toplamda 10 kadın ve 10 erkek katılımcının katıldığı anlaşılmaktadır. Bu dengeli dağılım, araştırmanın katılımcı cinsiyet oranını eşit bir şekilde yansıttığını göstermektedir. Böyle bir denge, elde

edilen bulguların her iki cinsiyetin de bakış açılarını kapsadığını ifade eder ve bu durum, araştırmanın geçerliliği açısından önemli bir avantaj olarak değerlendirilebilir.

3.1.3. Eğitim durumu

Grafik 3.3, katılımcıların eğitim durumunu göstermektedir. Elde edilen sonuçlara göre katılımcıların eğitim düzeyleri çeşitlilik göstermektedir.

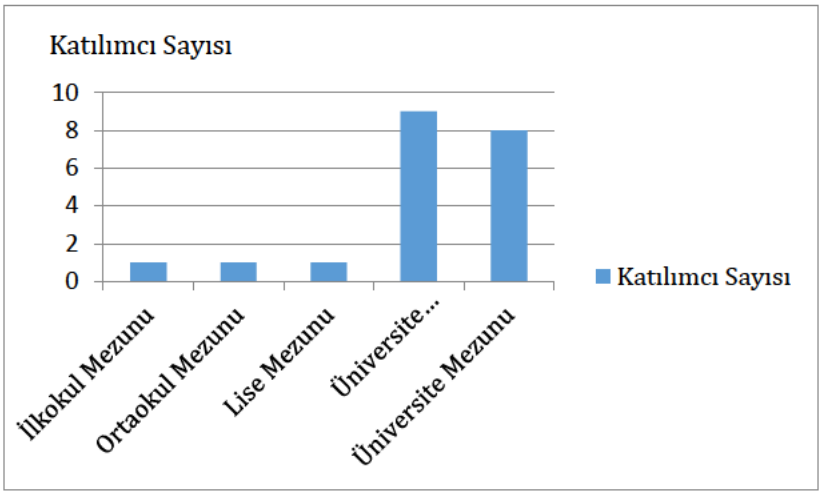

Grafik 3.3. Görüşme grubunun eğitim durumu

Grafik 3.3'teki dağılımdan en fazla katılımcının "Üniversite Mezunu" (8 katılımcı) ve "Üniversite Öğrencisi" (9 katılımcı) kategorilerinde olduğu görülmektedir. "Lise Mezunu", "Ortaokul Mezunu" ve "İlkokul Mezunu" kategorilerinde ise 1'er katılımcı bulunmaktadır. Bu

durum, katılımcı grubunun genel olarak yüksek eğitim seviyesine sahip olduğunu göstermektedir.

3.1.4. Medeni durum

Aşağıdaki grafikte, görüşme yapılan katılımcıların medeni durumlarına göre dağılımı gösterilmektedir.

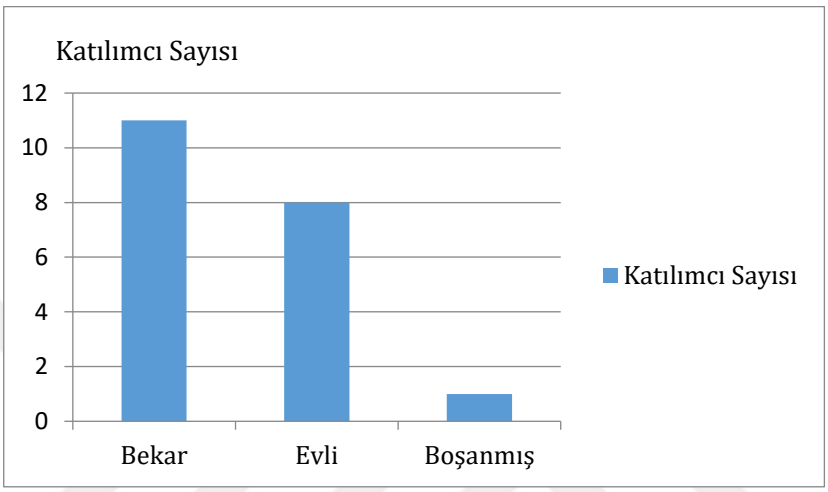

Grafik 3.4. Görüşme grubunun medeni durum dağılımı

Verilere göre katılımcıların çoğunluğunu bekarlar (11 kişi) oluşturmaktadır. Bunu evli katılımcılar (8 kişi) takip etmekte olup, boşanmış katılımcı sayısı ise 1'dir. Bu durum, katılımcı grubunun genel olarak genç bir demografiye sahip olabileceğini ve evlilik gibi yaşam kararlarını henüz gerçekleştirmemiş kişilerin ağırlıkta olduğunu göstermektedir. Boşanmış bir

katılımcının bulunması, bu grubun yaşam deneyimi açısından çeşitlilik gösterdiğini de ortaya koymaktadır.

3.1.5. Meslek durumu

Tablo 3.1, katılımcıların meslekî dağılımını göstermektedir.

Tablo 3.1. Görüşme grubunun meslek durumları

Meslek	Katılımcı Sayısı
Öğretmen	2
Halk Eğitim Usta Öğretici	1
Bilgisayar Mühendisi	1
Hukuk Öğrencisi	2
Çocuk Gelişimi	1
Sosyoloji Öğrencisi	1
Sınıf Öğretmenliği Öğrencisi	2
Gastronomi Öğrencisi	1
Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Öğrencisi	1
Fizik Öğrencisi	1
Motorsiklet Tamircisi	1
Eski Din Görevlisi (imam)	1
Psikoloji Öğrencisi	1
Hemşire (Sağlıkçı)	1
Emekli	1
Motorsiklet Eğitmeni	2

Tablo incelendiğinde, katılımcıların meslek dağılımının oldukça çeşitli olduğu görülmektedir. Toplamda 16 farklı meslek veya öğrenim durumu temsil edilmiştir. Katılımcılar arasında öğrenciler dahil çeşitli mesleklerden bireyler bulunmaktadır. Bu çeşitlilik, farklı eğitim ve meslek geçmişlerine sahip bireylerin dinden uzaklaşma konusundaki deneyimlerine yönelik geniş bir perspektif sağlamaktadır.

Öğretmenler ve hukuk öğrencileri, tabloya göre en fazla temsil edilen iki meslek grubudur. Ayrıca, farklı alanlarda öğrenim gören öğrencilerin sayısının yüksek olduğu dikkat çekmektedir (toplam 9 öğrenci).

Katılımcıların meslek durumları, farklı yaşam koşulları ve sosyal çevrelerin, bireylerin dinî inançlarını nasıl etkileyebileceğini ve bu süreçlerin bireyler üzerindeki etkilerini anlamak açısından önemli bir temel oluşturmaktadır. Bu çeşitlilik, araştırmanın bulgularının daha geniş

bir yelpazede değerlendirilmesini ve dinden uzaklaşma fenomeninin farklı yönlerinin anlaşılmasını sağlamaktadır.

3.2. Görüşme Grubunun Dinî Kimliği ve İnanç Tanımlaması

Araştırma, kendini dinden uzaklaşmış olarak tanımlayan 20 kişiyle gerçekleştirilmiştir. Dindar bireyleri dinden uzaklaşmaya götüren sebepler tespit edilmek istendiğinden, bu kişilerin tamamı daha önceki yaşamlarında kendilerini dindar olarak tanımlarken dinî inancından ya tamamen vazgeçmiş ya da kendini herhangi bir dine bağlı olarak görmeyen kişilerden seçilmiştir.

Tablo 3.2. Görüşme grubunun dinî kimlikleri ve inanç tanımlamaları

İnanç Tanımı	Katılımcılar
Agnostik	1, 4, 6, 7, 18, 19
Deist	10, 14, 20
Kişisel İnanç Tanımlamaları	3, 8, 12, 15, 16
Seküler Yaşamı Tercih Edenler	2, 5, 9, 11, 13, 17

Katılımcıların dinî kimlikleri ve inanç tanımları; agnostisizm, deizm, kişisel inanç tanımlamaları, sekülerizm gibi farklı yaklaşımlar arasında dağılmaktadır. Bir kısmı hâlâ bir yaratıcı inancını korurken, dinî yükümlülüklerden kopmuş veya dinî yapıları sorgulayan bir noktaya gelmişlerdir. Ayrıca, bazı katılımcılar (örneğin katılımcı 2, 5) *"dinî inanç açısından kendinizi nasıl tanımlıyorsunuz"* sorusuna direk cevap vermek yerine; kendilerini bu sürece götüren toplumsal olayları anlatmışlar ve bu durumun kendilerini seküler bir yaşamı tercih etme noktasına getirdiğini ifade etmişlerdir. Toplumsal ve kişisel yaşantılarda karşılaşılan olumsuz olayların, adalet arayışı ve dinî temsilciler hakkındaki algıların, dinî inançları zayıflatan unsurlar arasında yer aldığı görülmektedir.

3.2.1. Agnostik inanç tanımlaması

Katılımcıların bir kısmı kendini "agnostik" olarak tanımlamakta veya bilinmezcilik noktasında olduklarını ifade etmektedir (Katılımcılar 1, 4, 6, 7, 18, 19). Bu tanımlama, katılımcıların dinî veya ilahî bilgilerin mutlak bir şekilde bilinemez olduğunu düşündüklerini, dolayısıyla inançsızlığa veya tarafsız bir konuma yöneldiklerini göstermektedir. Bu grup, Tanrı veya din

hakkında kesin bir bilgiye sahip olunamayacağını savunmaktadır. Aşağıda, bu katılımcıların ifadelerine yer verilmiştir:

Tablo 3.3. Agnostik katılımcıların inanç ifadeleri

Katılımcı No	İnanç İfadeleri
1	Tanrı'nın olup olmadığını bilemiyoruz. Belki vardır, belki yoktur. Bu konuda emin olmak mümkün değil.
4	Ben kesin konuşamıyorum. Ne tamamen inanıyorum ne de tamamen reddediyorum. Bilinemez olduğunu düşünüyorum.
6	Aklımda sürekli sorular var ama hiçbirinin net cevabı yok. Dinî konularda neye inanacağımı bilmiyorum, çünkü doğruluğundan emin olamıyorum. Agnostisizm en mantıklısı.
7	Bence insan Tanrı'yı anlayamaz. Bu yüzden kesin bir inanç geliştirmek bana mümkün gelmiyor.
18	Bir yaratıcı olabilir ama onunla ilgili bize söylenenlerin doğru olduğundan nasıl emin olabilirim? Bu yüzden bir şey diyemiyorum. Tanrı belki vardır, belki de yoktur.
19	Bazen var olduğuna inanıyorum, bazen ise tüm bunlar insanın kendini rahatlatması için uydurduğu şeyler gibi geliyor. Kesin bir kanaatim yok.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, katılımcıların "agnostik" konumlanmaları yalnızca teorik bir duruş değil, aynı zamanda yaşamlarının içinde deneyimledikleri bir *belirsizlik ve sorgulama sürecidir*. Katılımcılar Tanrı fikrine tamamen kapalı değiller; ancak dinî ya da ilahî hakikatlere kesin bir şekilde ulaşmanın mümkün olmadığını düşünmektedirler. Bu durum, özellikle Zuckerman[284] ve Lee[285] gibi araştırmacıların dikkat çektiği, modern bireylerde artan "kararsız inanç" ya da "belirsiz dindarlık" eğilimleriyle örtüşmektedir. Bu tür bireyler Tanrı inancını tamamen reddetmeden, kurumsal dinî yapılara ve kesin dogmalara mesafeli durmakta; böylece *yeni bir inanç aralığı* içinde konumlanmaktadırlar. Berger da sekülerleşmenin bireyleri artık inancın doğruluğunu değil, "inandıkları şeye gerçekten inanıp inanmadıklarını" sorgulayan bir konuma getirdiğini ifade etmektedir.[286] Katılımcıların agnostik duruşları bu

[284] Phil Zuckerman, *Living the Secular Life: New Answers to Old Questions* (Penguin Publishing Group, 2015), 78.

[285] Lois Lee, *Recognizing the Non-religious: Reimagining the Secular* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2015), 176.

[286] Peter L. Berger (ed.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics* (Washington, D.C. : Grand Rapids, Mich: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1999), 94.

bağlamda, yalnızca bir inançsızlık değil, modern çağın *epistemolojik güvensizlik* ortamında gelişen bir tutum olarak değerlendirilebilir.

3.2.2. Deist inanç tanımlaması

Bazı katılımcılar kendilerini bir Yaratıcı'ya inanmakla birlikte dinlere inanmadıklarını söyleyen bireyler olarak tanımlamaktadır (Katılımcılar 10, 14, 20). Bu kişiler, Tanrı'nın varlığını kabul etmekte fakat dinlerin kurallarına şüpheyle yaklaşmakta veya inançlarını bireysel düzeyde sürdürmektedir. Deist bir bakış açısına yaklaşarak, dinî sistemlere bağlı olmaktan ziyade bir yaratıcı fikrini kabul ettiklerini dile getirmişlerdir. Aşağıda bu katılımcıların ifadelerine yer verilmiştir:

Tablo 3.4. Deist katılımcıların inanç ifadeleri

Katılımcı No	İnanç İfadeleri
10	Bir yaratıcı olduğuna inanıyorum ama dinlerin insan ürünü olduğunu düşünüyorum. Yani bir güç var ama bize anlatıldığı gibi olmayabilir.
14	Tanrı'nın varlığına inanıyorum ama dinî kurallar bana mantıklı gelmiyor. İnanmak başka, bir dine uymak başka şey.
20	Ben dua ederim, içten inanırım ama camiye gitmem, oruç tutmam. İnancımı kendi içimde yaşarım, dinî şekillerle değil. Dinlere inanmıyorum.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, katılımcılar Tanrı'nın varlığını reddetmemekte; ancak dinî kurumlara, ritüellere ve kutsal metinlere eleştirel yaklaşmakta, inançlarını bireysel düzeyde tanımlamaktadır. Bu durum, özellikle modern dönemde artan *bireyselleşmiş dindarlık* ve *kurumsal dinden kopuş* eğilimleriyle ilişkilendirilebilir. Charles Taylor, modern seküler çağda bireylerin dinsel inançlarını daha çok içsel deneyimlere ve kişisel sezgilere dayandırdığını vurgulamaktadır.[287] Deizme yönelen bu bireyler, Tanrı inancını korurken dinî otoritelere ve geleneksel yapılara karşı mesafeli durarak, inançlarını daha *öznelleştirilmiş* bir şekilde yaşamayı tercih etmektedir. Roof da "inançlı ama kurumsal olmayan" bireylerin sayısının arttığını belirtir ve bu durumu "spiritüel ama dindar değil" (spiritual but not religious – SBNR)

[287] Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, Massachusetts London, England: Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2018), 133.

olarak tanımlar.[288] Bu bağlamda katılımcıların yaklaşımları, kurumsal din anlayışının dışında şekillenen, bireysel inanç formlarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

3.2.3. Kişisel inanç tanımları

Katılımcılardan bazıları, geleneksel din kurallarını benimsemek yerine kendilerine özgü bir yaşam biçimini benimsediklerini belirtmiştir (Katılımcılar 3, 8, 12, 15, 16). Bu grup, dinî ritüelleri ve öğretileri bir kenara bırakıp daha kişisel ve serbest bir inanç sistemi geliştirmeyi tercih etmektedir. Aşağıda bu katılımcıların ifadelerine yer verilmiştir:

Tablo 3.5. Kişisel inançlı katılımcı ifadeleri

Katılımcı No	İnanç İfadeleri
3	Kendime göre doğru olanı yapmaya çalışıyorum. Dinin kurallarını birebir uygulamıyorum ama iyi bir insan olmaya çalışmak da bir inanç biçimi bence.
8	Benim inancım daha çok içsel. Dışarıdan bakınca dindar görünmeyebilirim ama kalben bir bağım olduğunu hissediyorum.
12	Namaz kılmıyorum, oruç da tutmuyorum ama Tanrı'ya inanıyorum. Dinin kuralları hayatıma yön vermiyor açıkçası.
15	Ben kendimi dinî kurallara bağlı hissetmiyorum. İnanmak istiyorum ama bu inanç kurallarla şekillenmiyor
16	Benim inancım hiçbir tanıma uymuyor. Ne tam olarak dindarım ne de dinsizim. Her şeyden biraz alıyorum, bana ne iyi geliyorsa. onu yaşıyorum.

Katılımcıların bu ifadeleri, geleneksel dinî kurallardan bağımsız olarak, kendi bireysel değerleri ve içsel yönelimleri çerçevesinde şekillenen bir inanç sistemini ortaya koymaktadır. Bu durum, literatürde sıklıkla *bireyselleşmiş dinî kimlikler* ve *öznelleşmiş inanç yapıları* olarak ele alınır. Wuthnow, modern toplumlarda bireylerin kendi anlam dünyalarını oluşturma ve geleneksel otoritelerden bağımsız kararlar alma eğilimlerinin arttığını vurgular.[289] Bu bağlamda, kişisel inanç tanımları yapan bu katılımcılar, inançlarını yalnızca teolojik ya da dogmatik temellere değil, bireysel deneyimlere ve ahlaki değerlere dayandırmaktadır. Bellah ve arkadaşları bu tür bir bireyselleşmeyi "kendi ruhani yolunu çizme" olarak nitelendirmiş ve

[288] Wade Clark Roof, *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion.* (Princeton, N.J. Chichester: Princeton University Press, 2001), 121.

[289] Robert Wuthnow, *After Heaven: Spirituality in America Since the 1950s* (Berkeley: University of California Press, 1998), 142.

bu sürecin modern dindarlığın en belirgin özelliklerinden biri olduğunu öne sürmüştür.[290] Dolayısıyla, bu katılımcıların yönelimleri çağdaş dinî sosyolojinin de sıkça tartıştığı *modern bireycilik ve inanç* süreçleriyle uyum göstermektedir.

3.2.4. Seküler yaşamı tercih edenler

Bazı katılımcılar, Tanrı'ya olan inançlarını koruduklarını ifade etseler de dinî kurallar ve ibadetlerle olan bağlarını zayıflamış hissettiklerini belirtmiştir (Katılımcılar 2, 5, 9, 11, 13, 17). Bu kişiler, dinî ibadetlere ve kurallara bağlılıklarının azaldığını ve yaşam tarzlarının daha seküler bir çizgide ilerlediğini dile getirmiştir. Tablo 3.6 bu katılımcıların ifadelerini göstermektedir.

Tablo 3.6. Seküler yaşamı tercih eden katılımcı ifadeleri

Katılımcı No	İnanç İfadeleri
2	Eskiden daha çok ibadet ederdim ama artık pek ilgilenmiyorum. Hayatımda dinin belirleyici bir rolü kalmadı.
5	Çevremde gördüğüm adaletsizlikler, insanların dini kullanarak çıkar sağlaması beni çok etkiledi. Bu yüzden dua etmeyi bıraktım.
9	Tanrı'ya inanıyorum ama dinî şeylerle uğraşmak istemiyorum. İbadetler bana zor geliyor, artık yapmıyorum.
11	Kendimi dindar biri olarak görmüyorum. İnanıyorum belki ama pratik anlamda din hayatımda yok.
13	Bazı şeyler bana çok mantıksız geliyor. Bu yüzden sadece inanmakla yetiniyorum, dinî kuralları uygulamıyorum.
17	Dinî eğitim aldım ama şu an hayatım tamamen farklı. Namaz kılmıyorum, oruç da tutmuyorum. Artık bunlar bana uzak geliyor.

Bu ifadeler, kişisel ya da toplumsal deneyimlerin bireylerin inanç pratiklerini nasıl etkilediğini ve bazı bireyleri seküler bir yaşam tarzına yönlendirdiğini göstermektedir. Katılımcılar

[290] Robert N. Bellah vd., *Habits of the Heart, With a New Preface: Individualism and Commitment in American Life* (Berkeley: University of California Press, 2007), 178.

Tanrı'ya inanmaya devam etse de, dinî pratikleri yaşamlarından bilinçli olarak uzaklaştırmışlardır. Literatürde, bu tür bir eğilim genellikle modernleşme ve sekülerleşme süreçleriyle ilişkilendirilir. Casanova, sekülerleşmenin sadece dinin kamusal alandaki rolünü değil, aynı zamanda bireysel inanç pratiklerini de etkileyerek, kişilerin Tanrı inancını koruyup dinî ritüellere bağlılıklarını azaltmasına neden olduğunu belirtir.[291] Benzer şekilde, Inglehart ve Norris, bireylerin sosyo-ekonomik refah düzeyleri arttıkça geleneksel dinî uygulamalara olan ihtiyaçlarının azaldığını ve daha bireysel, serbest bir inanç yapısına yöneldiklerini ifade etmektedir.[292] Bu bağlamda, katılımcıların beyanları literatürde tartışılan çağdaş sosyolojik eğilimlerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

3.3. Aile Yapısı ve Çocukluk Dönemi Dinî Sosyalleşme

Dinî sosyalleşme, bireylerin dinî değerleri, inançları ve pratikleri öğrenme, içselleştirme ve toplumsal hayatta bu değerleri uygulama süreçlerini kapsar.[293] Bu süreç, genellikle çocukluk döneminde, özellikle aile içindeki dinî etkileşimlerle şekillenir. Çocuklar, ilk dinî sosyalleşmelerini ailelerinden alırken, ailenin dinî tutumları ve inanç sistemleri, çocukların gelecekteki dinî kimliklerini ve inançlarını belirleyici bir rol oynar.[294] Bu bağlamda, aile yapısının, çocukluk dönemi dinî sosyalleşmesindeki etkileri, bireylerin dinî tutumlarının ve değerlerinin nasıl şekillendiğine dair önemli bir göstergedir.

Çalışmada yer alan katılımcıların dinî sosyalleşme süreçleri incelendiğinde, aile yapısının ve aile içindeki dinî rol modellerinin, çocukların dinî yönelimlerini nasıl etkilediği konusunda birkaç anahtar faktör ortaya çıkmaktadır.

Katılımcıların büyük bir kısmı, çocukluk dönemlerinde dinî değerlerle iç içe bir aile yapısına sahip olduklarını belirtmişlerdir. Ailenin dinî geçmişi ve dinî değerler, çocuğun dinî kimliğini şekillendiren önemli bir faktördür. Ancak, bazı katılımcıların ifade ettiği gibi, bu değerler zamanla zayıflamış veya sorgulanmaya başlanmıştır. Bu durum, özellikle dinî tutumlar konusunda karışıklık yaşayan bireylerde daha belirgin bir şekilde gözlemlenmiştir.

Örneğin, bazı katılımcılar ailelerinin dinî değerlere saygı gösterdiklerini ancak uygulamada daha az bağlı olduklarını ifade etmişlerdir. Aile içindeki dinî uygulamaların (namaz, oruç, dinî eğitim vb.) zamanla sekülerleşmesi ya da daha esnek bir hale gelmesi, çocukların dinî yönelimlerinde belirgin bir değişime yol açmıştır. Bu durumu Katılımcı 4 şöyle ifade

---

[291] José Casanova, *Public Religions in the Modern World* (Chicago: University of Chicago Press, 1994), 178.

[292] Pippa Norris - Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* (Cambridge New York: Cambridge University Press, 2011), 153.

[293] Fazlı Arabacı, "Türkiye'de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri", *Dini Araştırmalar* 6/16 (2003), 45.

[294] Yılmaz Arı, "Sosyalleşme Sürecinde Aile: Dinî Rol ve İşlevleri", *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 3/2 (2023), 207.

etmektedir: "*Annem-babam dinden bahsederdi, ama pratikte çok da bir şey yoktu. Namaz kılın derlerdi ama kendileri pek kılmazdı. Bu yüzden ben de çok ciddiye almadım küçükken*."

Benzer şekilde Katılımcı 11 ise şu sözlerle ailedeki uygulama eksikliğine dikkat çekmiştir: *"Ramazan geldiğinde oruç tutulurdu ama sadece gelenek gibi. Pek bilinçli değildi. Namaz zaten ara sıra kılınırdı. Ben de dinin ne kadar önemli olduğunu ancak sonradan araştırınca fark ettim."*

Dinî uygulamaların aile içinde azalmış olması, çocukların bu değerleri içselleştirmelerini ve hayata geçirmelerini zorlaştırabilir. Zira bu durum, dinî değerlerin yalnızca sözde kaldığı, ancak davranışlara yeterince yansımadığı bir dinî atmosferin oluşmasına neden olabilmektedir.

Bununla birlikte, bazı katılımcılar, ailelerinden dinî pratikleri sıkı bir şekilde öğrenmiş, ancak bu değerlerin zamanla sorgulanmaya başlandığını ifade etmişlerdir. Örneğin, Katılımcı 7 bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: *"Çocukken ailem çok dindardı, bize her şeyi öğretirlerdi. Ama büyüdükçe bu öğrendiklerimi sorgulamaya başladım, hepsi doğru mu diye düşünmeye başladım."* Benzer şekilde Katılımcı 12 ise, şunları söylemiştir: *"Annem namazı hiç aksatmazdı, beni de teşvik ederdi. Ama üniversiteye geldiğimde bazı şeyler bana artık anlamsız gelmeye başladı."*

Bu örneklerde de görüldüğü üzere, çocuklukta edinilen dinî bilgiler ve pratikler zamanla sorgulama sürecine girebilmekte ve bu da bireylerin dinî kimliklerinde değişimlere yol açabilmektedir. Stark ve Glock, dinî sosyalleşmenin bireyin inanç sisteminin temellerini attığını, ancak bu süreçteki tutarsızlıkların veya çelişkili mesajların bireyleri gelecekte dinî kimliklerini sorgulamaya yönlendirebileceğini vurgulamışlardır.[295] Aynı şekilde, Rokeach çocukluk döneminde aileden alınan değerlerin bireyin temel inanç çerçevesini oluşturduğunu, ancak bu çerçevenin sosyal ve entelektüel çevrelerle etkileşim sonucu değişebileceğini ifade etmektedir.[296] Katılımcı ifadelerinin de işaret ettiği gibi, ailedeki dinî uygulamaların azlığı veya çelişkili olması, çocukların bu değerleri içselleştirmekte güçlük çekmelerine neden olabilmekte, bu da bireylerin dinî kimliklerinin ilerleyen yaşlarda yeniden şekillenmesine yol açmaktadır. Bu bulgular, literatürde de sıkça tartışıldığı üzere, dinî sosyalleşmenin sadece aktarım değil, aynı zamanda sürekli bir yeniden değerlendirme süreci olduğunu göstermektedir.

3.3.1. Ebeveynlerin dinî yönelimleri ve dinden uzaklaşmaya etkisi

Ailedeki dinî rol modellerinin gücü, çocuğun dinî sosyalleşmesinde önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların ifadeleri, çocukluk döneminde ebeveynlerin sergilediği dinî

---

[295] Rodney Stark - Charles Y. Glock, *American Piety: The Nature of Religious Commitment* (Berkeley: University of California Press, 1970), 201.

[296] Milton Rokeach, *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems* (Basic Books, 1960), 122.

tutumların çocuk üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir. Tabloda da görüleceği üzere, birçok katılımcı annesini babasından daha dindar olarak tanımlamıştır. Örneğin Katılımcı 2, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Annem sürekli namaz kılar, bana da öğretti ama babam pek ilgilenmezdi. Onu pek ibadet ederken görmezdim."*

Benzer şekilde bazı katılımcılar, dinî ritüellere küçük yaşlardan itibaren anneleri aracılığıyla dâhil olduklarını ifade etmişlerdir: *"Annem beni hep kandil gecelerinde komşulara götürürdü, dua eder, sohbet dinlerdik. Babam ise o sırada televizyon izlerdi, o tür şeylerle ilgilenmezdi. Zamanla annemin yaptığı şeyleri ben de yapmaya başladım ama o dönemde ne yaptığımı pek anlamazdım."*

Yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü üzere, çocukların dinî yaşantıyı büyük oranda anneleri üzerinden deneyimledikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, Bryant ve diğerlerinin belirttiği gibi, çocukların dinî kimlik gelişiminde annenin etkinliğinin daha yüksek olduğu yönündeki bulgularla örtüşmektedir. Ancak yalnızca annelerin dinî yönelimiyle sınırlı bir dinî sosyalizasyonun, özellikle erkek çocuklarda sürdürülebilir bir dinî aidiyet oluşturamadığı da gözlemlenmiştir. Katılımcı 5, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Annem çok dindardı, ama babamla camiye gitmek, onunla bayram namazına hazırlanmak gibi şeyler hiç olmadı. Din hep kadın işi gibiydi bizim evde."*

Bu tür ifadeler, dinin ev içinde sadece bir cinsiyetin sorumluluğunda algılanmasının, çocuğun zihninde dinî kimlik oluşumunda cinsiyet temelli bir mesafe yaratabildiğini göstermektedir. Oysa Bandura'nın *sosyal öğrenme kuramı*na göre çocuklar, gözlem yoluyla öğrenir ve aynı cinsiyetten rol modellerin davranışlarını daha çok benimserler.[297] Bu bağlamda, erkek

[297] Albert Bandura, *Social Learning Theory* (New Jersey, 1977), 78.

çocukların dinî kimlik gelişiminde babaların daha görünür bir dinî rol üstlenmeleri önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3.7 incelendiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun annelerini babalarından daha dindar olarak tanımladıkları görülmektedir.

Tablo 3.7. Görüşme grubunun ebeveyn dindarlık düzeyi

Katılımcı No	Anne Dindarlık Düzeyi	Baba Dindarlık Düzeyi
1	Evet (Annesi dinî değerlere bağlı)	Hayır (Babası dinî değerlere mesafeli)
2	Evet (Annesi namaz kılar)	Evet (Babası düzenli olarak namaz kılar)
3	Hayır (Annesi ibadet yapmazdı)	Evet (Babası namaz kılar, dinî değerleri öğretir)
4	Evet (Annesi oruç tutardı)	Hayır (Babası dinî uygulamalara katılmazdı)
5	Evet (Annesi dinî eğitim alır ve uygular)	Hayır (Babası dinî konularda ilgisizdi)
6	Hayır (Annesi dinî değerleri pekiştirmezdi)	Evet (Babası dinî pratiklere sıkı bağlıydı)
7	Evet (Annesi dinî bilgileri öğretirdi)	Evet (Babası dinî yaşam biçimini takip ederdi)
8	Evet (Annesi namaz kılardı, dinî eğitimi sürdürürdü)	Hayır (Babası dinî pratiklere mesafeli)
9	Hayır (Annesi dinî sorumlulukları ihmal ederdi)	Evet (Babası dinî eğitimde etkin)
10	Evet (Annesi dinî hassasiyeti yüksektir)	Hayır (Babası dinî değerlere duyarsızdı)
11	Evet (Annesi dinî değerleri ve ibadetleri takip ederdi)	Hayır (Babası dinî sorumlulukları önemsemezdi)
12	Hayır (Annesi dinî uygulamalara katılmazdı)	Evet (Babası dinî pratikleri hayatına geçirirdi)
13	Evet (Annesi oruç tutar, namaz kılardı)	Hayır (Babası dinî sorumluluklarını yerine getirmezdi)
14	Evet (Annesi dinî değerlere sıkı sıkıya bağlıydı)	Hayır (Babası dinî bir yaşantı sürdürmüyordu)
15	Hayır (Annesi dinî pratiğe dikkat etmezdi)	Evet (Babası dinî eğitimi sıkı takip ederdi)
16	Evet (Annesi dinî sorumlulukları yerine getirirdi)	Evet (Babası da namaz kılar, oruç tutardı)
17	Evet (Annesi dinî bilgilerle çocukları eğitir)	Hayır (Babası dinî inançlara mesafeli)
18	Hayır (Annesi dinî eğitime önem vermezdi)	Evet (Babası dinî kurallara bağlıydı)

19	Evet (Annesi her zaman dinî ritüellere sadık kalırdı)	Hayır (Babası dinî değerlere karşı kayıtsızdı)
20	Evet (Annesi dinî eğitimi sıkı takip ederdi)	Evet (Babası da dinî değerlere önem verirdi)

Bu veriler, özellikle annelerin çocukların dinî kimliklerini şekillendirmede daha görünür ve etkili bir rol oynadığını göstermektedir. Katılımcıların önemli bir kısmı, dinî değerleri ve ibadetleri ilk olarak annelerinden öğrendiklerini belirtmiştir. Örneğin, Katılımcı 1, *"Annem beni hep kandil gecelerinde komşulara götürürdü, dua eder, sohbet dinlerdik. Babam ise o sırada televizyon izlerdi, o tür şeylerle ilgilenmezdi."* sözleriyle annesinin dinî sosyalleşme sürecindeki etkinliğini vurgulamıştır. Benzer şekilde Katılımcı 2, *"Annem sürekli namaz kılar, bana da öğretti ama babam pek ilgilenmezdi."* diyerek annesinin dinî rolünü öne çıkarmaktadır.

Tablodaki verilere göre bazı katılımcıların hem annelerinin hem babalarının dindar olduğu, bazılarının ise yalnızca bir ebeveynin dindar olduğu veya her iki ebeveynin de dinî pratiklerden uzak durduğu görülmektedir. Bu farklılıkların, katılımcıların dinî gelişimleri üzerinde nasıl bir etki bıraktığı, bazı katılımcıların doğrudan ifadeleriyle anlaşılabilmektedir. Örneğin, hem annesi hem babası dindar olan Katılımcı 16, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Annem de babam da çok dindardı. O yüzden bizde sorgulama pek olmadı, zaten ne yapmamız gerektiği belliydi."*

Tablodan elde edilen veriler ışığında, dinden uzaklaşan bireylerin ebeveynlerinin dindarlık durumlarını şu şekilde grafikle gösterebiliriz:

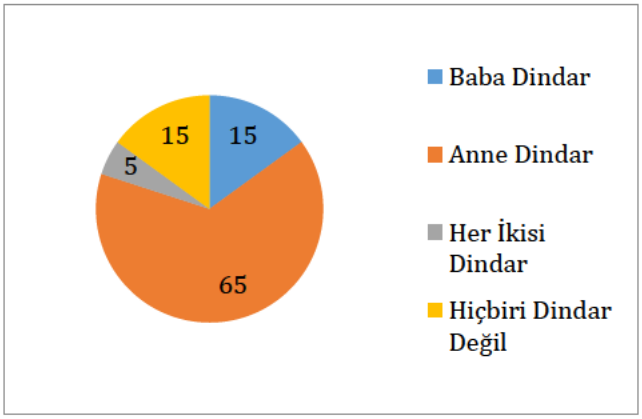

Grafik 3.5. Görüşme grubunda anne ve babanın dindarlık düzeyi

Öte yandan ebeveynler arası dinî tutum farklılığının kafa karışıklığına yol açabildiği de katılımcı ifadelerine yansımıştır. Katılımcı 12 şöyle demektedir: *"Annem sürekli Kur'an okurdu, bana da öğretmeye çalıştı. Ama babam, 'bunlar boş işler' derdi. Kime inanacağımı şaşırırdım. Bu yüzden büyüdüğümde hepsini sorgulamaya başladım."* Bu örnek, *dinî tutumlarda tutarlılığın*,

çocuğun zihinsel bütünlük geliştirmesi açısından kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Literatürde de bu durumun benzer şekilde ele alındığı görülmektedir. Örneğin King ve Boyatzis, ebeveynlerin tutarsız dinî davranışlarının çocuklarda dinî şüpheciliği artırdığını vurgulamıştır.

Ailedeki dinî rol modellerinin gücü, çocuğun dinî sosyalleşmesindeki en önemli unsurlardan biridir.[298] Çocukluk döneminde, çevresindeki insanların dua ederken, ibadet ederken ya da dinî söz ve davranışlarda bulunurken sergiledikleri tutum ve hareketler, çocuğun bilinçaltına işler ve zamanla onun benimsediği bir davranış biçimi haline gelir. Ancak bu yaşlarda çocuğun dinî konuları kavrayıp bilinçli bir şekilde anlaması söz konusu olmadığından, dinî pratikler genellikle büyüklerin yaptıklarının mekanik bir şekilde taklit edilmesiyle gerçekleştirilir. Örneğin, yemek yerken besmele çekerek başlaması, sonunda şükrederek sofradan kalkması ya da namaz kılan ebeveynleriyle vakit geçirmesi, çocuğun anlamını tam olarak kavramadan tekrar ettiği davranışlardır.[299]

Ailede sergilenen dinî ritüeller, kullanılan dinî ifadeler ve ibadet şekilleri çocuğun zihninde derin etkiler bırakır ve doğal bir şekilde taklit edilmeye çalışılır.[300] Çocuklar, büyüklerinin abdest alma, namaz kılma, Kur'an okuma ya da camiye gitme gibi davranışlarını gözlemleyerek onları taklit etme eğilimi gösterirler.[301] Özellikle annesiyle birlikte namaz kılmak, babasıyla cuma ve bayram namazlarına katılmak, kandil gecelerinde akraba ve arkadaş ziyaretlerine eşlik etmek gibi etkinlikler, çocukların keyifle dahil olduğu faaliyetlerdir. Bu tür aile içindeki dinî uygulamalar, çocuğun dinî yaşayışı öğrenmesinde ve bu alışkanlıkları kazanmasında önemli bir rol oynar. Zamanla, çocuk namaz kılmak için gerekli bilgileri, duaları ve şartları

[298] Arı, "Sosyalleşme Sürecinde Aile", 205.

[299] Peker, *Din Psikolojisi*, 166.

[300] Bozkurt Koç, "Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", *Dinî temsilci Araştırmalar* 11/31 (2008), 79.

[301] Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dinî Motifler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 115.

öğrenip ibadetlerini bilinçli bir şekilde yerine getirdiğinde, ilk defa dinî bir tecrübeyi ruhunda hissederek samimi bir anlam kazanır.[302]

Araştırmaya katılan bireylerin ifadeleri, ebeveynlerinin dinî yaklaşımının hem pozitif hem de negatif etkiler yaratarak, dinden uzaklaşma süreçlerinde belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 3.8 ebeveynlerin dinî tutumlarının katılımcılara etkilerini göstermektedir.

Tablo 3.8. Ebeveynlerin dinî yönelimlerinin katılımcılar üzerindeki etkileri

Kategoriler	Katılımcı Sayısı	Katılımcı Numaraları	Genel Etki
Tutarsız Davranışlar	3	4, 7, 12	Dinî sorgulama ve güvensizlik
Baskıcı Yaklaşımlar	3	5, 13, 16	Dinî ritüellerden ve kimlikten uzaklaşma
Dinî Eğitim Eksikliği	4	2, 10, 14, 15, 18	Dinî aidiyet zayıflığı
Sevgi ve Şefkat Eksikliği	4	6, 9, 11, 15	Dinî kimlikten uzaklaşma
Olumsuz Rol Model	4	1, 8, 12, 19	Dinî kimliğin sorgulanması
Olumsuz Bir Etkilenme Belirtisi Olmayanlar	3	3, 17, 20	Herhangi bir olumsuz ebeveyn etkisinden bahsedilmemiştir

Tablodan elde edilen veriler, ebeveynlerin dinî yönelimlerinin bireylerin inanç sistemleri üzerindeki etkilerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Katılımcılar arasında tutarsız davranışlar, baskıcı yaklaşımlar, dinî eğitim eksikliği, sevgi ve şefkat yoksunluğu gibi faktörlerin dinden uzaklaşmada belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar bu tür olumsuz etkilerden bahsetmemiş, ebeveynlerinin dinî yönelimlerinin kendi inanç sistemleri üzerinde kayda değer bir etkisi olmadığını ifade etmiştir. Bazı katılımcılar ise birden fazla kategoride olumsuz etkiden bahsetmiştir. Aşağıdaki başlıklarda, bu etkilerin farklı yönlerini ifade eden örneklere yer verilmiştir.

3.3.1.1. Dinî Tutarsızlık ve İnanç Krizi

Anne ve babanın tutarsız davranışları çocuğun karakter eğitimini önemli ölçüde etkilemektedir. Anne ve babasının farklı davranış biçimlerini belirlemesi çocukta neyin doğru olduğunu anlayamama, tutarsız davranışlarda bulunma gibi tutumlara zemin

[302] Koç, "Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", 56.

hazırlamaktadır.[303] Çocuk da tutarsız davranışlar karşısında kendi davranışlarını nasıl yönlendirmesi gerektiğini kestiremez ve dengesiz davranışlarda bulunabilmektedir.

Araştırmada da bazı katılımcılar, ebeveynlerinin dinî değerler konusunda tutarsız davranışlar sergilediklerini ve bu durumun kendi inançlarında güvensizlik yarattığını ifade etmiştir. Özellikle babaların dinî ritüellerden uzak durması veya ikiyüzlü bir dindarlık algısı yaratması, bireylerde sorgulamayı tetiklemiştir. Katılımcı 4'ün *"Annem ara sıra namaz kılardı, babam kılmazdı. Ortaokulda neden kılmadığını sormuştum, geçiştirdi. Bu tutarsızlık bende dinî sorgulamaya başladı"* ve Katılımcı 12'nin "*Babam çok dindar görünüyordu ama öfkeli ve baskıcıydı. Bu nedenle dinî sadece bir otorite aracı gibi gördü."* şeklindeki ifadeleri bu yargıyı desteklemektedir.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji, bireylerin dinî inançlarını nasıl işlediklerini, tutarsızlıkları nasıl algıladıklarını ve bu algıların dinî kimliklerini nasıl şekillendirdiğini ele alır.[304] Ebeveynlerin tutarsız dinî tutumları, çocukların zihinsel şemalarında bir belirsizlik yaratmakta ve bu durum, dini sorgulamaya yönlendiren bir bilişsel çatışma oluşturabilmektedir. Katılımcıların, ebeveynlerinin dinî tutumlarındaki uyumsuzluk nedeniyle inançlarında güvensizlik yaşamaları, bu çerçevede değerlendirilebilir.

3.3.1.2. Aşırı Dindar Ebeveynlerin Baskıcı Yaklaşımları

Aşırı dindar ebeveynlerin baskıcı tutumları, bireylerde dinî ritüelleri zorla yapma duygusu oluşturmuş, ancak bu yaklaşım uzun vadede bireylerin ritüellerden ve dinî kimlikten uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu konuda Katılımcı 5 ve Katılımcı 16'nın sözleri manidardır. Ebeveyninin aşırı dindarlığı konusunda Katılımcı 5 şunları söylemiştir: *"Annem dindarlığı çok katı bir şekilde öğretmeye çalıştı. Her şey günah ve yasaktı. Büyüyünce bu kuralların çoğunun anlamsız olduğunu düşündüm ve uzaklaştım."* Katılımcı 16 ise annesinin kuralları ve baskısı konusunda şöyle demiştir: *"Annem sürekli dinî kurallar üzerine konuşurdu, ama bu benim üzerimde baskı yarattı. Zamanla tüm bu kurallardan kurtulmak istedim."*

Görüldüğü üzere, özellikle "otoriter ebeveynlik yaklaşımı" ve "tepkisel bireycilik" gibi teorik çerçevelerle ilişkilendirilebilir. Otoriter ebeveynlik yaklaşımı, ebeveynlerin katı kurallar

[303] Pınar Güler - Ali Çekiç, "Anne Baba Davranışları İle Çocuklarda Gözlenen Problemli Davranışlar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/50 (2022), 143.

[304] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 3-10.

koyarak ve disipline aşırı önem vererek çocuklarına rehberlik ettiği bir modeldir.[305] Bu yaklaşımda, sevgi ve anlayışa dayalı bir ilişki yerine, itaat ve kontrol ön plandadır. Bu tür bir yaklaşım, bireylerde otoriteye karşı tepki geliştirme ve dayatılan değerlere mesafeli durma eğilimi yaratabilir.

"Tepkisel bireycilik" ise bireylerin, baskıcı ya da kontrol edici sosyal ve ailevi ortamlara tepki olarak kendi özgün kimliklerini oluşturma çabasıdır. Bu bağlamda, bireyler dayatılan kuralları ve değerleri sorgulama ve onlardan uzaklaşma eğilimindedir.[306] Katılımcıların, baskıcı dinî kurallar nedeniyle dinden uzaklaşma deneyimleri, bu teorik yaklaşımların bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu tür baskıcı tutumlar, bireylerde dinî ritüellerin bir yük olarak algılanmasına ve bu ritüellerden kaçınma davranışına yol açabilir.

Bu bulgular, alanyazındaki bazı çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Örneğin, Ellison ve Sherkat**,** otoriter ve baskıcı dinî sosyalizasyonun bireylerde dinî katılıma ve ritüellere olan ilgiyi zamanla azalttığını ortaya koymuştur.[307] Aynı şekilde, Stolz ve Usunier**,** ebeveynlerin katı dinî kurallar dayatmasının genç bireylerde dinden uzaklaşma eğilimlerini artırdığını belirtmektedir.[308] Bu literatürle çalışmamızın bulgularını karşılaştırdığımızda, Katılımcı 5 ve Katılımcı 16'nın ifadeleri, literatürdeki benzer sonuçlarla uyum göstermektedir. Otoriter ebeveynlik ve dinî baskı, sadece bir itaat aracı olarak algılanmakla kalmamakta, aynı zamanda bireylerin dinî kimliklerinden uzaklaşmasına zemin hazırlamaktadır.

Diğer yandan bu bulgular, özellikle *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Psikanalitik teori, bireyin erken çocukluk ve ergenlik döneminde maruz kaldığı baskıcı otorite figürlerine karşı bilinçdışı tepkiler geliştirebileceğini öne sürer.[309] Otoriter ebeveynlik tarzıyla yetişen bireylerin, dinî kuralların zorlayıcı ve baskıcı bir otorite aracı olarak algılanması

---

[305] F. Zeynep Saylık - Meral Gezici Yalçın, "Otoriter veya Demokratik Ebeveyn Tutumunun ve Ebeveyne Bağlanma Biçiminin Suçluluk ve Utanç Duygularına Etkisinin Yarı-Deneysel Yöntemle İncelenmesi", *Studies in Psychology* 38/2 (2018), 98-105.

[306] Saylık - Yalçın, "Otoriter veya Demokratik Ebeveyn Tutumunun ve Ebeveyne Bağlanma Biçiminin Suçluluk ve Utanç Duygularına Etkisinin Yarı-Deneysel Yöntemle İncelenmesi", 105-110.

[307] Christopher G. Ellison - Darren E. Sherkat, "Obedience and Autonomy: Religion and Parental Values Reconsidered", *Journal for the Scientific Study of Religion* 32/4 (1993), 325-326.

[308] Joerg Stolz - Jean-Claude Usunier, "Religions as Brands: Religion and Spirituality in Consumer Society", *Journal of Management, Spirituality & Religion* 16/1 (2019), 117-119.

[309] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 515.

sonucunda, bu kurallara karşı tepki geliştirmesi ve zamanla dinden uzaklaşması, psikanalitik çerçevede açıklanabilir.

3.3.1.3. Dinî Eğitim Eksikliği ve Sekülerleşme

Çocuğun ilk eğitimi ailede başladığından ailede edindiği bilgiler ileriki yaşamında kalıcı etkilere sebep olmaktadır. Diğer yandan olumlu anne baba çocuk ilişkisinin aidiyet duygularının yerleşmesinde büyük katkısı vardır.[310]

Bazı katılımcılar, ebeveynlerinin dinî ritüeleri uygulamada yetersiz kaldığını ve bu durumun kendilerinde dinî aidiyet eksikliğine neden olduğunu belirtmiştir. Ebeveynlerin dinî eğitime mesafeli yaklaşımı, bireylerde dinî değerlerin yeterince içselleştirilmemesine yol açmıştır. Bu konuda Katılımcı 2 ve Katılımcı 10'un sözleri dikkat çekicidir. Katılımcı 2 şunları söylemiştir: *"Anne ve babam dinle hiç ilgilenmezdi. Çocukken dinî değerleri öğrenmek istesem de yönlendiren kimse olmadı. Sonrasında kendi yolumu bulmaya çalıştım ama bu inançsızlığa dönüştü."* Katılımcı 10 ise anne babasının ibadetleri ciddiye almaması ile ilgili şöyle demiştir: *"Ebeveynlerim muhafazakardı ama ibadetleri fazla ciddiye almazlardı. Onları örnek almadım çünkü bana bir şey öğretmediler."*

Bu bulgular, alanyazındaki araştırmalarla da paralellik göstermektedir. Hunsberger ve Brown**,** ebeveynlerin dinî katılım eksikliğinin, çocuklarının dinî değerleri içselleştirmesini zorlaştırdığını ve bu durumun ilerleyen yaşlarda sekülerleşme eğilimlerini artırabileceğini ifade etmektedir.[311] Benzer şekilde, Smith ve Denton**,** ailedeki dinî rehberliğin eksikliğinin, ergenlerin dinî bağlılık seviyelerini önemli ölçüde etkilediğini ve bu bireylerin yetişkinlik döneminde daha seküler bir yaşam tarzı benimsemeye yatkın olduğunu vurgulamıştır.[312] Bu bağlamda, Katılımcı 2 ve Katılımcı 10'un ifadeleri, literatürdeki benzer bulgularla örtüşmekte ve ebeveynlerin dinî eğitime olan mesafeli yaklaşımının, bireylerin dinî kimlikleri üzerinde nasıl olumsuz bir etkisi olabileceğini göstermektedir.

Öte yandan bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. *İşlevselci teori,* dinin bireyler ve toplum için bir bağlayıcı unsur olarak işlev gördüğünü savunur.[313] Aile, bireyin dinî aidiyetini ve kimliğini şekillendiren temel kurum olduğundan, ebeveynlerin dinî eğitim konusundaki ilgisizliği, bireylerde dinî değerlerin içselleştirilmesini zorlaştırabilir. Katılımcıların ailelerinden dinî yönlendirme alamamaları ve bunun sonucunda

---

[310] Hatice Kübra Durlanık - Ersin Uzman, "Orta Çocukluk Dönemindeki Çocuklarda Aile Aidiyetinin Algılanan Ebeveyn Tutumları ve Empati ile İlişkisi", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 41 (2022), 70, 71.

[311] Bruce Hunsberger - L. B. Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", *Journal for the Scientific Study of Religion* 23/3 (1984), 244-246.

[312] Christian Smith - Melina Lundquist Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers* (New York: Oxford University Press, 2005), 162-165.

[313] Roediger, *Psychology*, 113.

bir aidiyet eksikliği yaşamaları, dinin sosyal bir bağ ve kimlik oluşturma işlevinin zayıflamasıyla açıklanabilir.

3.3.1.4. Sevgi ve Şefkat Eksikliği ile Dinî Kimlik Zayıflığı

Ailede sevgi ve şevkat eksenli yapılan eğitim çocuklarda kalıcı etkiler oluşturmaktadır. Sevgi ve şevkat eksikliği yaşayan çocuklar anne ve babanın değerleriyle bağ kurmakta zorluk çekmektedirler.[314]

Katılımcılardaa dinî bir çerçevede büyüyen ancak ebeveynlerinden sevgi ve şefkat görmeyen bireyler, dinî değerlerle güçlü bir bağ kuramamış ve dinden uzaklaşma eğilimi göstermiştir. Sevgi temelli olmayan dinî aktarımlar, bireylerde dinî değerlere mesafeli bir duruş yaratmıştır. Bu konuda Katılımcı 6 şöyle demektedir: *"Babam dinî eğitimi baskıyla vermeye çalıştı ama sevgiden yoksundu. Bu yüzden dini hep bir zorunluluk gibi gördüm."* Katılımcı 15 ise anne babasının soğuk ve kuralcı yaklaşımıyla ilgili şöyle demiştir: *"Annem ve babamın dinî yaklaşımı soğuk ve kuralcıydı. Bu yüzden çocukken din benim için bir yük gibiydi."*

Bu bulgular, literatürde sevgi eksikliğiyle dinî bağlılık arasındaki ilişkiye dair yapılan çalışmalarla paralellik göstermektedir. Roehlkepartain ve Scales**,** aile içindeki şefkat eksikliğinin, çocukların manevi gelişimi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ve bu çocukların dinî kimliklerini şekillendirmekte güçlük çektiğini ifade etmektedir.[315] Benzer şekilde, Benson**,** Roehlkepartain ve Rude**,** sevgi ve destekten yoksun aile ortamlarının, gençlerin manevi yönelimlerini zayıflattığını ve dinî değerlerle bağlarını kopardığını ortaya koymuştur.[316] Katılımcı 6 ve Katılımcı 15'in ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Sevgi temelli olmayan dinî aktarımlar, bireylerin bu değerleri içselleştirmesini ve güçlü bir dinî kimlik geliştirmesini engelleyebilmekte; bu da dini bir yük olarak algılamaya ve zamanla dinden uzaklaşmaya yol açabilmektedir.

Öte yandan bu bulgular, özellikle *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Hümanist psikoloji, bireyin gelişimi için sevgi, şefkat ve öznel deneyimlerin önemini vurgular.[317] Sevgi ve anlayıştan yoksun bir dinî eğitim, bireyde zorunluluk hissi ve baskı oluşturabilir, bu da dinî değerlerin içselleştirilmesini engelleyerek dinden uzaklaşmaya yol açabilir. Katılımcıların, ebeveynlerinin katı ve duygusal bağdan yoksun dinî tutumları nedeniyle dini bir yük olarak algılamaları, hümanist psikolojinin bireyin duygusal

---

[314] Durlanık - Uzman, "Orta Çocukluk Dönemindeki Çocuklarda Aile Aidiyetinin Algılanan Ebeveyn Tutumları ve Empati ile İlişkisi", 71.

[315] Eugene C. Roehlkepartain, Peter C. Scales, "The Significance of Family Relationships for Religious and Spiritual Development in Adolescence", *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence* (Thousand Oaks: Sage Publications, 2006), 203-206.

[316] Peter L. Benson vd., "Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry", *Applied Developmental Science* 7/3 (2003), 209-211.

[317] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 240.

ihtiyaçlarının karşılanmamasının inanç sistemleri üzerindeki etkisini açıklayan yaklaşımıyla uyumludur.

3.3.1.5. Dinî Rol Modellerin Etkisi

Anne baba, çocukların dinî ve ahlâkî değerleri öğrenmesinde ve bu değerleri benimsemesinde ilk ve en önemli rol modeldir. Sevgi dolu, tutarlı ve yaşantılarıyla örnek olan ebeveynler, çocuklarının dinî kimlik gelişimini olumlu yönde şekillendirebilir.[318] Bazı katılımcılar, ebeveynlerinin dindar tavırlarının birey üzerinde olumlu bir etki yaratabileceğini belirtse de bu durum genellikle dinî uygulamalardaki tutarlılık ve sevgi dolu yaklaşımlara bağlıdır. Ancak çoğu katılımcı, ebeveynlerin olumlu bir rol model olmadığını ifade etmiştir. Bu konuda Katılımcı 1 şöyle demektedir: *"Babam dinî ritüeleri öğretmekte çok başarılı değildi, ama babaannem çok dindardı ve onunla büyüdüm. Yine de bu bağ, benim dinî sorgulama sürecime engel olmadı."* Katılımcı 8 ise annesini rol model almaya çalıştığını ama annesinin baskıcı yaklaşımının buna engel olduğunu ifade etmiştir: *"Anneme bakıp dine karşı bir saygı duymaya çalıştım ama onun baskıcı ve sevgisiz yaklaşımı beni etkiledi."*

Bu bulgular, özellikle *gestalt psikolojisi ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Gestalt psikolojisi, bireyin çevresindeki deneyimleri bir bütün olarak algıladığını ve parçaların birbiriyle ilişkili olduğunu savunur.[319] Ebeveynlerin dindarlıklarının çocuk üzerindeki etkisi, yalnızca dinî bilgiyi aktarmalarıyla değil, aynı zamanda bunu nasıl sundukları ve yaşantılarında ne kadar tutarlı olduklarıyla şekillenir. Katılımcıların ebeveynlerinden veya diğer aile bireylerinden gelen dinî yönlendirmeyi bütüncül bir şekilde değerlendirmeleri, sevgi ve tutarlılığın yokluğunda dinî aidiyetin zayıflayabileceğini göstermektedir.

3.3.2. Kardeşler arasındaki dinî yönelim farklılıkları

Katılımcıların çoğunluğu, ailedeki dinî tutum ve uygulamaların kardeşler arasında farklı şekillerde yansıdığını ifade etmiştir. Bu farklılıklar, kardeşlerin dinî tutumlarındaki çeşitlilikle somutlaşmakta ve bireyin dinî kimlik inşasını doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir.

---

[318] Koç, "Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", 52-55.

[319] Roediger, *Psychology*, 9.

Aşağıdaki tablo, katılımcıların kardeşlerinin dinî yönelimlerine ilişkin genel dağılımı göstermektedir.

Tablo 3.9. Görüşme grubunun kardeşlerinin dindarlık düzeyi

Hepsi İnançsız	İnançlı Kardeşler de Var, İnançsız da	Hepsi İnançlı	Kardeşlerin Bazıları İnançlı, Bazıları Seküler ve İlgisiz
11	2	1	3
19	6	4	7
20	10	5	8
	16	13	9
	17	14	12
	18	15	

Verilerden görüldüğü üzere, bazı ailelerde tüm kardeşlerin dindar olduğu görülürken, bazı ailelerde kardeşlerin bir kısmı inançsız ya da seküler bir yaşam tarzını benimsemiştir. Bu durum, dinî sosyalleşmenin bireysel farklılıklara açık bir süreç olduğunu göstermektedir. Katılımcıların bazıları bu farklılıkları şu şekilde ifade etmiştir :*"Ailemde dindarlık annemden gelirdi. Ama kardeşlerim bu konuda çok farklı. Birisi ateist oldu, biri de hâlâ camiye gidiyor. Ben ise artık ortada kaldım."* (K8) Başka bir katılımcı ise bu durumun kendi üzerinde nasıl bir etki yarattığını şöyle dile getirmiştir: *"Kardeşlerimin biri tarikat mensubu, biri de tamamen uzak dine. Ben küçükken hangisinin doğru olduğunu anlamaya çalışırdım. Bu kafa karışıklığı içinde büyüdüm ve zamanla hiçbirine bağlanmadım."* (K13)

Bu örnekler, kardeşler arası dinî çeşitliliğin, bireyin inanç sistemine olan yaklaşımında kararsızlık, sorgulama ve hatta uzaklaşma gibi sonuçlar doğurabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Rizzuto ve Spilka & McIntosh gibi araştırmalarda da desteklenmektedir.[320]

[320] Ana-Marie Rizzuto, *Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study* (Chicago: University of Chicago Press, 1979), 40-45; Bernard Spilka, Daniel N. McIntosh, "Religion and the Family", *The Psychology of Religion: An Empirical Approach* (New York: Guilford Press, 1996), 378-381.

Araştırmalarda, bireyin dinî gelişiminin yalnızca ebeveyn etkisiyle değil, kardeş gibi diğer sosyal aktörlerin rol modelleriyle de şekillendiği vurgulanmaktadır.

Bazı katılımcılar, kardeşlerinin dindarlığını olumlu bir örnek olarak gördüklerini ve bu sayede dine daha sıcak yaklaştıklarını ifade etmişlerdir: *"Ağabeyim her sabah namaza kalkardı, ben de onunla kalkardım. O beni bu konuda çok etkiledi."* (K6)

Bu örnekten hareketle, dindar kardeşin pozitif rol model olması, bireyin dinî kimliğini güçlendirebilmektedir. Ancak her durumda bu tür bir etki söz konusu değildir. Aşağıdaki tablo, katılımcıların kardeşleriyle olan ilişkilerinin dinî kimlikleri üzerindeki etkisini özetlemektedir.

Tablo 3.10. Kardeşler arası ilişkilerin dinî kimlik ve dinden uzaklaşma sürecine etkisi

Kategori	Katılımcı Numaraları
Etkili	2, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 16
Etkisiz	1, 3, 5, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 20

Katılımcıların yaklaşık yarısı, kardeşler arası farklılıkların dinî kimliklerini doğrudan etkilediğini belirtmiştir. Etki oluşturan faktörler arasında; kardeşler arası *"dinî çeşitlilik", "rol model etkisi", "uyumsuzluk ve rekabet"* ile *"iletişim düzeyi"* öne çıkmaktadır. Bazı katılımcılar bu süreci şöyle anlatmıştır: *"Kız kardeşim başını örtmeye karar verdiğinde biz çok tartıştık. Onun bu kararı beni daha çok sorgulamaya itti. 'Ben neden yapmıyorum?' diye değil de, 'O neden yapıyor?' diye düşündüm. Bu sorgulama süreci beni dinden daha da uzaklaştırdı."* (K9)

Buna karşılık bazı katılımcılar kardeşlerinin dindarlığıyla kendi inanç durumları arasında bir bağ kurmadıklarını belirtmiştir: *"Kardeşim çok dindar olabilir, ama ben onun gibi düşünmüyorum. Hiçbir zaman beni etkilediğini hissetmedim."* (K11)

Bu görüşler, kardeşlerin dinî yönelimlerinin birey üzerinde her zaman etkili olmadığını ve bireysel deneyimlerin daha baskın olabildiğini göstermektedir. Bu da *kişilik özelliklerinin* ve *bağımsız bireysel gelişimin,* ailevi ve çevresel faktörlerle birlikte önemli bir rol oynadığını gösteren alanyazın bulgularıyla örtüşmektedir.[321]

3.3.2.1. Kardeşler Arasında Dinî çeşitlilik

Araştırmaya katılan birçok birey, aynı aile içinde kardeşler arasında dinî eğilimlerin farklılık gösterdiğini belirtmiştir. Bazı kardeşlerin dindar bir yaşam sürerken, bazılarının dinî pratiklerden uzak ya da sorgulayıcı bir tavır içinde olduğu görülmektedir. Bu durum, bazı katılımcılar için dinî kimlik inşasında kafa karışıklığına ve sorgulamaya yol açmıştır.

[321] James W. Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning* (San Francisco: Harper & Row, 1981), 120-125.

Katılımcılardan biri bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Abim hiçbir şekilde dindar değil ama iki ablam beş vakit namaz kılıyor. Bu farklılık, benim dine yaklaşımımı sorgulamama neden oldu."* (K2)

Benzer şekilde başka katılımcı 4 de kardeşleri arasındaki farklı dinî eğilimlerin kendisinde belirsizlik oluşturduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: *"Kardeşlerimden biri oruç tutmaz, diğeri ise dua eder ama namaz kılmaz. Bu durum bana dinin kişisel bir tercih olduğunu düşündürttü."* Bu çeşitliliğin birey üzerindeki etkisi, bazı durumlarda dine karşı mesafeli bir tutum geliştirilmesine yol açabilmektedir. Katılımcı 8'in ifadesi bu durumu örneklemektedir: *"Bazı kardeşlerim dinî ritüelleri düzenli olarak yerine getiriyor, diğerleri ise hiçbir şey yapmıyor. Bu farklılık beni hep sorgulamaya sevk etmiştir. Din gerçekten gerekli bir şey mi, hangi davranış daha doğru?"*

Katılımcı ifadeleri, bireylerin aynı sosyal ortamda yetişmelerine rağmen farklı dinî örneklerle karşılaştıklarında, dinî kimliklerini şekillendirme sürecinde bireysel sorgulamalar ve tercihler geliştirdiklerini göstermektedir. Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* literatüründe ifade edilen görüşlerle örtüşmektedir.

*Bilişsel psikoloji kuramı*na göre, bireyler çevrelerinden aldıkları farklı ve hatta çelişkili dinî örüntüleri zihinsel olarak işlemekte ve bu süreçte dinî inançlarını yeniden yapılandırmaktadırlar.[322] Aynı aile içinde dinî eğilimleri farklılık gösteren kardeşlerin varlığı, bireyde dinî aidiyetle ilgili *bilişsel çatışma*ya sebep olabilir. Bu çatışma, kişinin dine olan bakışını bir "görecelilik" temelinde inşa etmesine ve inançları bireysel bir seçim olarak değerlendirmesine yol açmaktadır.[323]

3.3.2.2. Kardeşlerin Dindarlığının Rol Model Etkisi

Kardeşler, bireyin sosyal gelişimi kadar dinî kimliğinin şekillenmesinde de önemli rol oynayan sosyal aktörlerdir.Özellikle dinî ve ahlâkî değerlerin öğreniminde kardeşlerin birbirlerine doğrudan ya da dolaylı olarak model oldukları gözlemlenmektedir. Bu model etkisi her zaman olumlu yönde gerçekleşmeyebilir; bazen de dindar bir kardeşin yaşam tarzı, bireyde ters etkiler yaratarak sorgulama ya da uzaklaşma davranışlarını tetikleyebilir. [324]

Katılımcıların bir kısmı, kardeşlerinin dindar yaşam tarzlarının kendilerinde sorgulama duygusu uyandırdığını ifade etmiştir: *"Kardeşlerim benden daha dindar. Onların yaşam tarzını gördüğümde, dini daha çok sorgulama gereği hissettim."* (K13) Başka bir katılımcı ise kardeşlerinin dindar olmasına rağmen, pratiklerinin yetersizliğini fark ederek dine karşı daha

---

[322] Fernald, *Psychology*, 19.

[323] Mark Collier, "The Natural Foundations of Religion", *Philosophical Psychology* 27/5 (2013), 30-32.

[324] Esra Angın - Gülsen Erden, "Kardeşlik İlişkisi ve Psikolojik Uyum Üzerine bir Derleme", *Nesne Psikoloji Dergisi* 7/14 (2019), 128-130.

mesafeli bir yaklaşım geliştirdiğini belirtmiştir: *"Kardeşlerim inançlı ama dindar değiller. Bu yüzden ben de dinî ritüellerin zorunlu olmadığını düşünürdüm."* (K9)

Bu ifadeler, bireyin kardeşlerinin dindarlık düzeyini ve uygulamalarını gözlemleyerek kendi inanç pozisyonunu yeniden şekillendirdiğini göstermektedir. Gözlem ve taklit yoluyla öğrenme süreci, bireyin dinî kimliğini doğrudan etkileyebilmektedir. Bu bağlamda, söz konusu etkileşim süreci, *Davranışçılık kuramı* ve *sosyal öğrenme teorisi* çerçevesinde değerlendirilebilir.

Davranışçılık yaklaşımına göre birey, çevresindeki davranışları gözlemleyerek öğrenir ve bu davranışları taklit eder. Kardeşlerin dinî pratikleri ve bu pratikleri sürdürme biçimleri, bireyin bu davranışlara olan tutumunu şekillendirebilir. Özellikle çocukluk ve ergenlik dönemlerinde bu gözlemler, dinî ritüellere ilişkin zihinsel şemaların oluşmasında etkili olur.[325]

Öte yandan, *sosyal öğrenme kuramı* bireyin sadece davranışı değil, davranışın sonuçlarını da göz önünde bulundurarak öğrenme gerçekleştirdiğini belirtir.[326] Bu noktada, dindar kardeşin yaşadığı sosyal ödül ya da dışlanma gibi tecrübeler, bireyin dine olan yaklaşımını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Örneğin, katılımcının kardeşlerinin dindarlığının kendisinde sorgulama uyandırması, modelin doğrudan taklidi yerine bilişsel süzgeçten geçirilerek değerlendirilmesi şeklinde yorumlanabilir.

Angın ve Erden tarafından yapılan bir derleme çalışmasında da kardeşlik ilişkisinin bireyin psikolojik uyumu ve sosyal gelişimi üzerindeki etkisi vurgulanmış, özellikle kardeşler arası ilişkilerde gözlem ve taklidin bireysel tutumların oluşumunda belirleyici rol oynadığı ifade edilmiştir.[327]

Bu bağlamda, katılımcı ifadeleri ve gözlemleri, kardeşlerin yalnızca birer sosyal figür değil; aynı zamanda bireyin inanç sisteminin şekillenmesinde güçlü rol modeller olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu rol model etkisi her zaman dindarlığı güçlendiren bir etki oluşturmayabilir; tersine bireyin dine mesafe almasına ya da onu sorgulamasına da zemin hazırlayabilir.

3.3.2.3. Kardeşler Arasında Rekabet veya Uyumsuzluk

Kardeşler arası ilişkiler, bireyin kimlik inşasında hem duygusal hem de değer temelli önemli bir etkileşim alanı sunar. Bu ilişkilerde zaman zaman ortaya çıkan rekabet ve uyumsuzluklar, bireylerin dinî yönelimleri üzerinde belirleyici bir rol oynayabilmektedir. Katılımcı ifadeleri,

---

[325] Watson John B., *Behaviorism*, 3,4.

[326] Bayrakcı, "Sosyal Öğrenme Kuramı Ve Eğitimde Uygulanması", 200-201.

[327] Halime Angın, Feyza Erden, "Kardeşlik İlişkileri Üzerine Bir Derleme: Psikolojik ve Sosyal Gelişim Bağlamında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 11/17 (2019), 1006-1010.

bu etkileşimin bazı bireylerde dinî kimliğin güçlenmesine, bazı bireylerde ise dine yönelik mesafenin artmasına neden olduğunu göstermektedir.

Bazı bireylerde kardeşleriyle yaşanan rekabet, onların dinî alanda da kendilerini geliştirme motivasyonu oluşturmuştur. Katılımcı 6 bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> Kardeşimle aramızda hep bir yarış vardı. Özellikle derslerde ve sosyal aktivitelerde daha iyi olmak için adeta yarışıyorduk. Bu rekabetin beni daha disiplinli ve çalışkan biri yaptığını söyleyebilirim. Dinî konulara olan ilgim de bu süreçte arttı çünkü ailemizden onay almak için bu alanda da öne çıkmam gerekiyordu. Kardeşimle yarışırken, bir yandan da ibadetlerimi aksatmamaya, dinî bilgilerimi geliştirmeye çalıştım. Aslında bu rekabet, beni dine daha çok yaklaştırdı.

Bu tür örneklerde, kardeşler arası rekabet bireyde hem başarı hem de dinî sorumluluk bilinci oluşturarak olumlu bir dinî kimlik gelişimini desteklemiştir. Ancak her durumda bu etkiler olumlu yönde seyretmemektedir. Özellikle iletişimde yaşanan kırılmalar ve fikir çatışmaları, bireyin dinî aidiyetini sorgulamasına neden olabilmektedir. Katılımcı 16 ise kardeşiyle yaşadığı uyumsuzluğun dinî kimliğini nasıl etkilediğini şu sözlerle açıklamıştır:

> Kardeşimle aramızdaki uyumsuzluk hep bir problem oldu. O tamamen farklı bir hayat görüşü benimsedi ve bu, benim için bir dönüm noktasıydı. Onun dinî konulara olan ilgisizliği ve sürekli eleştirel tavrı beni dinî sorgulamaya itti. Zamanla bu durum, dinden uzaklaşmama neden oldu. Çünkü sürekli tartışmalarımızda kendimi savunmak zorunda kalıyordum ve bu savunmaların bir süre sonra beni yorduğunu fark ettim. Dinî kimliğim üzerinde bu durumun olumsuz olduğunu söyleyebilirim.

Bu anlatım, bireyin ailesi içinde karşılaştığı fikirsel çatışmaların, özellikle aynı kuşaktan bir birey olan kardeşiyle yaşanması durumunda, dinî kimliğini nasıl zedeleyebileceğini ortaya koymaktadır.

Söz konusu bulgular, *yapısalcı kuram ve dinden uzaklaşma* literatürü ile paralellik göstermektedir. Yapısalcılık, bireyin kimliğini sosyal yapılar, roller ve ilişkiler çerçevesinde inşa ettiğini savunur.[328] Bu bağlamda, kardeş ilişkileri yalnızca aile içi bir etkileşim değil, bireyin değer sistemini şekillendiren temel bir yapı unsuru olarak değerlendirilir.

Kardeşler arası rekabetin bazı bireylerde *onay alma, başarılı olma* ya da *ailenin dikkatini çekme* gibi motivasyonlarla dine yönelmeyi artırdığı görülürken; uyumsuzluk, eleştiri ve zıt

[328] Wulf, *Psychology of Religion*, 31.

görüşlerin yoğun olduğu ilişkilerde bireylerin dinî kimliklerinde *zayıflama, mesafe koyma* ya da *sorgulama* süreçleri öne çıkmıştır.

Bu durum, bireyin dinî kimliğinin sadece bireysel tercih ya da ebeveyn etkisiyle değil, *eş düzeydeki sosyal ilişkiler* aracılığıyla da şekillendiğini göstermektedir. Yapısalcı perspektifin bu etkileşimleri bir bütünün parçaları olarak görmesi, çalışmadaki bulgularla örtüşmektedir.

Bu bulgular, literatürde kardeş ilişkilerinin bireyin dinî kimlik gelişiminde nasıl bir rol oynayabileceğine dair yapılan çalışmalarla da paralellik göstermektedir. Ellison ve Sherkat, aile içi etkileşimlerin, özellikle kardeşler arası ilişkilerin, bireylerin dinî bağlılık seviyelerini şekillendiren önemli bir faktör olduğunu ifade etmiştir.[329] Benzer şekilde, Benson, Donahue ve Erickson, aile içinde yaşanan fikir ayrılıklarının, bireylerin dinî kimliklerinde sorgulamalara ve potansiyel olarak mesafeye yol açabileceğini belirtmiştir.[330] Bu literatürle çalışmanın bulgularını karşılaştırdığımızda, Katılımcı 6'nın kardeşler arası rekabetin dinî motivasyonu artırdığına dair açıklamaları, kardeşler arası olumlu rekabetin birey üzerindeki yapıcı etkilerini vurgulayan çalışmaları destekler niteliktedir. Öte yandan, Katılımcı 16'nın kardeşiyle yaşadığı uyumsuzluk sonucu dinî kimliğinde oluşan zayıflama, kardeşler arası çatışmanın bireyin dinî kimliği üzerindeki olumsuz etkisini ortaya koyan bulgularla örtüşmektedir.

3.3.2.4. Kardeşler Arası İletişimin Dinî kimlik Üzerindeki Etkisi

Kardeşler arası iletişim, bireyin dinî kimlik inşa sürecinde etkili sosyal etkileşim alanlarından biridir. Sevgi, saygı ve güvene dayalı bir kardeşlik ilişkisi, bireyin dinî değerlere olan bağlılığını artırabilirken; çatışmalı ve uyumsuz ilişkiler bu bağları zayıflatabilmektedir. Katılımcıların bir kısmı, kardeşleriyle kurdukları ilişkinin dine bakışlarını doğrudan etkilediğini ifade etmiştir.

Bazı katılımcılar, kardeşleriyle yaşadıkları tartışmalı ilişkilerin kendilerinde dinî sorgulamayı tetiklediğini şu sözlerle dile getirmiştir: *"Kardeşlerimle aramızda dinî konularda hep bir tartışma olurdu. Onların yaklaşımı beni rahatsız ediyordu. Onlarla tartıştıkça o değerlere karşı daha fazla kendimi uzak hissediyordum."* (K12) Öte yandan, kardeşleriyle birlikte yürütülen dinî pratiklerin olumlu duygular oluşturduğunu belirten katılımcılar da bulunmaktadır. Başka bir katılımcı ise bu etkileşimi şöyle açıklamıştır: *"Kardeşlerimle birlikte bazen camiye gittiğimizde kendimi daha iyi hissederdim. Ancak sonraları ben onlara katılmadım. Derken ibadetlerde de azalmayla başlayan genel bir soğukluk oldu."* (K7)

Bu ifadeler, kardeşler arası dinî uyumun yalnızca bilgi aktarımı veya örnek olma düzeyinde değil, aynı zamanda duygusal bir bağ ve dayanışma biçiminde de işlediğini ortaya koymaktadır.

---

[329] Ellison - Sherkat, "Obedience and Autonomy", 322-325.

[330] Peter L. Benson vd., "Adolescence and Religion: A Review of the Literature from 1970 to 1986", *Research in the Social Scientific Study of Religion* 1 (1989), 165-168.

Dinî pratiklerin birlikte gerçekleştirilmesi, bireyde *aidiyet hissini* artırırken; bu birlikteliğin sekteye uğraması, bireysel bağlılıkların da zayıflamasına yol açabilmektedir.

Bu bulgular, *işlevselci kuram* ile örtüşmektedir. İşlevselcilik, dinin birey ve toplum için bir *birleştirici ve düzenleyici işlev* gördüğünü savunur.[331] Bireyler, toplumsal ilişkiler ve aile içi etkileşimler aracılığıyla dinî aidiyetlerini güçlendirirler. Kardeşler arası sevgi, destek ve birlikte pratik etme hali, dinî kimliği pekiştiren bir sosyal zemin sunmaktadır. Ancak bu zeminin bozulması veya çatışmaya dönüşmesi, bireyin inançla olan bağlarını zayıflatma potansiyeli taşımaktadır.

Bu bulgular, literatürde kardeşler arası etkileşimin bireylerin dinî kimlik gelişimi üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalara paralellik göstermektedir. Smith ve Denton, aile içi etkileşimlerin, özellikle kardeş ilişkilerinin, bireyin manevi gelişimini nasıl şekillendirebileceğini vurgulamış ve bu ilişkilerin dinî pratiklerin devamlılığı üzerindeki önemini ortaya koymuştur.[332] Benson ve Scales, kardeşler arasında sevgi ve güvene dayalı bir iletişimin, gençlerin dinî bağlılıklarını artırabileceğini, ancak bu ilişkilerin çatışmalı hale gelmesi durumunda bireylerin dinî kimliklerini sorgulama eğilimine girebileceğini belirtmiştir.[333] Katılımcı 7 ve Katılımcı 12'nin ifadeleri, bu alanyazındaki bulgularla uyumlu görünmektedir. Kardeşlerle birlikte yürütülen dinî pratiklerin aidiyet hissini artırması, ancak bu birlikteliğin bozulması durumunda bireysel bağlılıkların zayıflaması, literatürde ifade edilen kardeş ilişkileri ve manevi gelişim arasındaki bağın bir yansımasıdır.

Katılımcıların bazıları, kardeşleriyle yaşadıkları olumlu ilişkilerin dinî kimliklerini desteklediğini ifade ederken; bazıları ise çatışma ve iletişim problemleri nedeniyle dine olan

---

[331] Roediger, *Psychology*, 7; Shook, "Dewey'in Pedagojik İnançlarının Felsefi Bağlamı", 113.

[332] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 112-117.

[333] Peter L. Benson, Peter C. Scales, "The Role of Family and Peer Relationships in Adolescent Religiousness", *Journal of Adolescent Research* 24/1 (2009), 120-125.

ilgilerinin azaldığını belirtmiştir. Bu durum, kardeşler arası ilişkilerin *tek yönlü değil, çok boyutlu ve çift etkili* bir etkileşim alanı olduğunu göstermektedir.

Aşağıdaki tablo, kardeşler arası dinî ilişkilerin hangi yönlerden bireyleri etkilediğini daha sistematik bir biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo 3.11. Kardeşler arası dinî etkileşimin kümelenmiş analizi

Kategoriler	Katılımcı Numaraları
Kardeşler Arasında Dinî Çeşitlilik	2, 4, 8, 16
Kardeşlerin Rol Model Etkisi	9, 13
Dinî Uygulamalardaki Rekabet veya Uyumsuzluk	6, 16
Kardeşler Arası İletişimin Etkisi	7, 12
Etkilenme Olmayan Katılımcılar	1, 3, 5, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19, 20

Tabloda görüldüğü üzere, katılımcıların 9'u kardeş ilişkilerinin dinî kimlik inşasında etkili olduğunu belirtirken; 11'i ise bu tür ilişkilerin inanç dünyalarında belirleyici bir rol oynamadığını ifade etmiştir. Özellikle bazı katılımcıların birden fazla kategoriye dâhil olması, kardeşlik ilişkilerinin dinî kimlik üzerindeki etkisinin *çok katmanlı* ve *karmaşık bir yapıya* sahip olduğunu göstermektedir.

Bulgulara göre, kardeşler arası ilişkiler yalnızca dinî etkilere değil, aynı zamanda bireyin duygusal uyumuna, aile içi konumlanmasına ve sosyal bağlarına da etki etmektedir. Bu da işlevselci bakışın savunduğu gibi, dinin toplumsal ilişkiler içerisinde kazandığı anlamın bireysel düzlemde de yaşandığını göstermektedir.

Bu bölümde elde edilen bulgular, çocukluk döneminde yaşanan ailevi dinî sosyalleşmenin, bireylerin dinden uzaklaşma süreçlerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Özellikle ebeveynlerin dinî tutumlarındaki tutarsızlıklar, baskıcı yaklaşımlar ve kardeşler arasındaki dinî yönelim farklılıkları, çocukluk döneminde bireylerin dinî kimlik algılarının zedelenmesine ve dinî aidiyet duygusunun zayıflamasına neden olmuştur. Bu bulgular, dinden uzaklaşma sürecinin sabit ve tekdüze bir gelişim göstermediğini, yaş dönemlerine özgü dinamiklerle şekillendiğini göstermektedir. Çocukluk döneminde daha çok ailevi etkilerin ve duygusal kırılmaların baskın olduğu, ilerleyen yaşlarda ise bireysel sorgulamalar ve sosyal çevrenin etkisinin arttığı gözlemlenmiştir. Bu durum, dinden uzaklaşmanın farklı yaş

evrelerinde değişen sebepler doğrultusunda ilerleyen çok boyutlu bir süreç olduğunu desteklemekte ve çalışmanın literatüre sunduğu özgün katkılardan birini oluşturmaktadır.

3.4. Çocukluk Döneminde Dışlanmışlık Hissi

Dinden uzaklaşma sürecini anlamaya yönelik psiko-sosyal temelli araştırmalar, çocukluk döneminde yaşanan aile içi dışlanmışlık hissinin bireylerin dinî yönelimlerini ve dinî topluluklarla olan bağlarını etkileyen önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Aile, bireyin ilk sosyalizasyon alanı olarak sevgi, değer görme ve aidiyet duygusunun temelini atar. Bu duyguların eksik yaşandığı bir çocukluk, bireyin hem benlik algısını hem de dinî kimliğini şekillendirme sürecini zayıflatabilir.

Araştırma bulgularına göre, bazı katılımcılar çocukluklarında aile içinde diğer kardeşlerine göre daha az sevgi, ilgi veya değer gördüklerini ifade etmiş; bu durumun da zamanla dinî değerlere ve topluluklara karşı mesafeli bir duruş geliştirmelerine neden olduğunu belirtmişlerdir.

Katılımcı 8, ailesinin kendisine kardeşlerine gösterilen ilgiden daha az ilgi göstermesinin sonuçlarını şöyle ifade etmiştir: *"Ailemde hep diğer kardeşlerim daha çok sevilirdi gibi hissederdim. Benim söylediklerim pek dikkate alınmazdı. O yüzden Allah'ın da beni sevmediğini düşünmeye başlamıştım. Bu duygu bende Allah'a karşı derin bir kırgınlık oluşturdu."*

Bazı katılımcılar ise dışlanmışlık hissinin yalnızca psikolojik değil, doğrudan dinî duygular üzerinde de etkili olduğunu belirtmiştir: *"Küçükken annem hep ağabeyimi överdi, onunla gurur duyardı. Ben ise ne yapsam eksik bulunurdum. Zamanla 'demek ki ben değerli değilim' dedim. Bu da bende yaratıcıya karşı bir soğukluğa sebep oldu."* (K11)

Bu anlatılar, çocuklukta yaşanan dışlanmışlık hissinin, bireyin hem Tanrı tasavvurunu hem de dinî aidiyetini nasıl etkileyebileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Aile içindeki eşitsizlik algısı, özellikle sevgi ve ilgi dağılımında hissedilen adaletsizlik, bireyde "görülmeme" ya da "önemsiz

olma" duygularını pekiştirmekte ve bu duygular zamanla dinî duygulara da yansıyabilmektedir.

Aşağıdaki grafik, kardeşler arasında dışlanmışlık hissedenlerin oranını görselleştirmektedir.

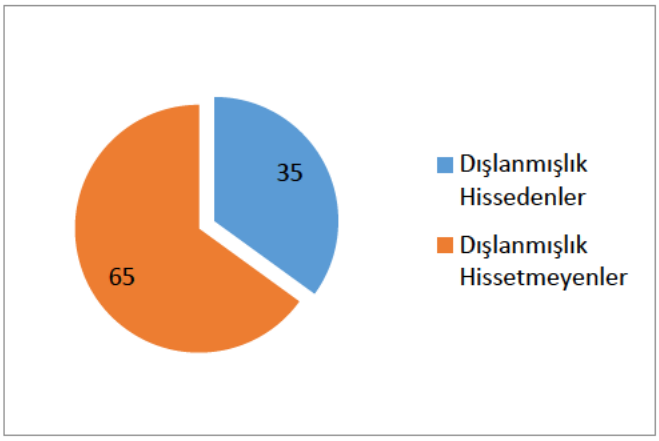

Grafik 3.6. Kardeşler arasında dışlanmışlık hisseden ve hissetmeyenlerin oranları

Şekil incelendiğinde, katılımcıların çoğunluğunun aile içinde eşit sevgi gördüğünü düşündüğü, ancak yaklaşık üçte birinin çocukluk döneminde dışlanmışlık hissi yaşadığı görülmektedir. Bu oran, dışlanmışlık hissinin bireysel dinî gelişim üzerinde dikkate değer bir etkisi olabileceğini göstermektedir.

Aşağıdaki tabloda kardeşler arası dışlanmışmışlık hissi yaşayanların, bu durumlarının dinî kimlikleri üzerinde etki olup olmama durumları gösterilmiştir.

Tablo 3.12. Kardeşler arası dışlanmışlık hissi yaşayanlar

Kategori	Katılımcı Numaraları
Etkili	3, 5, 8, 11, 14, 16, 17
Etkisiz	1, 2 ,4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 15, 18, 19, 20

Tablodan da görüldüğü üzere, 20 katılımcıdan 7'si çocuklukta dışlanmışlık hissi yaşadığını ve bunun dinî kimliklerini doğrudan etkilediğini belirtmiştir. Bu bireyler genellikle dinden uzaklaşmalarının başlangıcını bu duygusal eksiklikle ilişkilendirmiştir.

Bu bulgular, literatürde çocukluk döneminde aile içi dışlanmışlık hissinin dinî kimlik ve inanç sistemleri üzerindeki etkisine dair yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Granqvist ve Hagekull, çocuklukta güvensiz bağlanma deneyimlerinin bireyin Tanrı algısında olumsuz etkiler yaratabileceğini ve dinî bağlılığın zayıflamasına yol açabileceğini öne sürmüşlerdir.[334]

[334] Pehr Granqvist, Berit Hagekull, "Religiousness and Perceived Childhood Attachment: On the Question of Compensation or Correspondence", *Journal for the Scientific Study of Religion* 40/2 (2001), 249-252.

Benzer şekilde, Benson ve Spilka, aile içindeki duygusal destek eksikliğinin, bireyin dinî aidiyet geliştirme sürecini zorlaştırdığını ve dinden uzaklaşma olasılığını artırdığını belirtmektedir.[335] Bu bağlamda, Katılımcı 8 ve Katılımcı 11'in dışlanmışlık hissiyle ilgili açıklamaları, literatürdeki bulgularla paralellik göstermektedir. Katılımcıların ifadeleri, çocukluk döneminde yaşanan dışlanmışlık hissinin, Tanrı'yla olan ilişkide soğukluk ve yabancılaşma yaratabileceğine dair literatürdeki genel eğilimi desteklemektedir.

Çocukluk döneminde aile içinde yaşanan dışlanmışlık hissi, bireyin dinî kimliğini etkileyen önemli bir psiko-sosyal değişkendir. Katılımcıların bazıları bu duyguyu içselleştirerek dinden uzaklaşırken, diğerleri bu etkiyi daha az hissettiklerini veya farklı kaynaklardan telafi ettiklerini ifade etmişlerdir. Bu da dinden uzaklaşma süreçlerinin bireysel farklılıklar temelinde şekillendiğini göstermektedir.

3.4.1. Dışlanmışlık hissi ve dinî kategoriler

Dışlanmışlık hissinin bireylerin dinî kimliklerini ve inanç biçimlerini nasıl etkilediği, din psikolojisi açısından önemli bir tartışma konusudur. Özellikle aile içinde veya sosyal çevrede hissedilen dışlanmışlık, bireylerin kendilik algıları ve inanç yapılarını yeniden şekillendirmelerine neden olabilmektedir. Bu çalışmada elde edilen veriler, dışlanmışlık hissi ile dinî inanç kategorileri arasında doğrudan ve güçlü bir ilişki ortaya koymamakla birlikte, bazı inanç gruplarında bu hissin daha yoğun yaşandığını göstermektedir.

Katılımcılar dışlanmışlık durumlarına göre, görüşmelerde verdikleri beyanlar doğrultusunda sınıflandırılmıştır. "Kendimi yalnız hissettim", "anlaşılmadım", "değer görmedim" gibi ifadeler kullananlar "dışlanmışlık hisseden" grubuna; böyle bir deneyime değinmeyen veya doğrudan bunu reddedenler ise "dışlanmışlık hissetmeyen" grubuna dâhil edilmiştir.

Tablo 3.13. Dışlanmışlık hissi ve dinî kategoriler

Dışlanmışlık Durumu	Katılımcı Numaraları	Dinî İnanç Tanımı
Dışlanmışlık Hisseden	14	Deist
	3, 8, 16	Kişisel İnanç
	5, 11, 17	Seküler Yaşam
Dışlanmışlık Hissetmeyen	1, 4, 6, 7, 18, 19	Agnostik
	10, 20	Deist
	12, 15	Kişisel İnanç
	2, 9, 13	Seküler Yaşam

Veriler, özellikle *kişisel inanç tanımlamaları yapan bireyler* (3, 8, 16) ve *seküler yaşam biçimini benimseyenler* (5, 11, 17) arasında dışlanmışlık hissinin daha yaygın olduğunu göstermektedir.

[335] Peter Benson - Bernard Spilka, "God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control", *Journal for the Scientific Study of Religion* 12/3 (1973), 297-310.

Katılımcılardan biri bu duygunun inançtan uzaklaşma sürecine etkisini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Ailemde hiçbir zaman tam anlamıyla kabul gördüğümü hissetmedim. Ne söylesem ya küçümsendi ya da görmezden gelindi. Bir süre sonra sadece aileden değil, Tanrı'dan da beklentimi kestim."* (K16)

Benzer şekilde, başka bir katılımcı da şöyle demiştir: *"Çocukken hep ikinci plandaydım. Bu da bende 'ben zaten önemsizim' duygusu oluşturdu. Neden böyle oluyor Allah'ım diye sorguladığımı hatırlıyorum."* (K5) Bu ifadeler, bireyin dışlanmışlık hissinin sadece ailesiyle değil, Tanrı ve dinî yapılarla kurduğu ilişkide de yıpratıcı etkiler doğurabileceğini göstermektedir.

Buna karşılık *agnostik bireylerin tamamı* (1, 4, 6, 7, 18, 19) dışlanmışlık hissi yaşamadıklarını belirtmiş ve inanç değişimlerini daha çok zihinsel sorgulamalara bağlamışlardır. Katılımcı 1 bunu şu şekilde dile getirmiştir: *"Ailemle çok sağlam ilişkilerim vardı. Dinden uzaklaşmam tamamen akıl yürütme ve sorgulamayla gelişti."* (K1)

Bu farklılık, agnostik bireylerin dinden uzaklaşma sürecinin daha çok *bilişsel düzlemde* işlediğini; seküler ve kişisel inanç tanımlarına yönelen bireylerde ise *duygusal ve sosyal yaşantıların* etkili olabileceğini göstermektedir.

Deist bireyler arasında ise karma bir tablo görülmektedir. Katılımcı 14 dışlanmışlık hissinin etkili olduğunu belirtirken, katılımcılar 10 ve 20 böyle bir duygunun inanç yönelimlerinde rol oynamadığını ifade etmişlerdir. Bu durum, dışlanmışlık hissinin tek başına belirleyici bir faktör olmadığını; ancak diğer duygusal ve sosyal yaşantılarla birlikte etkili olabileceğini düşündürmektedir.

Bu bulgular, dışlanmışlık hissinin bireylerin inanç biçimlerini etkileyebileceğini ancak bunun *deterministik bir ilişki* kurmadığını göstermektedir. Dışlanmışlık, bazı bireylerde geleneksel inanç kalıplarından uzaklaşarak *kişisel inanç tanımlarına* veya *seküler yaşama* yönelme eğilimini tetiklerken, diğer bireylerde inanç dönüşümüyle ilişkili olmamıştır.

Bu durum, *dinî yönelimin çok boyutlu* bir yapı olduğunu ve bireyin *psikolojik, sosyal ve bilişsel deneyimlerinin* inanç sistemini şekillendirmede birlikte etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Literatürde de benzer şekilde, bireyin erken dönem sosyal deneyimlerinin, özellikle aile

içindeki ilişkilerinin, dinî yönelim üzerinde etkili olabileceği ancak bu etkinin kişisel özellikler ve bilişsel süreçlerle bütünleşerek çeşitlendiği ifade edilmektedir.[336]

3.4.2. Dışlanmışlık hissinin psiko-sosyal etkileri

Dışlanmışlık hissi, bireylerin hem psikolojik hem de sosyal gelişimini etkileyen güçlü bir deneyimdir. Özellikle çocukluk döneminde aile içinde dışlanan bireyler, zamanla kendilik algılarını, değer sistemlerini ve sosyal aidiyetlerini sorgulama eğilimi geliştirebilmektedir.[337] Bu duygusal deneyim, bireylerin dinî kimliklerini, ritüel bağlılıklarını ve inanç sistemlerine yaklaşımlarını şekillendiren önemli bir psiko-sosyal faktör olarak ortaya çıkmaktadır. [338]

Araştırma bulguları, dışlanmışlık hissi yaşayan bireylerde dinî sorgulama oranlarının arttığını, aidiyet duygusunda zayıflama görüldüğünü ve ritüel uygulamalardan uzaklaşma eğilimlerinin belirginleştiğini göstermektedir. Özellikle aile içi adalet, ilgi ve sevgi dağılımında eksiklik

[336] Gordon, *The Individual and His Religion*, 45-52; Pehr Granqvist, Berit Hagekull, "Religiousness and Perceived Childhood Attachment: On the Question of Compensation or Correspondence", 260-265.

[337] Çağlar Solak - Mert Teközel, "Sosyal Dışlanma Olgusu Üzerine Genel Bir İnceleme", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/4 (2019), 321-336.

[338] Koç, "Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba", 52-54.

hisseden bireylerde üç alanda öne çıkan eğilimler dikkat çekmektedir. Elde edilen veriler ışığında dışlanmışlık hissinin psiko-sosyal etkileri üç ana tema altında sınıflandırılmıştır:

a) *Sorgulayıcı Tutum:* Dışlanmışlık hissi yaşayan bireylerin, yaşadıkları adaletsizlik ve değersizlik duygusu sonucunda dinî öğretileri ve ritüelleri sorgulamaya yönelmesi.
b) *Dinî Aidiyet Eksikliği:* Aile içinde sevgi ve ilgiye yeterince erişemeyen bireylerde toplumsal ve dinî aidiyet duygusunun zayıflaması.
c) *Ritüellerden Uzaklaşma:* Dışlanmışlık hissinin, dinî pratiklere yabancılaşma ve ritüellere mesafeli yaklaşma şeklinde tezahür etmes

Tablo 3.14. Dışlanmışlık hissinin dinî kimlik ve pratiklere etkileri

Katılımcı No	Etkilenme Kategorisi	Gözlemlenen Eğilim	Açıklama
5	Dinî Aidiyet Eksikliği	Aileye veya topluma aidiyet hissinin zayıf olması	Aile içinde eşit sevgi görmediğini hissetmesi, dinî aidiyet hissini geliştirmesini engellemiştir.
11	Dinî Aidiyet Eksikliği	Aidiyet duygusunun eksikliği	Ailede dışlanmışlık hissi nedeniyle, dinî değerlere bağlanmakta zorlanmıştır.
16	Dinî Aidiyet Eksikliği	Aileden gelen değerlere uzaklaşma	Aile içinde dışlanmış hissetmesi, dinî kimlik ve aidiyet hissini zayıflatmıştır.
8	Sorgulayıcı Tutum	Dinî ritüel ve öğretileri sorgulama	Aileden yeterli sevgi ve destek alamaması, dinî ritüelleri ve değerleri sorgulamasına yol açmıştır.
14	Sorgulayıcı Tutum	Dinî öğretilerin mantığını sorgulama	Çocukluk döneminde yaşadığı dışlanmışlık hissi, dinî değerlere eleştirel yaklaşmasına neden olmuştur.
3	Ritüellerden Uzaklaşma	Ritüel pratiklere katılımın azalması	Ailede değer görmediğini hissetmesi, dinî ritüelleri anlamsız ve gereksiz bulmasına neden olmuştur.
17	Ritüellerden Uzaklaşma	Dinî ritüellere mesafeli yaklaşım	Aile içinde dışlanmışlık yaşaması, ritüelleri formalite olarak görmesine ve uzaklaşmasına sebep olmuştur.

3.4.2.1. Sorgulayıcı Tutum

Sorgulayıcı tutum, bireyin dinî inançları ve ritüelleri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme sürecini ifade eder. Araştırma verileri, çocukluk döneminde aile içi dışlanmışlık hissi yaşayan bireylerin, bu duygusal deneyimin bir sonucu olarak dinî değerlere ve öğretilere karşı daha sorgulayıcı bir tavır geliştirdiğini göstermektedir. Özellikle yeterince sevgi ve kabul görmediğini düşünen bireylerin, dinî sistemin doğruluğu ve gerekliliği konusunda zihinsel sorgulamalar yapmaya daha yatkın oldukları görülmektedir. Katılımcı 8, bu süreci şu ifadelerle açıklamaktadır:

> Çocukluğumdan beri ailemin dinî öğretilerine maruz kaldım ama bir süre sonra bu öğretileri sorgulamaya başladım. "Neden bu ritüelleri yapıyoruz?" ya da "Gerçekten bir anlamı var mı?" gibi sorular kafamda belirdi. Özellikle ailemden beklediğim sevgiyi ve ilgiyi göremediğimde, bu sorular daha da güçlendi. Beni anlamayan bir ailenin değerlerini neden kabul edeyim ki, diye düşündüm.

Benzer şekilde, katılımcı 14 dinî öğretileri sadece aktarım yoluyla değil, anlam boyutuyla da değerlendirmek istediğini şu sözlerle dile getirmiştir:

> Her şeyin sorgulanabilir olması gerektiğini düşünüyorum. Ailem bana dinî değerleri dayatırken, bu değerlerin altında yatan mantığı açıklamadı. Bu yüzden zamanla kendi yolumu bulmaya çalıştım. Özellikle çocukluk dönemimde yaşadığım yalnızlık hissi, beni bu tür sorgulamalara iten en büyük etkenlerden biriydi.

Katılımcıların bu ifadeleri, aile içinde yaşanan duygusal kırılmaların dinî değerlere olan güveni zedeleyebileceğini ve bireyin inanç sistemine yönelik bilişsel sorgulamalar geliştirmesine neden olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu sorgulayıcı süreç, bireyin dinî ritüellere olan bağını zayıflatmakta ve inançtan uzaklaşmaya giden yolda bir eşik oluşturmaktadır.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* literatürüyle örtüşmektedir. Bilişsel psikolojiye göre bireyler, inançlarını mantıksal tutarlılık ve kişisel anlam arayışı doğrultusunda yeniden yapılandırır.[339] Aile içinde yeterince değer görmeyen bireylerde bu arayış daha keskin hâle gelir; dinî ritüel ve inançlar, sadece taklit edilen davranışlar olmaktan çıkarak sorgulanan yapılar hâline gelir. Bu sorgulamalar, eğer tatmin edici cevaplarla karşılanmazsa, bireyin dinle olan ilişkisini zayıflatabilir.

Elde edilen bulgular, alanyazındaki araştırmalarla paralellik göstermektedir. Hunsberger ve Brown**,** bireylerin, özellikle genç yaşlarda maruz kaldıkları olumsuz ailevi ilişkilerin, dinî inançları ve pratikleri sorgulama süreçlerini hızlandırabileceğini vurgulamışlardır.[340] Paloutzian ve Park ise, bilişsel süreçlerin ve bireysel anlam arayışının, dinî bağlılığın

[339] Raymond F. Paloutzian, *Invitation to the Psychology of Religion,* (New York: The Guilford Press, 2017), 82-89.

[340] Hunsberger - Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", 244-246.

zayıflamasında belirleyici bir rol oynayabileceğini ifade etmektedir.[341] Bu bağlamda, Katılımcı 8 ve Katılımcı 14'ün ifadeleri, aile içindeki sevgi ve kabul eksikliğinin bireyde sorgulayıcı bir tutum oluşturduğu yönündeki literatürle örtüşmektedir. Özellikle dışlanmışlık hissi yaşayan bireylerin dinî ritüellerin anlamını daha derinlemesine sorgulama eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu durum, *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* literatüründeki bulgularla uyumlu bir şekilde, sorgulayıcı tutumların inanç zayıflamasına zemin hazırlayabileceğini göstermektedir. Çocuklukta yaşanan dışlanmışlık hissi, bazı bireylerde dinî inanç ve pratiklerin anlamını sorgulama sürecini tetiklemiş, bu da inançtan uzaklaşma sürecinin bilişsel bir temel kazanmasına neden olmuştur.

3.4.2.2. Dinî Aidiyet Eksikliği

Dinî aidiyet eksikliği, bireyin dinî kimliğini içselleştirememesi ve kendisini bir dinî topluluğun parçası olarak görmemesi durumudur. Araştırma bulguları, özellikle aile içinde yeterli duygusal destek görmeyen bireylerin dinî kimlik oluşturmakta zorlandıklarını ve dinî pratikleri yalnızca görev temelli ya da biçimsel birer ritüel olarak algıladıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, bireylerin zamanla dinden uzaklaşmasına neden olabilmektedir.

Katılımcıların deneyimleri, aidiyet hissinin yalnızca ritüel uygulamalarla değil, sevgi, anlayış ve anlam arayışıyla beslenmesi gerektiğini göstermektedir. Katılımcı 5 bu durumu şöyle dile getirmiştir:

> İbadetleri yerine getirmenin beni daha Müslüman yapacağını söylerlerdi ama ben onu hiçbir zaman hissetmedim. Ailemden yeterince destek ve sevgi görememek, onların değerlerine kendimi ait hissetmemi engelliyordu bence. Onlar için önemli olan, benim bir şeyleri yapıyor olmamdı, neden yaptığım değil.

Katılımcı 11 ise dinî pratiklerin duygusal bağdan yoksun biçimde aktarılmasının kendisinde yabancılaşma duygusu oluşturduğunu belirtmektedir: *"Ailem, benim dinî pratiklere katılmamı bekliyordu ama bunu bir zorunluluk gibi hissettim. Bu da beni daha çok uzaklaştırdı. Ailemle bu konuda duygusal bir bağ kuramadığım için aidiyet hissim hiçbir zaman oluşmadı. Kendimi hep bir dışarıdan izleyen gibi hissettim."*

Bu anlatımlar, bireyin dinî pratikleri içselleştirebilmesi için yalnızca bilgi veya alışkanlık aktarımının yeterli olmadığını, aynı zamanda duygusal ve sosyal boyutun da bu süreçte önemli olduğunu göstermektedir. Duygusal bağın kurulamadığı bir ortamda, bireyin dinî aidiyet geliştirmesi güçleşmekte ve bu da dinle olan ilişkinin yüzeysel kalmasına veya zamanla kopmasına neden olmaktadır.

Bu bulgular, özellikle *işlevselci yaklaşım* ile örtüşmektedir. İşlevselcilik, dinin toplumsal yapıyı bir arada tutan bir kurum olduğunu ve bireylerin bu yapıya olan bağlılığının sosyal ilişkiler

---

[341] Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park, "Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion", *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (New York: The Guilford Press, 2005), 10-15.

yoluyla şekillendiğini savunur.[342] Aile, bu bağlılığın ilk kurulduğu sosyal yapı olduğundan, burada yaşanan sevgi eksikliği veya yabancılaşma, bireyin dinî topluluğa karşı da mesafeli olmasına neden olabilir.

Ayrıca, katılımcıların aidiyet eksikliğiyle ilişkilendirdiği bu deneyimler, *dinden uzaklaşma* literatüründe de yer bulan önemli temalarla örtüşmektedir. Dinî ritüellerin yalnızca biçimsel olarak aktarılması, bireyin dinî kimliğini benimsemesini sağlamamakta; aksine, birey kendisini dışlanmış veya zoraki hissettiğinde bu ritüellere karşı direnç geliştirmektedir.[343] Duygusal destek ve sosyal kabulün eksik olduğu ortamlarda yetişen bireyler, dinî yapılarla da güçlü bir bağ kurmakta zorlanmakta; bu da dinî aidiyetin gelişmesini engelleyen bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

3.4.2.3. Ritüellerden Uzaklaşma

Ritüellerden uzaklaşma, bireyin dinî pratiklere olan ilgisinin azalması ve bu ritüellerin zamanla içsel anlamını kaybetmesi sürecini ifade eder. Araştırma bulguları, çocuklukta aile içinde duygusal destekten yoksun kalan bireylerin, dinî ritüellere biçimsel ve yabancı bir tutum geliştirdiklerini, bu pratiklerin onlarda bir manevî derinlik oluşturmadığını göstermektedir. Ritüellerin zorunluluk hissiyle ve sevgi bağından kopuk biçimde sunulması, bu süreci hızlandıran önemli bir etkendir.

Katılımcı 3, dinî ritüellere karşı geliştirdiği bu mesafeli tutumu şu sözlerle açıklamaktadır: *"Çocukluğumda ailem bizi ritüellere katılmaya zorladı. Ancak bu zorunluluk beni dinî pratiklerden soğuttu. Artık namaz kılmak ya da oruç tutmak gibi şeyler bana anlamsız geliyor çünkü bu ritüeller benim iç dünyama hitap etmiyor."*

Benzer şekilde, katılımcı 17, duygusal bağ eksikliğinin ritüelleri anlamsızlaştırdığını ifade etmektedir: *"Ritüellere katılımın beni aileme daha yakınlaştıracağını düşündüğüm dönemler oldu ama zamanla bunun yeterli olmadığını fark ettim. Ailede sevgi ve değer eksikliği varken, ritüeller sadece bir formalite gibi gelmeye başladı. Bu yüzden artık ritüellerden uzak duruyorum."*

Bu ifadeler, bireylerin ritüellere yalnızca davranışsal düzeyde değil, duygusal ve anlam boyutuyla da bağlanma ihtiyacı duyduklarını göstermektedir. Zorunlulukla yerine getirilen

---

[342] Roediger, *Psychology*, 7; Shook, "Dewey'in Pedagojik İnançlarının Felsefi Bağlamı", 113; Ayten, "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", 457.

[343] Wade Clark Roof - William McKinney, *American Mainline Religion: Its Changing Shape and Future* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1987), 123-127.

ama duygusal karşılığı olmayan ritüellerin, bireyde gerçek bir dinî aidiyet oluşturmaması kaçınılmazdır.

Bu bulgular, özellikle *psikanalitik yaklaşım* ve *dinden uzaklaşma literatürü* ile örtüşmektedir. Psikanalitik kurama göre, bireyin erken yaşlardaki duygusal deneyimleri, özellikle ebeveynle kurduğu bağ, sonraki dönemlerdeki dinî yönelimleri doğrudan etkileyebilir.[344] Bu teoriye göre, çocuklukta duygusal eksiklik yaşayan bireyler, dinî figürleri ve öğretileri de benzer şekilde "soğuk" ve "yabancı" olarak algılayabilir.

Öte yandan elde edilen bulgular, alanyazındaki araştırmalarla uyum göstermektedir. Benson ve Spilka, dinî ritüellerin, bireyin içsel anlam arayışına cevap veremediği durumlarda, yalnızca şekli bir görev olarak algılandığını ve bireyin manevî bağlılığını zayıflattığını ifade etmektedir.[345] Benzer şekilde, Hunsberger ve Altemeyer, çocuklukta yeterli duygusal destekten yoksun bireylerin, dinî pratiklere anlam yüklemekte zorlandığını ve bu nedenle bu ritüellerden uzaklaşma eğilimi gösterdiğini ortaya koymuştur.[346] Katılımcı 3 ve Katılımcı 17'nin ifadeleri, literatürdeki bu bulgularla örtüşmektedir. Ritüellerin zorunluluk hissiyle sunulması ve duygusal bağdan kopukluğu, literatürde olduğu gibi bu çalışmada da bireyin dinî kimliğinde zayıflamaya ve ritüellerden uzaklaşmaya neden olan temel etkenlerden biri olarak görülmektedir.

Ritüellerin sadece bir görev ya da sorumluluk olarak sunulması, *manevî deneyimden yoksunluk* yaratmakta ve bu durum bireyde *duygusal kopukluk* geliştirmektedir. Bu kopukluk, zamanla inançtan uzaklaşmaya ve dinî yapılarla bağın zayıflamasına neden olabilmiştir. Bu bağlamda, baskıcı ya da yüzeysel dinî eğitim, bilinçdışı düzeyde bir tepkiye dönüşerek bireyin ritüellerden uzaklaşmasına yol açtığı görülmektedir.

Bireyin dinî ritüellerle bağ kurabilmesi için yalnızca bilgilendirici değil, aynı zamanda duygusal olarak besleyici bir ortam gereklidir. Aile içinde sevgi, anlayış ve eşitliğe dayalı bir yaklaşım, ritüel uygulamalarının içselleştirilmesini ve anlam kazanmasını kolaylaştırmaktadır. Aksi durumda, ritüeller bireyde yük ve yabancılaşma duygusu oluşturarak dinden uzaklaşmanın psikososyal bir zeminine dönüşebilir.

3.5. Çocukluk Döneminde Dinî Korku veya Baskıya Dayalı Söylemler

Çocukluk döneminde karşılaşılan dinî korku ve baskıya dayalı söylemler, bireylerin dinle olan ilişkisini şekillendiren önemli bir psiko-sosyal etkendir. Bu tür söylemler çoğunlukla dinî pratiklere bağlılığı artırmak, ahlaki davranışları yönlendirmek ve çocukları disipline etmek

---

[344] Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 29; Freud, *Psikanaliz Üzerine*, 83.

[345] Benson - Spilka, "God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control", 306-309.

[346] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists: A Groundbreaking Study of America's Nonbelievers* (Amherst: Prometheus Books, 2006), 142-147.

amacıyla kullanılmakta; ancak aynı zamanda bireylerin dinî kimliklerinden uzaklaşmalarına da neden olabilmektedir. Araştırma bulguları, bu tür ifadelerin bireylerin dinî gelişimi üzerinde kalıcı etkiler bıraktığını göstermektedir.

Katılımcıların çoğu, çocukluklarında "Allah taş eder", "Cehennemde yanarsın", "Günah işlersen cezalandırılırsın" gibi korkutucu dinî ifadelerle karşılaştıklarını belirtmiştir. Bu söylemler, kısa vadede çocukların davranışlarını şekillendirmekte etkili gibi görünse de, uzun vadede dinî değerlerin korkuya dayalı bir çerçevede algılanmasına yol açmıştır. Katılımcıların ifadeleri, dinî öğretilerin sevgi, merhamet ve anlam boyutundan çok ceza ve korku odaklı aktarılmasının; zamanla bireylerde dinden soğuma, sorgulama ya da tamamen uzaklaşma davranışlarını tetikleyebildiğini ortaya koymaktadır.

3.5.1. Korkuya dayalı dinî telkinlerin çocuklarda uyandırdığı ilk tepkiler

Çocukluk döneminde karşılaşılan korkuya dayalı dinî telkinler, bireylerin bu söylemleri anlamlandırma biçimine ve dinî değerlere karşı geliştirdikleri tutumlara önemli ölçüde şekil vermektedir. Katılımcıların cevaplarından elde edilen örnekler, bu tür söylemlerin çocuklarda yarattığı ilk tepkileri anlamamıza yardımcı olmaktadır.

20 katılımcının dinden uzaklaşma süreçlerini anlamaya yönelik yapılan analizler sonucunda, katılımcıların yarısının (10 kişi) çocukluk döneminde karşılaştıkları korkuya dayalı dinî telkinlerin dinî kimliklerini şekillendirme ve dinden uzaklaşma süreçlerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu bireyler, korkuya dayalı söylemlerin tetiklediği ilk tepkiler olarak *korku ve çekingenlik*, *tepki ve isyan*, *suçluluk ve kaygı*, *reddediş ve uzaklaşma* ile *içsel sorgulama* gibi çeşitli duygusal ve davranışsal deneyimler yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Buna karşılık, diğer 10 katılımcının korkuya dayalı dinî telkinlerden doğrudan etkilenmediği; dinden uzaklaşma süreçlerinin farklı kişisel ve çevresel nedenlerle şekillendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, dinî korkuya dayalı söylemlerin bireyler üzerindeki etkisinin tek

biçimli olmadığını ve dinden uzaklaşma süreçlerinin bireysel farklılıklar temelinde geliştiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 3.15, katılımcı ifadelerine dayanarak yapılan değerlendirmeler sonucunda, korkuya dayalı dinî telkinlerin hangi katılımcılar üzerinde etkili olup olmadığını göstermektedir.

Tablo 3.15. Korkuya dayalı dinî telkinlerin etkisi

Kategori	Katılımcı Numaraları
Etkili	1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14
Etkisiz	2, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20

Tablodan da görüleceği üzere, 20 katılımcının yarısı (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14) korkuya dayalı dinî telkinlerin kendi dinî kimlikleri üzerinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Diğer yarısı (2, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20) bu tür telkinlerden hiç etkilenmediklerini ya da böyle bir deneyim yaşamadıklarını ifade etmiştir. Bu bulgu, çocuklukta karşılaşılan korku temelli dinî söylemlerin bazı bireyler üzerinde belirgin etkiler bırakabildiğini, ancak her bireyde aynı sonucu doğurmadığını göstermektedir.

Bu çerçevede, aşağıdaki alt başlıklarda bu söylemlerin bireylerde oluşturduğu ilk psikolojik ve davranışsal tepkiler, örnek katılımcı ifadeleriyle tematik olarak ele alınmıştır.

3.5.1.1. Korku ve Çekingenlik

Araştırma verilerine göre, bazı katılımcıların çocukluk döneminde karşılaştıkları korkuya dayalı dinî telkinler, onlarda doğrudan bir korku hissi ve buna bağlı çekingen davranışlar geliştirmiştir. Özellikle "Allah taş eder", "Cehennemde yanarsın", "Allah kızar" gibi ifadeler, çocukların iç dünyasında tehditkâr ve cezalandırıcı bir Tanrı imajı oluşturmuş; bu da onların gündelik yaşamda bazı davranışlardan kaçınmalarına neden olmuştur.

Katılımcıların bu söylemlere verdikleri ilk tepkiler, dinî otorite figürüne karşı duyulan çekinme, günah işleme korkusu ve ahlaki davranışlar konusunda aşırı kontrollü olma eğilimleri şeklinde kendini göstermiştir. Katılımcı 1 bu durumu şöyle dile getirmiştir: *"Çocukken 'Allah baba kızar' gibi ifadeler duyduğumda gerçekten korkardım ve bu beni bazı şeyleri yapmaktan alıkoyardı."* Benzer şekilde, katılımcı 4 de dinî içerikli uyarıların sadece dinî değil, sosyal davranışlarını da kısıtladığını ifade etmiştir: *"Bana sürekli 'Her şeyi Allah görüyor, yapma!' denirdi. Bu yüzden bazı oyunları bile oynamaktan çekinirdim."*

Bu ifadeler, çocukların dinî değerleri henüz anlayamadıkları yaşlarda yalnızca ceza temelli bir algı ile tanıştıklarını, bunun da özgürce keşfetme, öğrenme ve içselleştirme süreçlerini sekteye uğrattığını göstermektedir. Ritüellerin veya kuralların anlamı henüz kavranmadan, sadece

korku nedeniyle kaçınma davranışı gösteren çocuklar, dinî kimliklerini sevgi ve aidiyet temelinde değil, kaçınma ve tehdit algısı üzerine kurmaya başlamaktadır.

Bu bulgular, özellikle *psikanalitik yaklaşım ve dinden uzaklaşma* kuramıyla örtüşmektedir. Psikanalitik teoriye göre, çocuklukta edinilen korkular ve baskı temelli deneyimler, bireyin bilinçdışında kalıcı izler bırakır. Bu izler, ilerleyen yaşlarda dinî figürlere ve kurumlara yönelik kaçınmacı ya da savunmacı tutumlar doğurabilir.[347] Araştırmada yer alan katılımcılar, çocuklukta duydukları tehditkar söylemlerin yalnızca o anki davranışlarını değil, yetişkinlikteki dinî yönelimlerini de şekillendirdiğini ifade etmişlerdir.

Diğer yandan bu bulgular, literatürde korku temelli dinî telkinlerin bireyin dinî kimlik gelişimi üzerindeki olumsuz etkisini vurgulayan çalışmalarla örtüşmektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, çocuklukta cezalandırıcı ve tehditkâr bir Tanrı algısına maruz kalan bireylerin, bu algıyı yetişkinlikte de sürdürme eğilimi gösterdiğini ve bu durumun dinî aidiyeti zayıflatabileceğini ifade etmişlerdir.[348] Paloutzian ve Park ise, erken yaşlarda korku ve baskıya dayalı bir dinî sosyalizasyonun, bireyin dinî bağlılık yerine savunmacı ve kaçınmacı bir tutum geliştirmesine neden olabileceğini belirtmektedir.[349] Katılımcı 1 ve Katılımcı 4'ün ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla uyumlu görünmektedir. Çocukluk döneminde korkuya dayalı dinî söylemlerle tanışan bireylerin, bu söylemleri içselleştirmekte güçlük çekmesi ve zamanla dinî ritüellerden uzaklaşması, alanyazında sıkça vurgulanan bir eğilimdir.

Baskı ve korku temelli dinî telkinlerin, bireyin Tanrı ile ilişkisini güvene değil, denetime ve cezaya dayalı bir çerçevede kurmasına neden olduğu görülmektedir. Bu nedenle, korku yerine sevgi ve güven temelli bir Tanrı tasavvurunun sunulması, bireyin hem psikolojik gelişimi hem de sağlıklı bir dinî aidiyet geliştirmesi açısından kritik öneme sahiptir.

3.5.1.2. Tepki ve İsyan

Araştırma verilerine göre, bazı bireyler çocuklukta maruz kaldıkları korku temelli dinî telkinlere karşı, zamanla tepkisel ve reddedici bir tutum geliştirmiştir. Bu bireylerde, özellikle ergenlik dönemine geçişle birlikte, korkuya dayalı söylemler artık etkisini yitirmiş ve yerini dinî otoriteye karşı bir tür sorgulayıcı hatta isyankâr yaklaşıma bırakmıştır. Katılımcılar, dinî öğretilerin sevgi ve anlam değil, baskı ve tehdit yoluyla verilmesini içselleştirememiş ve zamanla bu yaklaşımlara karşı mesafe almıştır.

Katılımcı 5, çocukluk döneminde yoğun biçimde korkutularak yönlendirildiğini, fakat bu durumun ilerleyen yaşlarda tepkiye dönüştüğünü şöyle ifade etmiştir: *"Küçükken sürekli*

---

[347] Güleç, *Freud*, 38; Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 33.

[348] Pehr Granqvist - Lee A. Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", *The International Journal for the Psychology of Religion* 14/4 (2004), 238-242.

[349] Paloutzian - Park, "Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion", 12-15.

korkutuluyordum. 'Cehennemde yanarsın' deniyordu. Ama büyüdükçe bu söylemlere karşı öfke hissetmeye başladım. Şimdi tamamen reddediyorum."

Benzer şekilde, katılımcı 6, çocuklukta korkuya dayalı bir atmosferde büyüdüğünü, ancak zamanla bu anlayışa karşı eleştirel bir tutum geliştirdiğini belirtmiştir: *"Bana göre her şeyin içinde bir korku vardı. Çocuklukta bu korkuyla yaşadım ama büyüyünce 'Bu doğru değil' demeye başladım."*

Bu ifadeler, korkuya dayalı söylemlerin yalnızca anlık davranış kontrolü sağladığını, fakat uzun vadede bireyin dinî yapılarla bağını koparabileceğini göstermektedir. Katılımcıların öfke, reddediş ve sorgulama gibi tepkiler geliştirmesi, bu tür söylemlerin otorite figürleriyle olan ilişkiyi zedelediğini ve dinî kurumlara olan güveni sarstığını ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, hem *psikanalitik teori* hem de *hümanist psikoloji* çerçevesinden açıklanabilir. Psikanalitik yaklaşıma göre, çocuklukta bastırılan korku ve baskı, bilinçdışı düzeyde bir savunma mekanizmasına dönüşerek ilerleyen yaşlarda otorite figürlerine karşı isyan olarak ortaya çıkabilir.[350] Bu durumda dinî otorite, birey için artık saygı değil, tepki nesnesi haline gelir.

Öte yandan *hümanist psikoloji,* bireyin özgür irade ve anlam arayışına dayalı gelişimini vurgular. Bu yaklaşıma göre, korkuya dayalı dinî eğitim, bireyin özgün benliğini geliştirmesini engeller; birey dışsal baskıya değil, içsel motivasyona dayalı bir inanç yapısı geliştirmek ister.[351] Dolayısıyla, baskıcı ve tehditkâr dinî telkinler bireyin içsel özgürlüğünü zedeleyerek dinden uzaklaşmaya neden olabilir.

Bu bulgular, literatürde korkuya dayalı dinî telkinlere karşı bireylerde gelişen tepkilerle ilgili yapılan araştırmalarla örtüşmektedir. Hunsberger ve Brown, cezalandırıcı Tanrı anlayışının, bireylerin dinî bağlılıklarını güçlendirmek yerine, onlarda otoriteye karşı eleştirel ve mesafeli bir tutum geliştirebileceğini ifade etmiştir.[352] Kirkpatrick ve Granqvist**,** sevgi temelli değil, baskı ve korkuya dayalı bir dinî sosyalizasyonun, bireyin dinî kimlikten uzaklaşmasına neden olabileceğini vurgulamaktadır.[353] Katılımcı 5 ve katılımcı 6'nın açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla uyum göstermektedir. Bu bireylerde korkuya dayalı söylemler, çocukluk döneminde kısa vadeli davranışsal kontrol sağlasa da uzun vadede dinî aidiyetin zayıflamasına ve otoriteye karşı tepkiye yol açmıştır. Korku ve baskı yoluyla verilen dinî söylemlere karşı bazı bireylerde

---

[350] Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 33.

[351] Fernald, *Psychology*, 17; Carl Rogers, *On Becoming A Person: A Therapist's View on Psychotherapy, Humanistic Psychology, and the Path to Personal Growth* (Erscheinungsort nicht ermittelbar: HarperOne, 1995), 155-122.

[352] Hunsberger - Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", 245-248.

[353] Pehr Granqvist - Lee A. Kirkpatrick, "The Religious Life of Adults with Attachment Avoidance and Anxiety: Religious Beliefs, Compensatory Mechanisms, and Religious Behavior", *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* (New York: The Guilford Press, 2005), 138-142.

gelişen tepki ve isyan, çocuklukta şekillenen içsel çatışmaların yetişkinlikte bilinçli bir reddedişe dönüşmesinin bir yansımasıdır.

3.5.1.3. Suçluluk ve Kaygı

Korkuya dayalı bir eğitim anlayışıyla büyütülen çocuklarda, sıklıkla suçluluk ve kaygı belirtileri gözlemlenir. Sürekli cezalandırılma korkusuyla hareket eden çocuk, davranışlarının her an yanlış algılanabileceği endişesiyle kendini ifade etmekten çekinebilir. Bu durum, çocuğun içsel bir suçluluk hissi geliştirmesine neden olabilir; çünkü sevgi ve destek yerine, hata yapma korkusuyla şekillenen bir dünyada yaşamaktadır.[354] Böyle bir ortamda büyüyen çocuk, özgüvenini kaybedebilir ve sürekli onay bekleyen bir tutum sergileyebilir. Ayrıca, bu tür bir eğitim tarzı çocuğun Allah algısını da olumsuz etkileyerek, O'nu yalnızca cezalandırıcı bir varlık olarak görmesine yol açabilir. Bu kaygı ve suçluluk duyguları, ilerleyen yaşlarda da kişide psikolojik etkiler bırakabilir.

Bazı katılımcılar, korkuya dayalı söylemleri çocuklukta içselleştirmiş ve hata yaptıklarında suçluluk duygusu hissettiklerini belirtmiştir. Bu suçluluk duygusu, zamanla bireylerde kaygıya dönüşmüş ve manevî pratiklere mesafeli bir tutum geliştirilmesine yol açmıştır. Örneğin katılımcı 7 bu konuda şöyle demektedir: *"Yaramazlık yapınca 'Allah her şeyi görür' denirdi. Bu yüzden yanlış bir şey yaptığımda sürekli vicdan azabı çeker ve Allah'ın beni cezalandıracağından korkardım."* Hata yapma korkusunun kendisinde kaygıya sebep olduğuna dair katılımcı 12'nin sözleri dikkat çekicidir: *"Her şey günah, her şey yasak denirdi. Küçükken sürekli hata yapmaktan korkuyordum. Bu, büyüyünce üzerimde bir kaygıya dönüştü."*

Bu tür tepkiler, bireylerin dinî değerlerle kurdukları ilişkiyi, ödül ve ceza mekanizması üzerinden şekillendirdiğini göstermektedir. Bu bulgular, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ve *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik teori, bireyin çocukluk döneminde edindiği suçluluk ve kaygının bilinçdışında büyük izler bırakabileceğini ve bu duyguların ilerleyen yaşlarda dinî pratiklerden uzaklaşmaya neden olabileceğini savunur.[355] Korkuya dayalı söylemlerle büyüyen bireylerin, sürekli hata yapma endişesi taşıması ve cezalandırılma korkusuyla hareket etmesi, onların dinî kimliklerini bir yük olarak algılamalarına yol açabilir.

Bilişsel psikoloji açısından bakıldığında ise, bireyin dinî öğretileri anlamlandırma biçimi, çocuklukta oluşturduğu bilişsel şemalarla doğrudan ilişkilidir. Sürekli günah ve ceza vurgusuyla büyüyen bireyler, zamanla dinî ritüelleri bir kaygı kaynağı olarak görerek bu

---

[354] İrfan Başkurt, "Eğitimde Çocuk ve 'Öteki'nin Kimliği Problemi", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 5 (2012), 120-130.

[355] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 564.

pratiklerden uzaklaşabilir.[356] Katılımcıların, çocukluklarında içselleştirdikleri bu korku ve suçluluk duygularının zamanla manevî pratiklerden uzaklaşmalarına neden olması, hem bilinçdışı süreçleri açıklayan psikanalitik çerçeveyle hem de bireyin düşünsel süreçlerini ele alan bilişsel psikoloji perspektifiyle uyumludur.

3.5.1.4. Reddediş ve Uzaklaşma

Korkuya dayalı dinî söylemlere maruz kalan bireylerde, çocukluk döneminden itibaren suçluluk ve kaygı duygularının geliştiği gözlemlenmiştir. Sürekli olarak "Allah her şeyi görür", "Günah işlersen cehenneme gidersin" gibi ifadelerle büyüyen çocuklar, hata yapmaktan aşırı derecede korkmakta ve davranışlarını cezalandırılma endişesiyle sınırlandırmaktadır. Bu durum, çocuğun kendi kararlarını özgürce verememesi, sürekli bir iç denetim ve vicdan baskısı altında yaşaması gibi sonuçlara yol açmaktadır.

Katılımcıların ifadeleri, çocuklukta yaşanan bu korku odaklı yönlendirmelerin bireylerde kalıcı suçluluk hissi ve zamanla buna bağlı olarak gelişen manevi kaygı duygularını beslediğini göstermektedir. Katılımcı 7, bu durumu şöyle aktarmaktadır: *"Yaramazlık yapınca 'Allah her şeyi görür' denirdi. Bu yüzden yanlış bir şey yaptığımda sürekli vicdan azabı çeker ve Allah'ın beni cezalandıracağından korkardım."* (K7)

Katılımcı 12 ise dinî söylemlerin sürekli yasak ve günah vurgusuyla sunulmasının kendisinde kalıcı bir kaygı oluşturduğunu ifade etmektedir: *"Her şey günah, her şey yasak denirdi. Küçükken sürekli hata yapmaktan korkuyordum. Bu, büyüyünce üzerimde bir kaygıya dönüştü."* (K12)

Bu tür deneyimler, bireyin dinî yapılarla olan ilişkisini ceza ve denetim ekseninde yapılandırmakta ve zamanla bu ilişkinin bir yük haline gelmesine neden olmaktadır. Dinî pratiklerin bir huzur ve anlam kaynağı olmak yerine, kaygı ve suçlulukla eşleşmesi, bireyde bu pratiklerden uzaklaşma eğilimini güçlendirmektedir.

Bu bulgular, hem *psikanalitik teori* hem de *bilişsel psikoloji* perspektifiyle uyumludur. Psikanaliz, çocuklukta içselleştirilen suçluluk duygularının bilinçdışı düzeyde kalıcı etkiler bıraktığını ve bireyin ilerleyen yaşlarda dinî otoriteyle kurduğu ilişkiye yansıdığını öne sürer.[357] Bu bağlamda, dinî söylemlerle cezalandırılma korkusunu ilişkilendiren çocuk, dinî kimliği bir tehdit unsuru olarak algılayabilir.

Bilişsel psikoloji ise bireyin dinî öğretileri nasıl anlamlandırdığını, çocuklukta gelişen bilişsel şemalar üzerinden açıklar. Günah, ceza ve kontrol temelli bir dinî eğitim alan birey, bu şemalar

[356] Fernald, *Psychology*, 19; Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 10.

[357] Sigmund) Robson-Scott W. D. Freud, *The Future of an Illusion* (Liveright Publishing Corporation, 1953), 35-45.

üzerinden dünyayı değerlendirmeye başlar. Sonuç olarak, dinî ritüeller bireyde kaygı uyandıran ve uzak durulması gereken uygulamalar haline gelir.

Bu bulgular, alanyazındaki araştırmalarla paralellik göstermektedir. Hunsberger ve Altemeyer, cezalandırıcı bir Tanrı algısıyla büyüyen bireylerin, yetişkinlik döneminde dinî bağlılıklarını sürdürememe olasılıklarının daha yüksek olduğunu vurgulamışlardır.[358] Granqvist ve Kirkpatrick, çocuklukta korkuya dayalı bir dinî eğitim alan bireylerin, bu eğitimden kaynaklanan suçluluk ve kaygı duygularını uzun vadede aşmakta güçlük çektiğini ve bu durumun dinî pratiklerden uzaklaşmaya yol açabileceğini ifade etmektedir.[359] Katılımcı 7 ve Katılımcı 12'nin açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla uyumlu görünmektedir.

Çocuklukta suçluluk ve kaygı duygularını içselleştiren bireyler, dinî kimliklerini özgür irade ve içsel anlam arayışından ziyade baskı ve endişe temelinde inşa etmişlerdir. Bu durum, literatürde de sıklıkla vurgulandığı gibi, bireylerin dinî ritüelleri bir huzur kaynağı yerine bir yük olarak görmesine neden olmuştur. Katılımcıların anlatımları, dinî değerlerin sağlıklı bir şekilde içselleştirilebilmesi için sevgi, anlayış ve anlam odaklı bir eğitim yaklaşımının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Aksi takdirde, birey hem dinî ritüellere hem de Tanrı imgesine karşı kaygı temelli bir yabancılaşma yaşayabilir.

3.5.1.5. İçsel Sorgulama

Korkuya dayalı dinî telkinlerle büyüyen bireylerde, erken yaşlardan itibaren yoğun bir *içsel sorgulama* sürecinin başladığı görülmektedir. Bu çocuklar, sık sık otorite figürlerinden gelen baskı ve ceza temelli mesajlarla karşılaştıkları için yalnızca kendi davranışlarını değil, aynı zamanda bu mesajların doğruluğunu da sorgulama eğilimindedir. "Neden sürekli suçlanıyorum?", "Hata yapmam neden bu kadar büyük bir sorun?", "Allah neden sürekli kızıyor ve ceza veriyor?" gibi sorular, bu bireylerin zihinsel dünyasında belirgin bir yer edinmiştir.

Sevgi ve güven temelinden yoksun bir dinî eğitim, çocuğun Allah ile sağlıklı bir bağ kurmasını zorlaştırmakta; bu da zamanla inanç sistemine yönelik zihinsel mesafelenmeye ve alternatif anlam arayışlarına yol açabilmektedir. Bu içsel sorgulamalar, bireyin dinî değerlere karşı duyduğu kafa karışıklığını ve kimlik inşası sürecinde yaşadığı çatışmayı yansıtmaktadır.

Katılımcı 3, çevresinden gelen dinî uyarılar ile aile içinde verilen daha açıklayıcı bilgileri karşılaştırarak erken yaşta sorgulama sürecine girdiğini ifade etmiştir: *"Dayılarım bana her*

---

[358] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 136-141.

[359] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 240-245.

şeyi açıklamaya çalışırdı, ama dış çevreden sürekli 'Yapma, günah!' gibi baskılar vardı. Çocukken bile bunların mantığını anlamaya çalışırdım."

Katılımcı 8 ise korku odaklı dinî anlatımların neden sürekli tekrarlandığını sorguladığını belirtmiştir: *"Çocukken her şeyin korkutucu olduğunu düşünürdüm. Sonra 'Neden hep korku üzerinden gidiliyor?' diye düşünmeye başladım."*

Bu ifadeler, dinî korkunun birey üzerinde yalnızca itaat oluşturmaktan öte, sorgulayıcı bir zihinsel süreci de tetikleyebildiğini göstermektedir. Katılımcılar, baskıcı ve cezalandırıcı öğretilerin içsel tutarlılığını sorgulamış; bu da zamanla dinî yapılarla olan bağın zayıflamasına zemin hazırlamıştır.

Bu bulgular, hem *bilişsel psikoloji* hem de *psikanalitik teori* perspektifiyle uyumludur. Bilişsel psikoloji, bireyin inanç sistemlerini oluştururken bu bilgileri nasıl işlediğine, anlamlandırdığına ve kendi zihinsel şemalarıyla nasıl bütünleştirdiğine odaklanır.[360] Çocuklukta sürekli günah, ceza ve korku temelli mesajlarla karşılaşan birey, bu şemaların tutarsızlığını fark ettiğinde zihinsel bir çatışma yaşayabilir ve sorgulama süreci başlar.

Psikanalitik kuram ise, bireyin çocuklukta içselleştirdiği korku ve baskının ilerleyen yaşlarda bilinçdışı düzeyde tepkiye dönüşeceğini savunur.[361] Bu süreçte birey, dinî otorite figürlerinden uzaklaşabilir ve otoriteyle özdeşleşmeyi reddedebilir. Katılımcıların, bu korku temelli söylemleri erken yaşta anlamlandırmaya çalışmaları ve zamanla mesafe koymaları, hem bilinçli bilişsel süreçlerin hem de bilinçdışı dinamiklerin dinden uzaklaşma sürecindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, literatürdeki araştırmalarla paralellik göstermektedir. Hunsberger ve Altemeyer, korku ve baskıya dayalı dinî söylemlerin, bireylerde otoriteye duyulan güveni zayıflatabileceğini ve bu durumun, inanç sistemine yönelik zihinsel sorgulama süreçlerini tetikleyebileceğini belirtmişlerdir.[362] Paloutzian ve Park**,** çocuklukta karşılaşılan tutarsız ya da cezalandırıcı dinî mesajların, bireyin dinî inançları üzerinde bilişsel çatışma yaratabileceğini ve bu çatışmanın inanç zeminini zayıflatabileceğini ifade etmektedir.[363] Katılımcı 3 ve Katılımcı 8'in açıklamaları, literatürdeki bu bulgularla uyumlu görünmektedir. Çocukluk döneminde cezalandırıcı mesajlara maruz kalan bireyler, bu mesajların tutarlılığını sorgulama eğiliminde olmuş ve zamanla dinî yapılarla olan bağlarını gevşetmiştir.

Korkuya dayalı söylemler bireyde yalnızca çekinme ya da kaygı yaratmakla kalmamakta; aynı zamanda yoğun bir içsel sorgulama ve otoriteyle hesaplaşma sürecine de neden

---

[360] Aaron T. Beck, *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders* (East Rutherford: Plume, 1979), 121-128.

[361] Güleç, *Freud*, 45-50.

[362] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 144-147.

[363] Paloutzian - Park, "Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion", 13-16.

olabilmektedir. Bu durum, bireyin dinî kimlik inşasında derin bir kırılma yaratmakta ve zamanla inançtan uzaklaşmanın düşünsel zeminini oluşturmaktadır.

Bu bölümde ele alınan bulgular, çocukluk döneminde korkuya dayalı dinî telkinlerle karşılaşan bireylerin dinî kimlik inşa süreçlerinde yaşadıkları psiko-sosyal etkilenmeleri farklı temalar altında ortaya koymuştur. Katılımcıların deneyimlerinden yola çıkarak belirlenen "korku ve çekingenlik", "tepki ve isyan", "suçluluk ve kaygı", "reddediş ve uzaklaşma" ile "içsel sorgulama" başlıkları, korku temelli söylemlerin bireylerde yalnızca kısa vadeli davranışsal sonuçlar doğurmadığını, aynı zamanda uzun vadede dinî yapı ve otoriteyle kurulan ilişkiyi derinden etkilediğini göstermektedir.

Bulgular, dinin ceza merkezli bir yapı olarak sunulmasının, bireylerde hem duygusal hem bilişsel düzeyde yabancılaşma, güvensizlik ve sorgulama gibi etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Bu durum, yalnızca bireysel inanç ve uygulamaları değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde dinî aidiyet hissini ve güven temelli inanç ilişkisini de zedeleyebilmektedir. Özellikle sevgi, merhamet ve anlayış temelli bir din anlatımından uzak eğitim ortamlarında büyüyen bireylerde, Tanrı tasavvuru da çoğunlukla cezalandırıcı, mesafeli ve ürkütücü bir çerçevede şekillenmiştir.

Bu bulgular hem *psikanalitik* hem *bilişsel* hem de *hümanist psikoloji* yaklaşımlarıyla örtüşmekte; bireyin dinî gelişiminin yalnızca öğretilerin içeriğine değil, bu öğretilerin nasıl aktarıldığına da bağlı olduğunu göstermektedir. Sevgi temelli bir din dili yerine korkuya dayalı bir yaklaşımın tercih edilmesi, bireyde sadece dışsal bir itaat değil, aynı zamanda içsel bir uzaklaşma yaratmaktadır.

3.5.2. Dinî korku söylemlerinin yaygınlığı

Araştırma bulguları, korkuya dayalı dinî söylemlerin çocukluk döneminde yaygın bir eğitim aracı olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların önemli bir kısmı, dinî eğitim sürecinde sevgi ve anlam temelli bir anlatım yerine, ceza, günah ve tehdit içerikli ifadelerle

yönlendirildiklerini belirtmiştir. Bu tür söylemler, genellikle çocukların davranışlarını kontrol altına almak ya da dinî ritüellere katılımı sağlamak amacıyla dile getirilmiştir.

Katılımcı ifadelerinde, özellikle aile büyüklerinden –anne, baba ya da dede ve nineler gibi– sıkça tekrar edilen bazı kalıplaşmış ifadeler öne çıkmaktadır. Bunlar arasında en çok dile getirilenler şunlardır:

a) *"Allah taş eder."* Çocuklara istenmeyen davranışlardan vazgeçmeleri için söylenmiş, ani ve sert bir ceza beklentisi oluşturmuştur. Katılımcı 6: *"Bizim çevrede hep 'Yaramazlık yaparsan Allah taş eder' gibi şeyler söylenirdi."* (K6)
b) *"Cehennemde yanarsın."* Ritüel ihmalleri veya dinî kurallara uymama durumlarında sıklıkla kullanılmıştır. *Katılımcı 5: "Çocukken namaz kılmazsan 'Cehennemde yanarsın' denirdi."* (K5)
c) *"Allah kızar."* Çocuğun sosyal ya da ahlaki kurallara uymasını sağlamak için başvurulan, ama zamanla tehditkâr bir Tanrı algısı oluşturan ifadedir. *Katılımcı 1: "Annem hep 'Allah baba kızar' derdi. Ben de bunu gerçekten korkutucu bulurdum."* (K1)
d) *"Her şey günah…"* Neredeyse tüm davranışların dinî bağlamda kontrol edildiği, bireyin serbest hareket alanının daraltıldığı bir algı oluşturmuştur. *Katılımcı 9: "Her şeye günah derlerdi. O kadar ki bazen ne yapacağımı bilemezdim."* (K9)

Bu söylemlerin yaygınlığı, onların bireysel deneyimlerin ötesine geçerek toplumsal bir aktarım biçimine dönüştüğünü göstermektedir. Katılımcıların bu ifadeleri ayrıntılarıyla hatırlamaları, bu söylemlerin hem sıklıkla hem de güçlü duygusal izler bırakarak kullanıldığını ortaya koymaktadır.

3.5.2.1. Korkuya Dayalı Söylemlerin Kullanım Sıklığı

Korkuya dayalı söylemlerin çocuklukta yaygın biçimde kullanılmasının temelinde, çocuk davranışlarını şekillendirme ve ritüel uygulamaları kazandırma çabası yatmaktadır. Ancak bu yaklaşımın pedagojik temellerden yoksun oluşu, bireylerde kısa vadede itaat sağlasa da uzun vadede ciddi psikolojik ve dinî sorunlara zemin hazırlayabilmektedir.

Katılımcıların ifadeleri, bu tür korkuya dayalı söylemlerin sadece rastlantısal veya bireysel tercihlerle sınırlı olmadığını, aksine çocuklukta sıkça tekrar eden ve belirli amaçlara yönelik bilinçli ya da alışkanlık haline gelmiş kalıplar olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu söylemler, farklı bağlamlarda farklı işlevler üstlenmiş; bireyin davranışlarını yönlendirme, toplumsal beklentilere uyum sağlatma ve ahlâki normları içselleştirme amacıyla çeşitli şekillerde dile getirilmiştir.

Katılımcı anlatımlarına göre bu söylemler üç temel işlev etrafında kullanılmaktadır:

a) Yaramazlığı engelleme veya disiplin sağlama amaçlı: Çocukların yaramazlık yapmasını önlemek veya disiplinli olmalarını sağlamak için sıkça bu ifadeler kullanılmıştır. Örnek:

Katılımcı 2, *"Küçükken hep 'Yapma, Allah görür' derlerdi. Bu yüzden hata yapmaktan korkardım,"* demiştir.

b) Dinî ritüelerin öğretilmesinde: Çocukları namaz kılmaya, oruç tutmaya veya dinî emirleri yerine getirmeye teşvik etmek için korku temelli bir yaklaşım benimsenmiştir. Örnek: Katılımcı 12, *"Küçükken sürekli 'Namaz kılmazsan günaha girersin' denirdi. Bu yüzden ilk başta zorla kılardım,"* ifadesini kullanmıştır.

c) Ahlâki değerlerin aktarımında: Çocuklara doğruluk, dürüstlük veya diğer ahlâki değerleri öğretmek için dinî korkutma ifadeleri kullanılmıştır. Örnek: Katılımcı 4, *"Yalan söylersen ceza alırsın diye hep korkutuluyorduk,"* diyerek bu yaklaşımın ahlâki değerlerle bağlantısını belirtmiştir.

Bu bulgular, özellikle *psikanalitik teori* ve *davranışçılık* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik kurama göre, çocukluk döneminde içselleştirilen korku temelli öğretiler bireyin bilinçdışına yerleşerek uzun vadeli dinî yabancılaşmaya yol açabilir.[364] "Cehennemde yanarsın" ya da "Allah kızar" gibi ifadeler, Tanrı imgesini bir cezalandırıcı otoriteye dönüştürmekte; bu da bireyin dinî otoriteyle duygusal bağ kurmasını engellemektedir.

Davranışçı yaklaşım ise çevresel uyarıcılara verilen tepkiyle öğrenmenin gerçekleştiğini savunur. Bu çerçevede, birey çocuklukta korkuyla şekillenen davranışları tekrar edebilir; ancak bu davranışlar bilinçli bir seçimle değil, şartlanma yoluyla oluştuğundan, birey özgür iradesini geliştirdiğinde bu davranış kalıplarını terk edebilir. [365] *"Zorla yaptırılan ibadetler"* veya *"korkuyla kazanılan ahlakî tutumlar"*, bireyin bilinçli seçimleri olmadığından, birey özgür iradesiyle hareket etmeye başladığında bu telkinleri reddedebilir.

Bu bulgular, literatürde korkuya dayalı dinî söylemlerin çocukların dinî gelişimi üzerindeki olumsuz etkilerine dair yapılan araştırmalarla paralellik göstermektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, cezalandırıcı Tanrı tasvirlerinin, çocuklarda kısa vadeli itaat sağladığını ancak uzun vadede dinî aidiyeti zayıflattığını ortaya koymuştur.[366] Hunsberger ve Brown, çocuklukta sürekli cezalandırıcı ifadelerle karşılaşan bireylerin, yetişkinlikte dinî oteritelere duyulan güveni kaybettiğini ve dinî ritüellerden uzaklaştığını belirtmektedir.[367] Katılımcı 2, 12 ve 4'ün açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla uyumlu görünmektedir. Çocuklukta korku temelli söylemlerle yönlendirilen bireyler, bu söylemlerin içeriğini sorgulama eğilimine girmiş ve zamanla dinî pratiklerle bağlarını zayıflatmıştır. Bu durum, alanyazında sıkça dile getirildiği

[364] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 515, 516; Güleç, *Freud*, 45-50.

[365] Watson John B., *Behaviorism*, 3, 4; Weiten, *Psychology: Themes and Variations*, 9.

[366] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 238-242.

[367] Hunsberger - Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", 244-247.

gibi, korkuya dayalı dinî telkinlerin uzun vadede inançtan uzaklaşmaya zemin hazırlayabileceğini göstermektedir.

Bu bölümde ele alınan bulgular, korkuya dayalı dinî söylemlerin çocukluk döneminde hem sıklıkla kullanıldığını hem de kalıcı psiko-sosyal etkiler yarattığını göstermektedir. Katılımcı ifadelerinde sıkça geçen "Allah taş eder", "Cehennemde yanarsın" ve "Her şey günah" gibi söylemler, bireylerin dinî değerlerle kurdukları ilişkinin sevgi temelli değil, korkuya dayalı bir biçimde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Bu tür ifadeler, çocuğun davranışını kısa vadede kontrol altına almakta etkili olsa da, uzun vadede bireyin dinî otoriteye yabancılaşmasına, sorgulayıcı bir tutum geliştirmesine veya ritüel pratiklerden uzaklaşmasına neden olabilmektedir.

Söz konusu söylemler, pedagojik ve gelişimsel açıdan değerlendirildiğinde, bireylerin dinî kimliklerini sağlıklı biçimde içselleştirmelerine engel teşkil etmektedir. Araştırma verileri, korku söylemlerinin yalnızca davranışsal düzeyde değil, aynı zamanda bilişsel ve duygusal düzeyde de bireyleri etkilediğini ve bu etkinin bireysel farklılıklara göre farklı inanç yönelimlerine (deizm, agnostisizm vb.) evrilebildiğini göstermektedir.

Dolayısıyla, dinî eğitimin sevgi, anlayış, açıklama ve rehberlik temelli bir yaklaşımla yapılandırılması; bireylerin Tanrı ile korku yerine güven ilişkisi kurmasını, dinî ritüellere ise zorlama değil içten gelen bir yönelimle bağlanmasını mümkün kılacaktır. Bu, yalnızca bireysel dindarlık açısından değil, toplumsal dinî aidiyetin sürdürülebilirliği açısından da büyük önem taşımaktadır.

3.6. Çocukluk Dönemi Din Eğitiminin Niteliği ve Yaşanan Deneyimler

Çocukluk dönemi, bireyin dinî kimliğinin şekillendiği, manevî dünyasının temellerinin atıldığı kritik bir evredir. Bu süreçte alınan din eğitimi, yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı kalmaz; aynı zamanda bireyin dinî değerlere ve inançlara karşı geliştirdiği tutumları da biçimlendirir. [368] Araştırmaya katılan bireylerin anlatımlarında, çocukluk döneminde edinilen dinî

[368] Eyüp Şimşek, "Çocukluk Dönemi Dinî gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 210-2015.

deneyimlerin, ilerleyen yaşlarda dinle kurulan ilişkiyi belirleyen önemli bir unsur olduğu açıkça görülmektedir.

Katılımcıların ifadeleri doğrultusunda, çocukluk dönemi din eğitimi deneyimleri iki temel başlık altında değerlendirilmektedir: aile içinde edinilen deneyimler ve aile dışı kurumlar aracılığıyla edinilen deneyimler. Bu bölümde öncelikle aile içi din eğitimi süreci ele alınacaktır.

3.6.1. Aile içi din eğitimi deneyimleri

Aile, bireyin ilk sosyalleştiği ortam olarak dinî eğitimin de başlangıç noktasıdır.[369] Katılımcıların çoğu, dinle ilk temaslarının aile içinde gerçekleştiğini ve ebeveynlerinin ibadet alışkanlıklarının kendileri üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, özellikle annelerin ve büyükannelerin aktif rol üstlendiği, dua öğretme, Kur'an okuma ve birlikte ibadet etme gibi etkinliklerin çocukların dinî yönelimini desteklediği gözlemlenmiştir.

Katılımcıların bir kısmı, aile içi din eğitiminin sevgi ve anlayış çerçevesinde gerçekleştiğini ve ebeveynlerinin ibadet pratiklerinin kendileri üzerinde olumlu bir model oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu bireyler, dinî uygulamalara yönelik ilk farkındalıklarını ebeveynlerini gözlemleyerek kazandıklarını belirtmiştir. Katılımcı 1, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Anne ve babam ibadetlerini düzenli yapardı, bu durum bize de örnek olurdu."*

Bazı katılımcılar ise, özellikle büyükanneler gibi aile büyüklerinin dinî eğitimi sevgi temelli yöntemlerle aktardığını ve bu etkileşimin dinî konulara olan ilgilerini artırdığını ifade etmiştir.

[369] Aydın, "Çocuğun Dinî Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", 212.

Katılımcı 2, bu konuda şöyle demektedir: *"Büyükannem bana dua ve Kur'an okumayı öğretti. Onunla vakit geçirmek beni dinî konulara yaklaştırdı."*

Katılımcı 5 ise, annesinin kendisine doğrudan rehberlik ederek dinî bilgi ve pratiğe katılımını desteklediğini ve bu yaklaşımın teşvik edici bir etki oluşturduğunu dile getirmiştir. *"Annem çocukken benimle birlikte Kur'an okurdu. Namaz konusunda da çok teşvik ediciydi."*

Tablo 3.16 katılımcıların aile içinde yaşadıkları olumlu dinî eğitim deneyimlerini özetlemektedir:

Tablo 3. 16. Aile içi olumlu din eğitimi deneyimleri

Katılımcı No	Aile İçi Din Eğitimi Deneyi
1	Anne ve baba ibadetlerini düzenli yapardı, örnek teşkil etti.
2	Büyükanneden dua ve Kur'an okuma alışkanlığı öğrendi.
3	Babası dinî sohbetler yapar, temel dinî bilgileri öğretirdi.
4	Ailede her sabah namaz sonrası yapılan kısa sohbetler vardı.
6	Babası haftalık dinî hikayeler anlatırdı ve ibadetlerde rehberlik ederdi.
7	Ailede Ramazan ayında birlikte oruç tutulur, iftarlar yapılırdı.
8	Annesiyle birlikte camiye giderek ibadet etmeyi öğrendi.
10	Ailede dinî kitap okuma alışkanlığı vardı, beraber okuma saatleri yapıldı.
11	Baba, düzenli olarak dinî konular üzerine sohbet ederdi.
12	Dedesiyle birlikte namaz kılmayı öğrendi, örnek teşkil etti.
13	Aile, her Cuma günü evde Kur'an okur ve dua ederdi.
15	Annesiyle birlikte çocuklukta dinî oyunlar oynayarak temel bilgileri öğrendi.
16	Baba dinî hikayelerle ahlâki değerleri öğretirdi.
18	Anne, çocuklara dinî masallar anlatarak dinî öğretileri aktardı.
19	Aile baskın bir şekilde dindar. Ama dinî bir eğitim aileden almadı.
20	Baba dindar anne değil. Din eğitimi almadı.

Tabloyu incelediğimizde, aile içi din eğitimi alan katılımcıların büyük çoğunluğunun ebeveynlerinin dinî pratikleri doğrudan örnek olarak sunma ve çocuklarına dinî bilgileri doğrudan öğretme şeklinde bir yaklaşımı benimsediği görülmektedir.

Katılımcıların ifadeleri, dinî eğitimin çoğunlukla ebeveynlerin ibadetlerini düzenli olarak yaparak, dua ve namaz gibi ritüelleri çocuklara öğretmek suretiyle aktarıldığını göstermektedir. Bu durum, aile içinde din eğitiminin genellikle modelleme yoluyla, yani ebeveynlerin kendi dinî pratiklerini çocuklarına göstermeleri ve bu sayede örnek olmaları ile gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, aile içi sohbetler ve birlikte dinî aktiviteler yapma da bu eğitimin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bulgular, aile içinde dinî eğitimin çocuğun dinî kimliğinin şekillenmesinde ve manevî değerlerinin oluşmasında kritik bir rol oynadığını göstermektedir.

Bununla birlikte, bazı katılımcılar aile içindeki din eğitiminin daha çok zorlayıcı, baskıcı ya da cezalandırıcı bir anlayışla verildiğini ifade etmiştir. Bu tür yaklaşımlar, bireylerde dinî değerlere karşı mesafeli bir tutum gelişmesine neden olmuştur. Bu konuda Katılımcı 9, şöyle demektedir: *"Namaz kılmazsam cezalandırılırdım, bu yüzden hep korkuyla yaptım."*

Katılımcı 14 ise, dinden bahsedilirken korku dolu ifadelere maruz kaldığını ifade etmiştir: *"Sohbetlerde sürekli korku dolu ifadeler kullanılırdı. Cehennemden, azaptan bahsederlerdi."* Katılımcı 17, ibadetini yanlış yaptığında kendisine ebeveyni tarafından kızıldığını söylemiştir: *"Namazı yanlış kıldığımda azar işitirdim. Bu da beni dinden soğuturdu."*

Görüldüğü gibi katılımcılar arasında aile içi din eğitimi deneyimi olumsuz olarak değerlendirenler de bulunmaktadır. Bu olumsuz deneyimler genellikle dinî eğitimin katı ve zorlayıcı bir şekilde verilmesi, cezalandırıcı tutumlar veya dinî pratiğe zorlanma gibi durumları içermektedir. Bu tür olumsuz yaklaşımlar, katılımcılarda dinî eğitime karşı bir tepki

oluşmasına, hatta dinle olan ilişkilerinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Tablo 3.17, aile içi din eğitimi sırasında olumsuz deneyim yaşayan katılımcıları göstermektedir.

Tablo 3.17. Aile içi eğitimde olumsuz deneyimler

Katılımcı No	Olumsuz Deneyim Açıklaması
5	Din eğitimi baskı ve zorlamalarla verilirdi.
9	Namaz kılmaya zorlanmış ve cezalandırılma korkusu yaşanmış.
14	Aile içi dinî sohbetlerde korkutucu ve baskıcı dil kullanıldı.
17	Dinî pratiklerin yanlış yapıldığında azarlandı.

Olumsuz deneyim yaşayan katılımcıların ifadelerini analiz ettiğimizde, cevaplarda bazı ortak temaların öne çıktığını görmekteyiz. Bu temalar, aile içi din eğitimi sürecinde hangi durumların olumsuz bir etki bıraktığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Aşağıda bu ortak temalar sıralanmıştır.

3.6.1.1. Zorlayıcı ve Baskıcı Tutumlar

Katılımcıların önemli bir kısmı, aile içinde verilen din eğitiminin baskıcı, zorlayıcı ya da cezalandırıcı bir yaklaşımla yürütüldüğünü ifade etmiştir. Bu durum, özellikle çocukluk döneminde ibadetlerin zorla yaptırılması, dinî ritüellerin hata yapıldığında azarlamayla öğretilmesi veya inançların korku yoluyla benimsetilmeye çalışılması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu tür uygulamalar, bireylerin dinî pratiklere karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine, dinî göreveri anlamdan yoksun bir zorunluluk gibi görmelerine ve dinle kurdukları bağın duygusal boyutunun zayıflamasına yol açmıştır.

Bazı katılımcılar, çocukluk döneminde maruz kaldıkları bu baskıların, zamanla dinden uzaklaşmalarına neden olan ilk tetikleyicilerden biri olduğunu belirtmiştir. Katılımcı 5, bu konuda şöyle demektedir: *"Din eğitimi baskı ve zorlamalarla verilirdi."* Benzer şekilde Katılımcı 9 da ibadetleri korkuyla yaptığını şu sözlerle ifade etmiştir: *"Namaz kılmazsam cezalandırılırdım, bu yüzden hep korkuyla yaptım."* Katılımcı 17 de benzer deneyimler yaşamıştır: *"Namazı yanlış kıldığımda azar işitirdim. Bu da beni soğuttu."*

Bu ifadeler, çocukların dinî pratiklerle kurdukları ilişkinin sevgi temelli bir bağdan çok, kontrol ve ceza ekseninde şekillendiğini göstermektedir. Söz konusu bulgular, özellikle *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla uyum içindedir. Psikanalitik kurama göre, bireyin çocukluk döneminde maruz kaldığı zorlama, baskı ve cezalandırma gibi deneyimler, bilinçdışında bastırılmış olumsuz duygulara dönüşerek, ileriki

yaşlarda dinî pratiklerden uzaklaşma eğilimi doğurabilir. [370] Katılımcıların ibadetleri baskı altında yapmaları, bu deneyimlerin zamanla bir "yük" ya da "cezalandırılma riski taşıyan görev" olarak algılanmasına sebep olmuştur.

Öte yandan, hümanist psikoloji, bireyin özgür iradesine dayalı bir dinî gelişimi savunur. Bireyin kendi anlam arayışı çerçevesinde dinî kimlik geliştirmesi beklenirken; baskı, korku ve zorlama, bu süreci zedeleyen başlıca unsurlar arasında yer alır.[371] Katılımcıların dinî ritüelleri içselleştirmekte zorlanmaları ve zamanla bu pratiklerden uzaklaşmaları, eğitimin biçim ve yönteminin, inanç dünyasında ne derece belirleyici olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, alanyazındaki araştırmalarla uyum göstermektedir. Hunsberger ve Altemeyer, çocuklukta cezalandırıcı bir dinî sosyalizasyon sürecine maruz kalan bireylerin, yetişkinlik döneminde dinî oteritelere mesafeli yaklaşma eğilimi gösterdiğini ve dinî ritüellerden uzaklaşabildiğini ortaya koymuştur.[372] Granqvist ve Kirkpatrick ise, baskı ve korkuya dayalı din eğitiminin, bireylerin Tanrı'yı cezalandırıcı bir figür olarak görmesine neden olabileceğini ve bu algının dinî bağlılık yerine dinî ritüellerden kaçınmaya yol açtığını belirtmiştir.[373] Katılımcı 5, 9 ve 17'nin ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Baskı ve zorlama temelli bir din eğitimi, bireylerin dinî pratiklerle duygusal bir bağ kurmasını zorlaştırmış ve zamanla bu ritüelleri yük gibi algılamalarına neden olmuştur. Bu durum, literatürde dile getirildiği gibi, sevgi ve anlam temelli bir din eğitiminin eksikliğinin, dinden uzaklaşmaya yol açabileceğini doğrulamaktadır.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, aile içinde sunulan din eğitiminin biçimi, bireyin hem çocukluk hem de yetişkinlik dönemindeki dinî yönelimi üzerinde uzun vadeli etkiler oluşturmakta; sevgi temelli bir yaklaşım eksikliğinde, dinden uzaklaşma eğilimi güçlenmektedir.

3.6.1.2. Korkutucu ve Cezalandırıcı Dil Kullanımı

Aile içinde verilen din eğitiminde kullanılan dil, çocuğun dinî algısının şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Bu bağlamda, bazı katılımcılar dinî eğitimin, özellikle *korkutucu, cezalandırıcı ve sert bir üslupla* verildiğini ifade etmiştir. Bu tür bir yaklaşım, çocukların hem

[370] Güleç, *Freud*, 38-42; Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 34.

[371] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 30.

[372] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 136-141.

[373] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 240-245.

dinî konulara karşı kaygı geliştirmelerine hem de dinle sağlıklı bir bağ kurmakta zorlanmalarına neden olmuştur.

Katılımcı 14, dinî sohbetlerde sıkça kullanılan korku ve ceza içerikli ifadelerin, çocukluk döneminde dinî değerlere karşı mesafeli bir duruş geliştirmesine neden olduğunu belirtmiştir: *"Aile içi sohbetlerde sürekli cehennemden, azaptan bahsedilirdi. Dinî meseleler hep korkutularak anlatılırdı. Bu da beni dine karşı soğuttu."*

Bu tür ifadeler, çocuğun dinî değerleri sevgi ve anlamla ilişkilendirmesini zorlaştırmakta, dinî kimliği ise bir tehdit unsuru gibi algılamasına neden olmaktadır. Katılımcının deneyimi, özellikle *yanlış yapıldığında cezalandırılma tehdidi* içeren bir anlatımın, çocuklukta dinî konularla özdeşleşmeyi sekteye uğrattığını ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik yaklaşıma göre, çocuklukta karşılaşılan *korku temelli söylemler*, bireyin bilinçdışında kaygı ve suçluluk duygularının kökleşmesine neden olabilir.[374] Bu durum, ilerleyen yıllarda bireyin dinî değerlere karşı direnç geliştirmesiyle sonuçlanabilir.

Öte yandan*, bilişsel psikoloji*, bireyin dinî bilgileri zihinsel olarak anlamlandırma ve içsel tutarlılık kurma sürecine vurgu yapar.[375] Katılımcının belirttiği gibi, korkutma yoluyla aktarılan dinî öğretiler, bireyin zihinsel yapısında bir çatışma doğurarak *dinî ritüellere karşı yabancılaşma* ve *anlam yitimine* yol açabilmektedir.

Bu bulgular, literatürde cezalandırıcı ve korkutucu dilin çocukluk dönemi dinî gelişimi üzerindeki etkilerine dair yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, cezalandırıcı Tanrı imgelerinin, bireylerin uzun vadede dinî ritüellerden ve inanç sistemlerinden uzaklaşmasına neden olabileceğini vurgulamıştır.[376] Hunsberger ve Altemeyer ise, korku ve ceza odaklı bir din eğitimine maruz kalan bireylerin, dinî bağlılıklarını sürdürmekte güçlük çektiğini ve bu durumun sıklıkla dinî ritüellerin terk edilmesiyle sonuçlandığını belirtmiştir.[377] Katılımcı 14'ün açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Cehennem ve azap gibi kavramların çocuklukta sıkça kullanılması, bireylerin dinî algılarında anlam yerine tehdit odaklı bir yaklaşım geliştirmesine yol açmış ve bu durum zamanla dinî pratiklere olan ilgiyi zayıflatmıştır.

Aile içinde kullanılan dilin tonu, içeriği ve aktarım biçimi, çocuğun dinî kimlik oluşumunda belirleyici bir faktördür. Sevgi, açıklama ve anlayış yerine korku, tehdit ve cezalandırma diliyle

---

[374] Gorbahn, *Soziale Identität und Identifikationsangebote in der Darstellung der antiken griechischen Geschichte*, 66; Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, 24; Güleç, *Freud*, 48.

[375] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 5.

[376] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 239-243.

[377] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 138-144.

sunulan dinî eğitim; bireyin hem içsel güvenini zedeler hem de dinî değerlere yönelimini olumsuz etkileyebilir. Bu bulgu, dinî eğitimin yalnızca içeriğiyle değil, *dil ve sunum biçimiyle de dikkatli biçimde kurgulanması gerektiğini* göstermektedir.

3.6.1.3. Dinî pratiklerde Cezalandırma Korkusu

Aile içi din eğitimi deneyimlerinde öne çıkan bir diğer olumsuz tema, dinî pratiklerin yanlış yapılması durumunda cezalandırılma korkusudur. Bazı katılımcılar, özellikle ibadetleri eksik veya hatalı yerine getirdiklerinde aile büyüklerinin tehditkâr bir tavır sergilediğini ve bunun kendilerinde dinî ritüellere karşı kaygı ve çekinme duygusu oluşturduğunu belirtmiştir.

Bu durum, dinî uygulamaların birey tarafından anlamlandırılarak değil, ceza tehdidiyle öğrenilmesine neden olmuş ve zamanla ibadetlerin bireyin iç dünyasında yer edinememesine yol açmıştır. Katılımcı 9, çocukluk döneminde ibadetleri zorla yapmanın ve yanlış yaptığında azarlanma korkusunun, dinî deneyimini nasıl etkilediğini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Namaz kılmazsam ceza alırdım. Bazen de yanlış kılınca azarlanırdım. Bu yüzden hep gerginlik hissederdim."*

Bu tür deneyimler, çocukların dinî pratikleri öğrenme sürecini baskı altında ve kaygı temelli bir şekilde yaşamasına sebep olmuş; ritüellerin bir manevî tatmin aracı olmaktan çok, bir tür sorumluluk ya da hata yapmama zorunluluğuna dönüşmesine yol açmıştır.

Bu bulgular, literatürde cezalandırma korkusunun dinî ritüeller üzerindeki uzun vadeli etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir**.** Granqvist ve Kirkpatrick, çocuklukta cezalandırıcı Tanrı imgelerinin, bireylerde dinî bağlılığın azalmasına ve ritüellerden uzaklaşma eğilimine neden olabileceğini ortaya koymuştur.[378] Hunsberger ve Altemeyer, çocuklukta ibadetlere yönelik baskı ve tehditin, bireylerin ilerleyen yıllarda dinî ritüelleri gönüllü ve anlamlı bir şekilde uygulamasını zorlaştırdığını ifade etmektedir.[379] Katılımcı 9'un ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Çocuklukta ibadetleri doğru yapmama korkusu altında öğrenen bireyler, bu ritüelleri bir maneviyat kaynağı olarak değil,

[378] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 241-244.

[379] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 139-142.

hata yapmaktan kaçınmak için yerine getirilen görevler olarak görmüş ve zamanla dinî pratiklerden uzaklaşmıştır.

Grafik 3.7 , katılımcıların aile içinde din eğitimi alma oranlarını göstermektedir:

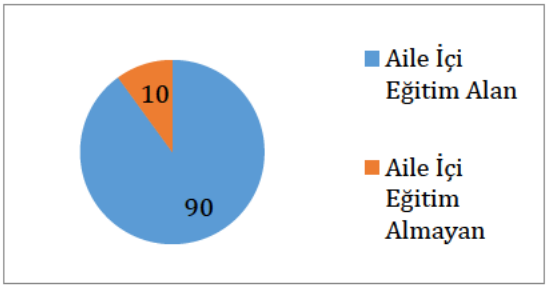

Grafik 3.7. Aile içi din eğitimi oranları

Bu bölümde sunulan veriler, aile içi din eğitiminin yalnızca varlığının değil, niteliğinin de bireylerin dinle kurduğu ilişki üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar araştırmada yer alan 20 katılımcıdan 18'i çocukluk döneminde aile içinde dinî eğitim aldığını belirtmişse de, bu eğitimin bireylerde bıraktığı etkiler oldukça çeşitlidir.

Grafiksel verilere göre, *dinden uzaklaşan bireylerin büyük çoğunluğu çocuklukta aileden dinî eğitim almıştır.* Bu durum, din eğitiminin tek başına yeterli olmadığını, eğitimin içeriği, yöntemi ve duygusal tonunun da belirleyici olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların çoğu, çocuklukta aldıkları din eğitiminin sevgi temelli olduğunu ifade etse de, ilerleyen yıllarda dinden uzaklaştıklarını belirtmişlerdir. Bu durum, sevgi odaklı bir yaklaşımın bireyin inancını kalıcı kılmak için tek başına yeterli olmadığını göstermektedir. Zira bireyin dinle kurduğu ilişki, yalnızca duygusal temellere değil; aynı zamanda gelişen zihinsel süreçlere, entelektüel ihtiyaçlara ve sosyal çevrenin etkisine de bağlı olarak şekillenmektedir. Modern yaşamın sunduğu çeşitli düşünce biçimleri ve yaşam tarzları, bireyin çocuklukta öğrendiği dinî bilgileri yeniden değerlendirmesine neden olabilmekte; bilişsel olarak doyurucu olmayan, açıklamadan yoksun ve sorgulamaya kapalı bir din eğitimi ise bu süreci hızlandırabilmektedir. Bu nedenle, din eğitiminin sadece sevgiye değil, aynı zamanda bireyin anlam arayışına cevap verebilecek açıklayıcı, esnek ve düşünmeye açık bir yapıda sunulması gerekmektedir..

Din eğitimi sürecinde kullanılan yöntem ve dil, bireyin sadece çocukluk dönemindeki din algısını değil, aynı zamanda yetişkinlikteki inanç yönelimlerini de etkileyebilecek güce sahiptir. Sevgi temelli ancak sorgulamaya açık, özgür düşünceyi destekleyen, açıklayıcı ve bireysel

gelişimi önemseyen bir din eğitimi modeli, bireylerin dinî kimliklerini daha sağlıklı inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

3.6.2. Aile dışı din eğitimi deneyimleri

Katılımcıların büyük çoğunluğu, aile dışında çeşitli kurum ve ortamlardan din eğitimi aldıklarını belirtmiştir. Bu kurumlar arasında özellikle Kur'an kursları, dinî dernekler ve okulda verilen din dersleri öne çıkmaktadır. Aile dışı din eğitimi, bireylerin dinle tanışıklık düzeylerini artırmakla birlikte, dinî pratiklere ve değerlere yönelik tutumlarını da şekillendiren önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bazı katılımcılar, bu ortamlarda sevgi temelli ve özgür bir atmosferde dinî bilgi edindiklerini ve bu süreçte dinle olumlu bir bağ kurduklarını ifade etmiştir. Özellikle rehberlik edici ve hoşgörülü bir yaklaşımla verilen din eğitiminin, bireylerin inançlarını sorgulamadan benimsemelerine katkı sunduğu görülmektedir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar ise aile dışı din eğitimi sürecinde zorlayıcı, katı ve korkutucu bir tutumla karşılaştıklarını dile getirmiştir. Bu durum, söz konusu bireylerde dinî otoriteye karşı bir mesafe oluşmasına ve dinî kimlikten uzaklaşmalarına neden olmuştur.

20 katılımcıdan büyük çoğunluğu, en az bir kez aile dışı bir din eğitimi sürecine katıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte, birkaç katılımcı bu tür bir eğitim almadığını ya da aldığı eğitimin etkisiz olduğunu ifade etmiş, bu eksikliği önemli bir boşluk olarak görmediklerini dile

getirmiştir. Bu durum, aile dışı din eğitiminin etkisinin, hem yöntemine hem de bireyin yaşadığı duygusal ve sosyal bağlama göre farklılık gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

Grafik 3.8, aile dışında din eğitimi alanların oranlarını göstermektedir.

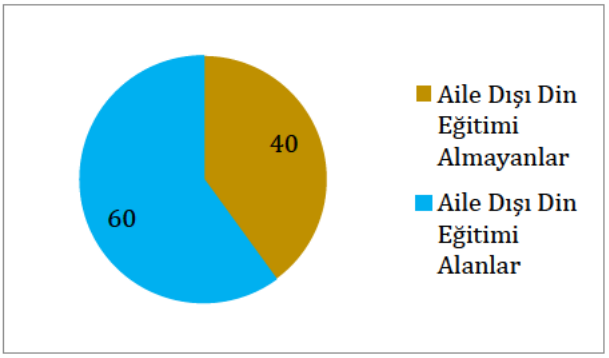

Grafik 3.8. Katılımcıların aile dışında din eğitimi alma durumu

Katılımcıların büyük bir kısmı, aile dışında din eğitimi almak amacıyla çeşitli kurumlara veya kişilere başvurduklarını belirtmiştir. Örneğin, Kuran kursları, dinî dernekler, veya okulda verilen din eğitimi bu kapsama girmektedir. Bu deneyimler, katılımcıların dinle tanışıklık düzeylerini ve dinî pratiklere yönelik algılarını şekillendirmiştir.

Bazı katılımcılar, bu kurumlarda kendilerini baskı altında hissetmeden din eğitimi aldıklarını ve bu durumun onların dinî pratiklerle olumlu bir bağ kurmasına yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Ancak bazı katılımcılar, özellikle dinî eğitimin daha baskıcı veya zorlayıcı bir tutumla verilmesi nedeniyle olumsuz deneyimler yaşadıklarını dile getirmiştir. 20 katılımcının büyük çoğunluğu, aile dışında bir din eğitimi aldıklarını ifade etti. Bu eğitimler genellikle; Kuran kursları, okulda din dersleri veya din öğretmenleri tarafından verilmiş. Ancak bazı katılımcılar, aile dışında herhangi bir din eğitimi almadıklarını belirtmiş ve bu durumun eksikliğini hissetmediklerini dile getirmiştir.

3.6.2.1. Olumsuz Deneyimler

Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, aile dışında alınan din eğitimi sürecinde bazı olumsuz deneyimlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu olumsuzluklar, genellikle aşırı disiplin, korkutma, yetersiz rehberlik, iletişim eksikliği ve duygusal soğukluk gibi temalar etrafında toplanmaktadır. Din eğitiminin sevgi, anlayış ve bireysel farklılıkları gözeten bir yaklaşımla

verilmemesi, bireylerde dinî değerlere karşı soğuma, kaygı ve uzaklaşma gibi sonuçlar doğurabilmektedir.

Aile dışında alınan din eğitimi sürecinde yaşanan olumsuz deneyimlere dair öne çıkan temalar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

Tablo 3.18. Aile dışı olumsuz din eğitimi deneyimlerinde ortaya çıkan temalar

Ortaya Çıkan Temalar	Katılımcı Sayısı
Katı ve Cezalandırıcı Eğitim	4
Öğretici Eksikliği ve Yanlış Yönlendirme	3
Duygusal Soğukluk ve Yabancılaşma	5
Sosyal Baskı ve Stigma	2
Bireysel Sorula Yanıt Eksikliği	4

3.6.2.1.1. Aşırı disiplin ve katı kurallar

Katılımcılardan bazıları, aile dışında aldıkları din eğitimi sürecinde aşırı disiplin ve katı kurallarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Bu tür uygulamalar, bireylerde kaygı, baskı hissi ve otoriteye karşı bir direnç oluşturmuş, zamanla dinle aralarındaki bağın zayıflamasına neden olmuştur. Katılımcı 5, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Yanlış bir şey yaparsam hocamız çok sert tepki verirdi. Bu da beni çok gererdi ve hata yapma korkusuyla hep gergin olurdum."*

Katılımcı 9 ise din eğitimi aldığı yerdeki eğitmenin katı tavırlarının dinî kimliğine etkisini şu şekilde ifade etmiştir: *"Kursa gitmek zorundaydım ama hocanın katı tavırları beni çok etkiledi. Sürekli bir baskı vardı. Onun tavırları dinle ilgili olan her şeye karşı bende soğukluk getiriyordu."*

Bu tür deneyimler, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla uyum içindedir. Psikanalitik teoriye göre, çocukluk döneminde yaşanan korku ve baskı bilinçdışına yerleşerek, bireyin ilerleyen dönemlerde otorite figürleriyle temsil edilen değerlerden uzaklaşmasına neden olabilir.[380] Hümanist psikoloji ise bireyin anlam arayışı ve özgür iradesine saygı duyulması gerektiğini savunur. Bireyin bu ihtiyaçları karşılanmadığında, dinî kimliği içselleştirmesi zorlaşır. Katılımcıların din eğitimi sürecinde maruz kaldıkları aşırı disiplin ve sert tutumlar, içsel motivasyonlarını zayıflatmış ve zamanla dinî değerlerle kurdukları ilişkiyi sekteye uğratmıştır.

Bu bulgular, literatürde katı disiplin ve baskıcı eğitim yöntemlerinin dinî kimlik üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla paralellik göstermektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, cezalandırıcı ve katı din eğitimine maruz kalan bireylerin, ilerleyen yaşlarda dinî

[380] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 85.

pratiklerden uzaklaşma ve otoriteye karşı direnç geliştirme eğiliminde olduklarını ortaya koymuştur.[381] Hunsberger ve Altemeyer, aşırı kontrol ve sert uygulamaların bireylerin dinî değerleri içselleştirmelerini zorlaştırdığını ve bu durumun dinî oteritelere mesafeli bir tutum sergilemelerine yol açtığını belirtmektedir.[382] Katılımcı 5 ve Katılımcı 9'un ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla uyum göstermektedir. Katı kurallarla verilen din eğitimi, bireylerin dinî ritüelleri bir anlam kaynağı yerine bir yük olarak algılamalarına neden olmuş ve zamanla bu pratiklerden uzaklaşmalarına zemin hazırlamıştır.

3.6.2.1.2. Korkutma yöntemleri

Katılımcıların bazıları, aile dışında aldıkları din eğitimi sürecinde özellikle korkutma yöntemlerinin sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir. Bu yöntemler, çoğunlukla cehennem, azap ve günah kavramları etrafında şekillenmiş; dinî öğretiler, sevgi ve anlayış temelinden ziyade cezalandırma odaklı bir yaklaşımla aktarılmıştır. Bu durum, çocukluk döneminde dinle yeni tanışan bireylerin dinî pratikleri içselleştirmekte zorlanmalarına ve zamanla bu pratiklere karşı isteksizlik geliştirmelerine yol açmıştır.

Katılımcı 12, küçük yaşta camiye gittiğinde sürekli olarak "cehennem" ve "azap" temalarının işlendiğini, bunun kendisinde kalıcı bir korku ve baskı hissi oluşturduğunu belirtmiştir: "*Din eğitimi alırken sürekli cehennemle korkutuluyorduk. Bu da bende dinî bir görev olarak değil, bir zorunluluk olarak görme hissi uyandırdı.*"

Benzer şekilde Katılımcı 7 de, dinî eğitim sırasında korkutma ve tehditlerin sıkça kullanıldığını, bu nedenle dinî ritüellere karşı mesafeli bir tutum geliştirdiğini ifade etmiştir: *"Din dersinde cehennemden hep sahneler anlatıldığını hatırlıyorum. Din demek benim için tehdit demekti. Onun etkisinden uzun süre çıkamamıştım."*

Bu bulgular, özellikle *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik perspektife göre, çocukluk döneminde yoğun korkuya maruz kalan birey, bu duyguları bilinçdışına iter ve ilerleyen yaşlarda bu duygular, dinî otoriteye karşı güvensizlik ya da kaçınma davranışı olarak kendini gösterebilir.[383] Bu durumda dinî ritüeller, manevi bir anlam taşıyan içsel bir yolculuk değil, kaçınılması gereken bir yük olarak algılanmaya başlanabilir.

Bilişsel psikoloji ise bireyin dinî öğretileri anlamlandırma sürecine odaklanarak, korku temelli söylemlerin bireyde içsel bir çatışma oluşturabileceğini ve bu çatışmanın zamanla dinî sorgulamayı, hatta inançtan uzaklaşmayı beraberinde getirebileceğini savunur. Katılımcıların

[381] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 242-245.

[382] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 140-145.

[383] Güleç, *Freud*, 51; Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 515.

cehennem ve azap temalarının yoğun şekilde işlendiği bir eğitim sürecinde, dinle bağ kurmak yerine bu bağdan uzaklaşmayı tercih etmeleri, bu kuramsal yaklaşımlar doğrultusunda anlaşılabilir bir durumdur.

Öte yandan bu bulgular, literatürde katı disiplin ve baskıcı eğitim yöntemlerinin dinî kimlik üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla paralellik göstermektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, cezalandırıcı ve katı din eğitimine maruz kalan bireylerin, ilerleyen yaşlarda dinî pratiklerden uzaklaşma ve otoriteye karşı direnç geliştirme eğiliminde olduklarını ortaya koymuştur.[384] Hunsberger ve Altemeyer, aşırı kontrol ve sert uygulamaların bireylerin dinî değerleri içselleştirmelerini zorlaştırdığını ve bu durumun dinî oteritelere mesafeli bir tutum sergilemelerine yol açtığını belirtmektedir.[385] Katılımcı 5 ve Katılımcı 9'un ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla uyum göstermektedir. Katı kurallarla verilen din eğitimi, bireylerin dinî ritüelleri bir anlam kaynağı yerine bir yük olarak algılamalarına neden olmuş ve zamanla bu pratiklerden uzaklaşmalarına zemin hazırlamıştır.

3.6.2.1.3. Yetersiz rehberlik ve iletişim eksikliği

Katılımcıların ifadeleri, aile dışında aldıkları din eğitiminde rehberlik eksikliği ve iletişim problemlerinin önemli bir sorun alanı olarak öne çıktığını göstermektedir. Eğitimcilerin dinî içerikleri yeterince açıklayıcı şekilde sunmamaları ve çocukların bireysel ihtiyaçlarını dikkate almamaları, bu sürecin katılımcılar üzerinde olumsuz etkiler bırakmasına neden olmuştur.

Katılımcı 15, dinî eğitim sırasında yönelttiği soruların ya geçiştirildiğini ya da sert şekilde karşılandığını belirtmiştir: *"Hocaya sorduğum sorular ya geçiştirildi ya da azarlanarak cevaplandı. Bu da benim sorularımı içimde tutmama ve daha fazla sorgulamama neden oldu."* Bu yaklaşım, bireyin hem öğrenme motivasyonunu düşürmüş hem de dinle olan bağını zayıflatmıştır.

Benzer şekilde Katılımcı 18, eğitimcilerin çocukların düşünce dünyasını anlamaktan uzak olduğunu ve bu durumun kendisinde din eğitimine karşı olumsuz bir algı oluşturduğunu ifade etmiştir. *"Kursta hocalar bizim ne hissettiğimizi ya da ne düşündüğümüzü hiç önemsemezdi. Sadece anlatıyorlardı, ama bizim o anlatılanları o anlatılanları biz içimizde kabul ettik mi? Ona bakan yoktu."*

Görüldüğü üzere rehberlik eksikliğinin yanı sıra, bireyin kendisini ifade etmesine olanak tanımayan iletişim tarzı, katılımcının dinle olan ilişkisini mesafeli bir zemine taşımıştır.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla uyumludur. Bilişsel psikoloji, bireyin dinî bilgileri anlamlandırma

[384] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 242-245.

[385] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 140-145.

sürecinde yeterli açıklama, mantıklı gerekçelendirme ve yönlendirmeye ihtiyaç duyduğunu; bu ihtiyaçlar karşılanmadığında ise zihinsel çatışmaların inançta kırılmalara yol açabileceğini vurgular.[386] Katılımcıların, cevap alamadıkları sorular nedeniyle içsel sorgulama süreçlerinin derinleştiği ve bunun sonucunda dinden uzaklaşmaya yöneldikleri görülmektedir.

Hümanist psikoloji ise bireyin anlam arayışı, özgür düşünce ve kendini ifade etme hakkına odaklanır. Bu yaklaşıma göre, bireyin kişisel gelişimini desteklemeyen, katı ve tek yönlü iletişim biçimleri, kişinin inanç sistemine karşı mesafe koymasına neden olabilir. Katılımcıların deneyimleri, din eğitiminin yalnızca içerik değil, aynı zamanda pedagojik yöntem ve iletişim tarzı açısından da bireyin ihtiyaçlarına duyarlı olması gerektiğini göstermektedir.

Bu bulgular, literatürde yetersiz rehberlik ve iletişim eksikliğinin dinî bağlılık üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Hunsberger ve Brown din eğitimi sırasında öğrencilerin sorularına anlamlı yanıtlar verilmemesinin, bu bireylerin dinî bağlılıklarını uzun vadede zayıflattığını ve dinî oteritelere olan güvenlerini sarstığını ortaya koymuştur.[387] Smith ve Denton ise, gençlerin dinî eğitim süreçlerinde yeterli rehberlik ve iletişim bulamamaları durumunda, dinî ritüellerden uzaklaşmaya ve inanç sistemlerini sorgulamaya daha yatkın hale geldiklerini vurgulamıştır.[388] Katılımcı 15 ve Katılımcı 18'in ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Cevaplanmamış sorular ve iletişim eksikliği, katılımcıların dinî eğitimi anlamlandırmalarını zorlaştırmış ve zamanla dinle olan bağlarını zayıflatmıştır.

3.6.2.1.4. Duygusal soğukluk ve yabancılaşma

Bazı katılımcılar, din eğitimi aldıkları kurumlardaki eğitmenlerin yaklaşımını duygusal açıdan yetersiz bulduklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılar, sevgi ve anlayış yerine mesafe, otorite ve sertlik üzerine kurulu bir iletişim biçiminin, kendilerini dışlanmış ve yabancı hissetmelerine neden olduğunu belirtmişlerdir.

Katılımcı 7, camideki hocanın sert ve mesafeli tavırlarından dolayı dinî eğitim sürecinde kendisini din ortamına ait hissetmediğini şu sözlerle dile getirmiştir: *"Hoca çok soğuktu, hiç*

[386] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 7.

[387] Hunsberger - Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", 245-248.

[388] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 130-136.

bizimle ilgilenmezdi. Sadece dersi anlatır giderdi. Bu yüzden camide hep yabancı gibi hissederdim."

Benzer şekilde Katılımcı 14, dinî eğitim aldığı ortamda sevgi ve merhametin eksikliğini şu ifadelerle vurgulamıştır: *"Orada sevgi yoktu, sürekli sert bir dil hâkimdi. Sanki din, sadece kuraldan ve ceza vermekten ibaretti. İçim soğudu diyebilirim."*

Bu tür deneyimler, katılımcıların dinle olan bağlarının zayıflamasına ve dine karşı olumsuz duygular geliştirmelerine yol açmıştır.

Bu bulgular, özellikle *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Hümanist psikoloji, bireyin kendini değerli hissetme, anlam arayışı ve duygusal bağ kurma ihtiyacına vurgu yapar. Katılımcılar, din eğitimi aldıkları ortamda sevgi ve anlayış eksikliği yaşadıklarını, bu nedenle dine karşı mesafeli bir tutum geliştirdiklerini ifade etmişlerdir.[389] Eğitmenlerin sert ve mesafeli yaklaşımları, bireyin dinî kimliğini içselleştirmesini zorlaştırmış ve yabancılaşma hissini artırmıştır.

Psikanalitik perspektife göre ise, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde karşılaşılan duygusal soğukluk bilinçdışında olumsuz bir etki bırakabilir; bu da bireyin dinî değerlere yönelik içsel bir tepki geliştirmesine neden olabilir.[390] Sevgi ve merhamet temelli bir eğitim yerine, disipline dayalı ve duygusal bağdan uzak bir yaklaşım benimsenmesi, bireylerin dinî kimlikle bağ kurmasını engelleyerek zamanla dinden uzaklaşmalarına zemin hazırlamaktadır.

Bu bulgular, literatürde duygusal soğukluk ve yabancılaşmanın dinî bağlılık üzerindeki etkilerine dair yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, din eğitiminde duygusal destek eksikliğinin, bireylerin uzun vadede dinî pratiklere olan bağlılığını azalttığını ve bu durumun dine karşı mesafeli bir tutum geliştirilmesine neden olabileceğini ortaya koymuştur.[391] Hunsberger ve Altemeyer ise, sevgi temelli bir eğitimin eksikliğinin bireylerde dinî aidiyeti zayıflattığını ve bu kişilerin dinî oteritelere karşı olumsuz tutumlar geliştirdiğini ifade etmektedir.[392] Katılımcı 7 ve Katılımcı 14'ün açıklamaları, bu literatürdeki

---

[389] Rogers, *On Becoming A Person: A Therapist's View on Psychotherapy, Humanistic Psychology, and the Path to Personal Growth*, 116-124.

[390] Rizzuto, *Birth of the Living God*, 45-52.

[391] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 237-241.

[392] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 135-138.

bulgularla örtüşmektedir. Duygusal bağdan yoksun bir din eğitimi, bireylerin dinî ritüelleri içselleştirmelerini zorlaştırmış ve zamanla dinden uzaklaşmalarına yol açmıştır.

3.6.2.1.5. Sosyal baskı ve stigma

Bazı katılımcılar, aile dışında aldıkları din eğitimi sürecinde farklı düşünceler dile getirdiklerinde dışlanma, etiketlenme ya da eleştirilme gibi olumsuz sosyal deneyimler yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Bu tür sosyal baskılar, bireylerin kendilerini ifade etme konusunda çekingen davranmalarına ve zamanla dinî eğitime karşı mesafe koymalarına neden olmuştur.

Katılımcı 9, din eğitimi aldığı ortamda sorgulayıcı yaklaştığında dışlandığını ve bu durumun kendisini dine karşı soğuttuğunu şu sözlerle dile getirmiştir: *"Soru sorduğumda ya alay edildi ya da susturuldum. Hemen 'iman zayıflığı' yaftası yapıştırıyorlardı. Sonra hiçbir şey sormamaya başladım."*

Bu deneyimler, dinî eğitimin bireyi geliştirmesi gereken bir süreç olması gerekirken, sosyal dışlanma ve stigmatizasyon[393] yoluyla bireyde baskı ve yabancılaşma hissi oluşturabildiğini göstermektedir. Özellikle farklı düşüncelerin bastırıldığı ve bireyin sosyal anlamda kabul görmediği bir ortamda verilen din eğitimi, bireyin hem kendine hem de dinî değerlere karşı yabancılaşmasına yol açabilmektedir.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji, bireyin inanç sistemlerini oluştururken sosyal çevreden aldığı geri bildirimlerin belirleyici olduğunu vurgular.[394] Katılımcıların sosyal baskı ve dışlanma nedeniyle soru sormaktan kaçınmaları, onların dinî eğitimi içselleştirmekte zorlanmalarına ve zamanla bu sistemle olan bağlarını sorgulamalarına neden olmuştur.

Psikanalitik teori ise, çocukluk ve ergenlik döneminde yaşanan dışlanma, eleştirilme ve etiketlenme gibi olumsuz sosyal deneyimlerin bilinçdışına yerleşerek bireyin gelecekteki tutum ve davranışlarını etkileyebileceğini savunur.[395] Katılımcıların, kendilerini ifade edemedikleri ve farklılıklarının tehdit olarak algılandığı ortamlarda aldıkları din eğitiminin, içsel çatışmalara ve inançtan uzaklaşmaya zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, dinî eğitimin bireyi dışlamayan, farklılıkları tehdit olarak değil gelişim fırsatı olarak gören, psikolojik güvenliğin sağlandığı bir ortamda verilmesinin önemi bir kez daha

---

[393] Stigma, bireyin toplum içinde belirli bir özellik, inanç veya davranış nedeniyle damgalanması ve dışlanması anlamına gelir. Sosyal psikolojide, bireylerin toplumun genel normlarından farklılaştıklarında olumsuz etiketlenmeleri ve bu nedenle ayrımcılığa uğramaları olarak tanımlanır. Dinî eğitim bağlamında stigma, farklı düşüncelerin ifade edilmesi sonucunda bireyin eleştirilmesi, dışlanması veya olumsuz bir kimlikle anılması durumunu ifade etmektedir. Goffman, *Stigma*, 28-45.

[394] Fernald, *Psychology*, 18; Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 12.

[395] Ayten, *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, 70-74; Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 85.

ortaya çıkmaktadır. Dinî eğitimde açıklık, anlayış ve hoşgörü temel alınmadığında, bireyin dinle kurduğu bağ zayıflamakta ve bu durum kalıcı uzaklaşmalara neden olabilmektedir.

Bu bulgular, literatürde sosyal baskı ve stigmanın dinî bağlılık üzerindeki etkilerine dair yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Smith ve Denton, din eğitimi sürecinde bireylerin farklı düşünceler dile getirdiğinde dışlanma veya damgalanma deneyimi yaşadıklarında, dinî pratiklerden uzaklaşma eğilimi gösterebildiklerini ortaya koymuştur.[396] Hunsberger ve Brown ise, bireylerin inançlarını özgürce sorgulayamadıkları ortamlarda, dinî oteritelere ve ritüellere karşı olumsuz tutumlar geliştirdiğini belirtmektedir.[397] Katılımcı 9'un açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Sorgulama ve farklı düşünceler karşısında maruz kalınan sosyal baskı, bireylerin dinî eğitimle sağlıklı bir bağ kurmasını zorlaştırmış ve zamanla dine olan mesafelerini artırmıştır.

3.6.2.2. Olumlu Deneyimler

Katılımcıların aile dışı din eğitimi deneyimlerine ilişkin ifadelerinde, bazı olumlu temaların da dikkat çekici bir biçimde öne çıktığı görülmektedir. Bu deneyimlerin olumlu olarak değerlendirilmesinde en sık belirtilen unsurlar; "*dinî bilgi edinimi"*, **"***manevî destek görme", "rehberlik alma", "sosyal bağların güçlenmesi"* ve **"***sorumluluk kazanımı"* gibi konular olmuştur.

[396] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 142-148.

[397] Hunsberger - Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", 246-249.

Özellikle cami, okul veya yaz Kur'an kursu gibi kurumlarda verilen yapılandırılmış din eğitimi süreci, bazı bireylerin dinî inançlarını daha derinlikli bir şekilde anlamalarına katkı sağlamıştır.

Katılımcıların aile dışı din eğitimi deneyimlerine ilişkin ifadeleri analiz edilerek oluşturulan temalar, aşağıdaki grafikte oransal olarak sunulmuştur; bu temalar, takip eden alt başlıklarda katılımcı söylemleriyle birlikte detaylı biçimde ele alınmıştır.

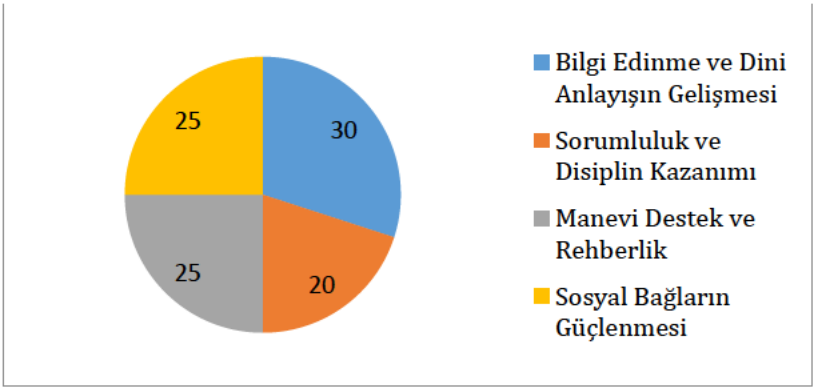

Grafik 3.9. Aile dışı olumlu din eğitimi deneyimlerinde ortaya çıkan temalar

3.6.2.2.1. Bilgi edinme ve dinî anlayışın gelişmesi

Bazı katılımcılar, aile dışında aldıkları din eğitiminin, dinî bilgi düzeylerini artırmakla kalmayıp aynı zamanda dinî öğretileri daha bilinçli bir şekilde anlamalarına yardımcı olduğunu ifade etmiştir. Bu deneyim, bireylerin ibadetlerini yalnızca şekilsel bir sorumluluk olarak değil, bilinçli bir tercih ve içselleştirilmiş bir değer olarak görmelerine zemin hazırlamıştır.

Katılımcı 8, camide katıldığı dersler sayesinde Kur'an-ı Kerim'in içeriğini ve mesajlarını daha iyi kavradığını belirtmiş ve şu ifadeyi kullanmıştır: *"Kur'an'daki ayetleri sadece okumuyorduk, anlamları üzerine de konuşuyorduk. Bu, benim dine olan ilgimi artırdı."*

Benzer şekilde Katılımcı 11, bir yaz Kur'an kursunda aldığı eğitimin kendisine ibadetlerde derinlik kazandırdığını ifade etmiştir: *"Kursa gitmeden önce sadece yüzünden okuyordum ama orada ne okuduğumu anlamaya başladım. İbadetlerim daha anlamlı hale geldi."*

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji, bireyin inanç sistemlerini oluştururken bilgiyi nasıl anlamlandırdığına ve yorumladığına odaklanır.[398] Katılımcıların da ifade ettiği üzere, anlamlı ve açıklayıcı bir din

[398] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 3-5.

eğitimi, bireylerin sadece bilgi edinmesini değil, aynı zamanda inancını içselleştirmesini ve ritüelleri daha bilinçli bir şekilde uygulamasını sağlayabilmektedir.

Bu tür olumlu deneyimler, bireyin dinle kurduğu bağın güçlenmesini ve inancını bilgi temelli bir farkındalıkla sürdürmesini destekleyici bir unsur olarak değerlendirilebilir. Dinî eğitimin bilgiyle bütünleşmiş şekilde verilmesi, bireyin hem zihinsel hem de manevî gelişimini destekleyerek, dinden uzaklaşma eğilimlerinin önüne geçebilecek bir koruyucu faktör hâline gelebilir.

Bu bulgular, literatürde dinî bilgi düzeyinin artmasının bireyin dinî bağlılık ve anlam arayışındaki olumlu etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Hood, Hill ve Spilka, bireyin dinî metinlere dair bilgi düzeyinin artmasının, bu metinlerin içeriğini anlamlandırmayı kolaylaştırdığını ve dinî ritüellere karşı daha olumlu bir tutum geliştirilmesine katkı sağladığını belirtmişlerdir.[399] Paloutzian ve Park, din eğitiminin bireyin dinî kimliğini daha bilinçli ve anlamlı bir şekilde inşa etmesine yardımcı olduğunu ve bu tür bir yaklaşımın dinî pratiklerin sürekliliğini desteklediğini vurgulamıştır.[400] Katılımcı 8 ve Katılımcı 11'in ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Bilgiyle desteklenen bir din eğitimi, bireyin inançlarını daha derin bir şekilde anlamasına, ritüelleri anlamlandırmasına ve dinî kimliğini daha bilinçli bir şekilde içselleştirmesine olanak tanımaktadır.

3.6.2.2.2. Manevî destek ve rehberlik

Bazı katılımcılar, aile dışında aldıkları din eğitiminin yalnızca bilgi kazandırmakla kalmayıp, aynı zamanda zor dönemlerde psikolojik bir destek ve yönlendirici bir rehberlik sunduğunu ifade etmiştir. Özellikle çocukluk veya ergenlik dönemlerinde yaşanan duygusal zorluklar sırasında, dinî eğitim yoluyla edindikleri inanç temelli bakış açısının kendilerini rahatlattığını ve duygusal bir denge sağladığını belirtmişlerdir.

Katılımcı 14, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Okulda din derslerini ciddiye alırdım çünkü o derslerde duyduğum şeyler bazen hayatımı kolaylaştırırdı. Zorlandığımda, orada öğrendiklerimi hatırlamak bana iyi gelirdi."*

Bu tür deneyimler, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. İşlevselci kuram, dinin bireyler için anlam üretme, yön gösterme ve psikolojik rahatlama gibi işlevlere sahip olduğunu vurgular.[401] Katılımcıların ifadeleri, dinî eğitimin sadece inanç

---

[399] Ralph W. Hood Jr vd., *The Psychology of Religion, Fourth Edition: An Empirical Approach* (New York, NY: The Guilford Press, 2009), 324-329.

[400] Paloutzian - Park, "Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion", 10-14.

[401] Roediger, *Psychology*, 113.

aktarımı değil, aynı zamanda bireyin zor zamanlarında tutunabileceği bir manevî dayanak sunduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda, aile dışında sunulan dinî eğitimin, bireyin hayatındaki stresle başa çıkmasına yardımcı olan anlamlı ve destekleyici bir unsur olabileceği anlaşılmaktadır. Rehberlik edici ve duygusal ihtiyaçlara duyarlı bir din eğitimi, bireyin dinle kurduğu ilişkiyi olumlu yönde şekillendirebilir.

Bu bulgular, literatürde dinî eğitimin bireyin duygusal dengesine ve zorluklarla başa çıkma kapasitesine katkıda bulunduğunu ortaya koyan çalışmalarla uyum göstermektedir**.** Ellison ve Levin, dinin bireylerin stresle başa çıkma becerilerini geliştirdiğini ve zorlayıcı yaşam koşullarında psikolojik rahatlama sağlayabileceğini vurgulamışlardır.[402] Pargament**,** dinî eğitimin bireylerin yaşamlarındaki anlam arayışına katkıda bulunarak duygusal sıkıntılara karşı bir tampon görevi görebileceğini ifade etmiştir.[403] Katılımcı 14'ün açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Aile dışında sunulan dinî eğitim, bireylere sadece bilgi kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda zor zamanlarında anlamlı bir rehberlik ve psikolojik destek sağlamıştır. Bu tür bir dinî eğitim, bireyin ruhsal sağlığını destekleyen ve duygusal olarak dengeleyici bir unsur olarak değerlendirilebilir.

3.6.2.2.3. Sosyal bağların güçlenmesi

Aile dışında din eğitimi alan katılımcıların önemli bir bölümü, bu süreçte kurdukları sosyal bağların, kendilerinde aidiyet hissi oluşturduğunu ve toplumsal ilişkilerini güçlendirdiğini ifade etmiştir. Özellikle cami, Kur'an kursları veya okulda verilen din eğitimi gibi ortamlarda edinilen arkadaşlıkların, ortak değerler etrafında güçlü bir toplumsal bağ oluşturduğu gözlenmiştir. Bu bağlar, bireylerin dinî pratiklerle ilişkilerini olumlu biçimde şekillendirmiştir.

Katılımcı 7, kendi deneyimini şu şekilde anlatmıştır: *"Yaz Kur'an kursunda tanıştığım arkadaşlarımla çok yakınlaştık. O arkadaşlıklar sayesinde kendimi bir topluluğa ait hissettim. Bu ilişkiler hayatımda hep özel bir yere sahip oldu."*

Katılımcının bu ifadesi, din eğitiminin sosyal yönünün bireyin kişisel gelişimi ve sosyal aidiyet ihtiyacı üzerindeki olumlu etkisini vurgulamaktadır. Bu durum, özellikle *İşlevselcilik ve dinden uzaklaşma teorisi*yle örtüşmektedir. İşlevselci perspektif, dinin bireyler arasında güçlü sosyal bağlar kurarak toplumsal uyumu ve dayanışmayı arttırdığına dikkat çeker.[404] Bu bağlamda, aile dışında sunulan din eğitimi ortamlarının bireylerin sosyal çevreleriyle ilişkilerini

[402] C. G. Ellison - J. S. Levin, "The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions", *Health Education & Behavior: The Official Publication of the Society for Public Health Education* 25/6 (1998), 705-709.

[403] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 131-137.

[404] Roediger, *Psychology*, 7.

kuvvetlendirdiği, bireyleri ortak değerler etrafında bir araya getirerek anlamlı sosyal bağlar inşa ettiği anlaşılmaktadır.

Bu bulgular, literatürde din eğitimi ortamlarında sosyal bağların güçlenmesine ilişkin yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Smith ve Denton**,** gençlerin dinî ortamlarda kurduğu arkadaşlıkların ve topluluk bağlarının, dinî bağlılıklarını güçlendiren önemli bir faktör olduğunu belirtmişlerdir.[405] Ellison ve George ise, dinî topluluklarda kurulan sosyal ilişkilerin, bireylerin dinî kimliklerini olumlu bir şekilde geliştirdiğini ve bu bağların bireylerin hem manevi hem de sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olduğunu vurgulamıştır.[406] Katılımcı 7'nin açıklamaları, bu literatürdeki bulgularla uyumlu görünmektedir. Yaz Kur'an kurslarında tanışılan arkadaşlıklar ve topluluk bağları, bireylerde aidiyet hissini artırmış, dinî pratiklere daha olumlu bir anlam katmıştır.

Bu sonuçlar, dinî eğitim süreçlerinde sosyal bağların önemini vurgulamakta ve eğitim ortamının bireylerin dinî kimlik gelişiminde oynadığı kritik rolü ortaya koymaktadır.

3.6.2.2.4. Sorumluluk ve disiplin kazanımı

Katılımcıların aile dışı din eğitimi deneyimleri arasında, din eğitiminin bireylerde sorumluluk duygusu ve disiplin geliştirdiğine dair ifadeler dikkat çekmektedir. Özellikle yaz Kur'an kursları gibi düzenli bir program çerçevesinde gerçekleşen eğitimlerde, bireylerin zaman yönetimi, görev bilinci ve ibadet alışkanlıkları kazandığı görülmektedir. Bu deneyimler, yalnızca dinî alanda değil, bireyin genel yaşam düzeni üzerinde de olumlu etkiler bırakmıştır.

Katılımcı 3, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *"Yaz Kur'an kursunda düzenli ibadet etmeyi öğrendim. Bu alışkanlıklar sadece dinî açıdan değil, genel olarak hayatıma da disiplin kattı. Sabah namaz için erken kalkmak, belli bir düzende hareket etmek bana fayda sağladı."*

Katılımcının bu ifadesi, din eğitiminin yalnızca bilgi aktaran bir süreç olmanın ötesinde, bireyin davranışlarını ve yaşam alışkanlıklarını biçimlendiren bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, camilerde düzenlenen yaz Kur'an kursları gibi ortamlarda verilen eğitimlerin, katılımcılar tarafından genellikle olumlu ve keyifli anılarla hatırlandığı anlaşılmaktadır. Din eğitimi bu ortamlarda baskı ve korku yerine, öğrenmeyi teşvik eden, güvenli ve sıcak bir çerçevede sunulmuştur. Örneğin Katılımcı 3, kurs sürecinde kuzenleriyle eğlenceli zaman geçirdiğini ve bu ortamın kendisinde güzel bir anı olarak kaldığını ifade etmiştir.

Öte yandan, bazı katılımcıların tarikat veya cemaat yurtlarında aldıkları din eğitimi ise daha karmaşık deneyimlere sahne olmuştur. Aynı katılımcı, bu tür yurtlarda kaldığı dönemde zaman

---

[405] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 155-160.

[406] Christopher G. Ellison - Linda K. George, "Religious Involvement, Social Ties, and Social Support in a Southeastern Community", *Journal for the Scientific Study of Religion* 33/1 (1994), 52-55.

zaman baskıcı tutumlarla karşılaştığını, cehennem gibi korkutucu temaların işlendiğini ve bu yaklaşımların kendisinde olumsuz duygular uyandırdığını belirtmiştir.

> Tarikat yurdunda kaldığım dönemde bize verilen din eğitimi bazen çok ağır geliyordu. Sürekli cehennem, azap gibi korkutucu konular anlatılırdı. Bazı hocalar çok baskıcıydı; ne yapsak günah, ne söylesek sorgulanırdı. Bir noktadan sonra içimde hem korku hem de uzaklaşma duygusu oluştu. Din bana huzur değil, baskı gibi gelmeye başlamıştı. (K5)

Bu durum, din eğitiminin verildiği kurumun yapısı, kullanılan yöntem ve dilin, bireyin dinle kurduğu ilişkiyi doğrudan etkileyebildiğini göstermektedir.

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. İşlevselci teoriye göre, din yalnızca inanç sistemlerini aktarmakla kalmaz, aynı zamanda bireyin davranışlarını yönlendiren, sorumluluk ve disiplin kazandıran toplumsal bir kurum işlevi de görür.[407] Katılımcıların, yaz Kur'an kursları gibi ortamlarda kazandıkları düzenli ibadet alışkanlıkları ve sorumluluk duygusu, bu teorik çerçeveyi destekler niteliktedir.

Bu bulgular, literatürde düzenli din eğitiminin bireylerde sorumluluk ve disiplin geliştirmeye olan katkısıyla ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Hood, Hill ve Spilka, dinî pratiklerin bireylerin gündelik yaşamında düzen ve yapı sağladığını, bunun da bireylerde zaman yönetimi, görev bilinci ve kişisel disiplin oluşturduğunu belirtmişlerdir.[408] Pargament, anlamlı ve düzenli dinî pratiklerin bireylerin manevi dayanıklılığını artırırken, aynı zamanda yaşam tarzlarına olumlu bir düzen kattığını vurgulamıştır.[409] Katılımcı 3'ün yaz Kur'an kurslarında kazandığı disiplin ve sorumluluk duygusu, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Yaz Kur'an kurslarının düzenli ibadet alışkanlıkları kazandırması, bireylerin yalnızca dinî alanda değil, genel yaşam düzenlerinde de olumlu etkiler yaratmış ve bu süreçte olumlu sosyal bağlar geliştirilmesine de katkı sağlamıştır

Aile içi ve aile dışı din eğitimi deneyimlerine genel olarak bakıldığında bu tür bir eğitimin bireylerin dinî kimlik gelişimi üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. Aile ortamında sevgi ve hoşgörü çerçevesinde verilen din eğitimi, bireyin dine karşı olumlu bir tutum geliştirmesini kolaylaştırırken, baskıcı ve yargılayıcı yaklaşımlar ise ters yönde etki yapmaktadır. Benzer biçimde, cami ve okul gibi kurumlarda verilen din eğitimi genellikle olumlu hatıralarla anılırken, tarikat ve cemaat yurtlarındaki bazı deneyimler dinî kimlik açısından daha olumsuz izler bırakmıştır.

Bu bulgular, din eğitiminin yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı kalmaması, aynı zamanda bireyin psiko-sosyal ve duygusal ihtiyaçlarını da gözeten, anlamlı ve destekleyici bir çerçevede

---

[407] Shook, "Dewey'in Pedagojik İnançlarının Felsefi Bağlamı", 113.

[408] Ralph W. Hood Jr vd., *The Psychology of Religion, Fourth Edition*, 341-345.

[409] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 225-230.

sunulması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sevgiye, anlayışa ve bireysel farklılıklara dayalı bir eğitim yaklaşımı, bireyin dinle kurduğu bağın sağlıklı ve kalıcı olmasına katkı sağlayacaktır.

3.7. Ergenlik Döneminde Dinî Deneyimler ve Figürler

Ergenlik dönemi, bireyin kimlik ve inançlarını şekillendirdiği, hayatı ve çevresindeki olayları anlamlandırma sürecinin yoğunlaştığı dönemlerdir.[410] Bu süreçte, dinî inançlar ve pratikler, ergenlerin ve gençlerin kimlik gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle dinî figürlerin etkisi, dinî topluluklarda yaşanan deneyimler ve bu dönemlerde dinî pratiklere bağlılık, bireyin dinî kimliğinde ve manevî gelişiminde oldukça etkilidir.

Katılımcılarla yapılan görüşmeler, ergenlik ve gençlik döneminde yaşanan dinî deneyimlerin, aile ve çevre etkileriyle şekillendiğini ve bu dönemde belirli figürlerin veya toplulukların bireyin inancına katkı sağladığını ya da zorluklara sebep olduğunu göstermektedir.

Ergenlikte dinî pratiklere karşı duyulan bağlılık veya karşılaşılan baskılar, bireyin manevîyatının güçlenmesinde ya da zayıflamasında kritik bir rol oynamaktadır.[411] Bu süreçte özellikle aileden ve çevreden gelen dinî yönlendirmeler, bireyin dinî pratikleri benimsemesini ya da onlara karşı direnç göstermesini belirleyen temel etkenlerden biridir.[412] Ayrıca, dinî figürlerin etkisi, gençlerin inançlarını şekillendirmeleri ve bu inançlara uygun bir yaşam tarzı geliştirmeleri noktasında önemli rol oynar.[413]

3.7.1. Dinî tecrübeler ve olağanüstü deneyimlerin psiko-sosyal etkileri

Dinî tecrübe, genellikle olağanüstü ve tabiatüstü bir hal olarak tanımlanır. Bu tür deneyimler, olayların doğal sebeplerle açıklanmasının zor veya imkânsız olduğu durumlarda meydana

[410] Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 263.

[411] Asude Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (2022), 58.

[412] Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", 59.

[413] Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 263.

gelir. Tecrübeyi yaşayan kişi için bu durum, ancak bir dinî kaynağa başvurulduğunda anlamlı bir şekilde açıklanabilir.[414]

R. Swinburne'e göre, dinî tecrübe, Tanrı'nın yarattıklarıyla, özellikle de O'nu tanıyan ve bilen insanlarla iletişime geçme çabasının bir yansımasıdır. Bu deneyimler, süjenin Tanrı'yı tecrübe ettiğini düşündüğü ve Tanrı'yla bir bağ kurduğunu hissettiği anlar olarak değerlendirilebilir.[415]

Mülakat yapılan 20 katılımcının yanıtları, dinî tecrübelerin bireyler üzerindeki etkilerini anlamak açısından değerlendirildiğinde, dinî deneyimlerin bireylerin manevî bağlarını güçlendirdiği ya da inançlarını sorgulamalarına yol açtığı görülmektedir. Katılımcıların önemli bir kısmı, duaların kabul edilmesi, ruhânî duyumlar, olağanüstü hisler ve rüyalar gibi deneyimlere atıfta bulunurken, bazıları dinî topluluklar ve çevrelerle olan etkileşimlerinin etkilerini aktarmıştır. Bazı katılımcılar ise bu tür bir deneyim yaşamadığını belirtmiştir.

Tablo 3.19. Katılımcıların dinî tecrübe türlerine göre dağılımı

Tema	Katılımcı Sayısı	Yüzde %
Duaların Kabul Edilmesi ve Manevî Yardım	7	35%
Ruhânî Duyumlar ve Olağanüstü Deneyimler	4	20%
Dinî deneyim Yaşamama	9	45%

3.7.1.1. Duaların Kabul Edilmesi ve Manevî Yardım Arayışı

Bazı katılımcılar, özellikle zorlayıcı hayat olaylarıyla karşılaştıkları dönemlerde dua ettiklerini ve bu duaların ardından olumlu gelişmeler yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılar 1, 3, 9, 10, 11, 13 ve 14 gibi birçok birey, dua etmeyi bir çıkış yolu olarak görmüş ve yaşadıkları olumlu gelişmeleri manevî bir yardımın işareti olarak değerlendirmiştir. Bu deneyimler, katılımcıların o dönemde dinî inançlarını güçlendirmelerine katkı sağlamış; dua aracılığıyla yaşadıkları rahatlama hissi, onlara kısa süreli bir manevî bağlılık kazandırmıştır.

Örneğin, Katılımcı 3 bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *"Bir keresinde çok çaresiz hissettiğimde dua ettim ve tam o anda bir çözüm buldum. Bu benim için unutulmazdı."*

Bu tür deneyimler, bireylerin dinle olan ilişkilerini geçici olarak da olsa güçlendirmiştir. Ancak birçok katılımcı, bu bağlılığın stresli süreçlerin geçmesiyle birlikte zayıfladığını da dile

[414] Hakan Hemşinli, "Dinî Tecrübenin Nesnelliği Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010), 122-123.

[415] Richard Swinburne, *Tanrı Var mı*, çev. Mürteza Özeren (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 116.

getirmiştir. Bu durum, dua tecrübesinin birey üzerindeki etkisinin kalıcı olabilmesi için yalnızca duygusal değil, bilişsel olarak da içselleştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji, bireyin yaşadığı deneyimi nasıl anlamlandırdığını ve bu deneyimi dinî inançlarıyla nasıl bütünleştirdiğini önemser.[416] Dua sonucunda yaşanan olumlu bir gelişme, birey tarafından Tanrı'nın müdahalesi olarak yorumlanabilir ve inançları pekiştirebilir. Ancak bu deneyim, bilişsel düzeyde yeterince anlamlandırılamaz veya başka nedenlerle açıklanabilir görülürse, zamanla etkisini yitirebilir. Bu durum, dua gibi dinî tecrübelerin birey üzerindeki etkisinin, onların zihinsel süreçleri ve anlamlandırma biçimleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan elde edilen bulgular, literatürde dua deneyiminin bireylerin manevi dayanıklılığı ve dinî bağlılığı üzerindeki geçici etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Pargament, dua etmenin stresli yaşam olaylarında bireylere psikolojik rahatlama sağladığını, ancak bu etkinin genellikle kısa süreli olduğunu vurgulamıştır.[417] Ellison ve George, bireylerin kriz durumlarında dua etmeye yöneldiklerini, olumlu sonuçlar elde ettiklerinde dua etme eğilimlerinin arttığını, ancak bu deneyimin kalıcı bir dinî bağlılık yaratabilmesi için bireyin zihinsel olarak bu yaşantıyı inanç sistemine entegre edebilmesinin gerektiğini belirtmiştir.[418] Katılımcı 3'ün yaşadığı gibi, duanın sonuç verdiği bir deneyim, bilişsel düzeyde Tanrı'nın müdahalesi olarak yorumlandığında, bireyin dinî inançlarını pekiştirebilir. Ancak bu deneyim, başka nedenlerle açıklanabilir görülürse veya anlamlandırılamazsa, zamanla etkisini kaybedebilir. Bu bulgular, dua gibi dinî deneyimlerin bireyin zihinsel süreçleri ve anlamlandırma biçimleriyle doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

3.7.1.2. Ruhânî Duyumlar ve Olağanüstü Deneyimler

Bazı katılımcılar, ergenlik dönemlerinde olağanüstü hisler, rüyalar ya da ruhânî algılar yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılar 4, 6, 16 ve 19, bu tür deneyimlerin kendileri üzerinde güçlü bir duygusal etki bıraktığını ancak bu etkilerin uzun vadede dinle olan bağlarını sürdürmede yeterli olmadığını belirtmişlerdir.

Örneğin, Katılımcı 19 deneyimini şu şekilde aktarmıştır: *"Namaz kılarken bir anda başka bir yere ışınlandım ve bu durum beni çok etkiledi."* Benzer şekilde, Katılımcı 16 şu ifadeyi kullanmıştır: *"Rüyamda Hz. Muhammed'i gördüm ve bu beni oldukça etkilemişti."*

Bu tür ruhânî deneyimler, bireyde derin bir manevî etki uyandırmakla birlikte, bu etkinin zamanla azaldığı ve kalıcı bir dinî bağlılığa dönüşmediği gözlemlenmiştir. Deneyimlerin bu

---

[416] Fernald, *Psychology*, 19.

[417] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 176-182.

[418] Ellison - George, "Religious Involvement, Social Ties, and Social Support in a Southeastern Community", 56-59.

geçiciliği, dinî tecrübelerin bireyin inanç dünyası üzerindeki etkisinin yalnızca anlık duygusal yoğunluklarla sınırlı kalabildiğini göstermektedir.

Bu bulgular, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik teori, bireyin dinî tecrübelerinde bilinçdışı süreçlerin belirleyici rol oynadığını; rüyalar, olağanüstü hisler ve benzeri deneyimlerin bireyin bastırılmış duyguları, korkuları ya da arzularıyla ilişkili olabileceğini savunur.[419] Katılımcıların bu tür deneyimleri, içsel ihtiyaç ve beklentilerin bir dışavurumu olarak değerlendirilebilir. Ancak bu tarz deneyimlerin, dinî aidiyetin sürekliliğini sağlamada yetersiz kalması, bireyin manevî gelişiminin yalnızca duygusal tepkilerle değil, daha kapsamlı ve süreklilik arz eden süreçlerle inşa edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bilişsel psikoloji perspektifinden bakıldığında ise, bu olağanüstü deneyimlerin birey tarafından nasıl anlamlandırıldığı, dinî kimlikle nasıl bütünleştirildiği belirleyici bir faktördür. Başlangıçta manevî bir uyanışa neden olan bu deneyimler, tekrar edilememesi ya da birey tarafından daha sonra rasyonel açıklamalara yönlendirilmesi gibi nedenlerle etkisini yitirebilir. [420] Bu durum, dinî tecrübelerin birey üzerindeki etkisinin, bireyin bilişsel yapısı ve anlamlandırma biçimleriyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, literatürde dinî tecrübelerin bireylerin dinî bağlılığı üzerindeki geçici etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Hood, Hill ve Spilka, olağanüstü ruhani deneyimlerin bireyler üzerinde yoğun bir duygusal etki bırakabildiğini, ancak bu etkinin genellikle kısa süreli olduğunu vurgulamışlardır.[421] Pargament, bireylerin dinî deneyimlerden elde ettikleri duygusal tatminin, uzun vadeli bir dinî bağlılık için yeterli olmayabileceğini ve bu tür deneyimlerin kalıcı bir etki bırakabilmesi için bireyin anlamlandırma ve içselleştirme süreçlerinin önem taşıdığını belirtmiştir.[422] Katılımcı 16 ve Katılımcı 19'un ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Olağanüstü bir ruhani deneyim, bireyin dinî inançlarını güçlendirebilir; ancak bu güçlenmenin sürdürülebilir olması, deneyimin rasyonel olarak açıklanması ya da tekrar edilmesi durumunda etkisini yitirebilir. Bu da dinî tecrübelerin birey üzerindeki etkisinin, onların anlamlandırma biçimleri ve bilişsel süreçleriyle doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.

3.7.1.3. Dinî Deneyim Yaşamama

Katılımcılardan 2, 5, 7, 8, 10, 12, 15, 17 ve 20, ergenlik döneminde belirgin bir dinî tecrübe yaşamadıklarını ifade etmiştir. Bu katılımcılar, herhangi bir olağanüstü deneyim, ruhânî

---

[419] Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 45-50.

[420] Fernald, *Psychology*, 21.

[421] Ralph W. Hood Jr vd., *The Psychology of Religion, Fourth Edition*, 296-300.

[422] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 131-137.

duyum ya da dua ile ilişkilendirdikleri anlamlı bir yaşantıdan söz etmemiştir. Örneğin Katılımcı 12 bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: **"***Çok hatırlamıyorum açıkçası. Yok diyebilirim."*

Bu tür ifadeler, ilgili dönemde dinî bir tecrübenin yaşanmamış olmasının, bireyin dinî aidiyet duygusunu yeterince derinleştiremediğine işaret etmektedir. Bu durum, bireyin dinle olan bağının daha çok biçimsel düzeyde kaldığını ve dinî kimliğin içselleştirilmesinde sınırlı bir gelişim gösterdiğini düşündürmektedir.

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. İşlevselci yaklaşım, dinin birey için anlam üretme, aidiyet kazandırma ve sosyal bağlılık sağlama gibi önemli işlevleri olduğunu savunur.[423] Dinî deneyimin yokluğu, bu işlevlerin birey açısından yeterince karşılanmadığını ve dolayısıyla dinî aidiyetin zayıf kaldığını göstermektedir. Dinî tecrübe ile desteklenmeyen bir inanç yapısı, bireyin dinle olan ilişkisini yüzeysel kılabilir.

Bilişsel psikoloji açısından değerlendirildiğinde ise, bireyin dinî bir deneyim yaşamamış olması, dinî inançlarla güçlü bir duygusal ya da zihinsel bağ kuramadığını ve dinî bilgileri derinlemesine anlamlandırmakta zorlandığını gösterir. Dinî tecrübeler, inancın duygusal boyutunu pekiştiren ve bireyin dinî sistemle daha bütüncül bir ilişki kurmasını sağlayan deneyimlerdir.[424] Bu deneyimlerin eksikliği, bireyin dinî kimliğini daha az içselleştirmesine ve zamanla dinî pratiklere karşı mesafeli bir tutum geliştirmesine neden olabilir.

Bu bulgular, literatürde dinî deneyimlerin yokluğunun dinî bağlılık üzerindeki etkileriyle ilgili yapılan araştırmalarla uyum göstermektedir. Granqvist ve Kirkpatrick, dinî deneyimlerin bireylerde dinî bağlılığı pekiştirdiğini, bu tür deneyimlerin eksikliğinin ise bireylerin dinî kimliklerini tam olarak içselleştirememesine yol açabileceğini belirtmiştir.[425] Pargament, bireylerin yaşadıkları dinî deneyimlerin inançlarını duygusal ve zihinsel düzeyde güçlendirdiğini, bu tür bir destekten yoksun olan bireylerin ise dinî ritüellere karşı daha az bağlılık gösterebileceğini ifade etmiştir.[426] Katılımcı 12 ve diğerlerinin dinî deneyim yaşamadıklarına dair ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Bu tür bir deneyim

---

[423] Roediger, *Psychology*, 13.

[424] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 5; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 208.

[425] Granqvist - Kirkpatrick, "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis", 232-236.

[426] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 145-150.

eksikliği, bireyin dinî inançlarını daha yüzeysel düzeyde tutmakta ve dinî kimliğini anlamlandırma sürecini sınırlamaktadır.

3.7.1.4. Manevî Bağların Geçiciliği

Katılımcıların önemli bir kısmı, ergenlik veya gençlik döneminde yaşadıkları dinî tecrübelerin kendilerine yoğun bir *manevî tatmin* sağladığını ancak bu bağların çoğunlukla *geçici* nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, bireylerin özellikle stresli veya zorlayıcı yaşam dönemlerinde dine yönelmeleri, ancak bu süreçlerin sona ermesiyle birlikte dinî pratiklerden uzaklaşmalarıyla açıklanabilir.

Örneğin Katılımcı 9 bu geçiciliği şu sözlerle ifade etmiştir: *"Üniversitede hazırlık dönemindeydim ve ders yükü beni çok yıpratıyordu. O süreçte dua ederek rahatladım, hatta kendimi Allah'a çok yakın hissediyordum. Ancak bu stresli süreç bitince o büyük manevî hisler de kayboldu."*

Benzer şekilde Katılımcı 10 da dinî pratiklerin yalnızca belirli dönemlerde anlamlı geldiğini belirtmiştir: *"Zor zamanlarımda ibadetlerime sığınırdım ama içimden gelerek değil. Bu süreçte dinî pratiklerin bana faydası olduğunu düşündüm, ama stres geçtiğinde bu istek de kayboldu."*

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. İşlevselci yaklaşım, dinin bireyler için psikolojik destek sağlayan bir araç olarak işlev gördüğünü savunur.[427] Katılımcıların zor zamanlarında dua ve ibadet aracılığıyla *manevî rahatlama* yaşadıkları, ancak bu duyguların kalıcı olmadığı görülmüştür. Bu durum, dinî pratiklerin kısa vadede psikolojik rahatlama sağlasa da, uzun vadeli bir bağlılık oluşturmak için *tek başına yeterli olmadığını* göstermektedir.

Bilişsel psikoloji açısından değerlendirildiğinde, bireylerin dinî pratiklere yönelmeleri çoğu zaman stres, belirsizlik ve çaresizlikle başa çıkma stratejisi olarak ortaya çıkmaktadır.[428] Ancak bu süreçte *bilişsel olarak içselleştirilmemiş,* yani zihinsel düzlemde anlamlandırılmamış dinî pratikler, stres faktörü ortadan kalktığında bireyin dinle kurduğu bağın da zayıflamasına yol açmaktadır. Bu da, dinî bağlılığın sürdürülebilir olabilmesi için yalnızca kriz anlarında değil, *günlük yaşamla bütünleşen bir anlam kazanması gerektiğini* ortaya koymaktadır.

Psiko-sosyal açıdan değerlendirildiğinde ise, bu tür dinî tecrübeler bireyler için hem *geçici bir rahatlama aracı*, hem de *inanç ve kimlik sorgulamalarının tetikleyicisi* olarak rol oynamaktadır.[429] Stresli dönemlerde dine yönelen birey, aynı zamanda kimlik arayışı, çevresel baskılar veya otoriteyle yaşanan çatışmalar gibi etkenlerle inancını yeniden değerlendirme

---

[427] Ayten, "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", 457.

[428] Fernald, *Psychology*, 20.

[429] Hemşinli, "Dinî Tecrübenin Nesnelliği Üzerine", 123-127.

sürecine girmektedir.[430] Katılımcıların ifadeleri, *manevî deneyimin, dine bağlı kalmada tek başına yeterli olmadığını*; bireyin inancı içselleştirmesi, özgürce anlamlandırması ve sosyal çevresiyle bu inancı destekleyen bir ilişki kurması gerektiğini göstermektedir.

3.7.2. Dinî pratiklere bağlılık ve aileden veya çevreden gelen baskılar

Ergenlik döneminde dinî pratiklere olan bağlılık ve bu pratiklerin uygulanmasında aileden veya çevreden gelen baskılar, bireyin manevî ve kişisel gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. Katılımcıların ifadelerine göre, ergenlik döneminde dinî pratiklere bağlılık konusunda farklı deneyimler yaşanmış ve bu deneyimler bireyin din algısını şekillendirmede belirleyici olmuştur.

Grafik 3.10, katılımcıların ergenlik döneminde dinî veciberlini yerine getirme oranlarını göstermetkedir.

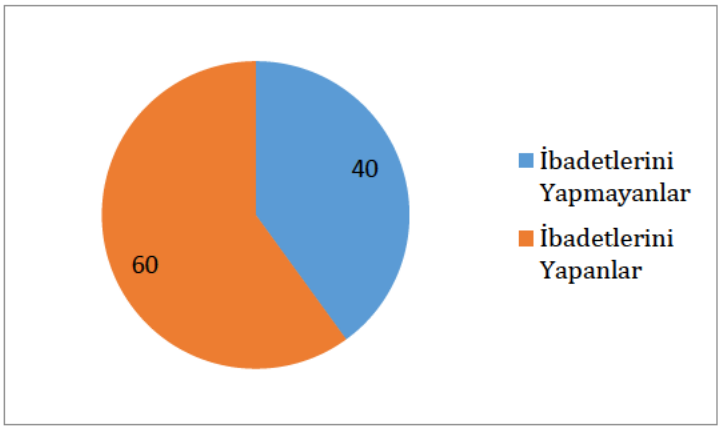

Grafik 3.10. Ergenlik döneminde dinî vecibelerini yerine getirme oranları

Bu grafik, dinden uzaklaşan bireylerin ergenlik dönemlerinde ibadetlerini yerine getirme durumunu oransal olarak göstermektedir. "İbadetlerini Yapanlar" kategorisinde 12 kişi, "İbadetlerini Yapmayanlar" kategorisinde ise 8 kişi bulunmaktadır. Ergenlik döneminde ibadetlerini yerine getirenlerin daha fazla olduğu görülmektedir.

Katılımcıların bir kısmı, ergenlik döneminde dinî pratiklere sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını ve bu süreçte ailelerinin desteğini hissettiklerini belirtmiştir. Bu katılımcılar, aile içinde dinî pratiklerin düzenli olarak yerine getirilmesinin kendileri için bir model teşkil ettiğini ve bu durumun dinî bağlılıklarını güçlendirdiğini ifade etmişlerdir. Bazı katılımcılar ise ergenlik döneminde çevrelerindeki arkadaş gruplarının da dinî pratiklere yönelmelerinde etkili

[430] Faruk Karaca - Faik Aytemiz, "Dinî Tecrübe Üzerine", *Current Perspectives in Social Sciences* 28/2 (2024), 283-285.

olduğunu belirtmiştir. Bu katılımcılar, sosyal çevrenin manevî değerleri desteklemesi ve bu değerleri paylaşan bir arkadaş grubuna sahip olmanın, dinî bağlılıklarını artırdığını vurgulamışlardır.

Ancak, katılımcılar arasında ergenlik döneminde dinî pratiklere bağlılık konusunda baskı hissedenler de bulunmaktadır. Bu katılımcılar, ailelerinden veya çevrelerinden gelen zorlamaların, dinî pratikleri zorunlu bir görev olarak algılamalarına neden olduğunu ve bu durumun zaman zaman bir baskı unsuru haline geldiğini belirtmişlerdir. "Katılımcı 7", ergenlik döneminde ailesinin namaz kılma konusunda sürekli baskı yapmasının, kendisinde bir direnç oluşturduğunu ve bu nedenle dinî pratiklere karşı olumsuz bir tutum geliştirdiğini ifade etmiştir.

Tablo 3.20 dinî pratiklere bağlılık sürecinde olumsuz deneyimler yaşayan katılımcıları göstermektedir.

Tablo 3.20. Dinî pratiklere bağlılık sürecinde yaşanan olumsuz deneyimler

Kategori	Katılımcılar
Zorunluluk ve Baskı Hissi	7, 14, 10, 11, 16, 17
Otoriteyle Çatışma	7, 12, 14, 15, 18, 19
Anlam ve İlişki Kuramama	14, 5, 9, 13, 17
İhtiyaçlara ve Sorulara Cevap Bulamama	7, 8, 10, 15, 18, 20

Ergenlik döneminde dinî pratiklere bağlılık ve bu pratiklerin uygulanmasında aile ve çevreden gelen baskılar, katılımcılar arasında farklı şekillerde tecrübe edilmiştir. Bazı katılımcılar bu baskıları manevî gelişimleri için bir fırsat olarak değerlendirirken, bazıları ise bu baskılar nedeniyle dinî pratiklere karşı olumsuz bir tutum geliştirmiştir.

3.7.2.1. Olumsuz Deneyimler

Katılımcıların ergenlik döneminde dinî pratiklere yönelik zorunluluk, otoriteyle çatışma, anlam ve ilişki kuramama, ihtiyaçlara ve sorulara cevap bulamama gibi durumlarla karşılaştığı tespit edilmiştir. Bu tür deneyimler, bireylerin dinî pratiklere karşı direnç göstermelerine, dinî kimliklerini sorgulamalarına ve zaman zaman dine karşı olumsuz bir tutum geliştirmelerine neden olmuştur. Olumsuz deneyimler, dinî eğitim ve aileden gelen baskılarla bağlantılı olarak,

bireylerin manevî yolculuklarını nasıl şekillendirdiğini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır.

3.7.2.1.1. Zorunluluk ve baskı hissi

Katılımcıların bir kısmı, ergenlik döneminde dinî pratiklerle kurdukları ilişkinin gönüllülük temelinden ziyade zorunluluk hissine dayalı olarak şekillendiğini ifade etmiştir. Dinî ritüellerin, özellikle aile ya da öğretmen figürleri tarafından sıkı denetim altında ve baskıcı bir dille sunulması, bazı bireylerde dine yönelik ilgiyi azaltmış ve içsel bir direnç oluşturmuştur. Katılımcı 7, bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: *"Annem sürekli 'namaz kıl, namaz kıl' diye baskı yapıyordu. Sırf onun için kılıyordum ama içimden gelmiyordu, zamanla da bıraktım zaten."*

Benzer şekilde Katılımcı 14, yaşadığı baskıyı şu şekilde aktarmıştır: *"Ergenlikte hocamız her fırsatta 'namaz farzdır, cehenneme gidersiniz' derdi. Bu tür baskılar beni daha bir dinden soğutuyordu."*

Bu tür ifadeler, bireylerin dinî uygulamalara kendi iradeleriyle değil, dışsal baskılarla yönlendirildiğini ve bu nedenle dinî pratiklerin bir yük ya da görev olarak algılandığını göstermektedir. Ergenlik döneminde bireyin kendi kimliğini keşfetme arayışıyla zorunlu dinî uygulamalar arasında yaşanan çatışma, zamanla bireyde dinî pratiklere karşı bir mesafe oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Bu bulgular, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik teoriye göre, bireyin çocukluk ve ergenlik döneminde maruz kaldığı aşırı kontrol ve baskı, bilinçdışı düzeyde direnç ve kaçınma mekanizmalarının devreye girmesine neden olabilir. [431] Bu bağlamda, katılımcıların zorla yerine getirdikleri ibadetleri zamanla bırakmaları ya da bu pratiklere yönelik olumsuz bir tutum geliştirmeleri, otorite figürleriyle yaşadıkları çatışmanın bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Hümanist psikoloji ise bireyin kendi değerlerini keşfetme ve anlamlandırma sürecini merkeze alır. Dinî pratiklerin içselleştirilebilmesi için bireyin bu süreçte özgür iradeyle hareket edebilmesi gerektiğini savunur.[432] Bu açıdan bakıldığında, katılımcıların bazılarının baskıyı dinî gerçekliği sorgulama fırsatı olarak görmesi, hümanist bakış açısıyla uyumludur. Ancak çoğunlukla bu baskılar, bireylerin içsel motivasyonlarını zayıflatmış ve dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine yol açmıştır.

Bu bulgular, literatürde ergenlik döneminde bireylerin dinî pratiklerle zorunluluk temelinde ilişki kurmasının, dinî bağlılık üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili yapılan çalışmalarla uyum

[431] Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, 21-25.

[432] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 30.

göstermektedir. Granqvist ve Hagekull, aşırı kontrolcü ve baskıcı bir dinî eğitimin bireylerin uzun vadede dinî ritüellere karşı olumsuz bir tutum geliştirmesine yol açabileceğini belirtmiştir.[433] Hunsberger ve Altemeyer, bireylerin özgür irade ve anlam arayışıyla çelişen zorunlu dinî uygulamaların, dinî bağlılığı zayıflattığını ve zamanla bu ritüellerden uzaklaşmalarına neden olduğunu ifade etmiştir.[434] Katılımcı 7 ve Katılımcı 14'ün ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Zorlayıcı bir tutum, bireyde içsel bir direnç yaratarak dinî pratiklerin bir görev ya da yük gibi algılanmasına ve zamanla bırakılmasına yol açmıştır.

Ergenlik döneminde bireylerin dinî pratiklerle olan ilişkilerinin baskıdan uzak, gönüllülük esasına dayalı bir ortamda şekillenmesi gerektiği görülmektedir. Bu, bireyin dinî kimliğini sağlıklı bir şekilde oluşturabilmesi ve inancını sürdürülebilir bir şekilde içselleştirebilmesi açısından önem arz etmektedir.

3.7.2.1.2. Otoriteyle çatışma

Ergenlik dönemi, bireyin kimlik geliştirme sürecinin hızlandığı, otorite figürlerine karşı sorgulayıcı ve eleştirel bir tavrın öne çıktığı bir dönemdir. Bu süreçte özellikle aile bireyleri, öğretmenler veya dinî eğitim veren kişilerle kurulan ilişkiler, bireyin dine yönelik tutumunu doğrudan etkileyebilmektedir. Görüşmelerde, bazı katılımcıların bu dönemde dinî otoritelerle çatışma yaşadıkları ve bu çatışmaların dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine yol açtığı görülmüştür.

Katılımcı 7 bu durumu şu ifadeyle aktarmıştır: *"Liseye geçtiğimde hocamız sürekli emir verir gibi konuşuyordu. 'Namazı kılacaksın', 'orucu tutacaksın' gibi. Ne nedenini açıklıyordu ne de bizim düşüncemizi soruyordu. Bir süre sonra kendimi sorgularken buldum ve soğudum."*

Benzer şekilde Katılımcı 14, otorite figürüyle yaşadığı çatışmayı şu sözlerle ifade etmiştir: *"Evde sürekli annemle tartışırdık. O hep dinle ilgili kuralları hatırlatırdı ama ben artık neden yaptığımı bilmek istiyordum. 'Sorgulama, uygula' mantığı, bende ters etki yaptı."*

Bu bulgular, dinî ritüellerin bireylere baskıcı bir üslupla sunulmasının, dinin özündeki manevî ve anlam arayışından uzaklaşılmasına neden olabileceğini ortaya koymaktadır. Ergen bireylerin, özellikle bu dönemde kendi kararlarını verme ve inançlarını sorgulama ihtiyaçları artarken, karşılaştıkları otoriter tutumlar dinî değerlere yönelik direnç geliştirmelerine neden olabilmektedir.

Bu durum, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ve *Hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik kurama göre, ergenlik döneminde yaşanan otorite çatışmaları bilinçdışı düzeyde bastırma ve direnç mekanizmaları doğurabilir. Bu çatışmalar,

---

[433] Pehr Granqvist, Berit Hagekull, "Religiousness and Perceived Childhood Attachment: On the Question of Compensation or Correspondence", 248-252.

[434] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 147-151.

bireyin ilerleyen dönemlerde dinî kimlikten uzaklaşmasına neden olabilir.[435] Katılımcıların, dinî kuralların aile veya öğretmenleri tarafından dayatılmasına karşı geliştirdikleri olumsuz tutumlar, bu teorik çerçeveyle uyumlu bir şekilde yorumlanabilir.

Hümanist psikoloji ise bireyin özgür iradesine, anlam arayışına ve kendi değerlerini oluşturma sürecine vurgu yapar.[436] Dinî pratiklerin anlamlandırılmadan ve açıklama yapılmadan sunulması, bireyin bu değerlerle sağlıklı bir ilişki kurmasını engelleyebilir. Bu açıdan bakıldığında, katılımcıların dine yönelik geliştirdikleri mesafe, dayatma yoluyla sunulan dinî eğitim anlayışının doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Bu bulgular, literatürde ergenlik döneminde bireylerin otoriteyle çatışmasının dinî bağlılık üzerindeki etkileriyle ilgili yapılan çalışmalarla uyum göstermektedir. Hunsberger ve Brown, otorite figürleriyle yaşanan çatışmaların ergen bireylerde dinî bağlılığı zayıflatabileceğini ve dinî ritüellere karşı mesafeli bir tutum geliştirebileceğini belirtmiştir.[437] Granqvist ve Hagekull, ergenlik döneminde bireylerin otoriter bir dinî eğitime karşı direnç geliştirme eğiliminde olduklarını, özgür iradeleriyle anlamlandırılmamış dinî ritüellerin bu bireylerde inanç zayıflamasına yol açabileceğini ifade etmiştir.[438] Katılımcı 7 ve Katılımcı 14'ün ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Otorite figürleriyle yaşanan çatışmalar, bireylerde dinî ritüellerin bir anlam kaybına uğramasına ve zamanla bu ritüellere karşı mesafeli bir tutum geliştirilmesine neden olmuştur.

Ergenlik döneminde dinî eğitimde baskıcı ve otoriter yaklaşımların yerine, bireyin anlamlandırma ve katılım ihtiyacına duyarlı, açıklayıcı ve destekleyici bir yaklaşımın benimsenmesi, bireyin dinle kurduğu ilişkinin sağlıklı bir zeminde ilerlemesini destekleyecektir.

3.7.2.1.3. Anlam ve ilişki kuramama

Katılımcıların bir kısmı, ergenlik döneminde dinî pratiklerin tekrarlanmasına rağmen bu uygulamaların arkasındaki anlamın yeterince açıklanmadığını ve bu nedenle dinî ritüellerle kişisel bir bağ kuramadıklarını ifade etmiştir. Özellikle Katılımcı 14, kendisine çocukluk ve ergenlik yıllarında ritüellerin önemi sıkça vurgulanmasına rağmen, bu ritüellerin neden gerekli olduğunun açıklanmadığını şu sözlerle dile getirmiştir: *"Sürekli 'namaz kılmalısın', 'oruç*

---

[435] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 515.

[436] Fernald, *Psychology*, 17.

[437] Hunsberger - Brown, "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background", 245-247.

[438] Pehr Granqvist, Berit Hagekull, "Religiousness and Perceived Childhood Attachment: On the Question of Compensation or Correspondence", 249-253.

tutmalısın' deniyordu ama nedenini kimse anlatmıyordu. Ne hissettiğimi kimse sormadı, sadece yapmam beklendi."

Benzer şekilde, Katılımcı 5, dinî pratiklerin anlamsız birer görev gibi sunulmasının kendisini uzaklaştırdığını belirtmiştir: *"Bazı şeyleri yaptım ama neden yaptığımı hiç bilmedim. Sadece günah sayılmasın diye. Bu yüzden hiçbir zaman içselleştiremedim."*

Bu ifadeler, bireylerin dinî pratiklerle duygusal ya da zihinsel bir ilişki kuramadıklarını ve dinî uygulamaların kendi hayatlarıyla nasıl bağdaştığını sorgulamakta zorlandıklarını göstermektedir. Anlamlandırma sürecinin eksik kalması, özellikle kimlik arayışının yoğunlaştığı ergenlik döneminde, bireylerin dinî kimliklerine yabancılaşmalarına zemin hazırlamaktadır.

Bu bulgular, *özellikle bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ve *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji, bireyin dinî öğretileri anlamlandırma biçimine vurgu yapar.[439] Katılımcıların ifade ettiği gibi, ritüellerin neden uygulandığı açıklanmadığında bireyler zihinsel bir çatışma yaşamakta ve bu çatışma zamanla dinî pratiklerden uzaklaşmalarına neden olabilmektedir.

İşlevselci yaklaşım ise, dinin birey için yalnızca bir ritüel bütünü değil, aynı zamanda anlam ve yön sağlayan bir sistem olması gerektiğini savunur.[440] Dinî pratiklerin birey için bir anlam ifade etmediği durumlarda, bu pratiklerin davranışsal düzeyde devam etse bile içselleştirilmediği ve zamanla terk edildiği görülmektedir.

Bu bulgular, literatürde dinî ritüellerin anlamlandırılmasının dinî bağlılık üzerindeki etkileriyle ilgili yapılan çalışmalarla uyum göstermektedir. Pargament**,** dinî pratiklerin bireylerin hayatlarında anlam bulduğu takdirde, bu pratiklerin içselleştirilip sürdürülebileceğini, ancak bu anlamlandırmanın eksik kalması durumunda bireylerin dinî bağlılıklarında zayıflama görülebileceğini vurgulamıştır.[441] Hood, Hill ve Spilka**,** dinî ritüellerin anlamlandırılmadan tekrar edilmesinin bireylerde uzun vadede dinî kimlikten uzaklaşmaya yol açabileceğini belirtmiştir.[442] Katılımcı 14 ve Katılımcı 5'in ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Ritüellerin neden yapıldığına dair yeterli açıklama ve bireyin bu ritüellerle bağ kurmasına yönelik bir destek sunulmadığında, birey bu pratikleri yüzeysel ve zorunlu birer görev olarak algılayarak zamanla bu pratiklerden uzaklaşabilmektedir.

Din eğitiminin yalnızca davranışa yönelik değil, aynı zamanda bireyin zihinsel ve duygusal dünyasına hitap eden bir içeriğe sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ritüellerin uygulanmasının yanı sıra, bu ritüellerin yaşamla bağlantısının kurulması ve birey için anlamlı

---

[439] Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 13.

[440] Roediger, *Psychology*, 12.

[441] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 232-236.

[442] Ralph W. Hood Jr vd., *The Psychology of Religion, Fourth Edition*, 301-305.

hale getirilmesi, ergenlik dönemindeki bireyin dinle sağlıklı ve kalıcı bir bağ kurmasında önemli bir rol oynamaktadır.

3.7.2.1.4. İhtiyaçlara ve sorulara cevap bulamama

Katılımcıların önemli bir bölümü, ergenlik döneminde dinî konularda sordukları sorulara tatmin edici cevaplar alamadıklarını belirtmiştir. Bu durum, bireylerin dinle olan ilişkilerinde kopuşa yol açan önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır. Katılımcıların aktarımlarında, dinî eğitimin genellikle bilgi aktarmaya odaklandığı, ancak bireysel ihtiyaçlara ve zihinsel sorgulamalara yeterince cevap vermediği görülmektedir.

Özellikle Katılımcı 7, dinî eğitim sürecinde soru sormaya karşı mesafeli bir tutumla karşılaştığını şu sözlerle ifade etmiştir: *"Birkaç soru sormuştum ama hep tuhaf bakışlarla karşılaştım. Sanki soru sormam bile yanlış gibiydi. Bu yüzden sustum."*

Benzer şekilde, Katılımcı 8, sorduğu soruların geçiştirildiğini ve cevap alamadıkça ilgisinin azaldığını dile getirmiştir: *"Merak ettiğim şeyler vardı ama hep 'bilmeyiver ya da dinde her şey srogulanmaz' gibi şeyler denirdi. Cevap alamayınca soğumaya başladım."*

Katılımcıların bu deneyimleri, dinî eğitimin onların entelektüel gelişimini desteklemediğini ve bireyin anlam arayışına yeterince alan tanımadığını göstermektedir. Bu tür deneyimler, özellikle kimlik oluşumunun yoğunlaştığı ergenlik döneminde bireylerin dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine neden olabilmektedir.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ve *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji, bireyin bilgi edinme, sorgulama ve anlamlandırma süreçlerine vurgu yapar.[443] Katılımcıların, dinî sorularına yeterli yanıt alamamaları veya bu soruların bastırılması, onların zihinsel ihtiyaçlarının karşılanmadığını göstermektedir. Bu durum, bireylerin dinî bilgileri içselleştirmesini zorlaştırmakta ve dinle olan bağlarını zayıflatmaktadır.

Hümanist psikoloji ise bireyin özgürce düşünme ve kendini ifade etme ihtiyacına odaklanır.[444] Katılımcıların, sorularının yargılandığını veya geçiştirildiğini hissetmeleri, dinî eğitimi yabancı ve baskıcı bir yapı olarak algılamalarına yol açmıştır. Bu algı, bireyin dinle kurduğu ilişkiyi sekteye uğratarak dinî kimliğini sorgulamasına ve zamanla bu kimlikten uzaklaşmasına neden olmuştur.

Bu bulgular, literatürde dinî eğitimde bireysel ihtiyaçlara cevap verilmemesinin dinî bağlılık üzerindeki etkileriyle ilgili yapılan çalışmalarla uyum göstermektedir. Fowler, bireyin inançlarını sorgulama ve anlamlandırma ihtiyacının özellikle ergenlik döneminde arttığını, bu

[443] Ream, "Pragmatism and the Unlikely Influence of German Idealism on the Academy in the United States", 163.
[444] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 39.

ihtiyacın karşılanmadığı durumlarda bireyin dinî kimlikten uzaklaşabileceğini vurgulamıştır.[445] Hunsberger ve Altemeyer**,** dinî eğitimde bireysel sorulara tatmin edici yanıtlar sunulmamasının, genç bireylerin dine yönelik olumsuz tutum geliştirmelerine neden olduğunu belirtmiştir.[446] Katılımcı 7 ve Katılımcı 8'in ifadeleri, bu literatürdeki bulgularla örtüşmektedir. Cevap bulamama ya da soruların geçiştirilmesi, bireyin zihinsel ihtiyaçlarının karşılanmadığını ve dolayısıyla dinî bağlarının zayıfladığını göstermektedir.

Ergenlik döneminde bireylerin sorduğu sorulara açık, anlayışlı ve tatmin edici cevaplar sunabilen bir dinî eğitim yaklaşımı, dinî kimliğin gelişmesinde ve inançların içselleştirilmesinde hayati öneme sahiptir. Sorulara kapalı, yargılayıcı veya geçiştirici yaklaşımlar ise bireylerin dine olan ilgisini ve güvenini zedelemekte, uzaklaşmayı hızlandırabilmektedir. Bu nedenle dinî eğitim, sadece bilgi aktarmaya yönelik değil, aynı zamanda bireyin düşünsel ve duygusal gelişimini dikkate alan bir yaklaşımla yapılandırılmalıdır. Gençlerin sorularının ciddiye alınması, onların düşünce dünyasına saygı gösterilmesi ve inançla ilgili meselelerde empatik bir tutum sergilenmesi, sağlıklı bir dinî kimlik inşasının temel taşlarındandır. Aksi halde birey, dinin hayatındaki yerini sorgulamaya başlayabilir ve zamanla bu sorgulama, inançtan kopuşa giden bir sürece dönüşebilir.

3.7.2.2. Olumlu Deneyimler

Ergenlik dönemi, bireylerin kimlik ve inanç yapılarının gelişiminde kritik bir evredir. Bu süreçte dinî pratiklerle kurulan bağlar, bireylerin manevî ihtiyaçlarını karşılama, anlam arayışını yönlendirme ve sosyal ilişkilerini güçlendirme açısından önemli rol oynayabilmektedir. Katılımcıların bir kısmı, bu dönemde dinî pratikleri gönüllülükle ve anlam yükleyerek yerine getirdiklerinde olumlu duygular yaşadıklarını ve bu sürecin kendilerine çeşitli açılardan katkı sağladığını belirtmiştir.

Bu katkılardan biri, dinî uygulamaların bireylerde *içsel huzur ve tatmin* duygusu oluşturmasıdır. Katılımcılar, düzenli olarak gerçekleştirdikleri ibadetlerin kendilerine ruhsal bir denge sağladığını ve bu ritüellerin günlük yaşamlarına anlam kattığını ifade etmiştir. Örneğin, Katılımcı 15 şöyle demektedir: *"Namaz kıldığımda içim huzur doluyordu. Bu, beni hem sakinleştiriyor hem de daha güçlü hissettiriyordu."* Bazı katılımcılar, dinî pratiklerin *disiplin ve sorumluluk* duygusu kazandırdığını da vurgulamıştır. Özellikle Katılımcı 12, ibadetlerin günlük yaşamı yapılandıran bir düzen sunduğunu belirtmiş; bu düzenin hedef belirleme ve çaba gösterme gibi becerileri desteklediğini ifade etmiştir. *"İbadetleri düzenli yapınca sadece dinî değil, hayatımda da disiplin oluştu. Bu da kendime güvenimi artırdı."* diyen katılımcı, dinin işlevsel yönüne işaret etmektedir.

Bir diğer olumlu unsur ise *aile desteği ve rol model olma* durumudur. Katılımcılar, aile büyüklerinin ibadetlerini örnek alarak dinî pratikleri daha kolay içselleştirdiklerini

[445] Fowler, *Stages of Faith*, 1981, 179-186.

[446] Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer, *Atheists*, 156-159.

belirtmiştir. Katılımcı 5'in ifadesi bu durumu ortaya koymaktadır: *"Annemle birlikte dua eder, namaz kılardık. Onunla ibadet etmek beni motive ederdi."* Bu ifadeler, ailenin destekleyici bir rol üstlenmesinin genç bireylerin dinî bağlılıklarını artırmada etkili olduğunu göstermektedir.

Olumlu deneyimlerde öne çıkan bir diğer başlık da *sosyal çevre desteğidir.* Katılımcılar, kendileriyle benzer inanç ve değerleri paylaşan arkadaş gruplarının, dinle olan ilişkilerini güçlendirdiğini ifade etmiştir. Katılımcı 17 bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"Arkadaş grubumda hepimiz ibadet etmeye özen gösterirdik. Birlikte camiye gitmek, namaz kılmak güzel bir aidiyet duygusu verirdi."* Bu, sosyal bağların dinî pratikleri anlamlı kılma ve süreklilik sağlama açısından ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 3.21, bu olumlu temaları özetlemektedir.

Tablo 3.21. Dinî pratiklere bağlılık sürecinde yaşanan olumlu deneyimler

Kategori	Katılımcılar
Aile Desteği ve Rol Model Olma	5, 12
Manevî Değerleri Destekleyen Sosyal Çevre	11, 17
İçsel Tatmin ve Manevî Huzur	8, 15
Disiplin ve Sorumluluk Gelişimi	5, 12

Bir önceki tablo ile birlikte değerlendirildiğinde, bazı katılımcıların hem olumlu hem de olumsuz deneyimler yaşadığı dikkat çekmektedir. Bu durum, dinî pratiklere bağlılık sürecinin lineer değil, çok boyutlu bir gelişim seyri izlediğini göstermektedir. Bireyler aynı anda hem destekleyici hem de zorlayıcı deneyimler yaşayabilmekte; bu da bireysel farklılıkların, sosyal çevrenin ve eğitimin niteliğinin birlikte değerlendirilmesini gerektirmektedir.

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla ilişkilidir. İşlevselci perspektife göre din, bireyin psikolojik, toplumsal ve ahlâkî ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir yapıdır.[447] Katılımcıların ifadeleri, dinin bu işlevsel rolünü destekler niteliktedir; zira dinî pratikler yalnızca bir görev değil, aynı zamanda düzen, anlam ve aidiyet sağlayan bir unsur olarak da deneyimlenmiştir.

Ergenlik döneminde gönüllülüğe dayalı, anlamlı ve destekleyici bir dinî deneyim, bireyin dinle sağlıklı bir ilişki kurmasını kolaylaştırmakta; bu da dinî kimliğin içselleştirilmesini ve

[447] Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, çev. Karen E. Fields (New York,: Free Press, 1995), 418-422.

kalıcılığını desteklemektedir. Bu nedenle din eğitimi, sadece bilgi aktarmaya değil, bireyin anlam arayışına ve sosyal bağ kurma ihtiyacına da yanıt verecek şekilde yapılandırılmalıdır.

3.7.2.2.1. Aile desteği ve rol model olma

Katılımcıların birçoğu, dinî pratikleri ailelerinin teşviki ve rehberliğiyle öğrenip uyguladıklarını ifade etmiştir. Özellikle ailelerinin dinî ibadetleri düzenli olarak yerine getirmesi ve bu süreçte çocuklarına rol model olması, katılımcılara manevî bir yol göstermiştir. Katılımcı 5, ailesindeki her bireyin namaz kılmayı bir alışkanlık haline getirdiğini, kendisinin de bu düzene ayak uydurduğunu belirterek, "Bizde namaz vakitleri belliydi, herkes o vakitlerde ibadet ederdi. Bu benim de içselleştirdiğim bir şey haline geldi," demiştir. Bu durum, aile ortamında olumlu bir manevî atmosferin genç bireyler üzerindeki etkisini göstermektedir.

Benzer şekilde, Katılımcı 12, ebeveynlerinin sadece söyledikleriyle değil, davranışlarıyla da kendisine örnek olduklarını dile getirmiştir. *"Annem ve babam sadece namaz kılmam gerektiğini söylemekle kalmadılar, bunu her gün düzenli olarak kendileri de yaptılar. Ben onların bu tutarlılığını gördükçe, bu ibadetin hayatımın doğal bir parçası olduğunu hissettim."*

Bu tür ifadeler, ailelerin dinî pratiklerde rol model olmasının, çocuklar ve gençler için güçlü bir manevî temel oluşturduğunu göstermektedir. Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* ve *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir.

İşlevselcilik, dinî pratiklerin bireyler üzerindeki psikolojik ve sosyal işlevlerine odaklanır.[448] Katılımcılar, dinî ritüellerin kendilerine psikolojik denge, toplumsal aidiyet ve yaşam disiplini sağladığını ifade etmişlerdir. Düzenli ibadetlerin bireylerin *günlük rutinlerini yapılandırdığı, hedef koymalarına yardımcı olduğu ve öz-disiplin geliştirmelerine katkıda bulunduğu* görülmektedir. Ayrıca, aile desteğinin ve sosyal çevrenin bu süreci pekiştirmesi, bireylerin dine olan bağlılığını artıran önemli faktörler olarak değerlendirilebilir.

Hümanist psikoloji ise bireyin anlam arayışı ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı üzerine yoğunlaşır.[449] Katılımcılar, dinî pratikleri içselleştirdiğinde ve anlamlı bir şekilde yerine getirdiğinde manevî huzur ve tatmin yaşadıklarını belirtmişlerdir. Dinî ritüellerin yalnızca bir yükümlülük değil, aynı zamanda bireyin içsel dengesini sağlayan bir unsur olarak görülmesi, bu yaklaşımın temel varsayımlarını desteklemektedir. Özellikle, ailenin rol model olması ve dinî değerlere sahip sosyal çevrelerde bulunmanın bireylerin dinle olan ilişkisini güçlendirdiği anlaşılmaktadır.

Dinî pratiklerin bireylerin hem psikolojik hem de sosyal gelişimlerine katkıda bulunması, onların kendilerini daha güvende ve bütünleşmiş hissetmelerine yardımcı olmaktadır.

---

[448] Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, 2001, 38-39.

[449] Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 38.

Ailelerin ve sosyal çevrenin destekleyici ve rehberlik eden bir tutum sergilemesi, bireyin dinî kimliğini daha sağlam bir şekilde inşa etmesini kolaylaştıran önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

3.7.2.2.2. Manevî değerleri destekleyen sosyal çevre

Katılımcıların birçoğu, ergenlik döneminde dinî pratikleri öğrenme ve uygulama süreçlerinde ailelerinin rehberliğini ve teşvik edici tutumunu önemli bir etken olarak görmektedir. Bu destek, hem sözel yönlendirmeler hem de ebeveynlerin doğrudan örnek teşkil eden davranışları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Ebeveynlerin düzenli ibadetlerini çocuklarının gözü önünde yerine getirmesi, dinî ritüellerin sadece bir yükümlülük değil, hayatın doğal bir parçası olarak içselleştirilmesine katkı sağlamıştır.

Katılımcı 5, ailesinde ibadetlerin günlük rutinin bir parçası olduğunu ve bu düzenin kendisine de doğal bir şekilde geçtiğini ifade etmiştir: *"Bizde namaz vakitleri belliydi, herkes o vakitlerde ibadet ederdi. Bu benim de içselleştirdiğim bir şey haline geldi."*

Benzer şekilde, Katılımcı 12, ebeveynlerinin davranışlarıyla örnek olduklarını vurgulamıştır: *"Annem ve babam sadece namaz kılmam gerektiğini söylemekle kalmadılar, bunu her gün düzenli olarak kendileri de yaptılar. Ben onların bu tutarlılığını gördükçe, bu ibadetin hayatımın doğal bir parçası gibi hissederdim."*

Bu ifadeler, ebeveynlerin yalnızca sözel yönlendirme değil, davranışsal modelleme yoluyla da çocuklarına dinî değerleri aktardığını göstermektedir. Dinî eğitimin bu şekilde örnek temelli verilmesi, genç bireylerin ibadetlerle sağlıklı ve gönüllü bir bağ kurmalarını kolaylaştırmıştır.

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. İşlevselci yaklaşım, dinî ritüellerin bireyler için psikolojik denge, sosyal uyum ve yaşam disiplini sağladığını savunur.[450] Katılımcıların ifadeleri de bu savı destekler niteliktedir. Düzenli ibadet alışkanlığı bireylerde öz disiplinin gelişmesine, günlük yaşamın yapılandırılmasına ve kendini güvende hissetme duygusuna katkı sağlamıştır. Aynı zamanda, ebeveynlerin bu sürece aktif katılımı, bireylerde aidiyet duygusunu pekiştirmiştir.

Hümanist psikoloji ise bireyin anlam arayışı, içsel tatmin ve özgür irade ile hareket etme ihtiyacına vurgu yapar.[451] Katılımcıların, dinî pratikleri gönüllü bir şekilde yerine getirdiklerinde manevî huzur ve kişisel anlam deneyimlediklerini ifade etmeleri, bu yaklaşımın temel ilkeleriyle örtüşmektedir. Ailelerin örnek davranışları yoluyla oluşturdukları olumlu

[450] Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, 1995, 418-420.

[451] Rogers, *On Becoming A Person: A Therapist's View on Psychotherapy, Humanistic Psychology, and the Path to Personal Growth*, 115-122.

ortam, genç bireylerin inançlarını gönüllü ve anlamlı şekilde benimsemelerini kolaylaştırmıştır.

Öte yandan bu bulgular, dinî sosyalleşme literatüründeki mevcut çalışmalarla da örtüşmektedir. Özellikle Streib ve Hood gibi araştırmacıların dinî gelişimde aile içi modellemenin rolüne vurgu yaptığı görülmektedir.[452] Bu çalışmalar, ebeveynlerin yalnızca bilgi veren değil, aynı zamanda davranışlarıyla rehberlik eden bir figür olarak çocuklarının inanç sisteminin şekillenmesinde merkezi bir konumda olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Glock ve Stark'ın geliştirdiği dindarlık boyutları modelinde de dinî davranışların öğrenilmesinde toplumsal etkileşimin ve yakın çevrenin yönlendirici rolü vurgulanmaktadır.[453] Katılımcıların ailelerinin günlük ibadet rutinlerine tanıklık etmeleri ve bu pratiğin doğal bir yaşantı olarak benimsenmesi, Glock ve Stark'ın "yaşantısal boyut" olarak tanımladığı dindarlık düzeyiyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, ebeveynlerin rol model olması, bireyin hem davranışsal hem de duygusal düzeyde dinle güçlü bir bağ kurmasını kolaylaştırmakta, dinî kimliğin kalıcı ve içselleşmiş bir yapı hâline gelmesini desteklemektedir.

Ergenlik döneminde dinî pratiklerle olumlu bir bağ kurulmasında, ailelerin destekleyici ve örnek teşkil eden tutumu önemli bir rol oynamaktadır. Ailenin bireye sadece bilgi vermesi değil, aynı zamanda inancın yaşanabilirliğini göstermesi, gençlerin dinî kimliklerini daha sağlam ve içten bir şekilde inşa etmelerine katkı sağlamaktadır. Bu süreçte aile bireylerinin samimi ve tutarlı tutum sergilemesi, gençlerin dinî uygulamaları zorunluluktan ziyade anlamlı bir tercih olarak görmelerini sağlamaktadır. Ayrıca, bu tür bir destekleyici çevre, ergenlikte sıkça karşılaşılan kimlik karmaşasını azaltarak bireyin dinî kimliğini daha sağlıklı bir şekilde şekillendirmesine olanak tanımaktadır. Dolayısıyla, ailelerin hem davranışsal hem de duygusal düzeyde sundukları bu rehberlik, genç bireylerin inançlarını sorgulama süreçlerinde bir dayanak noktası işlevi görmekte ve dinî bağlılığın sürekliliğine katkı sunmaktadır.

3.7.2.2.3. İçsel tatmin ve manevî huzur

Katılımcıların bir kısmı, ergenlik döneminde ibadetlerini yerine getirmenin yalnızca dinî bir sorumluluğu yerine getirme değil, aynı zamanda içsel bir tatmin ve manevî huzur kaynağı

[452] Streib - Jr, *Semantics and Psychology of Spirituality*, 87-93.

[453] Charles Y. Glock - Rodney Stark, *Religion and Society in Tension* (Chicago: Rand McNally, 1965), 20-27.

olduğunu ifade etmiştir. Bu süreçte dinî pratiklerin bireylerin ruhsal denge kurma, stresle baş etme ve duygusal anlamda rahatlama ihtiyacına yanıt verdiği görülmektedir.

Katılımcı 8, ergenlik döneminde yaşadığı zor bir süreçte namaza yönelerek rahatladığını şu sözlerle ifade etmiştir: *"Namaz kılmaya başladığımda içimde bir rahatlama hissettim. Hem kendi kendime bir düzen oluşturmuş oldum hem de bu bana huzur verdi."*

Benzer şekilde, Katılımcı 15 de ibadetlerin kendisi için duygusal bir boşalma ve hafifleme sağladığını belirtmiştir: *"Zor bir gün geçirdiğimde, ibadet etmek bana sanki yüklerimi bırakıyormuşum gibi hissettiriyor."*

Bu ifadeler, dinî ritüellerin bireylerin günlük yaşamlarındaki zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olan psikolojik işlevlere sahip olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, ibadetleri sadece bir görev olarak değil, aynı zamanda kişisel denge kurma ve manevî doyum aracı olarak deneyimlemişlerdir.

Bu bulgular, özellikle *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Hümanist psikoloji, bireyin anlam arayışı, kendini gerçekleştirme çabası ve içsel denge ihtiyacına vurgu yapar.[454] Katılımcıların ibadetleri kişisel bir rahatlama ve huzur kaynağı olarak tanımlamaları, bu yaklaşımın bireyin manevî yönünün psikolojik ihtiyaçlarla nasıl iç içe geçtiğini ortaya koyar.

Benzer şekilde bulgular, alanyazında dinî ritüellerin psikolojik işlevlerine dair yapılan araştırmalarla da örtüşmektedir. Örneğin Pargament, dinî baş etme kuramında, bireylerin stresli yaşam olayları karşısında dua ve ibadet gibi ritüellere yönelerek psikolojik rahatlama ve kontrol duygusu elde ettiklerini vurgulamıştır.[455] Katılımcıların ibadeti bir içsel denge ve rahatlama aracı olarak tanımlamaları, Pargament'in "manevî baş etme" kavramı ile örtüşmektedir. Ayrıca Koenig ve arkadaşları tarafından yapılan din psikolojisi araştırmaları da, düzenli ibadetlerin bireylerin kaygı düzeyini azalttığını, depresyonla baş etmelerini kolaylaştırdığını ve genel yaşam memnuniyetlerini artırdığını ortaya koymuştur.[456] Bu bağlamda, katılımcıların ibadet deneyimlerini anlamlandırma biçimleri yalnızca bireysel bir tercih değil, aynı zamanda literatürde tanımlanan dinî pratiklerin ruh sağlığı üzerindeki destekleyici rolünün somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu durum, dinî pratiklerin genç bireylerin sadece inanç sistemlerini değil, aynı zamanda psikolojik dirençlerini de güçlendirebileceğini göstermektedir.

Dinî pratiklerin bireylerde güven, anlam ve düzen hissi oluşturduğu; bu yönüyle bireylerin ergenlik dönemindeki duygusal dalgalanmalara karşı içsel bir istikrar kazandıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu deneyimler, dinî ritüellerin sadece geleneksel bir uygulama

---

[454] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 30-38.

[455] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 131-135.

[456] Harold Koenig vd., *Handbook of Religion and Health* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 276-283.

değil, aynı zamanda bireyin ruhsal iyilik halini destekleyen önemli bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır.

3.7.2.2.4. Disiplin ve sorumluluk gelişimi

Ergenlik döneminde dinî pratikleri düzenli şekilde sürdüren bazı katılımcılar, bu uygulamaların kendilerine disiplinli bir yaşam tarzı ve sorumluluk bilinci kazandırdığını belirtmiştir. İbadetlerin yalnızca manevî değil, aynı zamanda günlük yaşamı düzenleyen bir etkisinin olduğu vurgulanmıştır.

Katılımcı 5, bu sürecin kendi yaşam düzenine etkisini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Günlük namazlarımı kılmaya özen gösterdiğimde, hayatımda belli bir düzen oluştu. Her şeyi daha planlı yapmaya başladım."*

Benzer bir şekilde, Katılımcı 12 de ibadetlerin zaman yönetimi üzerindeki etkisini dile getirmiştir: *"Namaz saatlerine uymak, aynı zamanda bana diğer işlerimde de disiplinli olmayı öğretti. Bu durum, zaman yönetimi konusunda bana çok yardımcı oldu."*

Katılımcıların bu ifadeleri, dinî ritüellerin bireylerin hayatlarına yalnızca inanç boyutunda değil, günlük yaşam alışkanlıkları açısından da yön verdiğini göstermektedir. Düzenli ibadetler, bireylerde yapılandırılmış bir zaman algısı oluşturmuş ve bu sayede sorumluluk alma becerilerini geliştirmiştir. Özellikle ergenlik döneminde bireyin kendi davranışlarını düzenleme ihtiyacıyla birleşen bu uygulamalar, bireysel gelişim üzerinde kalıcı etkiler yaratmıştır.

Bu bulgular, özellikle *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Hümanist psikoloji, bireyin kendini gerçekleştirme sürecinde sorumluluk bilincinin ve içsel düzenin önemli bir rol oynadığını savunur.[457] Katılımcıların düzenli ibadetler sayesinde yaşam becerileri kazandıklarını belirtmeleri, bu yaklaşımın bireyin potansiyelini gerçekleştirme sürecine verdiği önemi desteklemektedir. Bu durum, dinî pratiklerin yalnızca manevî bir alanla sınırlı kalmayıp, bireyin yaşamının farklı boyutlarına da katkı sunduğunu göstermektedir

Öte yandan, alanyazında dinî disiplinin bireysel gelişim üzerindeki işlevsel rolüne dikkat çeken çalışmalarla da bulgular örtüşmektedir. Örneğin Baumeister ve Exline, düzenli dinî uygulamaların özdenetim becerilerini geliştirdiğini, bireylerin yaşamlarını daha planlı ve sorumlu bir şekilde sürdürebilmesine katkı sunduğunu ileri sürer.[458] Aynı şekilde**,** King de ergenlik döneminde anlam ve değer arayışının dinî pratiklerle desteklenmesinin, gençlerin

[457] Frankl - Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*, 56-57.

[458] R. F. Baumeister - J. J. Exline, "Virtue, Personality, and Social Relations: Self-Control as the Moral Muscle", *Journal of Personality* 67/6 (1999), 1165-1194.

hedef belirleme, özdisiplin ve uzun vadeli düşünme becerilerini artırdığını belirtmektedir.[459] Bu bağlamda, katılımcıların ibadet yoluyla edindikleri disiplin ve sorumluluk bilinci, dinî pratiklerin sadece inançla değil, aynı zamanda psiko-sosyal gelişimle de güçlü biçimde ilişkili olduğunu göstermektedir. Araştırmanın bu bulgusu, dinî pratiklerin ergen bireylerin yaşam yönetiminde düzenleyici bir işlev gördüğünü ve bireyin gelişim sürecine çok boyutlu katkılar sunduğunu vurgulayan literatürle tutarlılık arz etmektedir.

3.7.3. Kimlik ve dinî aidiyet arayışı

Ergenlik dönemi, bireylerin kimlik gelişimi ve aidiyet duygularını sorguladıkları bir dönemdir.[460] Bu dönemde gençler, ailelerinden, toplumsal çevrelerinden ve kültürel değerlerden aldıkları bilgileri ve inançları yeniden değerlendirme sürecine girerler. Dinî aidiyet de bu süreçte önemli bir rol oynar, çünkü bireylerin dine karşı tutumları, büyük ölçüde bu dönemde şekillenir.[461] Ergenlik döneminde bireylerin özgün bir kimlik geliştirme ihtiyacı, dinî inanç ve uygulamalarla ilgili bazı soru işaretleri ve sorgulamalarla sonuçlanabilir. Bu süreç, bazen bireylerin dini daha anlamlı bir şekilde benimsemelerine katkıda bulunabilirken, bazen de dine karşı bir mesafe koymalarına neden olabilir.[462]

Ergenlikte kimlik ve dinî aidiyet arayışı, bireyin sosyal çevresi, ailesi, arkadaş grubu ve medyanın etkisi altında şekillenir.[463] Bu dönemde, gençlerin içsel olarak kendilerini ifade etme ve ait olma ihtiyaçları ön plana çıkar. Aileden, toplumdan veya dinsel otoritelerden gelen değerler ve beklentiler ile bireyin kendi iç dünyasında oluşan sorgulamalar arasında uyumsuzluk olduğunda, bu durum gençlerin dine yönelik tutumlarını etkileyebilir. Özellikle,

---

[459] Pamela Ebstyne King, "Religion and Identity: The Role of Ideological, Social, and Spiritual Contexts", *Applied Developmental Science* 7/3 (2003), 197-204.

[460] Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", 58.

[461] Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 264-265.

[462] Abdussamet Şen - Nihat Demirkol, "Aidiyet Olgusu Bağlamında Kur'an'da Aidiyetle İlintili Kavramların Tahlili", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2021), 293.

[463] Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", 58.

gençlerin tatmin edici yanıtlar aradığı bu dönemde, dinî aidiyet ve kimlik konularında anlamlı ve destekleyici bir rehberliğe ihtiyaç duyulmaktadır.[464]

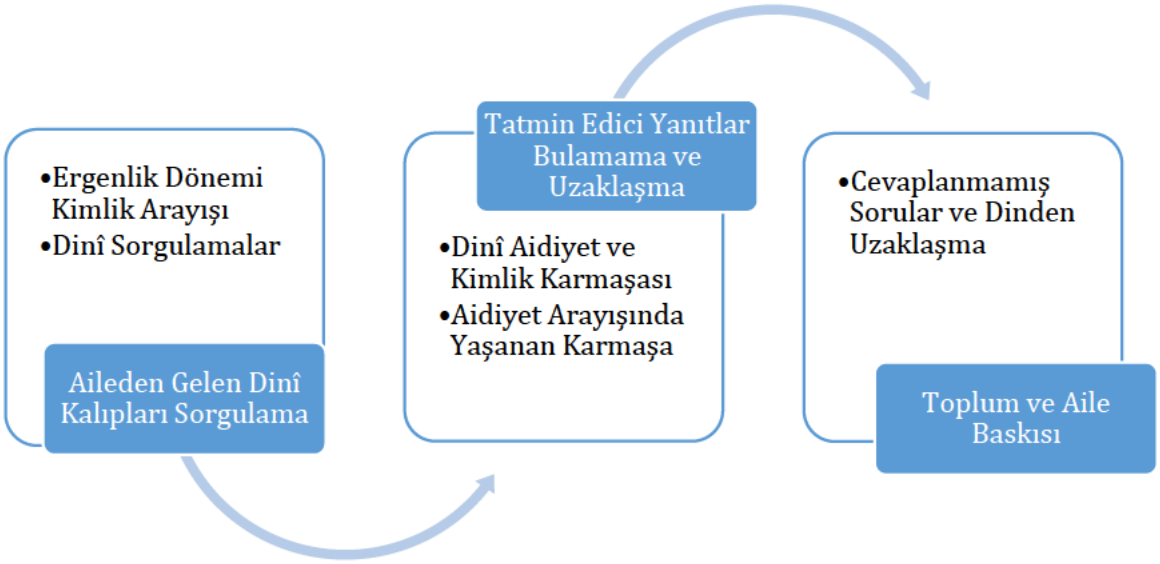

Şekil 3.1. Ergenlik döneminde kimlik ve aidiyet arayışında ortaya çıkan ortak temalar

3.7.3.1. Aileden Gelen Dindarlığı Sorgulama

Ergenlik dönemi, bireylerin ailelerinden edindikleri inanç, değer ve alışkanlıkları sorguladıkları kritik bir gelişim evresidir.[465] Bu dönemde bireyler, çocuklukta benimsedikleri dinî öğretileri ve uygulamaları, kendi kişisel dünyalarında yeniden değerlendirme eğilimindedir. Katılımcıların ifadeleri, bu sorgulamanın özellikle aileden gelen dindarlıkla ilgili olarak yoğunlaştığını göstermektedir.

Örneğin Katılımcı 10, ailesinin dindar yapısının kendisinde bir tür içsel sorgulamayı tetiklediğini şu şekilde ifade etmiştir: *"Ailem çok dindardı ama ben neden dindar olmam gerektiğini sorgulamaya başladım. Bu süreç biraz karmaşık ve zorluydu."*

Bu tür ifadeler, bireylerin ergenlik döneminde ailelerinden devraldıkları dinî değerleri otomatik olarak kabullenmek yerine, bu değerlerin arkasındaki anlamı çözümlemeye çalıştıklarını göstermektedir. Katılımcıların çoğu, bu sorgulama sürecinde kendi dinî kimliklerini oluşturma yönünde bir çaba sergilemiş ve bazen bu süreç dine yakınlaşmayla,

[464] Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 263-265.

[465] Coşkunsever, "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri", 56.

bazen de uzaklaşmayla sonuçlanmıştır. Aileden gelen dinî yapının bireyde sorgulama ihtiyacını doğurması, bireyin içsel bir tutarlılık ve özgünlük arayışıyla da doğrudan ilişkilidir.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. Bilişsel psikoloji, bireyin inançları anlamlandırma ve içselleştirme sürecinde aktif bir zihinsel çaba gösterdiğini savunur.[466] Katılımcıların ailelerinden gelen dinî değerleri sorgulamalarının, bu dönemin bilişsel gelişim açısından dinî kimlik oluşumunda kritik bir evre olduğunu gösterdiği söylenebilir. Bu sorgulama süreci sağlıklı şekilde desteklenmediğinde, bireyin dinî inançlara olan bağlılığı zayıflayabilir veya bütünüyle kopma yaşanabilir.

Psikanalitik teori ise, ergenlikte bireyin bağımsız bir kimlik oluşturma çabasıyla, otorite figürlerine –bu durumda genellikle ebeveynlere– karşı içsel bir ayrışma yaşadığını vurgular.[467] Aileden gelen dindarlığın sorgulanması, çoğu zaman bireyin bilinçdışı düzeyde özgürleşme arzusunun dışavurumu olarak da yorumlanabilir. Bu noktada, bireyin kendi dinî anlayışını oluşturmasına izin veren açıklayıcı, esnek ve yargılayıcı olmayan bir dinî eğitim yaklaşımı, bu dönemde oluşabilecek inançsal kopmaları önlemede etkili olabilir.

Bu bulgular, alanyazındaki ergenlik dönemiyle ilgili dinî kimlik sorgulamalarını konu alan çalışmalarla da örtüşmektedir**.** Örneğin Pargament**,** ergenlik döneminin bireylerin manevî yönelimlerini yeniden yapılandırdıkları bir dönem olduğunu, bu süreçte aileden aktarılan inançların eleştirel biçimde değerlendirildiğini ve bu sorgulamanın sağlıklı desteklenmemesi hâlinde bireyin inançtan uzaklaşabileceğini belirtir.[468] Benzer şekilde Boyatzis de, ergenlerin ailelerinin dinî tutumlarını sorgulamalarının, bireysel inanç sistemlerinin gelişiminde doğal bir adım olduğunu, ancak bu sürecin açık iletişimle desteklenmesi gerektiğini vurgular.[469] Katılımcıların aileden gelen dindarlığı sorgulama eğilimleri, bu teorik çerçevede değerlendirildiğinde, hem bilişsel gelişimin hem de kimlik inşasının ayrılmaz bir parçası olarak görülebilir. Bu durum, dinî değer aktarımının sadece miras alınan bir kültürel kalıp olarak değil, bireysel anlamlandırma süreciyle harmanlanarak yeniden inşa edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

3.7.3.2. Dinî Adiyet ve Kimlik Karmaşası

Ergenlik dönemi, bireylerin kimlik arayışlarını yoğun olarak yaşadıkları ve çeşitli sosyal, kültürel ve dinî aidiyetlerle yüzleşerek bunları yeniden değerlendirdikleri bir süreçtir.

---

[466] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 9-13.

[467] Bennet, *Jung Aslında Ne Dedi?*, 66; Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, 24.

[468] Kenneth Pargament, "The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness", *Psychological Inquiry* 13/3 (2002), 168-181.

[469] Chris J. Boyatzis, "Religious and Spiritual Development in Childhood", *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, ed. Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park (New York: Guilford Press, 2005), 128.

Katılımcıların ifadeleri, bu dönemde dinî aidiyetle ilgili belirsizlikler, içsel çelişkiler ve karmaşık duyguların sıklıkla yaşandığını ortaya koymaktadır.

Katılımcı 10 bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Ailem dindardı, ama ben o kadar dindar olmadığımı fark ettim. Kimi zaman onların beklentilerine uymaya çalıştım, ama bu da beni huzursuz etti."* Bu ifade, bireyin ailesinden gelen dinî beklentilerle kendi içsel dünyasında şekillenen inanç ve duygular arasında bir uyumsuzluk yaşadığını göstermektedir.

Benzer şekilde, bazı katılımcılar da dinî cemaat, okul veya arkadaş çevresinden gelen dinî yönlendirmelerin, onların dinî aidiyet hissini şekillendirme konusunda baskılayıcı olabildiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, bireyin bir yandan ait olma ihtiyacı hissederken, diğer yandan bu aidiyetin kendi inanç ve değer dünyasıyla tam olarak örtüşmemesinden kaynaklanan bir çatışmaya neden olmuştur.

Bu bulgular, özellikle *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla uyum göstermektedir. *Hümanist psikoloji*, bireyin anlam arayışı, özgünlük ihtiyacı ve içsel tutarlılık geliştirme sürecine vurgu yapar.[470] Ergenlik döneminde bireyin, dinî kimliğiyle ilgili dışsal beklentilerle içsel değerleri arasındaki uyumu sağlamakta zorlanması, dinî aidiyetin sorgulanmasına ve karmaşık duyguların ortaya çıkmasına yol açabilir. Katılımcıların dinî aidiyetle ilgili olarak yaşadıkları kararsızlıklar ve duygusal dalgalanmalar, bireyin içsel anlam arayışıyla çevresel baskılar arasında sıkışıp kaldığını göstermektedir.

Öte yandan elde edilen bulgular, alanyazında ergenlik döneminin dinî kimlik gelişiminde taşıdığı kritik role dair vurgularla örtüşmektedir. Örneğin James Fowler'ın inanç gelişimi kuramında, ergenlik dönemi bireyin otoriteden bağımsız düşünmeye başladığı, dışsal inanç sistemlerini sorguladığı ve kişisel anlam arayışına yöneldiği bir evre olarak tanımlanır.[471] Arnett ise "gelişen yetişkinlik" kavramı çerçevesinde, gençlerin bu dönemde geleneksel otoriteleri sorgulayıp bireysel kimliklerini inşa etmeye çalıştığını ve dinî aidiyetlerin bu süreçte yeniden şekillenebileceğini belirtmektedir.[472] Katılımcıların, aile veya çevre kaynaklı dinî yönlendirmelere karşı duygusal çatışmalar yaşaması ve bu yönlendirmeleri sorgulaması, Fowler ve Arnett'in ortaya koyduğu gelişimsel dinamiklerle paralellik göstermektedir. Dolayısıyla çalışmada gözlemlenen dinî aidiyet karmaşası, bireyin sadece mevcut sistemle değil, kendi inanç kurgusuyla da uyum arayışı içinde olduğunu ve bu arayışın dinî kimliğin içselleştirilmesi açısından belirleyici bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, dinî aidiyetin sağlıklı bir şekilde gelişebilmesi için bireyin kendi kimlik inşasına saygı duyan, sorgulamaya alan açan ve bireysel farkları kabul eden bir din eğitimi yaklaşımının benimsenmesi önem arz etmektedir. Bu tür bir yaklaşım, bireyin hem aidiyet ihtiyacını

---

[470] Bahadır, "Psikoterapi'de Yeni Bir Yaklaşım", 470-473.

[471] James W. Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning* (New York: HarperOne, 1995), 172-173.

[472] Jeffrey Jensen Arnett, *Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens through the Twenties* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 19-25.

karşılamasına hem de özgün bir dinî kimlik geliştirmesine katkı sağlamaktadır. Aksi takdirde, birey kendisine yabancılaşma, dinî yapıdan kopma ya da aidiyet hissini bastırarak yüzeysel bir uyum geliştirme riskiyle karşı karşıya kalabilmektedir.

3.7.3.3. Tatmin Edici Yanıtlar Bulamama ve Dinî Uzaklaşma

Ergenlik dönemi, bireylerin kimlik arayışlarıyla paralel olarak dinî aidiyetlerini de sorguladıkları ve bu konuda anlamlı yanıtlar aradıkları bir süreçtir. Katılımcıların ifadeleri, dinî aidiyetle ilgili sorularına yeterince tatmin edici yanıtlar bulamamalarının, bu dönemde dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine yol açtığını göstermektedir.

Katılımcı 3, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *"Sorduğum sorulara hep kaçamak cevaplar alıyordum, ya da sorularımı ciddiye almazlardı. Bu da bende 'Acaba?' sorusunu daha da artırıyordu."* Bu tür ifadeler, bireylerin dinî aidiyetle ilgili şüphelerini giderecek bir rehberlik alamadıklarında, inanç ve uygulama arasında bir kopukluk yaşama olasılıklarının arttığını ortaya koymaktadır.

Katılımcıların tatmin edici yanıtlar bulamama durumuna ilişkin ifadeleri*, rehberlik eksikliği, bilgi yetersizliği* ve *duygusal tatminsizlik* temaları etrafında toplanmaktadır. Bu süreçte yalnızca bilgi eksikliğinden değil, aynı zamanda duygusal bir anlam kaybından da bahsedilmektedir. Sorularına anlamlı ve mantıklı yanıtlar alamayan katılımcılar, dinî aidiyetlerini sorgulamaya devam etmiş ve zamanla dine mesafeli yaklaşma eğilimi göstermişlerdir.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla uyumludur. Bilişsel psikoloji, bireyin dinî inançlarını anlamlandırma sürecinde tatmin edici açıklamaların ve mantıksal temellerin önemine dikkat çeker.[473] Katılımcıların bu dönemde sordukları sorulara anlamlı yanıtlar alamamaları, onların dinî inançlarını içselleştirmelerini zorlaştırmıştır. Tatmin edici bir bilgi temeli sunulmaması, bireylerin dinî aidiyetlerinde zayıflamaya ve dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmeye neden olmuştur. Bu bağlamda, ergenlik döneminde bireylere anlamlı ve açıklayıcı rehberlik sunan bir din eğitimi yaklaşımının önemi ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca elde edilen bulgu; Astley, Francis ve Robbins gibi din eğitimi araştırmacılarının da vurguladığı gibi,[474] ergenlik dönemindeki bireylerin sadece bilgiye değil, anlamlandırmaya dayalı açıklamalara ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Fowler'ın *inanç gelişimi kuramı*na göre de bu dönemde birey, başkalarının doğrularını sorgulama ve kendi inanç sistemini oluşturma çabasına girer.[475] Bu bağlamda sorularına yüzeysel veya yargılayıcı yanıtlar alan

---

[473] Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım", 43.

[474] Leslie J. Francis vd. (ed.), *Empirical Theology in Texts and Tables: Qualitative, Quantitative and Comparative Perspectives* (Leiden: Brill Academic Pub, 2009), 45-50.

[475] Fowler, *Stages of Faith*, 1981, 162-173.

bireyler, dinî yapıya olan güvenlerini yitirmekte ve alternatif anlam kaynaklarına yönelme eğilimi göstermektedir. Nitekim Smith ve Denton tarafından yapılan araştırmalar, gençlerin dinî sistemlerle bağlarını sürdürebilmeleri için açık, rasyonel ve duyarlılıkla yapılan dinî açıklamalara ihtiyaç duyduklarını ortaya koymuştur.[476] Katılımcıların tatmin edici yanıtlar bulamamalarının zamanla dinî uzaklaşmaya dönüşmesi, bu alanyazınla tutarlı biçimde, anlam boşluğu yaşayan bireylerin içsel bütünlük kurmakta zorlandığını ve dinle olan bağlarının zayıfladığını göstermektedir.

3.7.3.4. Toplumsal ve Aile Baskısı

Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, ergenlik döneminde dinî aidiyetin şekillenmesinde aile ve toplumdan kaynaklanan baskının önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte bazı katılımcılar, ailelerinin dinî beklentilerini baskı olarak algıladıklarını ve bu durumun kendi dinî kimliklerini özgürce oluşturma çabalarını engellediğini dile getirmiştir. Örneğin katılımcı 7, *"Ailem, benim de onlar gibi ibadetlerimi eksiksiz yapmamı bekliyordu. Fakat bu, benim içimden gelerek yaptığım bir şey değil, bir zorunluluk gibi hissettirdi,"* şeklindeki ifadesiyle, aileden kaynaklı beklentinin kendisinde dinî pratiklere karşı direnç yarattığını ifade etmiştir. Katılımcı 12, toplum içinde sürekli dindar görünme baskısı hissettiğini, *"Açıkça sorgulama yapmam veya farklı düşünceler dile getirmem hoş karşılanmıyordu,"* sözleriyle anlatmaktadır. Benzer şekilde, katılımcı 16, ebeveynlerinin namaz kılma ve oruç tutma konusunda ısrarcı tutumlarının, ibadetleri içtenlikle benimsemesine engel olduğunu ve *"ibadet etmek bana zoraki bir görev gibi geldi ve anlamını kaybetti,"* ifadesiyle durumu özetlemiştir. Katılımcı 18 ise dinî sorgulamalarının çevresi tarafından olumsuz karşılanması nedeniyle dışlandığını ifade etmiş ve bu sürecin kendisini daha da yalnızlaştırdığını dile getirmiştir: *"Bazı yakınlarım benim değiştiğimi, 'yanlış yollara girdiğimi' söylediler. Bu süreç beni daha da yalnızlaştırdı."*

Katılımcıların bu deneyimlerinden anlaşılmaktadır ki, ergenlikte aile ve toplumun dayattığı dinî beklentiler, bireylerin içten gelen dinî kimlik oluşturma sürecini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu baskılar, gençlerin dinî aidiyet ve pratiklerle anlamlı bir bağ kurmasını zorlaştırarak, dine karşı mesafeli ve eleştirel bir tutum geliştirmelerine neden olmaktadır.

Bu durum literatürdeki *bilişsel psikoloji* yaklaşımlarıyla da örtüşmektedir. Bilişsel psikolojiye göre, ergen bireyler, aile ve toplum baskısına maruz kaldıklarında, inançlarını eleştirel bir biçimde sorgulayarak çevresel beklentilerle kendi değerleri arasında çatışma yaşayabilirler.[477] Ergenlerin dinî kimliklerini özgürce ve sorgulayarak geliştirebilmeleri için, aile ve toplumsal çevre tarafından uygulanan baskıcı tutumlar yerine destekleyici, esnek ve açıklayıcı bir dinî eğitim yaklaşımının benimsenmesi gerekmektedir. Bu tür bir yaklaşımın bireylerin dinî

---

[476] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 118-120.

[477] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 3-5; Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım", 43.

aidiyetlerini içtenlikle benimsemelerine, dolayısıyla daha güçlü ve kalıcı bir dinî kimlik oluşturmalarına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Bu bulgular, dinî gelişimin yalnızca bilgi aktarımıyla değil, bireyin duygusal ve sosyal ihtiyaçlarıyla bütünleşik bir şekilde ele alınması gerektiğini savunan çağdaş araştırmalarla da örtüşmektedir. Örneğin, Arnett ergenlik döneminde bireyin "kimlik kazanımı" sürecinde dışsal otoriteye karşı mesafe alma ve içsel tutarlılık arayışında bulunduğunu vurgular.[478] Bu dönemde dışsal baskılar, bireyin inançlarını içselleştirmesini zorlaştırmakta; bunun yerine birey, inanç sistemini ya biçimsel düzeyde sürdürmekte ya da sorgulayarak terk etme eğilimine girmektedir. King ve Boyatzis gibi araştırmacılar da ergenlerin dinî gelişiminde, sosyal baskının ve kontrolcü ortamların, bireyin öz-yönelimli inanç inşasını engellediğini ortaya koymaktadır.[479] Katılımcıların aile ve toplum baskısı karşısında dinî pratikleri "zorunlu görev" olarak görmeleri ya da dışlanma yaşadıkları sosyal ortamlardan uzaklaşmaları, bu alanyazınla büyük ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla, sağlıklı bir dinî kimlik gelişimi için bireyin inançlarını gönüllü biçimde sorgulayabileceği ve anlamlandırabileceği psikolojik güven ortamlarının oluşturulması gerektiği sonucuna varılabilir.

3.7.4. Dinî otoritelerle yaşanan ilişkiler

Gençlik dönemi, bireylerin sosyal ve dinî otoritelerle ilişkilerini yeniden değerlendirdikleri, bu ilişkilerin niteliğini sorguladıkları ve kendi kimliklerini oluşturma sürecinde çeşitli deneyimlerle yüzleştikleri bir dönemdir.[480] Bu dönemde, dinî otoritelerle (imamlar, din dersi öğretmenleri, aile büyükleri gibi) kurulan ilişkiler, gençlerin dinî kimliklerini ve inanç dünyalarını şekillendirme açısından kritik bir öneme sahiptir. Ancak, bu ilişkilerin niteliği, gençlerin dine yönelik tutumlarını pozitif veya negatif yönde etkileyebilir.

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde, dinî otoritelerle yaşanan olumlu ve olumsuz deneyimlerin, gençlerin dinî adiyet duygusunu ve dine olan yaklaşımlarını nasıl etkilediği üzerine önemli bulgular elde edilmiştir. Bazı katılımcılar, dinî otoritelerle yaşadıkları olumsuz deneyimlerin dine karşı mesafe koymalarına neden olduğunu ifade ederken, diğerleri bu otoritelerle kurdukları sağlıklı ve destekleyici ilişkilerin dinî adiyetlerini güçlendirdiğini

[478] Arnett, *Emerging Adulthood*, 472-474.

[479] Pamela Ebstyne King, Chris J. Boyatzis, "A Special Issue on Religious and Spiritual Development", *Review of Religious Research* 45/4 (2004), 320-322.

[480] Malkoç, "Gençliği Dinî değerlerden Uzaklaştıran Sebepler", 260-265.

belirtmiştir. Bu bağlamda, dinî otoritelerle olan ilişkinin niteliği, gençlerin dinle olan ilişkilerinde belirleyici bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3.2, dinî otoritelerle yaşanan olumsuz deneyimlerde öne çıkan ortak temaları göstermektedir.

Şekil 3.2. Dinî otoritelerle yaşanan olumsuz deneyimlerde öne çıkan ortak temalar

3.7.4.1. Baskıcı ve Yargılayıcı Tavırlar

Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, gençlerin dinî otoritelerle yaşadıkları ilişkilerde en sık karşılaştıkları olumsuzlukların başında baskıcı ve yargılayıcı tavırların geldiği görülmektedir. Katılımcılar, ergenlik dönemlerinde dinî sorularına karşı hoşgörülü ve açıklayıcı cevaplar yerine, çoğunlukla baskıcı, eleştirel ve yargılayıcı tepkiler aldıklarını dile getirmiştir. Örneğin Katılımcı 15, din dersi öğretmenlerinin, sorularına karşı sürekli olarak kendisinin "yanlış yolda olduğunu" ima eden ifadeler kullandığını belirtmiştir: *"Sorular sormak istiyordum ama bana hep yanlış yolda olduğum hissi veriliyordu. Bu baskı, dinle ilgili daha fazla sorgulama yapmama ve sonunda uzaklaşmama neden oldu."*

Benzer bir deneyimi paylaşan Katılımcı 9 ise, lise yıllarında bir imamın sürekli nasihat ve uyarılarda bulunarak kendi düşüncelerini ifade etmesine izin vermediğini ifade etmiştir: *"Bize sürekli ne yapmamız gerektiği söyleniyordu ama kimse neden yapmamız gerektiğini*

açıklamıyordu. Anlamadan uygulamak benim için anlamsız hale geldi ve bu yüzden dine karşı daha mesafeli oldum."

Katılımcı 12 de din dersi öğretmeninin kendisine yönelik yargılayıcı ve alaycı ifadelerinin, dinî konuları sorgulama cesaretini kırdığını ve kendisini değersiz hissetmesine yol açtığını belirtmiştir: *"Ne zaman bir şey sorsam, aptalca sorular sorduğum söyleniyordu. Bu tavırlar bana sadece değersiz hissettirdi ve dinle de arama mesafeye yol açtı. Benim için din demek, o öğretmen demekti. "* Bu tür deneyimler, gençlerin kimlik gelişim süreçlerinde önemli bir engel oluşturarak dinî inançlarıyla kişisel bağlar kurmalarını zorlaştırmaktadır.

Katılımcıların bu ifadelerinden yola çıkıldığında, dinî otoritelerin empati eksikliği ve sorgulamalara kapalı tavırlarının, gençlerde dine karşı direnç ve mesafe oluşmasında etkili olduğu açıkça görülmektedir. Bu bulgular, *hümanist psikoloji* yaklaşımı ile örtüşmektedir. Hümanist psikoloji, bireyin sorgulama özgürlüğü ve anlam arayışını destekleyen bir çevrede gelişebileceğini vurgular.[481] Buna göre, gençlerin sorgulamalarına karşı gösterilen hoşgörüsüzlük ve baskıcı tutumlar, bireylerin kendilerini ifade etme ve inançlarını içselleştirme süreçlerini engelleyerek dine karşı yabancılaşmalarına sebep olmaktadır. Bu noktada dinî otoritelerin, gençlerin sorularını ve sorgulamalarını anlayışla karşılamaları ve onları destekleyici bir yaklaşımla yönlendirmeleri, sağlıklı bir dinî kimlik gelişimi için kritik öneme sahiptir.

Ayrıca elde edilen bulgular, *religious socialization* (dinî sosyalleşme) literatüründeki çalışmalarla da örtüşmektedir. Özellikle Fowler[482] ve Benson gibi araştırmacılar, bireyin inanç sistemini sağlıklı biçimde içselleştirebilmesi için, dinî otorite figürlerinin baskıcı değil rehberlik edici bir tutum benimsemeleri gerektiğini vurgulamaktadır.[483] Fowler'ın İnanç Gelişimi Kuramı'na göre ergenlik dönemi, bireyin "kişisel yansımalı inanç" düzeyine geçmeye başladığı ve inançlarını ilk kez sorgulayarak yapılandırdığı bir dönemdir.[484] Bu evrede karşılaşılan hoşgörüsüz, yargılayıcı ve açıklamadan yoksun tutumlar, bireyin hem duygusal hem de bilişsel gelişimini sekteye uğratarak inanç sisteminden uzaklaşmasına neden olabilir. Ayrıca, King & Boyatzis gibi araştırmalar, dinî otoritelerin empatik ve açıklayıcı yaklaşımının, gençlerin dine yönelik güven duygusunu artırdığını ortaya koymaktadır.[485] Bu bağlamda, katılımcıların dinî sorularına karşı aldıkları olumsuz tepkiler, yalnızca bireysel birer deneyim

---

[481] Frankl, *Duyulmayan Anlam Çığlığı*, 14-17.

[482] Fowler, *Stages of Faith*, 1981, 120.

[483] Peter L. Benson vd., "Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry", *Applied Developmental Science* 7/3 (2003), 209-212.

[484] Fowler, *Stages of Faith*, 1981, 172-173.

[485] Pamela Ebstyne King, Chris J. Boyatzis, "Religious and Spiritual Development: An Introduction and Theoretical Review", *Review of Religious Research* 45/4 (2004), 320-322.

değil; aynı zamanda yanlış yapılandırılmış dinî eğitimin gençlerin inançla kurduğu bağı nasıl zayıflatabileceğine dair dikkat çekici bir göstergedir.

3.7.4.2. Duygusal İhtiyaçların Karşılanmaması

Katılımcıların dinî otoritelerle yaşadıkları deneyimlerde, duygusal ihtiyaçlarının karşılanmaması önemli bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Ergenlik dönemi, gençlerin kimliklerini şekillendirdikleri ve duygusal destek ihtiyacının yoğunlaştığı hassas bir dönemdir. Ancak katılımcılar, dinî otoritelerden bu duygusal desteği yeterince göremediklerini ifade etmişlerdir. Katılımcı 6, sorularına verilen cevapların katı ve mesafeli olduğunu, bu yüzden kendini anlaşılmamış hissettiğini dile getirerek şunları söylemiştir: *"Soru sormaya çekiniyordum çünkü cevaplar hep katıydı. Beni gerçekten anlamaya çalışan kimse olmadı. Sadece kurallara uymam gerektiği söylendi."* Bu durum, gençlerin anlaşılma ve değer görme ihtiyaçlarının karşılanmadığında dinî kurumlarla olan bağlarının zayıfladığını göstermektedir.

Benzer şekilde, Katılımcı 11 de imamların sadece dinî bilgileri aktardığını, ancak gençlerin günlük hayatta yaşadığı duygusal zorluklarla ilgilenmediklerini ifade etmiştir: *"Bazen ailemle veya arkadaşlarımla sorun yaşadığımda bana destek olacak birine ihtiyaç duydum. Ancak camiye gittiğimde sadece vaaz dinliyordum, kimse benimle ilgilenmedi. Bu da camiyi ve dinî ortamları bana daha uzak hale getirdi."* Bu ifade, dinî otoritelerin gençlerin duygusal ihtiyaçlarına duyarsız kalmasının, gençlerin dinî çevrelere karşı mesafeli bir tutum geliştirmesine neden olduğunu göstermektedir.

Katılımcı 17'nin ifadeleri de bu bulguyu desteklemektedir. Din dersi öğretmenlerinin yalnızca dinin kurallarını öğretmeye odaklandığını, bu kuralların anlamı veya kendi hayatlarına ne tür katkılar sağlayacağına dair açıklamalar yapmadığını belirterek şunları söylemiştir: *"Biz sadece dinin kurallarını öğreniyorduk ama neden bu kurallara uymamız gerektiği veya dinin bana ne anlam ifade ettiği üzerine hiç konuşulmuyordu. Bu yüzden dinle bağ kurmakta zorlandım."* Bu tür deneyimler, dinî otoritelerin gençlerin duygusal ve anlamlandırma ihtiyaçlarını göz ardı ettiğini, bunun da dinî aidiyet duygularını zayıflattığını ortaya koymaktadır.

Gençlerin duygusal ihtiyaçlarının dinî otoritelerce karşılanmaması, onların dinle ilişkilerini zayıflatan önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik teorisi*yle uyumludur. İşlevselci yaklaşım, dinin bireylere psikolojik ve sosyal destek sağlaması gerektiğini vurgular. Bu açıdan değerlendirildiğinde, dinî otoritelerin gençlerin yalnızca bilişsel değil, aynı zamanda duygusal ihtiyaçlarını da dikkate alarak, destekleyici ve empatik bir yaklaşım sergilemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Katılımcıların deneyimleri, din eğitiminin duygusal ve psikolojik boyutlarının önemini açıkça ortaya koymakta ve gençlerin dinle

kurdukları ilişkinin sağlamlaşmasında, onların duygusal dünyalarının dikkate alınmasının kritik bir unsur olduğunu göstermektedir.

Nitekim Nye[486] ve Astley[487] gibi araştırmacıların da ortaya koyduğu gibi, gençlerin dinle olan ilişkilerinde yalnızca bilgi değil, *anlaşılma, kabul görme ve empatik bir bağ* ihtiyacı temel belirleyiciler arasındadır. Eğer dinî otoriteler bu duygusal ihtiyaçlara duyarsız kalır ve bireyin yaşantısına temas etmeyen soyut kurallar aktarımıyla yetinirse, gençlerin dine yönelik aidiyet duygusu zedelenmekte ve din, anlamdan yoksun bir yapıya dönüşebilmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın bulguları, alanyazında sıklıkla vurgulanan "duygusal karşılık bulma" ihtiyacının ergenlerin dinî kimlik gelişiminde ne denli belirleyici olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

3.7.4.3. Otoriter Yaklaşıma Tepki

Ergenlik dönemi, bireylerin özgürlük ve bağımsızlık arzularının arttığı ve bu nedenle otoriteye karşı tepki geliştirebildikleri bir dönemdir.[488] Katılımcıların ifadelerinden, dinî otoritelerin ergenlik döneminde sergiledikleri otoriter yaklaşımların, gençlerin dine yönelik tutumlarını olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır. Katılımcı 12, din derslerindeki öğretmenlerinin katı ve sorgulamaya kapalı tavırlarının kendi dinî aidiyetini olumsuz etkilediğini şu şekilde ifade etmiştir:

> Din derslerindeki öğretmenimiz, hiçbir şekilde sorgulama yapmamıza izin vermiyordu. Bize sürekli uymamız gereken kurallar anlatılıyordu ama bu kuralların neden önemli olduğu, benim hayatımda ne ifade ettiği üzerine hiç konuşulmadı. Kendimi sürekli baskı altında hissettim ve bu da dinden uzaklaşmama neden oldu.

Bu ifade, ergenlik dönemindeki gençlerin dinî kurallara yönelik kendi sorgulama ve anlamlandırma ihtiyaçlarının karşılanmadığında, dine karşı mesafeli bir tutum geliştirdiklerini göstermektedir.

Benzer şekilde Katılımcı 9 da dinî otoriteler tarafından camiye gitme konusunda zorlandığını ve bu durumun kendisinde dine karşı bir tepki oluşmasına sebep olduğunu dile getirmiştir: *"Camiye gitmek istemediğimde bile zorla götürüldüm. Her hafta camiye gitmek zorundaydık ve orada sadece uymamız gereken kurallar anlatılıyordu. Bu baskı, beni daha da uzaklaştırdı."* Bu

---

[486] Rebecca Nye, *Children's Spirituality: What It Is and Why It Matters* (London: Church House Publishing, 1998), 45-47.

[487] Jeff Astley, *Ordinary Theology: Looking, Listening and Learning in Theology* (Aldershot: Routledge, 2002), 58-62.

[488] Malkoç, "Gençliği Dinî değerlerden Uzaklaştıran Sebepler", 260-265.

durum, gençlerin dinî pratikleri zorla uygulama sonucu anlamlandıramadıklarını ve bu nedenle dine karşı olumsuz bir yaklaşım geliştirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır.

Katılımcı 18 de dinî otoritelerin otoriter yaklaşımının kendi üzerinde suçluluk duygusu yarattığını ve bunun dine karşı direnç göstermesine neden olduğunu belirtmiştir: *"Ergenlik döneminde, bize sürekli olarak dinin kuralları öğretildi ve bu kuralların dışına çıkarsak kötü biri olacağımız söylendi. Bu durum bana kendimi suçlu hissettirdi ve dine karşı bir tepki geliştirdim. Kuralların anlamını ve nedenlerini sorgulamak istediğimde ise susturuldum."* Bu ifadeler, otoritenin baskıcı ve zorlayıcı yöntemlerle kuralları dayatmasının, ergenlerin özgürlük ve bağımsızlık arayışlarıyla çatıştığını ve bunun da gençlerin dine karşı mesafeli bir tutum benimsemelerine yol açtığını göstermektedir.

Katılımcıların deneyimlerinden çıkan ortak tema, ergenlerin dinî otoriteler tarafından uygulanan otoriter ve sorgulamaya kapalı yaklaşımlara karşı tepki geliştirdikleridir. Dinî otoritelerin gençlerin sorgulama ihtiyaçlarını göz ardı ederek otoriter yöntemlerle dinî eğitim vermesi, gençlerin bu tutumlara direnç göstermesine ve dine karşı mesafeli bir yaklaşım benimsemesine sebep olmaktadır.

Bu durum *hümanist psikoloji* yaklaşımıyl*a* da uyumlu görünmektedir. Hümanist psikoloji, bireylerin özgürlüğe, kendi değerlerini keşfetmeye ve anlam arayışına yönelik içsel ihtiyaçlarını vurgular.[489] Bu yaklaşıma göre gençlerin dinî eğitimde kendi düşüncelerini özgürce ifade etmelerine izin verilmemesi, onların dinî değerlerle bağ kurmalarını zorlaştırır ve dine karşı bir direnç geliştirmelerine yol açabilir. Katılımcıların ifadeleri ışığında değerlendirildiğinde, dinî eğitimin gençlerin sorgulama, anlama ve özgür irade ile hareket etme ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlenmesinin gerekliliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Böylece dinî eğitim, gençlerin dinî değerlere olan bağlarını güçlendiren ve kalıcı hale getiren bir süreç olabilir.

Nitekim Templeton & Eccles [490] ve Smith & Denton [491] gibi araştırmacıların da vurguladığı üzere, ergenlerin dinî gelişimi desteklenmek istendiğinde, onlara yalnızca kurallar sunmak değil, bu kuralların anlamı üzerinde düşünmelerine fırsat tanımak önemlidir. *Sorgulamaya kapalı ve otoriter dinî yaklaşımlar*, genç bireylerde *duygusal kopukluk* ve *anlam yitimi* yaratarak, dini içselleştirmeyi engellemekte ve dinden uzaklaşmayı hızlandırabilmektedir. Bu

[489] Fernald, *Psychology*, 18; Frankl - Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*, 58.

[490] Jennifer Templeton, Jacquelynne S. Eccles, "The Relation Between Spiritual Development and Identity Processes", *New Directions for Youth Development*, (2006), 27-30.

[491] Christian Smith - Melina Lundquist Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 122-126.

çalışma, alanyazındaki bu bulguları nitel verilerle desteklemekte ve gençlerin dinî otoriteyle kurduğu ilişkinin biçiminin, dinî aidiyetin kalıcılığında belirleyici olduğunu göstermektedir.

3.7.4.4. Empati ve Hoşgörünün Eksikliği

Ergenlik döneminde gençlerin dinî otoritelerle kurduğu ilişkilerde empati ve hoşgörünün eksik olması, onların dine karşı mesafeli ve eleştirel bir tutum geliştirmelerinde önemli bir etken olmuştur. Katılımcı 8, bu eksikliği şu sözlerle dile getirmiştir:

> Dinî sorular sorduğumda ya da bazı konuları anlamadığımı söylediğimde, imam ya da hocamız bana sert ve küçümseyici bir şekilde yanıt veriyordu. 'Bunları sorgulamak bile yanlıştır' deniliyordu. Kendimi anlamaya çalıştığım bir dönemde bu yaklaşım beni çok rahatsız etti ve dine karşı mesafe koymama neden oldu.

Katılımcı 8'in ifadesinden, gençlerin dinî otoriteler tarafından hoşgörülü bir şekilde dinlenmediğinde, sorularının küçümsendiğinde, bu durumun onların dinle bağ kurmasını engellediği anlaşılmaktadır. Katılımcı 13 de benzer bir şekilde empati eksikliğini vurgulamıştır: *"Bizimle ilgilenen dinî rehberlerin çok katı ve hoşgörüsüz olduklarını düşünüyorum. Onlara bazı kişisel sorunlarımla ilgili danışmak istediğimde ya yargılandım ya da 'Bunları sormak yanlış' gibi cevaplar aldım. Bu da beni rahatsız etti ve bir süre sonra onları dinlememeye başladım."*

Katılımcı 13'ün ifadesi, gençlerin dinî otoritelerden empatik ve anlayışlı bir destek beklediğini; ancak karşılaştıkları hoşgörüsüz tutumun onları dinî ortamlardan uzaklaştırdığını göstermektedir.

Katılımcı 5, dinî otoritelerin gençlerin duygusal ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmasının kendi üzerinde yarattığı etkiyi şöyle özetlemiştir: *"Kendimi zor zamanlardan geçerken imamla konuşmak istedim, ama o sadece bana kuralları hatırlattı, asla beni anlamaya çalışmadı. Ben de artık bu konularda onlardan yardım istememeye karar verdim."*

Bu ifade, dinî otoritelerin sadece kural aktarıcıları olarak görülmesi ve gençlerin duygusal dünyasını göz ardı etmelerinin, gençlerin dinle kurdukları bağların zayıflamasına neden olduğunu ortaya koymaktadır.

Katılımcıların aktarımlarından çıkan ortak bulgulara göre; dinî otoriteler tarafından gençlerin duygusal ihtiyaçlarının anlaşılmaması ve sorularına empatik bir tutumla yaklaşılmaması, gençlerin dine karşı mesafeli tutumlar geliştirmelerine neden olmaktadır. Gençlerin bu dönemde özellikle empati ve hoşgörüye ihtiyaç duydukları, ancak bu ihtiyaçlarının karşılanmaması nedeniyle dinî kimlik gelişiminde ciddi problemler yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Bu durum özellikle *hümanist psikoloji ve işlevselcilik* yaklaşımlarıyla uyumlu şekilde yorumlanabilir. Hümanist psikolojiye göre bireylerin anlam arayışları, kendilerini

gerçekleştirme ve empatik ilişkiler kurma ihtiyaçları oldukça önemlidir.[492] Gençlerin ifade ettiği gibi, empatik bir destek göremediklerinde, kendilerini anlaşılmamış hissetmekte ve bu da dine olan bağlılıklarını azaltmaktadır. Dolayısıyla, dinî eğitim ve rehberliğin, gençlerin özgün duygusal ihtiyaçlarına yönelik hoşgörülü ve destekleyici bir yaklaşım sunması gerektiği vurgulanmaktadır.

İşlevselcilik yaklaşımına göre ise din, bireylere sosyal ve psikolojik destek sağlayan bir yapıdır.[493] Ancak katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı gibi, dinî otoriteler sadece kuralların aktarımına odaklanıp empati ve anlayıştan yoksun olduklarında, dinin sosyal ve psikolojik destek sağlama işlevi gerçekleşmemektedir. Bu durum, gençlerin dinî ortamlarla ve otoritelerle ilişkilerinin kopmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle, gençlerle kurulan dinî iletişimde empati ve hoşgörünün merkeze alınması, dinî kimlik gelişimi ve aidiyetin güçlenmesi açısından kritik öneme sahiptir.

Nitekim dinî gelişimle ilgili literatürde, dinî rehberliğin etkili olabilmesi için bireyin sadece bilişsel değil, duygusal ihtiyaçlarını da dikkate alması gerektiği vurgulanmaktadır. King ve Boyatzis, gençlerin dinî gelişim süreçlerinde anlamlı bir bağ kurabilmeleri için empatik, destekleyici ve bireysel farklılıklara duyarlı dinî figürlerle karşılaşmaları gerektiğini belirtmektedir.[494] Pargament ise dinî başa çıkma süreçlerinde bireylerin manevî destek arayışına girdiklerini, bu destek karşılanmadığında ise dinle olan bağlarının zayıfladığını ortaya koymuştur.[495] Bu çalışmanın bulguları, bu literatürle örtüşmekte ve özellikle empati ve hoşgörü eksikliğinin gençlerin dinî ortamlardan uzaklaşmalarına yol açtığını göstermektedir. Dolayısıyla, gençlerin duygusal ihtiyaçlarını gözetmeyen, sadece kurallara odaklanan dinî otoritelerin etkisi, bireyde dinî kimlik inşasını olumsuz yönde etkileyen önemli bir faktör olarak değerlendirilmelidir.

3.7.5. Dinî cemaatlerde veya topluluklarda yaşanan deneyimler ve etkileri

Katılımcıların anlatılarından, bu tür dinî cemaatlerde veya topluluklarla olan ilişkilerinin hem olumlu hem de olumsuz etkilerinin bulunduğunu görmekteyiz. Özellikle katılımcılar, cemaatlerin sosyalleşme, dinî bilgiyi artırma ve aidiyet hissi oluşturma gibi olumlu etkilerini

---

[492] Frankl - Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*, 58.

[493] Aikin - Hodges, "Wittgenstein, Dewey, and the Possibility of Religion", 8.

[494] Pamela Ebstyne King, Chris J. Boyatzis, "Religious and Spiritual Development: An Introduction and Theoretical Review", 320-322.

[495] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 237-240.

ifade ederken, aynı zamanda bazı katı kurallar, baskıcı tutumlar ve bireysel özgürlüklerin sınırlanması gibi olumsuz deneyimleri de dile getirmişlerdir.

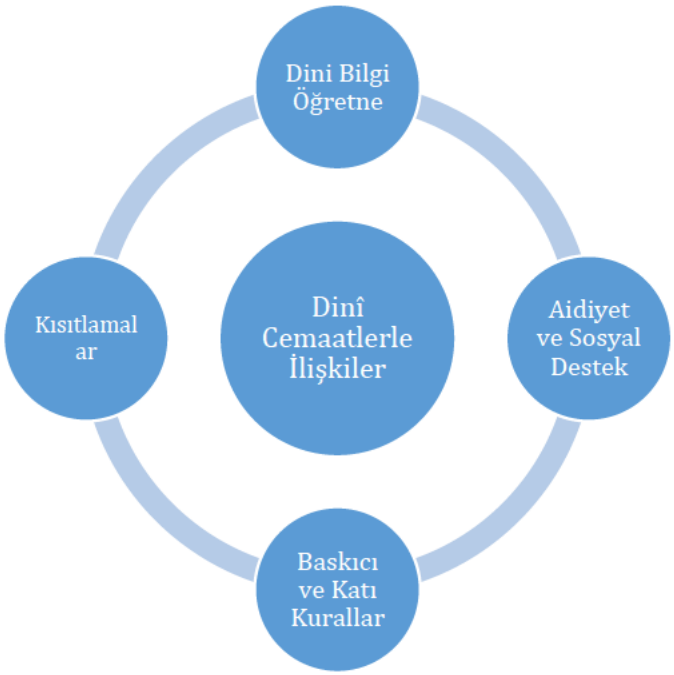

Şekil 3.3. Gençlikte dinî cemaat veya topluluklarla yaşanan deneyimler ve etkileri

3.7.5.1. Aidiyet ve Sosyal Destek

Katılımcıların anlatılarından, dinî cemaatlerle veya topluluklarla kurdukları ilişkilerin, sosyalleşme, aidiyet hissi ve dinî bilgilerin artması gibi olumlu etkilerinin yanı sıra, bazı katı kurallar, baskıcı tutumlar ve bireysel özgürlüklerin sınırlanması gibi olumsuz sonuçları da beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır.

Katılımcılar, özellikle dinî cemaatlerin sunduğu aidiyet ve sosyal destek yönünü sıklıkla vurgulamıştır. Katılımcı 5 bu konuyu şöyle ifade etmiştir: *"Cemaate dahil olduktan sonra kendimi daha güvende hissettim. Orada insanlar beni dinliyor, değer veriyordu. Bu da kendime olan güvenimi artırdı."*

Benzer şekilde, Katılımcı 9 da cemaatlerle kurulan ilişkilerin sağladığı sosyal desteği açıkça dile getirmiştir: *"Ergenlik döneminde kendimi çoğu zaman yalnız hissederdim. Cemaatle tanıştığımda, yalnız olmadığımı, beni destekleyen bir grup olduğunu fark ettim. Bu aidiyet duygusu, kendime daha fazla güven duymamı sağladı."*

Katılımcıların bu ifadelerinden, özellikle ergenlik döneminde yaşanan yalnızlık ve sosyal kabul ihtiyacının cemaatlerdeki toplumsal ilişkiler ve aidiyet hissiyle giderildiği anlaşılmaktadır. Bu destekleyici sosyal bağlar, gençlerin sosyal kimliklerini güçlendirmelerine ve topluluk içinde kendilerini değerli hissetmelerine katkı sağlamıştır. Dinî cemaatlerin sağladığı sosyal aidiyetin,

gençlerin psikolojik açıdan güçlenmelerine ve yalnızlık hissinden kurtulmalarına önemli ölçüde yardımcı olduğu görülmektedir.

Bu bulgular, *işlevselcilik* yaklaşımıyla da uyum içindedir. *İşlevselcilik teorisi*ne göre din, bireyler için sadece inançları yönlendiren bir sistem değildir; aynı zamanda onlara sosyal ve psikolojik destek sağlayan bir yapı olarak işlev görür.[496] Katılımcıların anlatılarından yola çıkarak, dinî cemaatlerin gençlere sağladığı sosyal aidiyetin ve desteğin, bireylerin manevi ve sosyal kimliklerinin gelişmesinde oldukça önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Gençler, dinî cemaatler sayesinde aidiyet duygusu yaşayarak yalnızlık ve izolasyon hissinden kurtulmakta, bu da onların psikolojik ve sosyal açıdan daha sağlam bir yapıya kavuşmalarını desteklemektedir. Bu durum, dinî cemaatlerin işlevsel açıdan gençlerin hayatlarında önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, alanyazındaki çalışmalarla da örtüşmektedir. Örneğin Ysseldyk, Matheson ve Anisman, dinî gruplara aidiyetin bireylerde sosyal kimlik oluşumunu güçlendirdiğini ve bu aidiyetin psikolojik dayanıklılığı artırdığını ifade etmektedir.[497] Putnam da sosyal sermaye kuramı çerçevesinde, bireylerin cemaat benzeri yapıların sunduğu sosyal destek ve dayanışma ortamı sayesinde daha yüksek düzeyde mutluluk ve güven duygusu geliştirdiklerini belirtmektedir.[498] Bu bağlamda, çalışmamızda elde edilen veriler de dinî cemaatlerin ergen bireyler üzerindeki sosyal ve psikolojik işlevlerine dair literatürle örtüşmekte; özellikle aidiyet, güven ve sosyal kabul gibi duyguların gençlerin dinle kurdukları bağı olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

3.7.5.2. Baskıcı ve Katı Kuralların Etkisi

Katılımcıların ifadelerinden dinî cemaatlerde karşılaştıkları baskıcı ve katı kuralların, dinle olan ilişkilerini olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır. Özellikle ergenlik ve gençlik dönemlerinde karşılaşılan bu otoriter yaklaşımlar, gençlerin dinî aidiyetlerini sorgulamalarına ve dine karşı mesafeli tutum geliştirmelerine neden olmuştur. Katılımcı 12, bu konudaki deneyimini şu şekilde dile getirmiştir:

> Cemaate katıldığımda belirli kurallara uymam gerektiği sürekli vurgulandı. Bu kurallara uymak zorunda olduğumu hissettiğimde, üzerimde bir baskı oluştu. Bu

[496] Slater, "Metaphysical Intimacy and the Moral Life", 118.

[497] Renate Ysseldyk vd., "Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective", *Personality and Social Psychology Review: An Official Journal of the Society for Personality and Social Psychology, Inc* 14/1 (2010), 60-71.

[498] Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (London: Touchstone Books by Simon & Schuster, 2001), 200-202.

durum beni rahatsız etti ve neden bu kuralları sorgusuz sualsiz kabul etmem gerektiğini düşündüm. Bu baskı yüzünden dine karşı ilgim zamanla azaldı.

Benzer biçimde Katılımcı 18 de cemaatteki baskıyı, *"Bana neyin doğru neyin yanlış olduğunu sürekli dikte ediyorlardı. Her şeyin kesin ve değişmez kurallarla belirlenmesi beni rahatsız etti. Kendi düşüncelerimi ifade etmekte zorlandım ve bu yüzden cemaatten uzaklaşmaya başladım"* sözleriyle ifade etmiştir. Bu ifadeler, gençlerin katı kurallar altında kendilerini ifade edemediklerinde, dine karşı olumsuz duygular geliştirdiklerini ve zamanla uzaklaşmaya başladıklarını göstermektedir.

Ergenlik dönemi, bireylerin kendi kimliklerini özgürce keşfetmek ve oluşturmak istediği bir süreçtir. Hümanist psikolojinin vurguladığı gibi bireylerin özgürlük, anlam arayışı ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçları bu dönemde belirgindir.[499] Ancak cemaatlerdeki katı ve sorgulamaya kapalı yaklaşımlar, gençlerin bu temel ihtiyaçlarını karşılayamamış ve dinî aidiyetlerini güçlendirmek yerine, tersine dine karşı direnç oluşturmalarına neden olmuştur. Bu durum, gençlerin dinle olan ilişkilerinde sağlıklı bir gelişim için, bireyin özgürlüğüne ve sorgulama hakkına saygı duyan, anlamlandırma süreçlerine alan açan, esnek ve destekleyici bir yaklaşımın gerekli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, alanyazında yer alan dinî cemaat tecrübelerine ilişkin eleştirel çalışmaları da destekler niteliktedir. Özellikle Zock, otoriter dinî yapılanmaların bireyin özgür düşünce gelişimini sınırladığını ve inancın içselleştirilmesini zorlaştırdığını ifade etmektedir.[500] Benzer şekilde, Roof da genç bireylerin modern toplumda bireyselleşme eğilimleriyle birlikte katı cemaat yapıları içinde kendilerini ifade edemediklerinde, bu yapıdan uzaklaşarak dinî aidiyetlerini yeniden tanımlamaya yöneldiklerini belirtir.[501] Bu açıdan bakıldığında, çalışmamızda katılımcıların baskı, sorgulama yasağı ve ifade kısıtlaması karşısında geliştirdikleri mesafeli tutumlar, bu teorik çerçevelerle uyumluluk göstermektedir. Bireyin kendi inanç sistemini anlamlandırmasına imkân tanımayan kapalı cemaat yapılarının, gençlerin hem psikolojik gelişimlerini hem de dinle kurdukları bağı olumsuz etkilediği söylenebilir.

3.7.5.3. Bireysel Özgürlüğün Sınırlandırılması

Katılımcıların bir kısmı, dinî cemaatlerde bireysel özgürlüklerinin sınırlandırılmasından rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerdir. Özellikle gençlik döneminde bağımsızlık ve özgürlük arayışının yoğun olduğu dikkate alındığında, bu tür sınırlamaların bireylerin dine ve cemaatlere karşı olumsuz tutum geliştirmelerine yol açtığı görülmektedir. Katılımcı 7,

---

[499] Frankl, *Duyulmayan Anlam Çığlığı*, 18.

[500] Hetty Zock, "Religion and Narrative Identity: A Psycho-Social Approach to Spirituality and Healing", *Journal of Empirical Theology* 20/1 (2007), 5-8.

[501] Roof, *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*, 74.

cemaatte yaşadığı deneyimi, *"Cemaatin içine girdiğimde sürekli ne yapmam gerektiği konusunda talimatlar veriliyordu. Her adımımı kontrol altında hissetmek bana sıkışmışlık duygusu verdi ve cemaatten uzaklaşma kararı aldım"* sözleriyle dile getirmiştir. Benzer şekilde Katılımcı 13, cemaat içindeki kurallara dair açıklama yapılmamasının bireysel ifade alanını sınırladığını, *"Cemaat içinde sürekli belirli kurallara uymam bekleniyordu ve bu kuralların neden böyle olduğuna dair hiçbir açıklama yapılmıyordu. Bu benim kendimi ifade etme alanımı kısıtladı ve cemaatlerden uzak durmaya başladım"* şeklinde aktarmıştır. Ayrıca Katılımcı 19 ise cemaatin hayatına müdahalesinden duyduğu rahatsızlığı, *"Neyi giyeceğimden, kimlerle konuşacağıma kadar her şeyi cemaat belirliyordu. Bu benim kendi hayatımı şekillendirme arzumla çeliştiği için uzaklaştım"* ifadeleriyle belirtmiştir.

Bu tür anlatımlar, gençlerin dinî cemaatlerde yaşadıkları özgürlük sınırlamalarının, kimlik gelişimleri üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Hümanist psikolojinin vurguladığı gibi, bireylerin özgünlüğünü ifade edebilmesi, kendi değerlerini oluşturabilmesi ve hayatları üzerinde özgürce karar alabilmeleri, kimlik gelişiminin temel unsurlarıdır.[502] Dinî cemaatlerde bireysel özgürlüğün sınırlanması, gençlerin kendilerini gerçekleştirme ve özgürce sorgulama ihtiyaçlarına ters düşmüş ve bu durum onların dinî aidiyetlerini zayıflatmıştır. Sonuç olarak, gençlerin sağlıklı bir dinî kimlik oluşturabilmesi için, cemaatlerin onların bireysel özgürlüklerine, sorgulamalarına ve kendi değerlerini oluşturmalarına alan açan, esnek ve anlayışlı bir yaklaşım benimsemesi gerektiği görülmektedir.

Bu bulgular, literatürde dinî topluluklarda bireysel özerkliğin sınırlandırılmasının genç bireyler üzerindeki etkilerine ilişkin yapılan çalışmalara paralellik göstermektedir. Özellikle Streib ve Hood, bireyin özgürce düşünme ve sorgulama ihtiyacının bastırıldığı dinî yapılarla karşılaştığında, bu yapıdan kopma eğilimi gösterdiğini vurgulamaktadır.[503] Arnett ise ergenlik ve gençlik dönemini, bireyin kimlik arayışı ve özerklik geliştirme süreci olarak tanımlar; bu süreçte karşılaşılan kontrol edici yapılar, bireyin hem psikolojik gelişimini hem de dinî kimliğini olumsuz etkileyebilir.[504] Katılımcıların deneyimleri, bu kuramsal çerçeveleri desteklemektedir. Gençlerin, dinî cemaatlerdeki katı kuralların nedenlerini sorgulama çabalarına karşılık alamamaları, onların yalnızca dine değil, otorite figürlerine karşı da güvensizlik geliştirmelerine neden olmuş ve özgün bir dinî kimlik inşasını sekteye uğratmıştır.

3.7.5.4. Dinî Bilginin Artırılması ve Manevî Destek

Katılımcıların ifadelerinde öne çıkan bir başka önemli konu da dinî cemaatlerin ve toplulukların gençlere sunduğu dinî bilgi ve manevî destek olmuştur. Özellikle gençlik

---

[502] Frankl - Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*, 60.

[503] Heinz Streib, Ralph W. Hood Jr., *Modeling Religion in Pastoral Counseling: A Textbook for Religion, Psychology and Pastoral Care* (Leiden: Brill, 2016), 128.

[504] Jeffrey Jensen Arnett, "Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties", *American Psychologist* 55/5 (2000), 474-477.

döneminde kimlik ve anlam arayışı içinde olan bireyler, bu süreçte ihtiyaç duydukları bilgisel ve manevî desteği cemaatlerde bulabildiklerini dile getirmiştir. Örneğin Katılımcı 9, *"Cemaat içinde olduğum dönemde dinle ilgili birçok konuyu daha detaylı öğrenme fırsatım oldu. Ayrıca zor zamanlarımda manevi olarak desteklenmek benim için çok kıymetliydi"* şeklindeki ifadesiyle, cemaatlerin hem bilgilendirici hem de psikolojik destek işlevini vurgulamıştır. Benzer şekilde Katılımcı 5, cemaatte katıldığı sohbet ve derslerin dinî bilgisini artırmasının yanı sıra, kendisine yalnız olmadığını hissettirdiğini ve bu sayede dine daha sağlam bağlandığını ifade etmektedir: *"Bu sohbetlerde yalnız olmadığımı, benzer sorunları yaşayan başkalarının da olduğunu fark ettim. Bu bana güç verdi ve dinle daha sağlam bir bağ kurmamı sağladı."* Katılımcı 12 de cemaat içinde manevi destek alabileceğini bilmenin verdiği güven duygusundan bahsetmiştir: *"Cemaat içinde her zaman birilerine derdimi anlatabileceğimi ve manevî olarak destek alabileceğimi bilmek beni çok rahatlatıyordu."*

Bu ifadelerden hareketle, cemaatlerin gençlere yönelik sağladığı manevî destek ve dinî bilginin, gençlerin dinî aidiyet duygularını kuvvetlendirdiği ve topluluk içinde kendilerini daha güçlü hissetmelerine yardımcı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, gençlerin dinî kimlik oluşumunda cemaatlerin işlevsel bir rol üstlendiği görülmektedir. İşlevselcilik yaklaşımının da ifade ettiği gibi, dinî cemaatler, bireyler için sadece bir inanç sisteminin parçası olmaktan öte, aynı zamanda psikolojik destek ve sosyal aidiyet sağlayan birer yapı olarak işlev görmektedir.[505] Katılımcıların deneyimlerinden hareketle, cemaatlerin sağladığı manevi destek ve dinî bilgilendirmenin, bireylerin hem psikolojik açıdan güçlenmelerini hem de topluluk içindeki aidiyet duygularını pekiştirdiğini söylemek mümkündür. Böylece cemaatler, gençlerin dine olan ilgilerinin korunmasında ve artırılmasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bulgular, alanyazında dinî cemaatlerin bireylerin psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarına sunduğu destekleyici işlevlerle ilgili vurgularla örtüşmektedir. Özellikle Durkheim, dinin toplumsal dayanışma ve bireysel anlam inşası açısından işlevsel bir rol üstlendiğini belirtir.[506] Ysseldyk ve arkadaşları ise, bireylerin özellikle zorlayıcı yaşam dönemlerinde dinî topluluklar aracılığıyla sosyal destek, anlam ve güvenlik duygusu geliştirdiklerini ortaya koymuştur.[507] Bu bağlamda, katılımcıların cemaat ortamlarında dinî bilgi edinmelerinin yanı sıra manevî yalnızlıklarını giderdiklerini ve psikolojik rahatlama yaşadıklarını ifade etmeleri, dinin bireysel işlevselliğine ilişkin kuramsal yaklaşımlarla tutarlılık göstermektedir. Ayrıca bu durum, *dinî*

[505] Roediger, *Psychology*, 8-10.

[506] Emile Durkheim, *Les Formes Elementaires De La Vie Religieuse* (Paris4: Felix Alcan, 1912), 387.

[507] Ysseldyk vd., "Religiosity as Identity", 68.

sosyalleşme süreçlerinin, yalnızca davranışsal değil, aynı zamanda duygusal ve bilişsel boyutlarda da birey üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

3.7.6. Akran baskısı ve sosyal çevre

Ergenlik dönemi, bireylerin arkadaşlarıyla yakın ilişkiler geliştirdiği ve bu ilişkilerin bireysel kimlik oluşumu üzerinde önemli bir etkisinin olduğu kritik bir evredir. Katılımcıların ifadeleri, akran baskısı ve sosyal çevrenin, gençlerin dinî tutumlarını şekillendirmede güçlü bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde gençlerin, akranları tarafından kabul edilme ve bir gruba ait olma ihtiyacı, çevrelerindeki arkadaş grubunun değer ve tutumlarını benimsemelerine yol açabilir. Nitekim, dine mesafeli veya eleştirel bakış açısına sahip arkadaş grupları içinde yer alan katılımcıların da zamanla dine karşı benzer bir tutum geliştirdikleri görülmüştür.

Örneğin Katılımcı 8, arkadaş grubunun dinî değerlere yönelik eleştirel tutumlarının, zamanla kendisinin de dine bakışını olumsuz yönde etkilediğini ifade ederek şunları dile getirmiştir: *"Arkadaş grubum sürekli olarak dini ve dinî kuralları eleştiriyordu. Onların bu eleştirileri benim de dine olan ilgimi azalttı ve bir süre sonra onlara katılmaya başladım."* Bu ifade, ergenlik çağındaki gençlerin grup içindeki uyum ihtiyacının, kişisel dinî algılarını belirgin şekilde etkileyebileceğini göstermektedir. Katılımcı 12 de benzer bir deneyimi paylaşarak, çevresindeki arkadaşlarının dinî konulara yönelik alaycı tavırlarının kendisini dine karşı mesafeli hale getirdiğini belirtmiştir: *"Arkadaşlarım arasında dinle ilgilenen çok az kişi vardı ve dinle ilgili konulara hep alaycı bir tavırla yaklaşıyorlardı. Ben de onlarla uyum sağlamak için dinî konulardan uzak durmaya başladım."* Bu durum, gençlerin sosyal kabul ve aidiyet duygusu için kendi dinî inançlarından vazgeçebileceğini veya bunları sorgulayabileceğini ortaya koymaktadır.

Katılımcı 5 ise, arkadaş grubunun dinle ilgili tutumlarının kendi inanç dünyasını nasıl şekillendirdiğini açıkça dile getirmiştir: *"Arkadaşlarımın çoğu dindar değildi ve sürekli olarak dinle ilgili espriler yapıyorlardı. Bu durum, benim de zamanla dinle ilgili konulara ciddiyetle yaklaşmamamı sağladı ve dine olan ilgim azaldı."* Bu ifade, akran grubunun sahip olduğu

tutumların, bireylerin inançları üzerindeki etkisinin ne kadar belirgin olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.22, akran baskısı deneyimi yaşadığını ifade eden katılımcıları ve ifadelerini göstermetkedir.

Tablo 3.22. Akran baskısı deneyimi yaşayan katılımcılar

Katılımcı No	Akran Baskısı Deneyimi
3	Dine mesafeli arkadaşlarıyla uyum sağlamak için inançlarını sorgulaması
5	Arkadaşlarının dine mesafeli yaklaşımı nedeniyle ilgisinin azalması
7	Arkadaşlarının dinî konularla dalga geçmesi nedeniyle dine ilgisinin azalması
8	Arkadaş grubunun dinî eleştirileri nedeniyle dine ilgisini kaybetmesi
10	Dini sorgulayan arkadaş grubunun etkisiyle dine karşı mesafe koyması
12	Arkadaşlarının alaycı tavrı nedeniyle dinî konulardan uzaklaşması
13	Arkadaş çevresindeki baskı nedeniyle dine ilgisinin azalması
15	Akranlarının olumsuz etkisiyle ibadetlerini azaltması
19	Arkadaşlarının dine karşı mesafeli tutumu nedeniyle dinî kimliğini sorgulaması

Tabloya göre, 20 katılımcıdan 9'u (%45) akran baskısının dinî kimliklerindeki değişimin nedenlerinden biri olduğunu ifade etmiştir. Katılımcılar, özellikle arkadaş gruplarının dine karşı mesafeli veya eleştirel tutumları nedeniyle dine olan ilgilerinin azaldığını belirtmişlerdir. Bu durum, ergenlik döneminde sosyal çevrenin bireyin inanç ve kimliği üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların ifadelerinden yola çıkarak, ergenlik döneminde arkadaş grubunun tutumlarının ve dinle ilgili yaklaşımlarının, bireylerin dinî adiyet duygusu üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Akran baskısı ve sosyal çevrenin etkisi, gençlerin dine olan ilgilerini ve dinî kimliklerini şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle, dine karşı eleştirel veya mesafeli bir arkadaş grubuna sahip olan gençler, bu çevrenin etkisiyle dine mesafeli bir tutum geliştirebilmekte ve dinî kimliklerini sorgulama eğilimi gösterebilmektedir. Bu durum, ergenlik döneminin sosyal çevreye karşı duyarlılık açısından ne kadar önemli olduğunu ve bu çevresel etkilerin bireyin dinî kimliği üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu bulgular *sosyal öğrenme kuramı* ve *sosyal kimlik teorisi* ile örtüşmektedir. *Sosyal öğrenme kuramı* bireyelerin çevrelerindeki insanların davranışlarını gözlemleyerek öğrendiğini vurgular. Ergenlik dönemindeki bireyler, özellikle akran gruplarını model alarak onların

düşüncelerini ve tutumlarını benimseyebilirler. [508] *Sosyal kimlik teorisi* ise bireylerin, ait oldukları veya olmak istedikleri grupların kimliklerini içselleştirdiğini söyler. Ergenler, kabul görmek için sosyal gruplarının normlarına uyma eğilimindedir.[509] Katılımcılar, arkadaş çevrelerinin dinî eleştirileri ve alaycı yaklaşımlarının, onların dine olan bakış açılarını değiştirdiğini belirtmişlerdir. Bireyin ergenlik döneminde kimlik arayışında olması, çevresinden gelen dinî eleştirileri daha fazla içselleştirmesine ve dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmesine neden olmuştur. Akran baskısının, bireyin dini sorgulama sürecinde önemli bir etken olduğu ve bu sosyal etkileşimin dinî kimliğin oluşumu ve dönüşümü üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Öte yandan elde edilen bulgular, alanyazında ergenlik döneminde sosyal çevrenin ve akran gruplarının dinî kimlik üzerindeki etkisine ilişkin yapılan çalışmalarla örtüşmektedir. Örneğin Erikson, kimlik oluşumunun en yoğun yaşandığı dönemin ergenlik olduğunu ve bu süreçte bireyin benlik algısını, büyük ölçüde çevresiyle kurduğu ilişkiler üzerinden geliştirdiğini vurgular.[510] Nitekim Türkiye'de Görmez ve Erdoğan, tarafından yapılan bir alan çalışmasında da, akran baskısı ve arkadaş çevresinin ergenlerin dinî tutumları üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu; özellikle dine mesafeli gruplarla vakit geçiren gençlerin, zamanla benzer bir mesafe geliştirdikleri ortaya konmuştur[511].

Bu çerçevede, katılımcıların arkadaş çevrelerinden etkilendiklerini, bu çevrenin dinî konulara yönelik tutumlarının zamanla bireyin dinle kurduğu ilişkiyi belirlediğini ifade etmeleri, teorik literatürle ve alanyazındaki bulgularla örtüşmektedir. Araştırma bulguları, dinî kimliğin sadece bireysel içsel süreçlerle değil, aynı zamanda sosyal bağlamda şekillendiğini ve akran ilişkilerinin bu süreçte belirleyici olduğunu göstermektedir.

3.7.7. Bireyselleşme ve dine mesafe koyma ihtiyacı

Ergenlik dönemi, bireyin kendine ait özgün bir kimlik oluşturmak istediği, bu nedenle aile ve toplumun beklentilerinden bağımsızlaşma çabasının belirgin şekilde ortaya çıktığı bir dönemdir.[512] Bu süreçte bireyselleşme ve bağımsızlık arzusu, gençlerin dinî inanç ve pratiklere karşı mesafe koyma ihtiyacı ile yakından ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcıların deneyimlerinden, aile ya da toplum tarafından dinî değerlerin zorla benimsetilmesinin,

---

[508] Bayrakcı, "Sosyal Öğrenme Kuramı Ve Eğitimde Uygulanması", 208-211.

[509] Gorbahn, *Soziale Identität und Identifikationsangebote in der Darstellung der antiken griechischen Geschichte*, 78-81.

[510] Erikson, *Identity*, 245-253.

[511] Mehmet Görmez, Murat Erdoğan, "Türkiye'de Dinî Hayat ve Gençlik" (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 112-117.

[512] Baynal, "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 265.

gençlerin kendi değerlerini oluşturma çabasıyla çatıştığı ve bunun sonucunda dinle olan bağlarında zayıflama yaşandığı görülmektedir.

Örneğin Katılımcı 11, ergenlik döneminde yaşadığı bireyselleşme ihtiyacını şöyle dile getirmiştir: *"Ergenlik dönemimde kendi kararlarımı almak ve kim olduğumu bulmak istiyordum. Ancak ailem sürekli olarak dinî ritüelleri yapmam gerektiğini söylüyordu. Bu da beni baskı altında hissettirdi ve dinle olan bağımı kopardım."* Bu ifade, gençlerin bağımsız kimlik oluşturma çabasıyla ailelerin dinî beklentileri arasındaki çatışmanın, dinî pratikleri gençler için anlamını yitiren bir yük haline getirebildiğini göstermektedir. Katılımcı 13 ise benzer bir durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Kendimi bulmaya çalıştığım bu dönemde, dinin bana empoze edildiğini hissettim. Bu nedenle bir süre dinî uygulamalardan uzak durarak kendi doğrularımı bulmak istedim."* Bu ifadeden, bireyselleşme sürecinin, dışarıdan dayatılan dinî değerlerle çatışarak gençlerin dine karşı mesafeli tutum geliştirmelerine neden olduğu anlaşılmaktadır.

Bu süreçte öne çıkan bir başka örnek, Katılımcı 9'un ifadeleridir: *"Ailem dindar olduğu için ben de dindar olmak zorunda olduğumu düşündüm, ama bu durum beni rahatsız ediyordu. Kendi kimliğimi oluştururken bu zorunluluğun dışına çıkmak istedim."* Bu ifade, ergenlik dönemindeki gençlerin ailelerinin dinî değerlerini sorgusuz kabul etmek yerine, kendi iradeleriyle ve anlamlandırarak benimseme ihtiyacının önemini ortaya koymaktadır. Bireyin bağımsız kimlik oluşturma çabasının engellendiği durumlarda, gençlerin dine karşı yabancılaşma ve mesafe koyma eğiliminde oldukları açıkça görülmektedir.

Katılımcıların aktarımları, özellikle psikanalitik teorinin ergenlik dönemine yönelik açıklamalarıyla tutarlılık göstermektedir. Psikanalitik kurama göre, ergenlikte bireylerin aile veya toplumsal otoriteyle yaşadıkları çatışmalar, bilinçdışı düzeyde direnç ve tepki oluşturur.[513] Katılımcıların, aileleri ve dinî otoritelerin dinî değerleri kendilerine dayatması karşısında direnç geliştirmeleri, bu teorik yaklaşımı desteklemektedir. Bireyin bağımsız kimlik geliştirme sürecindeki bu direnç, dinî değerlere karşı yabancılaşma ve dine mesafe koyma biçiminde kendini göstermektedir.

Nitekim Arnett'in ergenlikte bireysel kimlik gelişimi üzerine yaptığı çalışmalarda da, gençlerin özellikle geleneksel dinî yapıların dayatmacı tutumlarına karşı tepki geliştirdikleri ve bu süreçte bağımsızlık arzularının, dinî kurallara karşı mesafe koyma davranışıyla kendini gösterdiği vurgulanmaktadır.[514]

Bu doğrultuda, gençlerin kendi kimliklerini ve inançlarını özgürce oluşturabilmeleri için, aile ve dinî otoritelerin daha esnek, anlayışlı ve destekleyici bir yaklaşım benimsemelerinin önem arz ettiği görülmektedir. Gençlerin kimlik oluşturma sürecinde, dinî değerlerin ve pratiklerin anlamlı ve zorlamadan uzak bir biçimde sunulması, dinî aidiyetin sağlıklı bir şekilde

---

[513] Bennet, *Jung Aslında Ne Dedi?*, 66.

[514] Jeffrey Jensen Arnett, *Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens Through the Twenties* (New York: Oxford University Press, 2004), 257-265.

gelişmesine katkıda bulunabilir. Böylece gençler, bireyselleşme sürecinde dine karşı tepkisel ve mesafeli bir tutum geliştirmek yerine, dinî değerleri kendi iradeleriyle benimseyerek içselleştirebilirler.

Şimdiye kadarki bulgulardan hareketle, ergenlik dönemi boyunca yaşanan dinî deneyimlerin, bireylerin dinle olan ilişkilerini önemli ölçüde şekillendirdiği söylenebilir. Özellikle aileden ve sosyal çevreden gelen baskılar, otoriter tutumlar ve anlamlandırma süreçlerindeki eksiklikler, gençlerin dinî aidiyetini olumsuz etkileyerek dine mesafe koymalarına yol açmıştır. Öte yandan, empatik ve destekleyici dinî figürlerle kurulan ilişkiler, bireylerin dinî pratikleri içselleştirmelerine ve olumlu dinî aidiyet geliştirmelerine yardımcı olmuştur. Katılımcıların ifadelerinden, dinî deneyimlerin gençlerin psiko-sosyal ihtiyaçlarına yanıt verdiği ölçüde etkili olduğu, aksi halde tepkisel davranışlara ve dinden uzaklaşmaya zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.

Bu bulgular, ergenlik ve gençlik dönemlerinde bireylerin bireyselleşme ihtiyacı ile birlikte dinden uzaklaşma eğilimlerinin belirginleştiğini göstermektedir. Çocukluk döneminde daha çok ailevi baskılar ve otorite figürlerine bağlı etkiler ön plana çıkarken, ergenlik döneminde akran etkisi, sorgulayıcı düşünce yapısı ve özgürlük arayışı gibi bireysel faktörlerin etkisi artmıştır. Özellikle kimlik inşa sürecinin hızlandığı bu dönemde, bireyler dinî öğretileri kişisel değerleriyle uyumlu bulmakta güçlük çekmiş ve bu uyumsuzluk dine mesafe koymalarına yol açmıştır. Bu bulgular, dinden uzaklaşma sürecinin farklı yaş dönemlerinde değişen psikososyal dinamiklerle şekillendiğini ve sürecin sabit değil, yaşa bağlı olarak evrilen çok boyutlu bir yapı sergilediğini ortaya koyarak çalışmanın özgün katkılarından birini göstermektedir.

Bu doğrultuda, dinî eğitimin ve dinî otoritelerin yaklaşımının, gençlerin duygusal ihtiyaçlarına, anlam arayışlarına ve bireyselleşme süreçlerine uygun olarak şekillendirilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Gençlerin, özellikle ergenlik döneminde, baskı ve otoriter yaklaşımlardan ziyade, anlayışlı, hoşgörülü ve açıklayıcı bir rehberliğe ihtiyaç duydukları görülmektedir. Bu süreçte ailelerin ve dinî kurumların tutumu, gençlerin dinî değerleri özgür iradeleriyle benimsemelerini ve sağlıklı bir dinî kimlik oluşturmalarını destekleyici yönde olduğunda, dinle bağların güçlenmesine; aksi durumda ise dinden uzaklaşmaya neden olmaktadır. Bu bağlamda, gençlerin dinî deneyimleri şekillendirilirken bireylerin iç dünyalarına ve ihtiyaçlarına odaklanan bir yaklaşımın benimsenmesi, sağlıklı bir dinî gelişim için kritik önem taşımaktadır.

3.8. Dinden Uzaklaşma Süreci

Dinden uzaklaşma süreci, bireylerin dinî inanç ve pratiklerden koparak farklı bir düşünce sistemine ya da inançsızlık durumuna yönelme sürecini ifade etmektedir.[515] Bu süreç, genellikle kişisel deneyimlerin, toplumsal etkilerin ve bireyin düşünsel sorgulamalarının bir

[515] Kırman - Atak, "Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme", 281.

birleşimi olarak şekillenmektedir. Katılımcıların ifadeleri, bu uzaklaşmanın her birey için farklı hız ve dinamiklerle ilerlediğini göstermektedir.

3.8.1. Ani ya da kademeli olarak dinden uzaklaşma

Katılımcıların büyük bir kısmı, dinden uzaklaşma sürecinin kademeli olarak geliştiğini belirtmiştir. Bu sürecin genellikle bireysel sorgulamalar, çevresel etkiler ve içsel çatışmalarla şekillendiği görülmektedir. Ancak bazı durumlarda, sürecin belirli bir olayın ardından ani bir kopuşla hızlandığı da dikkat çekmektedir.

Katılımcı 3, bu kopuşu *"bir olayla her şeyin değişmesi"* şeklinde tanımlamaktadır:

> Aslında çocukluğumdan beri dindardım. Namazımı kılar, dinî kurallara uyardım. Ama bir olay yaşadım ve çok dua etmiştim. Duam kabul olmadı ve çok yalnız hissettim kendimi. O güne kadar hiç sorgulamamıştım, ama bir anda inandığım her şey bana mantıksız gelmeye başladı. Artık eskisi gibi inanamaz hale geldim.

Bu ifade, duanın kabul olmamasıyla birlikte bireyin Tanrı tasavvurunda bir kırılma yaşadığını ve bu kırılmanın inanç sistemine dair köklü sorgulamalara yol açtığını göstermektedir. Beklenen ilahî müdahalenin gerçekleşmemesi, bireyde hayal kırıklığı yaratmakta ve inanca olan güveni zedeleyebilmektedir.

Çoğu katılımcının ise dinden uzaklaşma sürecini kademeli bir biçimde yaşadığı görülmektedir. Bu katılımcılar, önce bazı sorularla başlayan sorgulama sürecinin zamanla ibadetlerden uzaklaşma ve nihayetinde inanç sistemine yönelik bir mesafe geliştirmeye dönüştüğünü ifade etmişlerdir: *"Başlarda sadece bazı sorularım vardı. Dinle bilim çelişiyor mu, neden bazı şeyler sorgulanamaz deniyor? Önce namazı bıraktım, sonra dualarımın boşa gittiğini hissetmeye başladım. Zamanla Allah inancı da içimde zayıfladı."* (Katılımcı 5)

Katlımcı 8 ise, ibadetleri kademeli olarak bırakma sürecini şu şekilde anlatmıştır: *"Üniversiteye gidene kadar hiç sorgulamamıştım. Ama sonra bazı şeyleri düşünmeye başladım. Önce oruç tutmamaya başladım, sonra namazı bıraktım. Zamanla, dinin insan yapımı olabileceğini düşünmeye başladım."* Bu konuda Katılımcı 12 ise şöyle demektedir: *"İlk başta ailem zorladığı için namaz kılıyordum. Ama içimden gelmiyordu. Sonra, bağımsız düşünmeye başlayınca kendimi dinden uzaklaşmış buldum."*

Bu örneklerde, dinden uzaklaşmanın genellikle aşamalı bir zihinsel dönüşüm süreci olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle üniversite dönemi gibi özgür düşüncenin desteklendiği ortamlarda, bireylerin sorgulama eğilimleri artmakta; bu da ibadet pratiklerinden uzaklaşma ve zamanla teolojik kabullerin sorgulanmasıyla sonuçlanmaktadır.

Elde edilen veriler, dinden uzaklaşma sürecinin dört temel boyut etrafında şekillendiğini göstermektedir. Bu boyutlar şunlardır: *bireysel sorgulamalar, çevresel etkiler* (özellikle akran grubu ve üniversite ortamı), *içsel çelişkiler* (manevî beklenti ile gerçeklik arasında yaşanan

uyumsuzluk) ve *ani kırılma noktaları*. Bu boyutlar birbirinden bağımsız değil, aksine iç içe geçmiş süreçler olarak gözlemlenmektedir. Örneğin, uzun süredir devam eden sorgulamalar, çevresel etkilerle beslenerek bir süre sonra ani bir olayla kırılmaya yol açabilmektedir.

Dolayısıyla, dinden uzaklaşma süreci çizgisel bir gelişim göstermemekte, bireyin yaşamındaki sosyal, bilişsel ve duygusal etkenlerin birbiriyle etkileşiminden doğan çok boyutlu bir yapı arz etmektedir. Sürecin doğası itibarıyla bireysel, dinamik ve karmaşık olduğu anlaşılmaktadır.

3.8.1.1. Ergenlikte Sorgulamalar ve İlk Adımlar

Katılımcıların büyük bir kısmı, dinden uzaklaşma sürecinin ilk adımlarının ergenlik döneminde atıldığını belirtmiştir. Bu dönemde bireyler, çocuklukta benimsedikleri dinî değerleri ve uygulamaları sorgulamaya başlamış, önceki deneyimlerle tutarlı bulmadıkları inançlara karşı eleştirel bir mesafe geliştirmişlerdir. Özellikle ailede veya içinde bulundukları dinî çevrelerde gözlemledikleri çelişkili davranışlar ve baskıcı yaklaşımlar, bu sorgulamaları tetikleyen başlıca etkenler arasında yer almıştır.

Katılımcı 1, dindar bir geçmişe ve medrese eğitimi almış olmasına rağmen, ergenlik döneminde ibadetlerini düzenli sürdüremediğini belirtmiştir. Bu süreçte dinî sohbetlerle yeniden bağ kurma çabasında bulunmuş, ancak zamanla bu bağın zayıfladığını ve *"sorgulamaların etkisiyle içten bir uzaklaşma"* yaşadığını ifade etmiştir.

Benzer şekilde, Katılımcı 8 de çocukluğunda sıkı bir dinî eğitim almış olduğunu, ancak ergenlikte dinî cemaatlerdeki çelişkili davranışların ve ailedeki karşıt görüşlerin kendisinde sorgulama sürecini başlattığını dile getirmiştir. Bu sorgulamalar, zamanla dinî pratiklere ve inanç sistemine karşı mesafe geliştirmesine yol açmıştır. Aşağıda, bu süreci farklı yönleriyle yaşayan katılımcıların deneyimleri tablo halinde özetlenmiştir.

Tablo 3.23. Ergenlikte sorgulamalar ve ilk adımlar

Katılımcı No	Dinî Hayat Öncesi Durumu	Sorgulamayı Başlatan Sebepler	Dinden uzaklaşma Sürecine Etkisi
Katılımcı 1	Düzenli ibadet eden, medrese eğitimi almış	Dinî öğretilerin tatmin edici bulunmaması, sorgulamalar	Kademeli uzaklaşma, sorgulamalarla inanç kaybı

Katılımcı 5	Namaz kılmaya devam eden, başörtülü bir kişi	Fiziksel rahatsızlıklar, çevreden baskılar	Sorgulama ve dinî pratiklerden kopma
Katılımcı 6	Dinî cemaatte aktif	Menfaat çatışmaları ve çelişkili davranışlar	Dinden uzaklaşmaya yönelik kademeli bir süreç
Katılımcı 9	Dinine bağlı	Sosyal çevreden etkilenme (agnostik arkadaş)	İçsel çatışmalar, sosyal medya ve arkadaş etkisi
Katılımcı 8	Çocuklukta sıkı dinî eğitim	Cemaatlerdeki çelişkili davranışlar	Zamanla sorgulamalarla uzaklaşma

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımıyla örtüşmektedir. Bilişsel psikolojiye göre bireyler, ergenlik döneminde bilişsel gelişimlerinin artmasıyla birlikte, önceki inançlarını daha rasyonel ve eleştirel bir gözle değerlendirme eğilimine girerler.[516] Bu dönemde edinilen dinî bilgiler, deneyimlerle çeliştiğinde veya tatmin edici biçimde açıklanamadığında, bireyler bu inançları sorgulamaya başlamaktadır. Nitekim katılımcıların ifadelerinde, dinî otoritelerden ve cemaatlerden kaynaklanan çelişkilerin ya da aile içindeki dinî baskıların, bu süreci hızlandırdığı görülmektedir.

Nitekim ergenlik döneminde bilişsel gelişimin artmasıyla birlikte, bireylerin daha karmaşık ve soyut düşünce becerileri geliştirdiği, bu durumun da önceki inançları sorgulamalarına zemin hazırladığı birçok çalışmada vurgulanmıştır.[517] Özellikle dinî öğretilerin çelişkili ya da tatmin edici bulunmaması durumunda, bireylerin önce inançtan uzaklaşarak, ardından ritüel pratiklerden kopma eğilimi gösterdikleri belirtilmektedir.

Bu bağlamda, ergenlik döneminde başlayan sorgulamalar, dinden uzaklaşma sürecinin ilk psikolojik ve düşünsel zeminini oluşturmakta, bireyin dinî kimliğini yeniden değerlendirmesine ve inançlarında dönüşüm yaşamasına yol açmaktadır. Bu sürecin genellikle yavaş ve içsel bir şekilde ilerlediği, ancak zamanla dinî pratiklerin terk edilmesi ve inanç düzeyinde değişimlerle sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Bu süreç, birçok katılımcının anlatımında benzer bir örüntü çerçevesinde şekillenmiştir. Aşağıdaki görsel, ergenlikte başlayan sorgulamaların sosyal çevre, içsel çatışmalar ve pratik

[516] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 31.

[517] Paloutzian, *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, 45-53.

baskılarla nasıl birleştiğini ve bunun zamanla dinden uzaklaşmaya nasıl dönüştüğünü şematik olarak ortaya koymaktadır.

Şekil 3.4, ergenlik döneminde dinden uzaklaşma sürecini özetlemektedir:

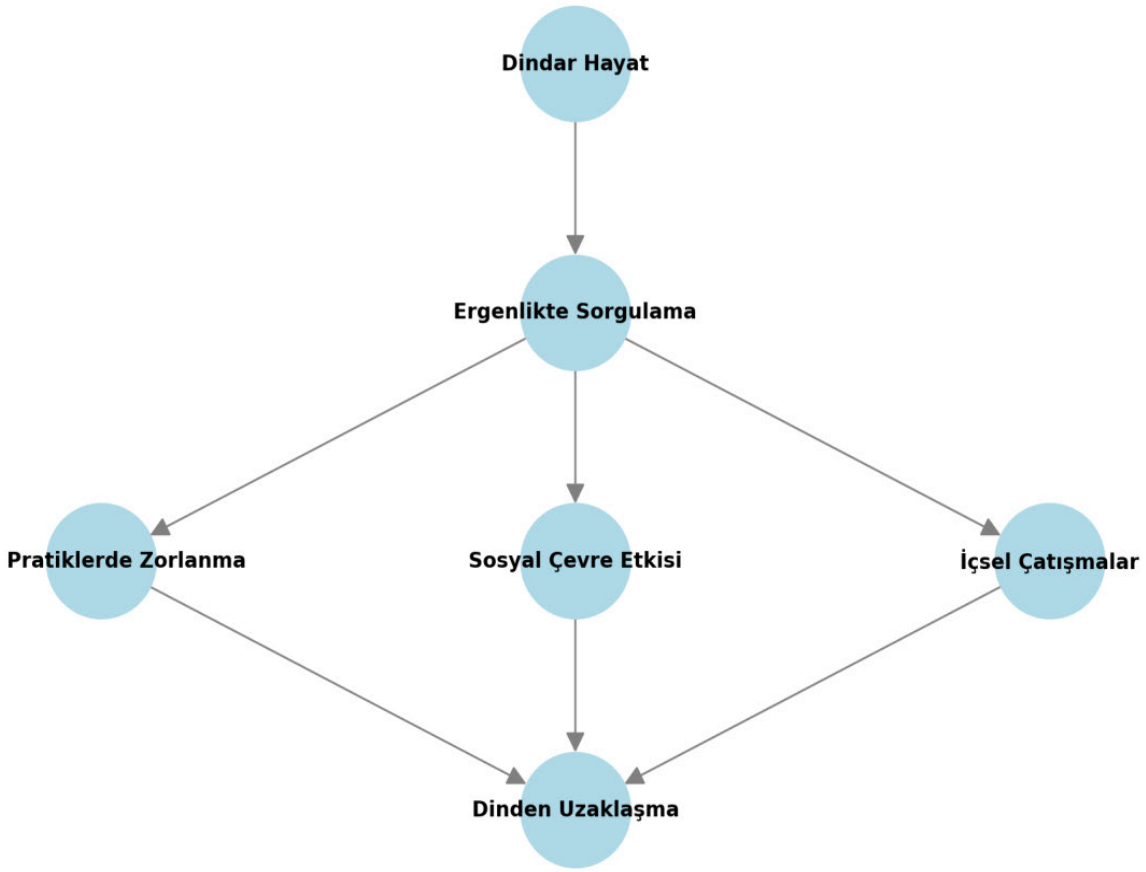

Şekil 3.4. Ergenlikteki sorgulamalarla başlayan uzaklaşma süreci

3.8.1.2. Çevresel Etkiler ve Sosyal Çevre

Katılımcıların önemli bir kısmı, dinden uzaklaşma sürecinde çevresel etkilerin belirleyici olduğunu ifade etmiştir. Özellikle arkadaş çevresi, sosyal medya içerikleri ve dinî figürlerin davranışları, bireylerin inanç dünyasında sorgulamalara ve uzaklaşmalara yol açan temel etkenler arasında yer almıştır. Bu bağlamda sekiz katılımcı (Katılımcı 4, 5, 6, 9, 11, 13, 16, 18), dinden uzaklaşma süreçlerinde çevresel faktörlerin etkisini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Katılımcı 9, hem arkadaş çevresinden hem de sosyal medyadan etkilendiğini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Yurtta kaldığım dönemde agnostik bir arkadaşım vardı, çok zekiydi. Onun anlattıkları beni çok düşündürdü. Bir de sosyal medyada dindar insanların tartışmalarda zorlandığını*

görünce, kendime şu soruyu sormaya başladım: Acaba bu inançlar düşündüğüm kadar sağlam mı?"

Benzer şekilde, Katılımcı 6, mensubu olduğu dinî cemaatlerde gözlemlediği tutarsızlıkların kendisini etkilediğini belirtmiştir: *"Cemaate çok bağlıydım ama zamanla orada menfaat ilişkilerinin öne çıktığını gördüm. Hocaların söyledikleriyle yaptıkları tutmuyordu. Bu beni ciddi anlamda soğuttu."*

Katılımcı 18 de dinî liderlerin söylem ve davranışlarındaki çelişkiler nedeniyle dine duyduğu güvenin sarsıldığını şu şekilde aktarmıştır: "*Cemaatte insanlar çok güzel konuşuyordu ama arka planda dedikodu, çıkar ilişkileri vardı. Din bana rehberlik etmeli diye düşünüyordum ama orada gördüklerim beni daha çok kararsızlığa itti."*

Katılımcı 13 ise çevresindeki arkadaş grubunun etkisini vurgulamış ve süreci şu sözlerle özetlemiştir: *"Çevremde kimse dinî değildi. Onlarla vakit geçirdikçe ben de zamanla bu konulardan uzaklaştım."*

Katılımcı 11'in ifadesi de sosyal çevre etkisini gözler önüne sermektedir: *"Üniversiteye başlayınca çevrem değişti. Dinî konularla dalga geçiliyordu bazen. Ben de konuyu açmamaya, sonra da düşünmemeye başladım."*

Katılımcı 5, sosyal çevrede karşılaştığı alaycı yaklaşımların kendisinde dine karşı mesafeli bir tutum gelişmesine sebep olduğunu şöyle ifade etmiştir: *"Arkadaşlarım dinle ilgili şeylere hep espriyle yaklaşırdı. Onlarla uyum sağlamak için ben de ciddi yaklaşmamaya başladım. Sonra zaten pek düşünmez oldum bu konuları."*

Katılımcı 4 ve Katılımcı 16 da sosyal medya içeriklerinin ve popüler tartışmaların etkisiyle zamanla inançlarını sorgulamaya başladıklarını belirtmişlerdir.

Bu bulgular, *Sosyokültürel yaklaşım* ile örtüşmektedir. Sosyokültürel perspektife göre bireyin inançları, yalnızca bireysel bir tercih değil, aynı zamanda sosyal etkileşimler ve kültürel bağlamın ürünüdür.[518] Katılımcıların çevresel faktörlerden etkilenerek dinî kimliklerini sorgulamaya başlamaları, sosyal çevrenin inanç üzerindeki belirleyici rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle dinle mesafeli arkadaş çevresinin etkisi, sosyal medyada karşılaşılan tartışmalar ve dinî figürlerin tutarsız davranışları, bireylerin dine olan güvenini zayıflatmış ve uzaklaşma sürecini hızlandırmıştır.

Bu bulgular, sosyokültürel yaklaşıma dair yapılan çalışmaları da destekler niteliktedir. Vygotsky'nin sosyal etkileşim yoluyla öğrenmeye dayalı kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bireyin kimlik ve inanç yapısının, özellikle gençlik döneminde sosyal

[518] Gert Pickel, "Religiosität in Deutschland Und Europa – Religiöse Pluralisierung Und Säkularisierung Auf Soziokulturell Variierenden Pfaden", *Zeitschrift Für Religion, Gesellschaft Und Politik* 1/6 (2017), 40-43.

çevreyle kurulan ilişkiler üzerinden şekillendiği görülmektedir.[519] Ergenlerin dinî kimliklerine dair sorgulamalarının sosyal bağlamla doğrudan ilişkili olması, dinî aidiyetin bireysel değil, sosyal bir inşa süreci olduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, çevresel faktörler, bireyin dinî aidiyetini sürdürüp sürdürememesinde yalnızca arka planda kalan unsurlar değil; aksine bireyin inanç sistemiyle doğrudan etkileşim kurarak bu sistemi yeniden inşa eden ya da çözülmesine neden olan güçlü sosyal dinamikler olarak işlev görmektedir.

3.8.1.3. İçsel Çatışmalar ve Samimiyet Sorgulamaları

Katılımcıların bir kısmı, dinî uygulamalarını yerine getirirken, bu uygulamaların kendi yaşam tarzlarıyla çelişmeye başladığını ve bu durumun içsel çatışmalara yol açtığını ifade etmiştir. Özellikle bireyin kendi samimiyetini sorgulamaya başlaması, uzaklaşma sürecinin ilk adımlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Katılımcı 2 bu süreci şöyle ifade etmektedir: *"Bir yandan namaz kılıyordum, diğer yandan da alkol almaya devam ediyordum. Bu ikisi arasında kaldım. Kendime 'Gerçekten inanıyor musun, yoksa sadece alışkanlık mı?' diye sormaya başladım. Bu çelişki beni rahatsız etti ve zamanla uzaklaşmaya başladım."*

Katılımcı 7 ise dinî öğretilerin zihinsel olarak kendisini tatmin etmediğini belirterek şunları söylemiştir: *"Okudukça bazı şeyler bana mantıklı gelmemeye başladı. Hep aynı cevaplar veriliyordu ama ben farklı şeyler düşünüyordum. Bu durum beni içten içe rahatsız etti ve inancımı sorgulamaya başladım."*

Bu bulgular, özellikle *psikanaliz ve dinden uzaklaşma ve bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik perspektif, bireyin bilinçdışı çatışmalarının, suçluluk duygusunun ve kimlik arayışlarının inanç sistemine yönelik tutumlarını nasıl şekillendirdiğine dikkat çeker.[520] Katılımcıların dinî pratikler ile yaşam tarzları arasındaki çelişkileri içsel bir gerilim kaynağı olarak deneyimledikleri görülmektedir. Bu çelişki, bireyin kendi inancına yönelik samimiyetini sorgulamasına ve zamanla dine karşı bir mesafe geliştirmesine yol açmaktadır.

Bilişsel psikoloji açısından ise bu çatışmalar, bireyin dinî öğretileri rasyonel olarak değerlendirmeye başladığı, ancak kendi yaşamıyla bu öğretiler arasında bir uyumsuzluk hissettiği durumlarda ortaya çıkmaktadır. Katılımcılar, bu psikolojik rahatsızlıkla baş edebilmek için düşünsel bir sorgulama sürecine girdiklerini ve bu sürecin sonunda inançlarını terk etmeye ya da mesafe koymaya başladıklarını belirtmiştir. Dolayısıyla, *içsel çatışmalar ve*

---

[519] Barbara Rogoff, *The Cultural Nature of Human Development* (Oxford UK New York: Oxford University Press, 2003), 51-55.

[520] Fordham, *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*, 27.

samimiyet sorgulamaları, bireylerin dinî kimliklerinden kopmalarında temel bir rol oynamaktadır.

Katılımcıların aktardığı içsel çatışma deneyimleri, literatürde inanç krizlerinin çoğunlukla bireyin dinî değerlerle yaşam tarzı arasında yaşadığı tutarsızlıktan kaynaklandığını ortaya koyan çalışmalarla örtüşmektedir. Özellikle James Fowler'ın inanç gelişim modeli, bireylerin belli bir gelişimsel evrede, geçmişte sorgulanmadan kabul ettikleri dinî inançları zihinsel ve duygusal düzeyde yeniden değerlendirdiklerini ve bu süreçte inançtan kopma ya da dönüşüm yaşanabileceğini belirtir.[521] Katılımcıların "samimiyet sorgulaması" olarak ifade ettikleri bu deneyim, Fowler'ın "bireyselleşmiş-refleksif inanç evresi" ile uyumludur. Bu evrede birey, sadece alışkanlıkla sürdürülen inanç kalıplarını yetersiz bulmakta; anlamlı ve bütünlüklü bir inanç sistemi oluşturmak için sorgulamalara yönelmektedir. Aynı şekilde, Batson ve Ventis'in çalışmaları da bireyin içsel tutarsızlık yaşadığı durumlarda dinî pratiklerini sürdürmede zorlandığını ve bu durumun dinden uzaklaşma riskini artırdığını vurgulamaktadır.[522] Dolayısıyla bu çalışma bağlamında elde edilen bulgular, literatürdeki inanç gelişimi ve kriz kuramlarıyla ve benzer çalışmalardaki bulgularla tutarlı şekilde, bireyin kendi yaşam tarzı ile dinî beklentiler arasında denge kuramaması hâlinde inançtan uzaklaşma sürecinin hızlandığını göstermektedir.

3.8.1.4. Ani Olaylar ve Kırılma Noktaları

Bazı katılımcılar, dinden uzaklaşma sürecinin belirli olaylar veya deneyimlerle hızlandığını ve bu olayların birer kırılma noktası olarak süreci tetiklediğini ifade etmişlerdir. Katılımcı 3, bu durumu şöyle açıklamıştır: *"Kapalıydım ve o dönem çok ciddi saç dökülmesi yaşadım. Hem fiziksel olarak çok zorlandım hem de çevremdeki bazı kişilerden, özellikle de hocalardan hiç destek görmedim. Tam tersine beni suçladılar. Bu noktadan sonra kendimi yalnız hissetmeye başladım ve inancımı sorgulamam hızlandı."*

Katılımcı 3'ün bu ifadesi, dinî bir pratik olan tesettürle bağlantılı bir fiziksel rahatsızlık ve sosyal destek yoksunluğu nedeniyle yaşadığı hayal kırıklığını yansıtmaktadır. Bu tür deneyimler, bireyin Allah'a olan güveninde bir sarsılma yaratarak dinden uzaklaşmayı hızlandırabilmektedir.

Katılımcı 19 ise, yaşadığı zihinsel kırılma noktasını şöyle dile getirmiştir: *"Farklı dinleri okumaya başladım, sonra bilimsel bazı kaynakları da inceledim. O kadar çok çelişki gördüm ki, birden bire 'Ben neden bu kadar emindim ki?' diye düşündüm. Çok kısa bir sürede her şeyden*

[521] Fowler, *Stages of Faith*, 1981, 179-183.

[522] Batson, *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*, 150-157.

koptum. Şimdi kendimi ateist olarak tanımlıyorum." Bu ifade, bireyin kısa sürede geçirdiği entelektüel dönüşümün inancına olan güveni nasıl sarstığını göstermektedir.

Bu tür örnekler, *Psikanaliz ve dinden uzaklaşma* ile *travmatik deneyimler ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik açıdan değerlendirildiğinde, bireyin bilinçdışı düzeyde yaşadığı hayal kırıklıkları ve otoriteyle çatışmaları, inançla kurduğu bağı zayıflatmakta ve içsel savunma mekanizmaları harekete geçmektedir.[523] Katılımcı 3'ün fiziksel bir sıkıntı üzerinden yaşadığı yalnızlık hissi, bu bağlamda dinî kimliğiyle olan çatışmasını derinleştirmiştir.

Öte yandan, *travmatik deneyimler* perspektifi, bireyin hayatında ani gelişen ve duygusal olarak sarsıcı olayların, inanç sistemine olan güveni hızla zayıflattığını ortaya koymaktadır. [524] Katılımcı 19'un farklı bilgi kaynaklarıyla karşılaşarak yaşadığı zihinsel sarsılma, kısa sürede dinden kopmasına yol açmıştır.

Katılımcıların deneyimlerinden anlaşıldığı üzere, dinden uzaklaşma süreci her zaman kademeli ve fark edilmeden gelişen bir çizgide ilerlememekte; bazı durumlarda, ani ve sarsıcı bir olay bu süreci hızlandırıcı bir etkiyle dönüştürebilmektedir. Alanyazında bu durum, *kriz temelli kopuşlar* olarak tanımlanmakta ve bireyin inanç sisteminde ani bir kırılmaya yol açan olayların, özellikle duygusal veya entelektüel travmaların, dinle olan bağın hızla zayıflamasına neden olabildiği vurgulanmaktadır.[525] Katılımcı 3'ün yaşadığı fiziksel zorluk ve sosyal destek eksikliğinin, yalnızlık duygusunu tetiklemesi ve bunu takiben gelen inanç sorgulaması, bu tür bir kriz deneyiminin dinî aidiyet üzerinde nasıl bir sarsıntı oluşturabileceğine dair somut bir örnek teşkil etmektedir. Benzer şekilde, Katılımcı 19'un farklı bilgi kaynaklarıyla karşılaşarak kısa sürede geçirdiği entelektüel dönüşüm, literatürde *bilişsel çelişki* olarak adlandırılan ve bireyin zihinsel çelişkileri çözememesi durumunda mevcut inanç sisteminden uzaklaşmasına neden olan bir sürece karşılık gelmektedir.[526] Dolayısıyla, bireyin yaşadığı ani olaylar sadece duygusal düzeyde değil, aynı zamanda bilişsel ve toplumsal düzeylerde de kırılmalara yol açmakta ve dinden uzaklaşma sürecini çok boyutlu bir şekilde tetikleyebilmektedir. Bu bağlamda, dinden uzaklaşma süreci, sadece rasyonel bir tercihin ürünü değil; bireyin hayatına dair anlam arayışı, başa çıkma biçimleri ve çevresel koşullar tarafından şekillenen çok katmanlı bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmelidir.

Bu bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, dinden uzaklaşma sürecinin ani bir kopuştan ziyade, belirli aşamalardan geçen dinamik bir süreç olduğu görülmektedir. Katılımcıların

---

[523] Jung, *İnsan Ruhuna Yöneliş*, 71.

[524] Duman, "Travma Sonrası Büyüme ve Gelişme", 181; Arslantaş vd., "Yetişkinlerde Profesyonel Psikolojik Yardım Arama Tutumu ve Bunu Etkileyen Faktörler", 21.

[525] Heinz Streib vd., *Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the United States of America* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Gmbh & Co, 2009), 77-84.

[526] Bob Altemeyer - Bruce Hunsberger, *Amazing Conversions: Why Some Turn to Faith & Others Abandon Religion* (Amherst: Prometheus, 1997), 143-147.

anlatımlarında, özellikle çocukluk döneminde yaşanan aile temelli kırılmaların, bu sürecin başlangıç noktası olarak öne çıktığı dikkat çekmektedir. Bireysel *sorgulama süreçleri, sosyal çevrede yaşanan dışlanmalar* ve *kimlik yeniden inşa çabaları*, dinden uzaklaşma sürecinin devam eden aşamalarını oluşturmuştur. Bu durum, bireylerin dine karşı tutumlarının ani bir kararla değişmediğini; aksine zamanla olgunlaşan, içsel ve çevresel etkenlerin etkisiyle şekillenen bir dönüşüm yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

Araştırma verilerine dayalı olarak geliştirilen bu çok aşamalı model, dinden uzaklaşmanın yalnızca bireysel bir irade beyanı veya anlık bir kırılma olmadığını; bireyin hayatındaki çeşitli psiko-sosyal deneyimlerin ve duygusal süreçlerin iç içe geçtiği, döngüsel bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Böylece bu çalışma, literatürde sıklıkla rastlanan doğrusal kopuş

modellerinin[527] ötesine geçerek, dinden uzaklaşmanın çok boyutlu ve evreli bir süreç olduğu yönünde özgün bir katkı sunmaktadır.

3.8.2. Dinden uzaklaşma sürecinin duygusal ve sosyal zorlukları

Katılımcıların ifadelerine dayanarak, dinden uzaklaşma sürecinde karşılaştıkları duygusal ve sosyal zorluklar detaylandırılmıştır. Sürecin bireyler üzerindeki etkileri, bireysel ve çevresel dinamiklerin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır.

Şekil 3.5, dinden uzaklaşma sürecinin zorluklarını başlıklar halinde göstermektedir.

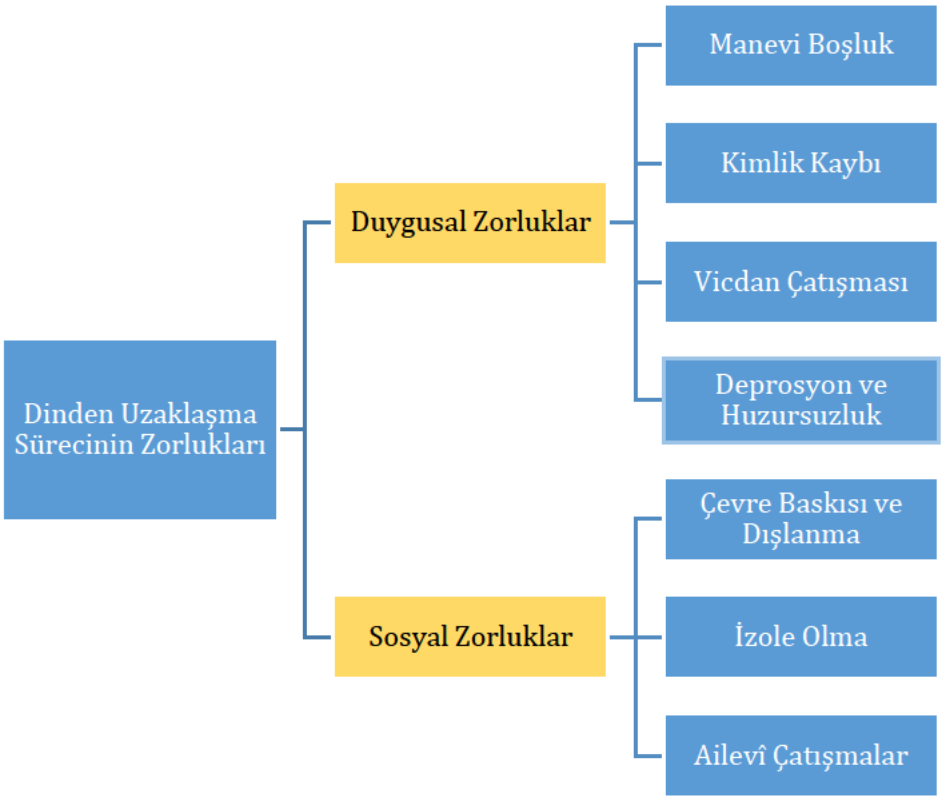

Şekil 3.5. Dinden uzaklaşmanın duygusal ve sosyal zorlukları

3.8.2.1. Duygusal Zorluklar

Dinden uzaklaşma sürecinde bireylerin karşılaştığı duygusal zorluklar, manevî *boşluk hissi*, *vicdan çatışması*, *adiyet kaybı* ve *depresyon ve huzursuzluk* gibi unsurlar etrafında

şekillenmektedir. Sürece dair katılımcı ifadeleri, bu duygusal yüklerin bireylerin psikolojik iyi oluşları üzerinde önemli etkiler bıraktığını göstermektedir.

3.8.2.1.1. Manevî boşluk

Bazı katılımcılar, uzun yıllar boyunca inandıkları bir sistemin terk edilmesiyle birlikte iç dünyalarında büyük bir boşluk hissettiklerini dile getirmiştir. Katılımcı 11 bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Dinden uzaklaşma sürecinde kendimi büyük bir boşluk içinde buldum. Daha önce inandığım şeyler bana bir anlam ve yön veriyordu. Ancak inançlarım sarsıldıkça, hayata dair net bir dayanağım kalmadığını düşünüyordum. Tabi bu duyguya da zamanla alışıyorsunuz."* Bu ifade, dinî inancın bireyin zihinsel ve duygusal yaşamında nasıl bir yapı taşı işlevi gördüğünü ve onun kaybının bireyi ne türden bir belirsizlikle baş başa bıraktığını gözler önüne sermektedir.

Katılımcı 9 ise, inanç kaybıyla birlikte yaşadığı varoluşsal sorgulamaları şöyle dile getirmiştir:

> Allah yoksa her şey anlamsız geliyor. İnancımı kaybettikçe, yaşamanın bir anlamı olup olmadığını sorgulamaya başladım. Önceden hayatımın bir amacı vardı, ölümden sonra bir karşılık alacağıma inanıyordum. Ama şimdi, tüm bunların belki de bir illüzyon olduğu fikri beni depresyona soktu. Şu an hâlâ ilaç alıyorum. Hayatın sadece biyolojik bir süreç olmasını kabullenmem çok zor oldu.

Bu tür ifadeler, inanç kaybının bireyin sadece değerler sistemini değil, varoluşsal zemininin tamamını sarsabileceğini göstermektedir.

Bazı katılımcılar ise dine olan bağlılıklarını kaybetmenin ilk etapta bir rahatlama duygusu getirdiğini, ancak bu özgürlük hissinin zamanla yalnızlığa ve kimlik karmaşasına dönüştüğünü belirtmiştir. Katılımcı 14'ün şu sözleri bu dönüşümü açıkça ortaya koymaktadır:

> Dini terk ettiğimde önce bir özgürlük hissi yaşadım. Kurallara uymak zorunda olmamak bana hafiflik verdi. Ama zamanla bunun yerini büyük bir yalnızlık aldı. Önceden ait olduğum toplulukla bağım zayıfladı, hatta bazı arkadaşlarım artık benimle konuşmak istemedi. Kendimi iki arada bir derede hissettim. Ne tamamen yeni bir çevreye ait hissedebiliyordum ne de eskisi gibi olabiliyordum. Bu süreçte kimlik kaybı yaşadığımı düşünüyorum.

Bu tür deneyimler, bireyin yalnızca dinî bir topluluktan değil, aynı zamanda bir kimlikten, sosyal bağlardan ve anlam sisteminden de uzaklaştığını göstermektedir. Dinden uzaklaşma

[527] Literatürde dinden uzaklaşma süreci çoğunlukla ani krizler, bireysel kırılmalar veya tek aşamalı kopuşlar üzerinden açıklanmaktadır. Bu yaklaşımı destekleyen çalışmalar için bkz. James W. Fowler, *Stages of Faith*, 1981; Charles Glock, *Religious Commitment*, 1962; Rodney Stark ve William Sims Bainbridge, *The Future of Religion*, 1985.

süreci, bu bağlamda yalnızca bir inanç değişimi değil, bireyin sosyal konumunu, ilişkilerini ve iç dünyasını yeniden yapılandırma çabasıdır.

Katılımcıların bu ifadeleri, özellikle psikanaliz *ve dinden uzaklaşma* ve *Varoluşçu Psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. Psikanalitik kuram, bireyin çocuklukta içselleştirdiği inanç sistemlerinin bilinçdışı düzeyde güven kaynağı olduğunu ve bu inançların yitirilmesinin bireyde kaygı, huzursuzluk ve kimlik çözülmesine neden olabileceğini vurgular.[528] Katılımcıların yalnızlık ve yönsüzlük deneyimlerine dair anlatıları, bu çerçeveyle büyük ölçüde uyumludur.

Öte yandan, varoluşçu psikoloji bireyin anlam arayışına odaklanmakta; özellikle ölüm, amaçsızlık ve özgürlük gibi temalarla yüzleşmenin insan psikolojisi üzerindeki etkilerini açıklamaktadır.[529] Katılımcı 9'un ifadesinde görüldüğü gibi, *"Allah yoksa her şey anlamsız"* düşüncesi, bireyin dini terk etmesiyle birlikte hayatın anlamını yeniden inşa etme gerekliliğini doğurmakta ve bu süreçte varoluşsal bir boşluk oluşmaktadır.

Bu bulgular, alanyazında yer alan çok sayıda çalışmayla da örtüşmektedir. Özellikle dinden uzaklaşma sürecinde bireylerin yalnızlık, kimlik kaybı ve anlam yitimi yaşadığı; bu sürecin sadece inançsal değil, aynı zamanda psiko-sosyal ve varoluşsal düzeyde etkiler yarattığı ifade edilmektedir. Streib ve arkadaşları, dinden kopuş yaşayan bireylerde, özellikle aidiyet duygusunun ve yaşamın anlamının sorgulandığını, bu durumun ruhsal boşluk ve depresif belirtilerle birlikte görülebildiğini vurgulamıştır.[530] Aynı şekilde, Fazzino'nun Amerikan bağlamında yürüttüğü çalışmada da, dini terk eden bireylerin başlangıçta bir özgürlük hissi yaşadığı, ancak bu hissin zamanla sosyal izolasyona ve aidiyet kaybına dönüştüğü belirtilmiştir.[531] Katılımcıların yalnızlık, kimlik çözülmesi ve varoluşsal boşluk deneyimlerini içeren anlatımları, bu alanyazınla birebir örtüşmektedir. Dolayısıyla, dinden uzaklaşma süreci yalnızca inançsal bir tercihten ibaret değil, bireyin yaşamla ve kendi benliğiyle kurduğu ilişkinin çok katmanlı biçimde yeniden şekillendiği bir süreçtir.

3.8.2.1.2. Vicdan çatışması

Katılımcıların bir kısmı, dinden uzaklaşma sürecinde eski inanç kalıplarının zihinsel olarak hâlâ etkili olduğunu, bu nedenle dinî kurallara uymadıkları zaman suçluluk ve huzursuzluk duygularıyla başa çıkmakta zorlandıklarını ifade etmiştir. Özellikle çocuklukta öğrenilen

---

528 Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 565.

529 Zarzycka vd., "Deconversion Processes and Quality of Life among Polish Adolescents: The Mediating Role of Social Support", 198-201.

530 Streib vd., *Deconversion*, 123.

531 Dana M. Fazzino, "Leaving the Church Behind: Applying a Deconversion Perspective to Evangelical Exit Narratives", *Journal for the Scientific Study of Religion* 53/4 (2014), 787.

değerler ve günah kavramı, inançsızlığa yönelen bireylerde vicdani çatışmalara neden olmuştur. Katılımcı 15 bu durumu şöyle dile getirmiştir:

> Bazen bir şey yapıyorum ve aklıma hemen 'Gerçekten günah mı?' sorusu geliyor. Çocukluğumdan beri dinî kuralların dışına çıkmanın kötü bir şey olduğu öğretildi. Şimdi bu kuralların hepsine inanmasam bile, yaptıklarımın içimde bir huzursuzluk yarattığını fark ediyorum. Sanki bir şeyleri yanlış yapıyormuşum gibi hissediyorum ama neyin doğru neyin yanlış olduğuna karar vermekte zorlanıyorum.

Bu ifade, bireyin eski inanç şemalarından tamamen kopamamış olduğunu ve zihninde sorgulamalarla birlikte ahlaki bir ikircikliğin oluştuğunu göstermektedir. Benzer şekilde, katılımcı 5 de dindar çevreden gelen beklentilerin, bireysel özgürlük arzusuyla çatıştığını belirtmiştir:

> Özellikle ailem ya da dindar çevremden biri bana 'Şunu yapmalısın' ya da 'Bunu yapmamalısın' dediğinde sinirleniyorum. Bu tür telkinler beni daha da uzaklaştırıyor. Kendi kararlarımı kendim vermek istiyorum ama geçmişten gelen iç ses bazen bana engel oluyor. Dinî çevremin beni hâlâ bir 'günahkâr' olarak görmesi de beni rahatsız ediyor.

Katılımcının bu ifadeleri içsel çelişki ve dışsal yargıların bir araya gelmesinin bireyde oluşturduğu baskıyı göstermektedir. Katılımcı 8'in ifadesi ise bu vicdanî çatışmanın bilişsel boyutuna ışık tutmaktadır:

> Çocukluğumdan beri öğrendiğim şeyleri sorgulamaya başladım ama bazı alışkanlıklar zihnimden silinmiyor. Bazen bir şey yaparken kendimi suçlu hissediyorum. Mesela bir ibadeti yerine getirmediğimde, eskiden olduğu gibi içimde bir pişmanlık beliriyor. Ama sonra düşünüyorum: 'Gerçekten bu pişmanlık bana mı ait, yoksa bana öğretilmiş bir şey mi?' Bu gel gitler beni çok yoruyor.

Bu sorgulama, bireyin içselleştirilmiş değerler ile yeni düşünce sistemleri arasında sıkışıp kaldığını açıkça göstermektedir.

Bu bulgular, özellikle *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* ve *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla örtüşmektedir. *Psikanalitik kuram*, bireyin çocukluk döneminde içselleştirdiği inanç sistemlerinin bilinçdışı düzeyde güçlü etkiler bıraktığını ve bu kalıntıların bireyin gelecekteki davranışları üzerinde vicdani çatışmalara neden olabileceğini savunur. [532] Bu bağlamda, suçluluk hissi ve pişmanlık gibi duygular, bireyin inançtan uzaklaşsa bile geçmişteki öğretilerden tamamen kopamadığını göstermektedir.

Öte yandan, bilişsel psikoloji perspektifinden bakıldığında, bireylerin zihinsel şemalarının zaman içinde yeni bilgilerle güncellenmeye çalıştığı ancak eski inanç yapılarının bu güncellemeye direnç gösterdiği anlaşılmaktadır.[533] Katılımcı 8'in *"Bu pişmanlık bana mı ait, yoksa bana öğretilmiş bir şey mi?"* sorusu, bu içsel bilişsel çatışmayı yansıtan önemli bir

[532] Güleç, *Freud*, 48-51.

[533] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 18.

göstergedir. Dolayısıyla, vicdanî çatışmalar yalnızca ahlaki bir gerginlik değil; aynı zamanda zihinsel bir uyum arayışının parçası olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların bu tür vicdanî çatışmaları, alanyazında "post-inançsal suçluluk" (post-religious guilt) olarak tanımlanan olguyla da örtüşmektedir. Beckstead ve Morrow'un çalışmasında, özellikle katı dinî sistemlerden ayrılan bireylerde, dinî inanç terk edilse bile uzun süre devam eden suçluluk ve ahlaki ikirciklik duygularının gözlemlendiği belirtilmiştir.[534] Bu suçluluk hissi, bireyin bilinç düzeyinde artık onaylamadığı bir inanç sistemine karşı duygusal düzeyde hâlâ bağlılık hissetmesinden kaynaklanmaktadır. Katılımcıların çocuklukta öğrendikleri dinî kuralların zihinsel düzeyde hâlâ etkili olması ve bu durumun bireyin yeni kimliğini oluşturma sürecinde duygusal yük oluşturması, bu alanyazınla büyük ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla, dinden uzaklaşma sürecinde yaşanan vicdanî çatışmalar, hem geçmişteki inanç sisteminin derin etkilerine hem de bireyin kendi kararlarıyla tutarlı bir yaşam inşa etme çabasına bağlı olarak şekillenmektedir.

3.8.2.1.3. Aidiyet kaybı

Dinden uzaklaşma süreci, bireylerde yalnızca inançsal bir değişimle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda sosyal çevrelerinden uzaklaşma, gruplar arası mesafe ve toplumsal aidiyet hissinin zayıflaması gibi çok katmanlı duygusal sonuçlara yol açmaktadır. Dinî bir topluluğun parçası olmak, yalnızca bir inanç paylaşımı değil, aynı zamanda ortak değerler etrafında kurulan bir sosyal bağ anlamı da taşımaktadır. Bu bağın zayıflaması, bireyde yalnızlık, yabancılık ve kimlik boşluğu gibi duyguların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Katılımcı 7, bu sürecin duygusal yönünü şöyle ifade etmektedir:

> Dinî bir topluluğun parçası olmanın getirdiği aidiyet duygusunu kaybetmek benim için zor oldu. Eskiden ortak değerleri paylaştığım insanlarla bir aradaydım. Ama sorgulamalarım arttıkça bu çevrede kendimi yabancı hissetmeye başladım. Bir noktadan sonra artık aynı hisleri paylaşamadığımı fark ettim. Fakat bu sefer de yalnızlık hissiyle yüzleşmek zorunda kaldım. İnsan, bir gruba ait olmanın verdiği güveni kaybettiğinde ne yapacağını bilemiyor.

Bu ifade, dinî çevreyle duygusal bağların zayıflamasıyla oluşan boşluk hissini açıkça ortaya koymaktadır. Benzer bir şekilde, katılımcı 18 de inanç temelli ilişkilerinin zamanla anlamını yitirmesiyle hissettiği yabancılaşmayı şu sözlerle aktarmıştır:

> Eskiden sık sık bir araya geldiğim, sohbet ettiğim insanlarla artık aynı şeyleri konuşamaz hale geldim. İlk başta kimseye belli etmek istemedim, ama zamanla farklı düşündüğüm ortaya çıkınca çevremle olan bağlarım zayıfladı. Bu mesafe

[534] A. Lee Beckstead - Susan L. Morrow, "Mormon Clients' Experiences of Conversion Therapy: The Need for a New Treatment Approach", *The Counseling Psychologist* 32/5 (2004), 683-685.

> beni rahatsız etti çünkü hayatım boyunca içinde olduğum bir çevre artık bana yabancı gelmeye başladı.

Katılımcı 11'in sözleri ise bu kaybın kimlik boyutuna dikkat çekmektedir:

> Daha önce inanç bakımından aynı düşündüğüm insanlardan ayrılınca, içimde bir boşluk oluştu. Artık eskisi gibi aynı ezan, aynı kıble olayı gibi şeyler yoktu benim için. Bazen 'Nereye aitim?' diye kendime soruyorum. Çünkü uzun yıllar boyunca, İslam davası benim kimliğimin bir parçasıydı. Şimdi ise, yeni bir aidiyet duygusu konusunda zorlanıyorum.

Bu ifade, aidiyetin kaybının yalnızca sosyal bir boşluk değil, aynı zamanda bireyin benlik algısında da kırılma oluşturduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, özellikle *sosyal kimlik teorisi* ile uyum içerisindedir. Sosyolojik yaklaşımlar, bireylerin dinî cemaatler ve topluluklar aracılığıyla sosyal kimliklerini inşa ettiklerini, bu yapıların çözülmesiyle birlikte bireyin hem psikolojik hem de sosyal anlamda yalnızlaşabildiğini vurgular.[535] Katılımcıların aidiyet duygusunun zayıflamasıyla birlikte yalnızlık ve belirsizlik yaşadıklarını belirtmeleri, bu çerçeveyi desteklemektedir.

Ayrıca, *Sosyal kimlik teorisi*'ne göre bireyler kendilerini ait oldukları sosyal gruplar üzerinden tanımlarlar.[536] Katılımcı 11'in *"İslam davası benim kimliğimin bir parçasıydı"* ifadesi, dinin bireysel kimlik üzerindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, dinden uzaklaşma yalnızca bireysel bir karar süreci değil; aynı zamanda bir kimlik dönüşümü ve yeni bir aidiyet inşası arayışıdır. Aidiyet kaybı, bireyin kendini yeniden tanımlama sürecinde karşılaştığı en önemli psikososyal kırılma noktalarından biri olarak değerlendirilebilir.

Bu bulgular, mevcut literatürdeki benzer gözlemlerle de örtüşmektedir. Örneğin, Ysseldyk ve arkadaşlarının çalışmalarında, dinî kimliğin bireyin sosyal kimlik yapısının önemli bir parçası olduğu, bu kimlikteki zayıflamanın ise bireyde sosyal izolasyon ve benlik karmaşasına yol açtığı belirtilmektedir.[537] Benzer şekilde, Peek, dinden uzaklaşan bireylerin özellikle Müslüman kimliğiyle özdeşleşen değerlerden koparken sosyal çevrelerinde anlamlı bağlarını da kaybettiklerini vurgulamaktadır.[538] Bu da katılımcıların yaşadığı yalnızlık, yabancılaşma ve kimlik boşluğu gibi duyguların yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal yapıdaki değişimlerle de ilişkili olduğunu göstermektedir.

Tüm bu çalışmalar, katılımcıların dinden uzaklaştıklarında sadece bir inanç sistemini değil, aynı zamanda bir topluluğa ait olma hissini, sosyal desteği ve kimlik bütünlüğünü de kaybettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla, dinden uzaklaşma süreci bireylerin sosyal

---

535 Pickel, "Religiosität in Deutschland Und Europa – Religiöse Pluralisierung Und Säkularisierung Auf Soziokulturell Variierenden Pfaden", 46.

536 Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 54.

537 Renate Ysseldyk vd., "Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion From a Social Identity Perspective", *ResearchGate* 14/1 (2010), 68.

538 Lori Peek, "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity", *Sociology of Religion* 66/3 (2005), 235-240.

kimliklerini yeniden inşa etme ve yeni aidiyetler geliştirme çabalarını içeren çok boyutlu bir dönüşüm süreci olarak ele alınmalıdır.

3.8.2.1.4. Depresyon ve huzursuzluk

Dinden uzaklaşma süreci, bazı bireylerde beklenenin aksine bir rahatlama değil; yoğun bir içsel huzursuzluk ve depresif duygudurum ile sonuçlanabilmektedir. Katılımcıların anlatımları, inanç kaybının yalnızca zihinsel değil, aynı zamanda derin duygusal sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Özellikle anlam, yön ve güvenlik hissi gibi dinin sağladığı psikolojik işlevlerin kaybı, bireylerde kaygı ve belirsizlik duygularını artırmıştır. Bu süreçte bazı katılımcıların profesyonel destek arayışına girdikleri ve depresyon belirtileri yaşadıkları görülmektedir.

Katılımcı 9, dinî inancını kaybetmesinin ardından yoğun bir varoluşsal kaygı yaşadığını ve bu durumun psikolojik sağlığını olumsuz etkilediğini şu sözlerle aktarmıştır:

> Hâlâ ikilemdeyim. Allah yoksa her şey anlamsız geliyor. Önceden hayatımda bir amaç ve yön vardı. Ama şimdi, ölümden sonrası hakkında hiçbir şey bilmediğimi düşündükçe içimi büyük bir korku kaplıyor. Bu düşünceler beni depresyona soktu ve uzun zamandır antidepresan kullanıyorum. Dinden uzaklaştıkça rahatlamayı bekliyordum ama tam tersi oldu, daha huzursuz hissediyorum.

Bu ifade, anlam ve güvenlik kaybının bireyde ne denli sarsıcı bir etki yaratabildiğini ortaya koymaktadır. Benzer bir şekilde, Katılımcı 12 inancın bireyde oluşturduğu koruyucu etkiden mahrum kalmanın nasıl bir huzursuzluğa dönüştüğünü şu şekilde dile getirmiştir:

> Dindarken daha huzurlu ve bir koruma altında olduğumu hissediyordum. Dualarımın bir anlamı olduğunu ve bir gücün beni gözettiğini düşünmek bana güven veriyordu. Ancak bu inancımı yitirdiğimde, kendimi tamamen savunmasız hissetmeye başladım. Özellikle zor zamanlar geçirdiğimde, artık sığınabileceğim manevî bir destek olmadığını düşünüyorum. Bu da zaman zaman yoğun bir huzursuzluk hissetmeme neden oluyor.

Katılımcı 16 ise dinî yapıların sunduğu netlik ve yönlendirme işlevinin eksikliğini şöyle aktarmıştır:

> Eskiden hayatımda net kurallar ve anlamlar vardı. Dini terk ettikten sonra her şeyi kendi başıma çözmem gerektiğini fark ettim. Önceden doğru ve yanlış belliydi, ama şimdi her şey bulanık. Bu belirsizlik hissi beni rahatsız ediyor ve çoğu zaman huzursuz olmama neden oluyor. Bazen keşke hiçbir şeyi sorgulamasaydım, böylece daha mutlu olurdum diye düşünüyorum.

Bu bulgular, özellikle *varoluşçu psikoloji* ve *manevî boşluk teorisi* çerçevesinde değerlendirilebilir. Varoluşçu psikoloji, bireyin anlam arayışının yaşamla kurduğu ilişkiyi derinden etkilediğini ve bu ilişkinin zayıflaması durumunda varoluşsal kaygıların tetiklenebileceğini öne sürer.[539] Katılımcıların ifade ettiği *"yönsüzlük"*, *"belirsizlik"* ve

[539] Streib - Hood, "Modeling the Religious Field", 150.

"anlamsızlık" gibi kavramlar, inanç kaybının ardından bireylerin psikolojik olarak yeniden bir denge kurmakta zorlandıklarını göstermektedir.

Öte yandan, *Manevî boşluk teorisi,* dinin bireye sunduğu anlam, aidiyet ve güven gibi temel ihtiyaçların karşılanmaması durumunda ruhsal bir boşluğun ortaya çıkabileceğini ifade eder.[540] Katılımcı 9'un ifadesinde yer alan *"daha huzurlu olmayı bekliyordum ama tam tersi oldu"* cümlesi, bu teoriyle doğrudan örtüşmektedir. Bu bulgular, inanç kaybının bireyde her zaman bir "özgürleşme" ile sonuçlanmadığını; tam tersine yeni psikolojik kırılmalar ve ruhsal belirsizliklere neden olabileceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, dinden uzaklaşma sürecinin bireylerin psikolojik destek ihtiyacını artırabileceği ve bu sürecin ruh sağlığı bağlamında da ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

Bu bulgular, literatürde dinden uzaklaşmanın bireyde her zaman rahatlama veya özgürlük hissiyle sonuçlanmadığını ortaya koyan çalışmalarla da örtüşmektedir. Örneğin, Exline ve arkadaşları, Tanrı'ya yönelik hayal kırıklığı yaşayan bireylerin artan psikolojik stres ve depresif belirtiler gösterdiğini vurgulamaktadır.[541] Benzer şekilde, Zinnbauer ve Pargament, dinî inançların kaybının özellikle zor yaşam olayları karşısında bireyin baş etme mekanizmalarının zayıflamasına neden olabileceğini ve bunun ruhsal çöküntü riskini artırdığını belirtmişlerdir.[542] Ayrıca, Emmons, dinin bireylerin yaşamlarına anlam ve yön kazandırma işlevine dikkat çekerek, bu işlevin kaybının ciddi varoluşsal krizlere yol açabileceğini ifade eder.[543] Katılımcıların *"anlamsızlık", "korunmasızlık"* ve *"yönsüzlük"* temaları etrafında dile getirdikleri duygular, bu akademik bulgularla örtüşmekte; dinden uzaklaşmanın her zaman bir psikolojik rahatlama değil, kimi zaman bir *"manevî yoksunluk"* süreci olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, bireylerin inanç dünyasındaki değişimlerin psikolojik yönleri göz ardı edilmemeli; bu süreçler aynı zamanda ruh sağlığı bağlamında da ele alınmalıdır.

Katılımcı anlatımlarının bütüncül analizi, dinden uzaklaşmanın yalnızca bilişsel bir sorgulama süreci olmadığını, aynı zamanda *yoğun duygusal tepkilerle iç içe geçtiğini* ortaya koymuştur. İnanç kaybı süreci; yalnızlık, kimlik çözülmesi, içsel çatışmalar, öfke, kırgınlık ve varoluşsal kaygılar gibi güçlü duygusal deneyimlerle şekillenmiştir. Katılımcıların inançlarını terk ettiklerinde yaşadıkları yalnızca bir fikir değişimi değil; aynı zamanda aidiyet duygularının zedelenmesi, içsel güven duygularının sarsılması ve duygusal bağların çözülmesi gibi derin psiko-dinamik kırılmaları içermektedir. Bu bulgular, dinden uzaklaşmanın sadece rasyonel kararlar temelinde açıklanamayacağını; duygusal kopuşların ve psikolojik çözülmelerin sürece

---

[540] Bülent Çelikel, "Dinî Danışmanlık: Psikoterapi Ile Din Eğitiminin Buluşma Noktası", *Marife* 13/3 (2013), 63.

[541] J. J. Exline vd., "Guilt, Discord, and Alienation: The Role of Religious Strain in Depression and Suicidality", *Journal of Clinical Psychology* 56/12 (2000), 1490-1493.

[542] Brian J. Zinnbauer - Kenneth I. Pargament, "Spiritual Conversion: A Study of Religious Change Among College Students", *Journal for the Scientific Study of Religion* 37/1 (1998), 176-179.

[543] Robert A. Emmons, "Striving for the Sacred: Personal Goals, Life Meaning, and Religion", *Journal of Social Issues* 61/4 (2005), 740.

yön veren temel dinamikler olduğunu göstermekte ve bu çalışmanın literatüre sunduğu özgün katkılar arasında yer almaktadır.

3.8.2.2. Sosyal Zorluklar

Bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde karşılaştıkları sosyal zorluklar, genellikle çevrelerinden aldıkları tepkilerle şekillenmektedir. Bu tepkiler, bireylerin kendilerini ifade etme, kimliklerini koruma ve yeni inançlarına uygun bir sosyal çevre bulma çabalarını doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda, hem çevreden gelen baskılar hem de sosyal dışlanma deneyimleri, bireylerin bu süreçte yaşadığı zorlukların farklı boyutlarını ortaya koymaktadır.

3.8.2.2.1. Çevre baskısı ve dışlanma

Dinden uzaklaşan bireyler, yalnızca kişisel inanç değişimleriyle değil, aynı zamanda çevresel tepkilerle de yüzleşmek durumunda kalmaktadır. Bu süreçte bireyler, sosyal çevrelerinden gelen alaycı yaklaşımlar, dışlayıcı tutumlar ve kimlik sorgulamalarıyla karşı karşıya kalmakta, bu durum da onların kimliklerini koruma ve sosyal uyum sağlama süreçlerini zorlaştırmaktadır.

Katılımcı 1, dinî kimliğini dışa vurduğu giyim tarzını değiştirmesiyle birlikte çevresinden aldığı alaycı tepkileri şu şekilde ifade etmiştir: *"Dinî kıyafetlerimi bırakınca çevremden alaycı yorumlar aldım. Mesela biri bana, 'Oo Recep Hoca, ne oldu? Bize böyle böyle diyordun,' dedi. Bu tür yorumlar insanı rahatsız ediyor."* Bu ifade, bireyin görünürdeki değişiminin çevresi tarafından kolayca etiketlendiğini ve bu durumun rahatsızlık uyandırdığını göstermektedir.

Katılımcı 17 ise dinden uzaklaşmaya başladığında yakın çevresinden dışlandığını belirtmiş ve yaşadığı kimlik mücadelesini şu sözlerle aktarmıştır: *"Çevremdekiler beni dışladı. Sürekli 'Sen bu değilsin' diyorlardı. Ama ben kendimi bildiğim gibi korumaya çalıştım. Ne kadar eleştirseler de, 'Ben buyum,' dedim."* Bu ifade, bireyin çevresel baskılara rağmen kendi içsel kimliğini koruma çabasını vurgulamaktadır.

Benzer bir biçimde, Katılımcı 5, arkadaş çevresinden aldığı tepkilerin kendisini yalnız hissettirdiğini şöyle dile getirmiştir: *"Arkadaş grubumda alaycı imalarla karşılaştım. Biri 'Sen de değişmişsin, eskiden daha farklıydın,' dedi. Bu tür tepkiler beni yalnız hissettirdi ama yine de kendim olmaya çalıştım."*

Bu bulgular, özellikle *sosyal kimlik teorisi* ve *damgalama teorisi* (Labeling Theory) çerçevesinde değerlendirilebilir. *Sosyal kimlik teorisi*, bireylerin kendilerini sosyal gruplarla özdeşleştirme ve grup aidiyetlerini koruma eğiliminde olduklarını savunur. Katılımcıların dinden uzaklaştıklarında sosyal çevreleriyle olan bağlarının zayıflaması ve "eski kimlikleri" ile yeniden yüzleşmek zorunda kalmaları, sosyal kimlik değişiminin sancılı yönlerini ortaya

koymaktadır.[544] Öte yandan, *damgalama teorisi*'ne göre, toplum normlarından sapma olarak algılanan davranışlar bireyin etiketlenmesine ve toplumsal dışlanmaya neden olabilir.[545] *"Sen bu değilsin"*, *"Sen de değişmişsin"* gibi ifadeler, bireyin dönüşümünün çevre tarafından onaylanmamasıyla oluşan damgalanmayı yansıtmaktadır.

Bu bulgular, alanyazında yer alan benzer gözlemlerle de örtüşmektedir. Örneğin, Scheitle ve Adamczyk, dinî inançtan uzaklaşan bireylerin özellikle dindar topluluklarda sosyal dışlanma ve damgalanma riskiyle karşılaştıklarını ortaya koymuştur.[546] Benzer şekilde, Smith, dinî çevresini terk eden bireylerin "ihanet eden" olarak etiketlendiğini ve bu durumun bireyin sosyal kimliğini yeniden inşa etmesini zorlaştırdığını belirtmektedir.[547] Bu çalışmalar inanç değişimi yaşayan bireylerin toplumsal baskı ve dışlayıcı tutumlarla karşılaştıklarında, sosyal çevreleriyle olan bağlarını ya gizlemek ya da tamamen koparmak zorunda kaldıklarını göstermiştir. Katılımcıların yaşadığı alaycı tutumlar, dışlanma ve kimlik sorgulamalarının bu literatürle uyumlu olduğu görülmektedir. *Damgalama teorisi*nin öngördüğü şekilde, bireyin normdan sapması sosyal çevre tarafından etiketlenmeye ve dışlanmaya neden olmakta; bu da bireyin psikososyal uyumunu zorlaştırmaktadır. Bu durum, dinden uzaklaşma sürecinin yalnızca bireysel bir inanç değişimi değil, aynı zamanda çevresel faktörlerin derin etkisiyle şekillenen sosyal bir mücadele alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, çevre baskısı ve dışlanma, bireyin hem duygusal hem de sosyal düzeyde zorluklar yaşamasına neden olmakta; dinden uzaklaşma sürecinde yaşanan yalnızlık, kimlik krizi ve sosyal konumlandırma sorunlarını artırmaktadır.

3.8.2.2.2. İzole olma

Dinî inançlarını sorgulamaya başlayan bazı katılımcılar, bu sürecin doğal bir sonucu olarak sosyal çevrelerinden uzaklaştıklarını ve yalnızlık hissiyle baş başa kaldıklarını ifade etmişlerdir. İnanç dünyasındaki dönüşüm süreci, aynı zamanda sosyal ilişkilerde bir daralma, duygusal geri çekilme ve bireysel içe dönüklükle birlikte ilerlemiştir. Katılımcıların ifadeleri, izolasyonun hem zorlayıcı hem de zaman zaman tercih edilen bir süreç olarak deneyimlendiğini ortaya koymaktadır.

Katılımcı 5, dinden uzaklaştıktan sonra çevresinin küçüldüğünü şu sözlerle ifade etmiştir: *"Dinden uzaklaştıktan sonra çevremdeki dostlar azaldı. Artık sadece dört beş kişi kaldı ama*

---

[544] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 33.

[545] Hıdır, "İslamofobi-Irkçılık-'Kültürel Irkçılık' İlişkisi", 41.

[546] Christopher P. Scheitle - Amy Adamczyk, "High-Cost Religion, Religious Switching, and Health", *Journal of Health and Social Behavior* 51/3 (2010), 338-340.

[547] Christian Smith vd., *Lost in Transition: The Dark Side of Emerging Adulthood* (New York: Oxford University Press, 2011), 275-280.

anladım ki gerçek dostlarım aslında onlardı." Bu ifade, sosyal çevrenin daralmasının bireyde hem yalnızlık hem de seçici bir bağlanma süreci yarattığını göstermektedir.

Katılımcı 8, bu süreci gönüllü bir yalnızlaşma olarak yaşamış ve şu şekilde ifade etmiştir: *"İnançlarımı sorgularken kendi dünyama yönelmeyi tercih ettim. Bu süreçte yalnız olmak bana daha iyi geldi."* Burada birey, sosyal ilişkilerden uzaklaşmayı, içsel bir keşif ve dinginlik aracı olarak görmektedir.

Katılımcı 13 ise daha olumsuz bir izolasyon deneyimi yaşamış ve *"Zamanla kendimi daha izole hissettim. İnsanlar benimle eskisi kadar kolay iletişim kuramıyordu, ben de giderek daha fazla içime kapandım"* sözleriyle bu durumu dile getirmiştir. Bu örnekte, bireyin hem dışlanma hem de kendi içine kapanma süreçlerini bir arada yaşadığı görülmektedir.

Bu bulgular, özellikle *bağlanma teorisi* ve *sosyal kimlik teorisi* ile açıklanabilir. *Bağlanma teorisi,* bireylerin sosyal ilişkiler aracılığıyla güven, aidiyet ve duygusal destek hissetme ihtiyacına vurgu yapar.[548] Katılımcıların, dinî inançlarını sorgularken sosyal bağlarının zayıflaması ya da kopması, onların duygusal yalnızlık yaşamalarına neden olmuştur. Aynı zamanda, *sosyal kimlik teorisi*'ne göre, bireyler kendilerini ait oldukları gruplarla tanımlar ve bu gruplardan dışlandıklarında ya da gönüllü olarak uzaklaştıklarında kimlik boşluğu ve sosyal destek eksikliği yaşama riski artar.[549] Katılımcı 13'ün "*iletişim kuramama"* ve içe kapanma yönündeki ifadesi, bu sürecin kimlik düzeyinde de bir yalnızlaşmaya dönüştüğünü göstermektedir.

Bu bulgular, literatürdeki benzer çalışmalarla örtüşmektedir. Örneğin, Streib ve Keller, dinî inançtan uzaklaşan bireylerin, özellikle dindar çevrelerde yaşadıkları kimlik değişimi sürecinde geçici bir sosyal izolasyon dönemine girdiklerini ve bu dönemde yeni sosyal gruplarla bağ kurmakta zorlandıklarını belirtmiştir.[550] Aynı şekilde Bromley, dinî topluluklardan kopmanın yalnızca fiziksel değil, psikolojik ve sosyal olarak da "ayrışma" süreci olduğunu ve bireylerin bu süreçte hem eski çevrelerinden kopma hem de yeni bir kimlik inşa etme baskısı altında kaldıklarını ifade etmektedir.[551] Katılımcı 8'in gönüllü izolasyonu tercih etmesi, bireyin psikolojik olarak kendini koruma refleksi geliştirdiğine işaret ederken; Katılımcı 13'ün deneyimi, hem sosyal hem de duygusal düzeyde karşılaşılan yalıtılmışlık halini somutlaştırmaktadır. Bu durum, dinden uzaklaşmanın birey için yalnızca bir inanç dönüşümü değil, aynı zamanda sosyal bağların yeniden kurulmasını gerektiren zorlayıcı bir geçiş süreci

[548] Abanoz, "6-12 Yaş Arası Çocukların Dinî ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü", 103-105.

[549] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 37.

[550] Heinz Streib, Bettina Keller, "The Variety of Deconversion Experiences: Results from a Research Project on Deconversion", *Archive for the Psychology of Religion* 26/1 (2004), 190.

[551] David G. Bromley, *The Politics of Religious Apostasy: The Role of Apostates in the Transformation of Religious Movements* (Westport, Conn: Praeger, 1998), 235.

olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, inanç değişimlerinin psikososyal etkilerinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması önem arz etmektedir.

Genel olarak bakıldığında, dinden uzaklaşma süreci, bireylerin sosyal kimliklerinde dönüşüm yaratırken, bu dönüşüm sürecinde yeni bir sosyal çevreye geçişin hemen sağlanamaması, bireyleri geçici ya da kalıcı bir izolasyonla karşı karşıya bırakabilmektedir.

3.8.2.2.3. Ailevi çatışmalar

Bazı katılımcılar, inançlarında yaşadıkları dönüşüm sürecinde aileleriyle çeşitli anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Aile bireylerinin bu değişimi kabullenmekte zorlanmaları, zaman zaman pasif-agresif tutumlara ya da doğrudan eleştirilere neden olmuştur. Bu durum, bireylerin hem aile içindeki konumlarını hem de psikolojik dayanıklılıklarını etkilemiştir.

Katılımcı 14, ailesinin kendisine yönelik ima ve eleştirilerinin, inanç değişimine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını şu şekilde ifade etmiştir: *"İnançlarım değiştikçe ailemden ara sıra laf sokmalar duyuyorum. Mesela 'İstanbul'a gidince böyle oldun' gibi şeyler söylüyorlar. Bu tür yorumlar beni gerçekten rahatsız ediyor."* Bu ifade, aile bireylerinin değişimi kabullenemeyip bireyin davranışlarını önceki yaşam koşullarına veya dış etkene bağlama eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Katılımcı 6 ise inanç pratiklerini terk etmesinin evlilik ilişkisini nasıl etkilediğini şu sözlerle dile getirmiştir: *"Eşim, namaz kılmadığım için sürekli baskı yapıyordu. 'Neden namazlarını bırakıyorsun?' diye sorup duruyordu. Bu durum evde sürekli bir gerilim yaratıyordu."* Bireysel inanç değişiminin, çiftler arasındaki iletişimi ve ev içi huzuru doğrudan etkilediği görülmektedir.

Katılımcı 3 ise ailesiyle yaşadığı daha doğrudan bir gerilimden söz etmiştir: *"Ailem, inançlarımdaki değişimi anlamakta zorlandı. Sürekli 'Böyle yaparsan bizimle nasıl aynı sofraya oturacaksın?' gibi şeyler söylüyorlardı. Bu beni gerçekten zorladı."* Bu ifade, inanç değişiminin yalnızca bireysel bir mesele değil, aile içinde ortak yaşam alanlarını etkileyen bir durum olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, özellikle *aile sistemleri teorisi* ve *bilişsel uyumsuzluk teorisi* çerçevesinde değerlendirilebilir. *Aile sistemleri teorisi,* ailenin bir bütün olarak işleyen bir sistem olduğunu ve sistemdeki bir bireyin değişiminin tüm sistemi etkileyebileceğini savunur.[552] Bu bağlamda,

[552] Argyle vd., "Dinî Davranış Teorileri", 258.

bireyin inançlarında yaşadığı dönüşüm, aile yapısındaki dengenin bozulmasına ve sistemin buna direnç göstermesine neden olabilmektedir.

Öte yandan, *Bilişsel çelişki teorisi,* bireylerin mevcut inanç sistemleriyle çelişen durumlarla karşılaştıklarında rahatsızlık hissi yaşayacaklarını ve bu rahatsızlığı azaltmak için savunucu veya reddedici tutumlar geliştirebileceklerini öne sürer.[553] Aile üyelerinin sergilediği pasif-agresif tavırlar, bu tür bir uyumsuzluk deneyiminin dışavurumu olarak değerlendirilebilir.

Bu bulgular, literatürde dinden uzaklaşmanın aile ilişkileri üzerindeki etkilerini ele alan araştırmalarla da örtüşmektedir. Örneğin, Bromley, bireylerin inanç sistemlerinde yaşadıkları değişimlerin aile içi ilişkilerde ciddi kırılmalara neden olabileceğini ve aile üyelerinin bu değişimi tehdit olarak algılayarak savunucu ya da baskıcı tepkiler verebileceğini belirtmektedir.[554] Benzer şekilde Peek, özellikle geleneksel yapıya sahip ailelerde inançtan sapma olarak görülen davranışların aile üyeleri tarafından şiddetli bir duygusal tepkiyle karşılanabileceğini ve bu durumun bireyde suçluluk, dışlanma ve yalnızlık duygularını tetikleyebileceğini ifade etmiştir.[555]

Katılımcıların deneyimlediği pasif-agresif tutumlar, dinî dönüşümün yalnızca bireyin değil, ailenin de psikolojik uyum sürecini zorlaştırdığını göstermektedir. *Aile sistemleri teorisi*nin öngördüğü üzere, sistemin bir üyesindeki değişim, diğer üyelerde kaygı ve direnç oluşturmakta; bu da aile içi çatışmaların temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, dinden uzaklaşma yalnızca bireyin değil, aynı zamanda içinde bulunduğu sosyal sistemin de psikolojik bir dönüşüm süreci olarak ele alınmalıdır.

3.8.3. Aile ve çevreyle olan ilişkilerde yaşanan çatışmalarla baş etme stratejileri

Katılımcıların ifadelerine göre, dinden uzaklaşma sürecinde aile ve çevreyle yaşadıkları çatışmalar, sosyal ilişkilerde önemli zorluklar doğurmuştur. Bu çatışmalar genellikle anlamama, eleştiri, baskı ve dışlanma gibi durumlarla ortaya çıkmış; bireyler farklı başa çıkma stratejileri geliştirerek bu süreçle baş etmeye çalışmışlardır.

3.8.3.1. Başa Çıkma Stratejileri

Dinî inançlarından uzaklaşma sürecinde katılımcılar, yaşadıkları sosyal ve duygusal zorluklarla başa çıkabilmek adına çeşitli stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejiler, genellikle çevreden gelen baskılara karşı bir savunma mekanizması olarak ortaya çıkmış ve bireylerin kendi iç

---

[553] Eddie Harmon-Jones, "A Cognitive Dissonance Theory Perspective on the Role of Emotion in the Maintenance and Change of Beliefs and Attitudes", *Emotions and Belief: How Feelings Influence Thoughts* (New York: Cambridge University Press, 2000), 190.

[554] Bromley, *The Politics of Religious Apostasy*, 227.

[555] Peek, "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity", 230-233.

dengelerini korumalarına yardımcı olmuştur. Bazı katılımcılar, çevreyle çatışma yaşamamak için fiziksel olarak geri çekilerek yalnızlık arayışına yönelmiş, bazıları ise duygusal mesafeler koyarak bu baskıyı en aza indirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, başa çıkma yöntemlerini *uzaklaşma ve izole olma*, *duygusal dayanıklılık geliştirme*, *destek grupları arayışı*, *sessiz kalma ve diyalog* gibi çeşitli stratejilere ayırmak mümkündür.

3.8.3.1.1. Uzaklaşma ve izole olma

Bazı katılımcılar, dinî inançlarından uzaklaşma sürecinde çevrelerinden gelen baskılarla başa çıkabilmek için fiziksel ve duygusal bir mesafe oluşturmayı tercih etmişlerdir. Özellikle çevreyle yaşanan tartışmaları en aza indirmek ve kişisel huzuru koruyabilmek adına yalnız kalmayı bilinçli bir strateji olarak benimsemişlerdir. Bu tutum, hem çevresel gerilimleri azaltma hem de bireysel iç dengeyi sağlama çabasıyla ilişkilidir.

Katılımcı 8 bu süreci şu sözlerle ifade etmiştir: *"Çevremle tartışmaları azaltmak için yalnız kalmayı tercih ettim. Kendi dünyama yönelmeye çalıştım çünkü toplum her konuda bunu size yapmaya müsait."* Benzer şekilde, Katılımcı 1 de içe kapanma sürecini şu şekilde dile getirmiştir: *"Çevremden uzaklaştım, insanlara zaman tanıdım. Yeni duruma alışmaları için kendi içime çekildim ve onların bunu kabul etmesini bekledim."*

Bu ifadeler, katılımcıların sosyal baskılardan korunmak amacıyla geri çekilme davranışı sergilediklerini göstermektedir. Bu bulgular, *sosyal kaçınma teorisi* ile açıklanabilir. Bu teori, bireylerin kendilerini tehdit altında hissettikleri sosyal durumlardan uzak durmayı bir başa çıkma yöntemi olarak tercih ettiklerini öne sürer.[556] Aynı zamanda *başa çıkma stratejileri teorisi* kapsamında değerlendirildiğinde, bireylerin çatışmalı sosyal ilişkilerden geçici olarak geri çekilerek psikolojik denge kurma çabaları anlam kazanmaktadır.[557]

Bu bulgular, literatürde yer alan benzer gözlemlerle tutarlılık göstermektedir. Örneğin, Hill ve Pargament, bireylerin dinî inançlarında yaşadıkları değişim sürecinde sosyal çevrelerinden gelen eleştirilerin ve çatışmaların artması durumunda, psikolojik iyi oluşlarını koruyabilmek adına bilinçli bir sosyal geri çekilme davranışı sergileyebildiklerini ifade etmektedir.[558] Benzer şekilde, Streib ve Keller, dinî kimliğinde dönüşüm yaşayan bireylerin geçici izolasyon ve içe dönme eğilimlerinin, hem kimlik yeniden inşası hem de çevresel stres faktörlerinden korunma stratejisi olarak değerlendirilebileceğini vurgulamaktadır.[559] Katılımcıların sergilediği *"insanlara zaman tanıma"* ve *"tartışmalardan kaçınma"* davranışları, *sosyal kaçınma teorisi*ne

[556] Anika Bauer, *Selektive Körperbezogene Aufmerksamkeitsprozesse Und Ihre Bedeutung Für Die Entstehung Und Aufrechterhaltung Des Gestörten Körperbildes Bei Essstörungen*, 28.

[557] Aydın, "Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dinî Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi", 108-111; Fix, *Chronische Erkrankungen Und Religiöse Copingstrategien*, 30.

[558] Peter C. Hill - Kenneth I. Pargament, "Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality. Implications for Physical and Mental Health Research", *The American Psychologist* 58/1 (2003), 68.

[559] Heinz Streib, Bettina Keller, "The Variety of Deconversion Experiences", 188.

uygun şekilde, bireyin tehdit algıladığı sosyal ortamlardan geçici olarak uzaklaşarak kendini koruma çabası olarak anlamlandırılabilir. Bu tür bilinçli geri çekilme stratejileri, kısa vadede çatışmaları azaltıcı ve bireyin içsel huzurunu koruyucu işlev görse de, uzun vadede yalnızlık ve destek eksikliği gibi yeni psikososyal zorluklara da kapı aralayabilmektedir. Bu nedenle, dinî inanç dönüşümü yaşayan bireylerin sosyal çevreyle ilişkilerini yeniden yapılandırma süreçlerinin psikolojik danışmanlık ve sosyal destek ağlarıyla desteklenmesi önem arz etmektedir.

3.8.3.1.2. Duygusal dayanıklılık geliştirme

Bazı katılımcılar, çevrelerinden gelen eleştirilere karşı duygusal dayanıklılık geliştirerek kendilerini korumaya çalışmışlardır. Bu süreçte, kendi tercihlerini anlamlandırmaya ve içsel bir barış oluşturmaya odaklanmışlardır. Eleştiriler karşısında kırılmak yerine, yaşadıkları süreci daha güçlü bir benlik algısıyla karşılamayı seçmişlerdir.

Katılımcı 14 bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Çevremden gelen eleştiriler bana zor zamanlar yaşattı, ama kendime hep şunu söyledim: 'Keşke bunu yapmasaydım' gibi bir düşüncem asla olmadı. İnsanlar tercihlerinde özgürdür diye kendimi teselli ettim ve daha güçlü hissettim."*

Bu tür ifadeler, bireylerin zorluklar karşısında geliştirdikleri psikolojik dayanıklılığı ve bu süreçte edindikleri içsel gücü göstermektedir. Bu bulgular, *psikolojik dayanıklılık teorisi* ile örtüşmektedir. Teoriye göre bireyler, olumsuz yaşam deneyimleri karşısında uyum sağlayıcı mekanizmalar geliştirerek psikolojik bütünlüklerini koruyabilirler.[560]

Bu bulgular, psikolojik dayanıklılıkla ilgili literatürde yer alan çeşitli araştırmalarla örtüşmektedir. Örneğin, Connor ve Davidson, psikolojik dayanıklılığın bireylerin stresli yaşam olayları karşısında duygusal dengeyi koruma ve toparlanma becerisiyle yakından ilişkili olduğunu belirtmişlerdir.[561] Özellikle bireyin yaşadığı zorlukları anlamlandırma biçimi, bu sürecin olumlu ya da olumsuz sonuçlanmasında belirleyici rol oynamaktadır. Ayrıca, Lazarus ve Folkman'ın geliştirdiği *Bilişsel Yeniden Değerlendirme* yaklaşımı da, bireylerin olumsuz olayları yeniden çerçeveleyerek bu olaylardan daha az zarar görmelerini sağlayabileceğini öne sürmektedir.[562] Katılımcı 14'ün *"keşke yapmasaydım gibi bir düşüncem olmadı"* ifadesi, bu

[560] Gökmen - Sami, "The Effects of Religious Rituals and Religious Coping Methods on the Grief Process and Posttraumatic Growth: A Qualitative Study", 110-115.

[561] Kathryn M. Connor - Jonathan R. T. Davidson, "Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC)", *Depression and Anxiety* 18/2 (2003), 79.

[562] Susan Folkman, "Stress: Appraisal and Coping", *Encyclopedia of Behavioral Medicine*, ed. Marc D. Gellman - J. Rick Turner (New York: Springer, 2013), 1914.

yeniden değerlendirme stratejisinin açık bir örneği olarak görülebilir. Bununla birlikte, özgürlük ve bireysel tercih vurgusu, bireyin dışsal baskılara karşı içsel kontrol odağı geliştirdiğini ve psikolojik sağlamlık kazandığını göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, dinî inanç değişimleri sürecinde yaşanan dışsal baskılara karşı geliştirilen duygusal dayanıklılık, bireyin benlik algısını güçlendirici ve psikolojik esnekliğini artırıcı bir işlev görebilmektedir.

3.8.3.1.3. Destek grupları arayışı

Dinî inançlarını sorgulama sürecinde yaşadıkları zorluklarla başa çıkmak isteyen bazı katılımcılar, benzer deneyimleri paylaşan bireylerle iletişim kurmanın kendileri için ne kadar anlamlı ve destekleyici olduğunu ifade etmişlerdir. Sosyal medya platformları, çevrimiçi forumlar ve dijital topluluklar aracılığıyla bir dayanışma ortamı bulan bu kişiler, yalnız olmadıklarını fark ettikçe psikolojik anlamda rahatladıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcı 18, bu konuda şunları söylemiştir: *"Sosyal medyada bu tür düşüncelerini paylaşan kişilerle buluştuk. Yalnız olmadığımı hissettim."* Bu ifade, dinî inançlarından uzaklaşan bireylerin yalnızlık duygusunu hafifletmek ve içsel dengeyi korumak adına benzer yaşam öykülerine sahip kişilerle kurduğu iletişimin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, *sosyal destek teorisi* ile uyumludur. Teori, bireylerin stresli yaşam olaylarıyla başa çıkabilmek için sosyal destek sistemlerine yöneldiklerini ve bu tür desteklerin psikolojik iyi oluş üzerinde olumlu etkiler yarattığını savunur.[563] Ayrıca, *benlik doğrulama teorisi* açısından değerlendirildiğinde, bireylerin kendi inanç ve kimliklerini onaylayacak sosyal çevreler arayışı içinde oldukları görülmektedir.[564] Katılımcıların, kendileriyle benzer inanç dönüşümleri yaşayan kişilerle etkileşim kurarak içsel tutarlılıklarını korumaya çalışmaları, bu kuramsal çerçevelerle örtüşmektedir.

Elde edilen bulgular, literatürde çevrim içi sosyal destek sistemlerinin bireysel başa çıkma süreçlerindeki önemine işaret eden araştırmalarla da örtüşmektedir. Örneğin, Barak ve Gluck-Ofri, çevrimiçi toplulukların özellikle stigmatize edilen ya da sosyal baskı yaşayan bireyler için güvenli bir paylaşım alanı sunduğunu ve bu alanların kişisel farkındalık, kabul ve duygusal iyilik hali üzerinde olumlu etkiler yarattığını belirtmektedir.[565] Benzer şekilde, DeAndrea, sosyal medya platformlarının bireylerin sosyal onay ve aidiyet ihtiyaçlarını karşılamada

[563] Yapıcı, "Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)", 104-106.

[564] Hamarta vd., "Benlik Saygısı ve Akılcı Olmayan İnançlar Bakımından Üniversite Öğrencilerinin Stresle Başaçıkma Yaklaşımlarının Analizi", 28.

[565] Azy Barak - Orit Gluck-Ofri, "Degree and Reciprocity of Self-Disclosure in Online Forums", *CyberPsychology & Behavior* 10/3 (2007), 413.

önemli rol oynadığını ve bu tür çevrim içi etkileşimlerin bireyin benlik algısını güçlendirdiğini vurgulamaktadır.[566]

Bu bağlamda, dinî inançlarını sorgulayan bireylerin çevrim içi mecralarda benzer deneyimlere sahip kişilerle kurdukları bağlantıların, sadece psikolojik destek değil, aynı zamanda kimlik inşası açısından da kritik bir rol oynadığı söylenebilir.

3.8.3.1.4. Sessiz kalma ve diyalog

Bazı katılımcılar, aileleri ve çevreleriyle yaşadıkları çatışmaları azaltmak amacıyla dinî konular hakkında sessiz kalmayı veya bu konuları daha az konuşmayı tercih etmiştir. Bu strateji, hem aile içindeki gerginliği azaltmaya hem de bireylerin kendi iç yolculuklarına odaklanmalarına olanak tanımıştır. Katılımcılar, bu durumu kendi sözleriyle şu şekilde ifade etmişlerdir:

Katılımcı 7, bu durumu şu sözlerle aktarmıştır: *"Bu konular hakkında daha az konuşmayı tercih ettim ve zamanla ailem bu duruma alıştı."*

Benzer şekilde Katılımcı 14 ise, *"Onlara zamanla alışmaları için açıklama yaptım ve sonunda kabullendiler"* diyerek, doğrudan çatışma yerine daha uzlaşıya açık bir iletişim yöntemi izlediğini dile getirmiştir.

Bu bulgular, *çatışma azaltma stratejileri* ve *sessiz direniş kuramı* ile açıklanabilir. *Çatışma azaltma stratejileri*, bireylerin sosyal çevreleriyle yaşadıkları gerilimleri en aza indirmek için sessizlik, kaçınma ve diplomatik diyalog gibi yöntemleri benimsediklerini öne sürer.[567] Katılımcılar, aileleriyle dinî konular hakkında daha az konuşarak çatışmayı önlemeye çalışmışlardır. *Sessiz Direniş Kuramı* ise bireylerin aktif bir şekilde karşı çıkmak yerine, düşüncelerini içselleştirerek ve zaman içinde çevrelerini bu değişime alıştırarak bir adaptasyon süreci oluşturduklarını belirtir.[568] Katılımcılar, sessizliği ve zaman içinde kabullenmeyi sağlayan diyalogları kullanarak, kendi inanç değişim süreçlerini sosyal çevrelerine uyumlu hale getirmeye çalışmışlardır.

Bu bulgular, literatürde yer alan çatışma yönetimi yaklaşımlarıyla da paralellik göstermektedir. Özellikle Rahim'in çatışma yönetimi stillerine ilişkin çalışmaları, bireylerin aile ve yakın çevreleriyle yaşadıkları fikir ayrılıklarında "kaçınmacı" veya "uyum sağlayıcı" stratejilere yönelebileceğini ortaya koymaktadır.[569] Bu stratejiler, yüzleşmeyi değil, sosyal barışı ve ilişki bütünlüğünü korumayı hedeflemektedir. Nitekim, dinden uzaklaşma gibi hassas

---

[566] David C. DeAndrea, "Testing the Proclaimed Affordances of Online Support Groups in a Nationally Representative Sample of Adults Seeking Mental Health Assistance", *Journal of Health Communication* 20/2 (2015), 149.

[567] Coates, "Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit", 320-322.

[568] Vaux, *Social Support*, 47.

[569] M. Afzalur Rahim, *Toward a Theory of Managing Organizational Conflict* (Westport: Quorum Books, 2002), 127.

ve toplumsal açıdan duyarlı bir konuda, bireylerin sessizliği bir koruma kalkanı olarak kullanmaları, hem psikolojik dengeyi koruma hem de aile içi ilişkileri zedelememe çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Scott'un "sessiz direniş" anlayışı da bu bağlamda açıklayıcıdır. Scott'a göre, açık çatışma yerine sessizlik, geri çekilme veya alttan alma gibi eylemler, bireyin edilgen değil; stratejik bir direnç biçimi sergilediğini gösterir.[570] Katılımcıların sessiz kalma tercihi de bu türden pasif ama etkili bir uyum ve direnç yöntemi olarak görülebilir. Bu açıdan bakıldığında, dinî inanç değişimi sürecinde çatışmadan kaçınma ve zamanla kabul görmeyi hedefleyen bu iletişim tarzı, bireyin hem içsel sürecine hem de sosyal çevresiyle olan ilişkilerine zarar vermeden ilerlemeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

3.9. Dinden Uzaklaşmada Psiko-Sosyal Etkenler

İnsanların dinden uzaklaşma süreçleri genellikle çok yönlü bir yapıya sahiptir ve bu durum bireylerin kişisel deneyimleri, psikolojik durumları, aile yapısı, sosyal çevreleri ve toplumsal dinamiklerin etkisiyle şekillenmektedir.[571]

Katılımcıların dinden uzaklaşmasında etkili olan faktörler, psiko-sosyal bir perspektifle ele alınmıştır. Bu faktörlerin analizi, bireylerin yaşam öykülerinden ve deneyimlerinden yola çıkarak, dine mesafeli bir yaklaşım geliştirmelerinde etkili olan unsurları anlamayı amaçlamaktadır. Çocukluk ve gençlik dönemindeki deneyimler, aile ve toplumun dinî tutumları, eğitim sürecinde karşılaşılan yaklaşımlar, dinî lider ve otoritelerin tutumları, modern yaşamın etkileri gibi birçok unsur bu kapsamda değerlendirilmiştir. Ayrıca, bireylerin psikolojik ihtiyaçları ve bu ihtiyaçların karşılanma düzeyi, dinî inançlar ile olan bağları üzerinde etkili olduğu görülmüştür.

Bu çerçevede, katılımcıların kendi ifadelerinden ve yaşanmışlıklarından yola çıkılarak, dinden uzaklaşmanın arka planındaki psiko-sosyal etkenler kategorize edilmiştir.

3.9.1. Dinden uzaklaşmada kişisel, psikolojik ve sosyal faktörler

3.9.1.1. Kişisel Faktörler

Bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde kişisel özellikler, yaşam deneyimleri ve bireysel ihtiyaçlar önemli bir etkiye sahiptir.[572] Katılımcılar, bu süreçte genellikle dinî bilgi eksikliği,

---

[570] James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990), 248.

[571] Gergely Rosta, "Charles Y. Glock und Rodney Stark: Religion and Society in Tension", 2019, 225; Eren, "İnanç ve Sosyo-Kültürel Çevre Etkileşimi", 130-135.

[572] Özdemir, "Din-Birey ve Toplum İlişkisi Üzerine", 12,13.

ailevi tutumlar ve kimlik arayışına dikkat çekmiştir. Katılımcı ifadeleri, bu faktörlerin bireylerin iç dünyasında nasıl bir yankı bulduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 3.24 dinden uzaklaşma sürecinde kişisel faktörlerde öne çıkan temaları göstermektedir:

Tablo 3.24. Dinden uzaklaşmada kişisel faktörler

Kişisel Faktör	Katılımcı Görüşü	Katılımcı Numarası
Dinî bilgi ve Eğitim Eksikliği	"Bize sadece namaz kılmayı öğrettiler, neden kılmamız gerektiğini hiç anlatmadılar."	Katılımcı 5
	"Küçükken camide hep uzun dualar ezberlettiler ama bir kere bile o duaların anlamını açıklamadılar."	Katılımcı 2
Ailevi Tutumlar	"Babam çok dindardı ama evde sürekli bağırırdı; bu bana çok çelişkili geliyordu."	Katılımcı 8
	"Annem hep dinî değerlerden bahsederdi ama komşularla tartışınca çok kötü sözler söylerdi."	Katılımcı 12
Kimlik Arayışı	"Gençlik dönemimde kendimi bulmaya çalışıyordum. Dinin benim kim olduğumla ilgili sorulara yeterince cevap vermediğini hissettim."	Katılımcı 7
	"Din bana sürekli ne yapmam gerektiğini söylüyordu ama kim olmak istediğimle ilgili bir şey söylemiyordu."	Katılımcı 10

3.9.1.1.1. Dinî bilgi ve eğitim eksikliği

Bazı katılımcılar, çocukluk ve gençlik dönemlerinde dinî bilgilere erişimlerinin yetersiz olduğunu ve bu durumun zamanla inançlarında boşluklar yarattığını belirtmişlerdir. Özellikle dinî öğretilerin ezbere dayalı ve yüzeysel bir şekilde aktarılması, bireylerde sorgulamalara ve yabancılaşmaya yol açmıştır.

Katılımcı 5, bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: *"Bize sadece namaz kılmayı öğrettiler, neden kılmamız gerektiğini hiç anlatmadılar. Sorular sorduğumda ya cevap alamıyordum ya da*

'sorgulama, inan' diyerek susturuluyordum." Bu ifade, verilen eğitimin bireylerin anlam arayışına cevap verememesi durumunda, dinî bağların zayıflayabileceğini ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde Katılımcı 2, dinî eğitimdeki bu eksikliği şu sözlerle açıklamıştır: *"Küçükken camide hep uzun dualar ezberlettiler ama bir kere bile o duaların anlamını açıklamadılar. Yıllar sonra, o duaları anlayamadığım için ne okuyorum, neden okuyorum diye düşündüm ve yavaş yavaş bırakmaya başladım."*

Bu ifadeler, bireylerin yüzeysel bir dinî eğitime maruz kalmalarının, zamanla inançlarında anlam kaybına ve dinden uzaklaşmaya nasıl yol açtığını göstermektedir. Bireylerin dinî pratiklerini anlamlı bir şekilde içselleştirebilmesi için, dinî bilginin derinlemesine ve sorgulamaya açık bir biçimde sunulması gerektiği anlaşılmaktadır.

Anlam Arayışı Kuramı, bireylerin inançlarını sürdürebilmeleri için bu inançların anlamlı ve rasyonel açıklamalar sunması gerektiğini vurgular.[573] Katılımcıların ifadeleri, dinî bilgi eksikliğinin ve bu bilginin sorgulamalara yanıt verememesinin, bireylerin dinî kimliklerinde zayıflamalara ve inançlarını sorgulamalarına neden olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, dinî eğitimin niteliğiyle bireylerin inanç sürekliliği arasındaki ilişkiyi ele alan alanyazınla büyük ölçüde örtüşmektedir. Örneğin Astley, dinî eğitimin yalnızca dogmatik bilgi aktarımından ibaret olması durumunda bireylerin anlamlı bir inanç geliştirmekte zorlanabileceğini ve bu eğitimin bireyin yaşamıyla ilişkilendirilememesi halinde yabancılaşma riskinin arttığını belirtmektedir.[574] Katılımcıların "sorgulama, inan" şeklinde geri çevrilmesi ya da duaların anlamının verilmeden ezberletilmesi gibi deneyimleri, bu görüşlerle paralellik göstermektedir. *Anlam Arayışı Kuramı*'na göre bireyler, inandıkları değerlerin hayatlarına yön vermesi ve zihinsel tutarlılık sağlaması için bu değerleri anlamlandırma ihtiyacı duyarlar. Dolayısıyla, genç yaşta verilen dinî eğitimin anlam merkezli, katılımcı ve sorgulamaya açık bir yapıda olması, bireylerin inançlarını benimsemeleri ve sürdürebilmeleri açısından kritik bir öneme sahiptir.

3.9.1.1.2. Ailevî tutumlar

Dindar ailelerde büyüyen katılımcılar, ebeveynlerinin dinî öğretileri uygularken sergiledikleri tutarsızlıkların kendilerinde hayal kırıklığı yarattığını ifade etmişlerdir. Aile içindeki dinî yaşantının samimi ve tutarlı olmaması, çocuklar ve gençlerde dinî değerlere olan güveni sarsmıştır.

Katılımcı 8, *"Babam çok dindardı, sürekli namaz kılardı ve bize de kılmamızı söylerdi ama evde sürekli bağırır, anneme kötü davranırdı. Dışarıda başka bir insan, evde bambaşka bir insan*

---

[573] Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, 28-30.

[574] Jeff Astley, *Exploring God-Talk* (London: Darton Longman and Todd, 2004), 130.

gibiydi. Bu çelişki beni çok etkiledi ve dine olan inancımı sorgulamaya başladım," diyerek ailesinin davranışlarının kendi dinî algısını nasıl şekillendirdiğini ifade etmiştir.

Katılımcı 12 ise benzer bir durumdan bahsetmiştir: *"Annem hep dinî değerlerden bahsederdi ama komşularla tartışınca çok kötü sözler söylerdi. O yaşta bile bunu anlamakta zorlandım. Din samimiyet değil mi diye düşündüm ve annemin söylediklerine inanmakta zorlandım."*

Bu ifadeler, ebeveynlerin tutum ve davranışlarının çocuklarının dinî algısı üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, *sosyal öğrenme teorisi* çerçevesinde yorumlanabilir. Bandura'nın geliştirdiği *Sosyal öğrenme teorisi*, bireylerin özellikle çocukluk döneminde gözlem yoluyla öğrenmeye açık olduğunu ve tutarsız rol modellerin, öğrenilmesi hedeflenen değerlerin içselleştirilmesini zorlaştırdığını ifade eder.[575] Katılımcılar, ebeveynlerinin dinî öğretileri dile getirmelerine rağmen tutarsız davranışlar sergilediklerini gözlemleyerek, dinî değerlerin samimiyetine dair şüpheler geliştirmiştir. Özellikle, aile içinde dini anlatan kişilerin ahlâkî tutarlılık göstermemesi, bu değerlerin içselleştirilmesini zorlaştırmış ve dinden uzaklaşmaya yol açmıştır. *Sosyal öğrenme teorisi*ne göre, bireyler tutarlı ve örnek alınabilir davranışlarla daha etkili şekilde eğitilir; aksi durumda, gözlemlenen çelişkiler, bireyin öğrenme sürecinde inançlarını sorgulamasına neden olabilir.

Öte yandan araştırmanın bulguları, dinî gelişimde rol model olarak görülen ebeveynlerin tutum ve davranışlarının, çocukların inanç algısında belirleyici bir etkisi olduğunu ortaya koyan pek çok araştırmayla örtüşmektedir. Örneğin, Spilka ve arkadaşları, ebeveynlerin dinî değerlere dair söyledikleri ile yaşantılarındaki uygulamalar arasındaki tutarsızlığın, çocuklarda inanca yönelik güvensizlik geliştirebileceğini ve bu durumun zamanla dinden uzaklaşma davranışını tetikleyebileceğini belirtmiştir.[576] Katılımcıların, ebeveynlerinin dindarlık iddialarına rağmen ev içindeki öfke, hoşgörüsüzlük ya da şiddet içeren tutumlarını gözlemlemeleri; dinin ahlaki boyutuna dair şüphe geliştirmelerine ve dinî değerlere yabancılaşmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda, ebeveynlerin davranışlarındaki çelişkiler,

[575] Bandura, *Social Learning Theory*, 27-30.

[576] Hood vd., *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 535-540.

çocukların dinî değerleri anlamlı, güvenilir ve yaşanabilir bulma süreçlerini sekteye uğratmakta; bu da bireyin dinden uzaklaşma riskini artırmaktadır.

3.9.1.1.3. Kimlik arayışı

Özellikle ergenlik ve gençlik döneminde kimlik arayışı içinde olan bireyler, dinin kendilerine sunduğu açıklamaları yeterli bulmamış veya bu açıklamaların kişisel özgürlükleriyle çatıştığını düşünmüştür. Bu süreçte bireyler, dinî pratiklere karşı mesafeli bir tutum geliştirmiştir.

Katılımcı 7, *"Gençlik dönemimde kendimi bulmaya çalışıyordum. Dinin benim kim olduğumla ilgili sorulara yeterince cevap vermediğini hissettim"* diyerek, kimlik arayışının dinî algısı üzerindeki etkisini açıklamıştır. Katılımcı 10 ise şu ifadeleri kullanmıştır: *"Din bana sürekli ne yapmam gerektiğini söylüyordu ama kim olmak istediğimle ilgili bir şey söylemiyordu. Bu da beni başka fikirlerle ilgilenmeye itiyordu."*

Görüldüğü üzere kimlik arayışı sürecinde bireylerin anlam ve özgürlük ihtiyacının karşılanamaması, dinle olan bağlarını zayıflatmıştır. Bu bulgular, Erikson'un *psiko-sosyal gelişim kuramı* ve *öz-belirleme teorisi* ile açıklanabilir. Erikson, ergenlik dönemini kimlik kazanımı ve rol karmaşası arasındaki bir mücadele olarak tanımlar.[577] Bireyler, kendi kimliklerini oluştururken çevrelerinden gelen hazır kalıpları sorgularlar. Katılımcılar, dinin sunduğu kimlik çerçevesini yeterince tatmin edici bulamadıklarında, özgün bir kimlik inşa edebilmek için dinden uzaklaşma eğilimi göstermiştir. *Öz-belirleme teorisi* ise bireylerin otonomi, yetkinlik ve aidiyet ihtiyaçlarının karşılanmasıyla içsel motivasyon geliştirdiğini vurgular.[578] Katılımcılar, dinî kuralların özgürlüklerini kısıtladığını hissettiklerinde, öz-beliklenimlerini gerçekleştirebilmek adına farklı düşüncelere yönelmişlerdir.

Bu bulgular, kimlik oluşumu sürecinde dinî yapıların birey üzerindeki etkisini ele alan araştırmalarla örtüşmektedir. Özellikle Marcia, Erikson'un kuramını geliştirerek kimlik gelişiminde "kimlik karmaşası" yaşayan bireylerin, otorite figürlerinden gelen hazır kimlik tanımlarını sorgulama eğiliminde olduğunu vurgular.[579] Bu bağlamda, bireyler dinî yapıların sunduğu sabit kimlik şemalarını, kişisel özgürlük ve bireysel ifade alanlarını kısıtlayıcı olarak değerlendirdiklerinde, alternatif kimlik alanlarına yönelme ihtiyacı hissedebilirler. *Öz-belirleme teorisi* çerçevesinde ise Ryan ve Deci, bireyin psikolojik ihtiyaçları olan *özerklik*, *yetkinlik* ve *ilişki kurma* ihtiyaçlarının karşılanmadığı ortamlarda içsel motivasyonun

[577] King - Roeser, "Religion and Spirituality in Adolescent Development", 38; Kiesling vd., "Identity and spirituality", 1275.

[578] Lekes vd., "Parental Autonomy-Support, Intrinsic Life Goals, and Well-Being Among Adolescents in China and North America", 48-52.

[579] James Marcia, "Identity in Adolescence", *Handbook of Adolescent Psychology* (New York: John Wiley & Sons, 1980), 165-169.

zayıflayacağını belirtir.[580] Katılımcıların, dinin *"sürekli ne yapmaları gerektiğini söylemesi"* ama *"kim olmak istedikleriyle ilgili yönlendirme sunmaması"* yönündeki şikâyetleri, tam da bu noktada bireyin özgün kimlik arayışıyla dinî yapının çerçeveleyici yapısı arasındaki gerilimi göstermektedir. Bu nedenle, dinî eğitimin ve söylemin genç bireylerin kimlik gelişimini destekleyecek şekilde, daha esnek, diyalog temelli ve bireyin özgünlüğüne alan tanıyan bir yaklaşımla sunulması önem arz etmektedir.

3.9.1.2. Psikolojik Faktörler

Psikolojik durumlar ve bireylerin içsel ihtiyaçları, dinden uzaklaşmada belirleyici rol oynayabilmektedir. Şekil 3.6, katılımcı ifadelerinden yola çıkarak, dinden uzaklaşam sürecinde psikolojik faktörleri başlıklar halinde göstermektedir.

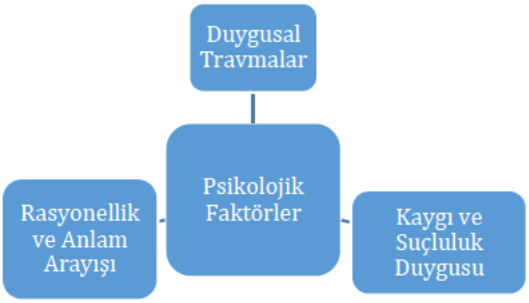

Şekil 3.6. Dinden uzaklaşmada psikolojik faktörler

3.9.1.2.1. Duygusal travmalar

Bazı katılımcılar, çocukluk veya gençlik dönemlerinde dinî otoritelerden ya da dindar bireylerden gördükleri olumsuz davranışların, kendilerinde kalıcı duygusal izler bıraktığını ifade etmişlerdir. Bu olumsuz deneyimler yalnızca bireylerin dinî ortamlara dair tutumlarını etkilemekle kalmamış, zamanla dine olan güvenlerinin sarsılmasına ve inanç dünyalarından uzaklaşmalarına da neden olmuştur.

Katılımcı 12 bu durumu şöyle aktarmaktadır: *"Bir hocam, küçücük bir hata yaptığım için beni herkesin içinde azarladı. O günden sonra camiye gitmek istemedim."* Bu ifade, özellikle otorite figürlerinin aşağılayıcı tutumlarının, bireyde dine karşı bir kırılma noktasına dönüşebileceğini göstermektedir.

Katılımcı 15 ise yaşadığı sosyal ortamın etkisini şu sözlerle açıklamıştır: *"Dinî bir etkinlikte, arkadaşlarımın arasında sürekli eleştirildim. Bu durum, dine karşı negatif hisler geliştirmeme neden oldu."* Bu deneyim, dinî ortamların bireyde güven duygusu oluşturmak yerine dışlanma

[580] Richard M. Ryan - Edward L. Deci, "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being", *American Psychologist* 55/1 (2000), 69-72.

ve yargılanma hissi yarattığında, dine yönelik yabancılaşmanın kaçınılmaz olabileceğini ortaya koymaktadır.

Katılımcı 9'un ifadesi ise çocuklukta yaşanan travmanın dine bakış açısını nasıl şekillendirdiğine işaret etmektedir: *"Küçükken Kur'an kursuna gidiyordum. Hocalarımız çok sert davranırdı. O dönemde dinle ilgili çok korku dolu bir bakış açım oluştu."*

Bu bulgular, özellikle *psikanaliz ve hümanist psikoloji* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. Freud'un psikanalitik yaklaşımı, çocukluk döneminde yaşanan olumsuz deneyimlerin bireyin bilinçdışı dünyasında kalıcı izler bıraktığını ve ileriki yaşlarda inanç sistemlerini etkileyebileceğini öne sürer.[581] Bu bağlamda, katılımcıların otorite figürlerinden gördükleri sert tutumlar ve aşağılayıcı davranışlar, bilinçdışında dinî figürlerle olumsuz bir duygusal bağlantı kurulmasına yol açmış olabilir.

Diğer yandan, *Hümanist Psikoloji*, bireyin özgürlük arayışını, kendini gerçekleştirme ihtiyacını ve anlam bulma çabasını merkeze alır.[582] Katılımcıların, dinî yapıları sınırlandırıcı ve yargılayıcı bulmaları, kendilerini otantik benliklerinden uzaklaştırılmış hissetmeleriyle açıklanabilir. Bu da, bireyin içsel bütünlüğünü koruma adına dinden uzaklaşmayı bir tercih olarak görmesine neden olmuştur. Bu yaklaşımlar, dinî ortamlarda yaşanan travmaların yalnızca anlık kırılmalar değil, bireyin kimlik gelişimi ve benlik saygısı üzerinde kalıcı etkiler yaratabileceğini ortaya koymaktadır.

Maslow'un kendini gerçekleştirme kuramı ve Rogers'ın koşulsuz kabul ilkesi, bireyin sağlıklı gelişimi için empatik, destekleyici ve yargılayıcı olmayan bir sosyal çevreye ihtiyaç duyduğunu vurgular.[583] Katılımcıların dinî çevrelerde bu tür bir destek ortamı bulamamaları ve aksine dışlanma, korku ya da eleştiriyle karşılaşmaları, onların dinle olan bağlarını zayıflatmış; bu durum, hümanist psikolojinin öngördüğü temel ihtiyaçların karşılanmamasıyla açıklanabilir hâle gelmiştir. Bu nedenle, dinî eğitim ve rehberliğin özellikle çocukluk ve ergenlik dönemlerinde daha şefkatli, kapsayıcı ve bireysel gelişimi merkeze alan bir yaklaşımla sunulması büyük önem taşımaktadır.

3.9.1.2.2. Kaygı ve suçluluk duygusu

Katılımcılar arasında, dinin kendilerine sürekli bir yetersizlik hissi aşıladığına dair ortak bir algı mevcuttur. Bu his, onları psikolojik olarak yıpratmış ve dinî uygulamalardan uzaklaşmaya itmiştir. Katılımcı 4, yanlış yapma korkusunun kendisini dinden uzaklaştırdığını şöyle ifade etmiştir: *"Küçük bir yanlış yaptığımda bile kendimi günahkar hissediyordum. Bu, zamanla dinle*

---

[581] Bennet, *Jung Aslında Ne Dedi?*, 26; Güleç, *Freud*, 48-49.

[582] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 31.

[583] Abraham Maslow, *Toward a Psychology of Being* (Van Nostrand Reinhold, 1968), 230; Rogers, *On Becoming A Person: A Therapist's View on Psychotherapy, Humanistic Psychology, and the Path to Personal Growth*, 353-355.

arama mesafe koymama neden oldu." Katılımcı 10 da benzer bir kaygıyı dile getirmiştir: *"Her günah, cehennemde bir azap olarak anlatılıyordu. Bu anlatılar, beni sürekli kaygıya sürüklüyordu."* Katılımcı 14, Dinî kuralların kendisini baskı altında hissetmesine neden olduğunu belirtmiştir: *"Dinî kurallar, hayatımın her alanını kapsıyordu ve bu durum beni baskı altında hissettiriyordu. Zamanla bundan uzaklaşma ihtiyacı duydum."*

Suçluluk duygusu, bireylerin dinî pratiklerini sorgulamasına ve psikolojik bir rahatlama arayışıyla dinî bağlarını gevşetmesine neden olmuştur. Bu bulgular özellikle *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* ve *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla ilişkilendirilebilir.

Freud'a göre din, bireyin bilinçdışındaki bastırılmış korkuların ve otorite figürleriyle yaşanan çatışmaların bir yansımasıdır.[584] Katılımcıların suçluluk ve kaygı hissetmelerine neden olan dinî telkinler, psikanalitik açıdan bireyin süperegosu (ahlâkî otorite) ile id (doğal arzular) arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır. Dinin, bireylere sürekli bir yetersizlik ve günahkârlık hissi aşılaması, süperegonun baskın hale gelmesine ve bireyin bu baskıdan kurtulmak için dinden uzaklaşmasına yol açabilir.[585] Katılımcıların, çocukluk ve gençlik dönemlerinde yaşadıkları "günah" ve "cehennem" temelli korkular nedeniyle içsel bir çatışma yaşaması ve bu çatışmanın zamanla dine karşı mesafeli bir tutuma dönüşmesi, Freud'un baskılanmış korkuların birey üzerindeki uzun vadeli etkileriyle açıklanabilir.

Bilişsel psikoloji, bireylerin düşünce süreçlerini ve inançlarını şekillendiren zihinsel şemalara odaklanır.[586] Katılımcıların dinî kuralları bir "baskı" ve "kaygı kaynağı" olarak görmeleri, onların zihinsel çerçevelerinde dinle ilgili olumsuz çağrışımlar oluşturmuş olabilir. Dinin sürekli olarak "günah", "cehennem" ve "yetersizlik" mesajları ile algılanması, bireylerin dinî pratikleri mantıksal düzeyde sorgulamasına ve bu olumsuz çağrışımlardan kurtulmak için uzaklaşma eğilimi göstermesine neden olabilir. Özellikle katılımcıların "kendimi günahkâr hissediyorum" veya "her yanlışımın azapla sonuçlanacağı söylendi" gibi ifadeleri, bilişsel çarpıtmaların (örneğin, *aşırı genelleme*, *katastrofik düşünme*) dinden uzaklaşmada etkili olduğunu göstermektedir. Bulguların sonuçlarına göre suçluluk ve kaygı duyguları, bireylerin bilinçdışı baskılarından (psikanalitik teori) ve olumsuz bilişsel şemalardan (bilişsel psikoloji) kaynaklanarak dinden uzaklaşmalarına yol açmaktadır.

Bu bulgular, özellikle suçluluk ve kaygı duygularının dinden uzaklaşma üzerindeki etkisini ele alan literatürle büyük ölçüde örtüşmektedir. Stauner ve arkadaşları, aşırı cehennem vurgusunun ve günah merkezli söylemlerin özellikle genç bireylerde kaygı düzeyini artırdığını ve bunun zamanla inançtan uzaklaşmaya yol açabileceğini ifade etmektedir.[587] Ancak, literatürdeki bazı çalışmalar bu durumun tersine, suçluluk duygusunun bireyi daha çok dine

---

[584] Sigmund, *Totem und Tabu*, 63-65.

[585] Freud, *Psikanaliz Üzerine*, 83; Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 29-35.

[586] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 18-25.

[587] Nick Stauner vd., "Religious and Spiritual Struggles as Concerns for Clinical Practice", *Research and Practice,* 46 (2015), 368.

yöneltebildiğini de savunmaktadır.[588] Özellikle içten gelen bir pişmanlık hissiyle gelişen "sağlıklı suçluluk" duygusu, bireyin kendini yeniden inşa etmesi ve dinî bağlarını güçlendirmesi için bir motivasyon kaynağı olabilir. Oysa bu araştırmada ortaya çıkan bulgular, daha çok baskılayıcı ve dışsal kaynaklı suçluluk duygularının bireyde psikolojik yük oluşturduğunu ve kaçınma davranışını tetiklediğini göstermektedir. Bu durum, suçluluk duygusunun türü ve bireyin yaşadığı bağlama göre dinden uzaklaşmaya ya da yakınlaşmaya neden olabileceğini ortaya koymaktadır.

3.9.1.2.3. Rasyonellik ve anlam arayışı

Modern çağın bilgiye kolay erişim imkânı, özellikle genç bireylerde rasyonel düşünme ve bilimsel sorgulama becerilerini artırmıştır. Bu süreçte bazı katılımcılar, dinin sunduğu açıklamaların modern bilimin sunduğu bilgilerle örtüşmediğini düşündüklerini ifade etmiş, bu nedenle dinî inançlarını sorgulamaya başlamışlardır.

Katılımcı 7, bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"Bilimle ilgilenmeye başladıkça dinin bazı açıklamaları bana masalsı gelmeye başladı. Evrim teorisi gibi konularda dinin söylediklerini yeterince ikna edici bulmadım."* Bu ifade, bireyin bilimsel düşünceyle dinî anlatılar arasında kurduğu karşılaştırmada, dinî açıklamaların ikna ediciliğini kaybettiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Katılımcı 18 ise anlam arayışı doğrultusunda başka yollara yöneldiğini şu sözlerle belirtmektedir: *"Din, insanın evren içindeki yerini açıklamakta yetersiz kalıyordu. Bu nedenle anlam arayışımda başka yollara yöneldim."* Bu ifade, bireyin metafiziksel sorulara dair daha kapsamlı ve tatmin edici açıklamalar aradığını göstermektedir.

Katılımcı 6 da dinî metinlerdeki bazı ifadelerin insan haklarıyla çeliştiğini düşündüğünü şöyle dile getirmiştir: *"Bazı dinî metinler, insan hakları ve adaletle çelişiyor gibi geldi. Bunları sorguladığımda tatmin edici cevaplar alamadım."*

Bu örnekler, bireylerin rasyonel bir yaklaşımla dinî metinleri ele aldıklarında, çelişkili veya tatmin edici bulunmayan açıklamaların inançlarını sarsabileceğini göstermektedir. Katılımcıların bu ifadeleri, özellikle *bilişsel psikoloji ve hümanist psikoloji* çerçevesinden değerlendirildiğinde daha da anlam kazanır.

Bilişsel psikoloji, bireylerin çevreyi ve bilgiyi nasıl işlediklerini, anlamlandırdıklarını ve bu süreçlerin inanç sistemlerini nasıl etkilediğini inceler.[589] Katılımcılar, dinin sunduğu açıklamaları yetersiz veya çelişkili bulduklarında, bilişsel çelişki (cognitive dissonance) yaşamaktadırlar. Bilimsel veriler ve rasyonel düşünme süreçleriyle dinî anlatılar arasında

[588] June Price Tangney vd., "Moral Emotions and Moral Behavior", *Annual review of psychology* 58 (2007), 360.

[589] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 8.

çelişkiler algılandığında, bireyler zihinsel bir denge kurabilmek için sorgulama sürecine girmektedirler. Katılımcıların *"Evrim teorisi gibi konularda dinin söylediklerini yeterince ikna edici bulmadım"* veya *"Din, insanın evren içindeki yerini açıklamakta yetersiz kalıyordu"* gibi ifadeleri, bilişsel psikolojinin vurguladığı *bilişsel çelişki ve anlamlandırma ihtiyacı* ile doğrudan ilişkilidir.

Öte yandan *Hümanist psikoloji,* bireyin anlam arayışına, özgür iradesine ve kişisel gelişimine odaklanır. Özellikle Maslow'un *kendini gerçekleştirme (self-actualization)* kavramı, bireyin dünyayı anlamlandırma ve kendi düşüncelerini özgürce oluşturma ihtiyacını vurgular.[590] Katılımcıların "Anlam arayışımda başka yollara yöneldim" veya "Dinî metinlerin insan haklarıyla çeliştiğini düşündüm" ifadeleri, bireylerin *özgün ve bağımsız düşünme ihtiyacı* doğrultusunda dinî inançları sorgulamaya başlamalarını göstermektedir. Hümanist psikolojiye göre, bireylerin otorite figürlerinden ve geleneksel dogmalardan bağımsız olarak kendi anlam dünyalarını inşa etmeleri, bazen dinden uzaklaşmaya yol açabilmektedir.

Bu bulgular, alanyazında yer alan benzer çalışmalarda da karşılık bulmaktadır. Örneğin Altemeyer ve Hunsberger, bireylerin üniversite yıllarında daha fazla eleştirel düşünmeye yöneldiklerini ve bu süreçte dinî inançlarını sorgulama eğilimlerinin arttığını belirtmektedir.[591] Özellikle bilimsel bilginin ön plana çıktığı akademik ortamlarda, bireylerin dinî metinlerdeki açıklamaları rasyonel ölçütlerle değerlendirme çabası, inançta dönüşüm veya zayıflamaya neden olabilmektedir. Buna karşın Hood, Hill ve Spilka, bazı bireylerin bilimsel veriler ile dinî inançlarını uzlaştırabildiğini ve bu çabanın inançlarını güçlendirdiğini vurgulamaktadır.[592] Dolayısıyla, bilim ve din arasındaki ilişkinin birey üzerindeki etkisi, tamamen olumsuz veya uzaklaştırıcı olmak zorunda değildir; bireysel anlamlandırma süreçleri bu etkileşimde belirleyici rol oynamaktadır. Bu çerçevede katılımcıların yaşadığı bilişsel çelişkilerin, kimi zaman dinden uzaklaşmaya yol açarken, kimi zaman da yeni bir dinî yorum biçiminin oluşumuna katkı sunduğu görülmektedir. Bu durum, bireylerin hem bilişsel hem de

590 Maslow, *Doruk Deneyimler*, 33.

591 Altemeyer - Hunsberger, *Amazing Conversions*, 223.

592 Ralph W. Hood Jr vd., *The Psychology of Religion, Fourth Edition: An Empirical Approach* (New York: The Guilford Press, 2009), 508-512.

hümanist psikolojik süreçler aracılığıyla inançlarını yeniden yapılandırabileceklerini göstermektedir.

3.9.1.3. Sosyal Faktörler

Dinden uzaklaşmanın sosyal boyutu, bireylerin çevresel etkileşimleri ve toplumsal değişimlerle yakından bağlantılıdır. Katılımcılar arasında yapılan görüşmeler, sosyal faktörlerin bireylerin dinî inanç ve pratikleri üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

3.9.1.3.1. Dinî otoritelerle ilgili hayal kırıklıkları

Dinden uzaklaşma sürecinde birçok katılımcının ortaklaştığı noktalardan biri, dinî liderlerin ve otorite figürlerinin söylemleriyle yaşam tarzları arasındaki tutarsızlıkların yarattığı hayal kırıklığıdır. Bu tutarsızlıklar, sadece bireylerin dinî liderlere olan güvenini değil, aynı zamanda dinin temsil ettiği değerlere olan inançlarını da zedelemiştir.

Katılımcı 9, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Dinî liderler bize sadece itaati öğütlüyor ama onların yaşamlarına baktığımızda samimiyetsizlik görüyoruz. Bu durum beni çok etkiledi ve onların söylediklerini sorgulamaya başladım."* Bu ifade, öğüt veren kişi ile öğüt arasında bir tutarsızlık algılandığında, bireyin inanca değil, inancı temsil eden kişiye yönelik bir sorgulamayla başlayıp zamanla dinî inanç sistemini de sorgulamasına yol açabileceğini göstermektedir.

Benzer şekilde, Katılımcı 15 şöyle demiştir: *"Bir vaaz sırasında hocanın anlattıkları çok etkileyiciydi, ama onun özel hayatını duyunca hayal kırıklığı yaşadım. Bu beni dine karşı mesafeli hale getirdi."* Burada vaazın içeriğinin etkileyici olmasına rağmen, anlatıcının özel hayatındaki çelişkili durumun inançla olan bağa zarar verdiği görülmektedir.

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik* ve *yapısalcılık* yaklaşımlarıyla uyum içerisindedir. *İşlevselci yaklaşım*, dinî liderlerin toplumsal düzende düzenleyici ve birleştirici bir rol üstlendiğini vurgular.[593] Ancak, liderlerin tutarsız davranışları, dinin bu işlevini sekteye uğratabilir. Katılımcıların ifadeleri, dinî otoritenin temsil ettiği değerlerle çeliştiği durumlarda, bireylerin bu otoriteye ve onun temsil ettiği dine olan bağlılıklarında azalma yaşadığını göstermektedir.

Yapısalcı yaklaşım ise bireylerin davranışlarının, kurumlar ve toplum yapısı tarafından nasıl şekillendirildiğini inceler.[594] Dinî kurumların birey üzerindeki etkisinin zayıfladığı, hatta güven erozyonuna uğradığı durumlarda, bu kurumlara olan bağlılık da sorgulanmaya başlar.

---

[593] Ayten, "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", 460-463.

[594] Wulf, *Psychology of Religion*, 33.

Katılımcı 15'in ifadesi, sadece hocaya yönelik değil, hocanın temsil ettiği kurum ve yapıya yönelik bir hayal kırıklığını ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, alanyazındaki bazı çalışmalarda da benzer şekillerde ele alınmıştır. Örneğin, Billing ve Zuckerman gibi araştırmacılar, dinî otorite figürlerinin algılanan tutarsızlıklarının, özellikle genç bireylerde dinî aidiyetin zayıflamasına yol açabileceğini belirtmiştir. Woodberry'nin bulgularına göre, dinî liderlerin sosyal ve ahlaki konulardaki tutarsız tavırları, bireylerde "değersizlik hissi" uyandırabilir ve bu da uzun vadede kurumsal dine olan bağlılığı ciddi şekilde azaltabilir.[595] Zuckerman ise daha çok Batı toplumlarına odaklanarak, dinî otoritelerin etik olmayan davranışlarının, sekülerleşme sürecini hızlandıran önemli bir etmen olduğunu vurgular.[596] Bu bağlamda, mevcut katılımcıların dinî liderlere olan güven kaybının, alanyazında daha geniş çaplı bir sekülerleşme trendiyle örtüştüğü görülmektedir. Ancak diğer yandan, Hout ve Fischer gibi araştırmalar, bu tür hayal kırıklıklarının bazı bireylerde alternatif dinî gruplara ya da bireysel maneviyat arayışlarına yönelmelerine neden olduğunu da göstermektedir.[597] Dolayısıyla, dinî otoritelerle ilgili hayal kırıklıkları, bireylerin tamamen dinden uzaklaşmalarına neden olabileceği gibi, yeni anlam arayışlarına kapı aralayan bir faktör olarak da değerlendirilebilir.

3.9.1.3.2. Arkadaş çevresi

Katılımcıların ifadeleri, bireylerin sosyal çevreleriyle olan ilişkilerinin dinî inanç ve pratikler üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle gençlik ve üniversite dönemlerinde değişen arkadaş grupları, bireyin düşünsel dünyasında yeni sorgulama süreçlerini tetikleyebilmektedir.

Katılımcı 10, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Arkadaş çevremde kimse dindar değildi ve sürekli dinin mantıksız olduğunu konuşuyorlardı. Bir süre sonra ben de onların söylediklerini düşünmeye başladım ve uzaklaştım."* Bu ifade, bireyin sosyal çevresinde hakim olan düşünce ikliminin, dinî inançlarını gözden geçirmesinde nasıl etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle grup içinde tekrar eden eleştiriler, bireyde zamanla içsel sorgulamaları tetikleyebilmektedir.

Benzer şekilde, Katılımcı 6 ise şunları dile getirmiştir: *"Üniversitede daha önce hiç karşılaşmadığım fikirlerle tanıştım. Arkadaşlarım bilimsel düşüncenin dini gereksiz kıldığını savunuyordu. Onların etkisiyle ben de sorgulamaya başladım."* Bu ifade, bireyin üniversite ortamında yeni fikirlere maruz kalmasıyla, önceki inanç sistemini yeniden değerlendirme

---

[595] Dwight B. Billings - Shaunna L. Scott, "Religion and Political Legitimation", *Annual Review of Sociology* 20 (1994), 44.

[596] Phil Zuckerman, *Society Without God: What the Least Religious Nations Can Tell Us About Contentment* (New York: NYU Press, 2008), 220-224.

[597] Michael Hout - Claude S. Fischer, "Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations", *American Sociological Review* 67/2 (2002), 170.

sürecine girdiğini ve bu sürecin arkadaş çevresinden doğrudan etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, özellikle *sosyal kimlik teorisi* ve *davranışçılık* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. *Sosyal kimlik teorisi,* bireylerin kendilerini içinde bulundukları sosyal grupların üyeleri olarak tanımladıklarını ve bu grupların normlarına uyum sağlama eğiliminde olduklarını savunur.[598] Bu bağlamda, katılımcıların daha seküler ya da eleştirel bir arkadaş grubuna dahil olduklarında, zamanla bu grubun düşünce yapısını benimsemeye başladıkları ve dinî kimliklerinde bir dönüşüm yaşadıkları görülmektedir.

Davranışçı yaklaşım ise bireylerin çevrelerinden gelen uyaranlara, tekrar eden mesajlara ve model alınan davranışlara göre şekillendiğini savunur.[599] Özellikle üniversite ortamında sıklıkla karşılaşılan bilimsel ve seküler söylemlerin etkisiyle bireylerin inançlarını sorgulaması, bu yaklaşımı desteklemektedir. Yeni çevreden gelen fikirlerin pekişmesi ve önceki inançlarla çelişmesi, bireyin dinî inanç sisteminde dönüşüme yol açabilmektedir.

Alanyazında sosyal çevrenin dinî inançlar üzerindeki etkisi üzerine yapılan çalışmalar da bu bulgularla uyum göstermektedir. Örneğin, Smith ve Denton, ergenlik ve erken yetişkinlik döneminde arkadaş gruplarının bireylerin dinî tutum ve davranışlarında kritik bir rol oynadığını vurgular.[600] Bu araştırma, bireylerin dinî kimliklerini sürdürme veya değiştirme süreçlerinde sosyal gruplarının normlarının etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Sherkat, üniversite çağındaki gençlerin sekülerleşme eğiliminde arkadaş çevrelerinin önemli bir itici güç olduğunu belirtmektedir. Sherkat'ın bulgularına göre, seküler ve bilimsel düşüncenin baskın olduğu çevrelerde zamanla dinî aidiyetin azaldığı, bireylerin ise farklı inanç sistemlerine veya tamamen seküler bir bakış açısına yönelme eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır.[601] Bununla birlikte, Hunsberger ve Altemeyer tarafından yapılan bir başka

[598] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 33.

[599] Watson John B., *Behaviorism*, 8.

[600] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 355-358.

[601] Darren E. Sherkat, "Religious Socialization: Sources of Influence and Influences of Agency", *Handbook of the Sociology of Religion*, ed. Michele Dillon (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 155-160.

araştırma, bu süreçlerin sadece bireysel sorgulamalara değil, aynı zamanda daha geniş toplumsal sekülerleşme eğilimlerine de katkıda bulunduğunu göstermektedir.[602]

Bu bağlamda, katılımcıların ifadeleri alanyazındaki bu bulgularla örtüşmekte, arkadaş çevresinin dinden uzaklaşma sürecindeki etkisinin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

3.9.1.3.3. Medyanın etkisi

Katılımcıların ifadeleri, modern medya araçlarının ve sosyal medyanın, bireylerin dinî inançlarını sorgulama sürecinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Özellikle dijital içeriklerin erişilebilirliğinin artmasıyla birlikte, dinî konuların eleştirel biçimde tartışılması ve alternatif düşünce sistemlerinin yaygınlaşması, bireylerde bilişsel sorgulamalara ve inançsal dönüşümlere zemin hazırlamıştır.

Katılımcı 7 süreci şöyle dile getirmiştir: *"Sosyal medyada çok fazla ateist içerik izlemeye başladım. Özellikle bazı videolar dinin bilimle çeliştiğini öne sürüyordu ve bu beni etkiledi."* Bu ifade, bireyin medya yoluyla dinî inançlarını eleştirel gözle yeniden değerlendirmeye başladığını, bilimsel söylemler karşısında dinî açıklamaların yetersiz kaldığını düşündüğünü göstermektedir.

Benzer şekilde, Katılımcı 11 şunları söylemiştir: *"Dizi ve filmler hep modern hayatı teşvik ediyor. Orada dinî pratiklerle alay edilmesi beni de etkiledi ve bu konuları sorgulamaya başladım."* Bu örnek, görsel medyanın ve popüler kültürün sunduğu değer dünyasının, bireylerin dinî uygulamalara ve geleneksel değerlere dair algılarını nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, özellikle *bilişsel psikoloji ve davranışçılık* yaklaşımları çerçevesinde açıklanabilir. Bilişsel psikoloji, bireylerin çevresel uyaranları nasıl işlediklerini ve bu süreçte inançlarını nasıl yapılandırdıklarını inceler.[603] Katılımcıların medya içerikleri aracılığıyla karşılaştıkları yeni bilgi ve fikirler, mevcut inanç sistemlerinde bilişsel çelişki (cognitive dissonance) yaratmış ve bu çelişkiyi çözme yönünde yeni anlam yapıları oluşturmalarına neden olmuştur. Katılımcı 7'nin ifadesi, bu süreçte medya aracılığıyla yeni bilişsel çerçevelerle tanışmanın etkisini somut biçimde yansıtmaktadır.

Davranışçı teori ise bireylerin çevresel ödül ve cezalar doğrultusunda inanç ve davranış geliştirdiğini savunur. Medya, dinî uygulamaları eleştiren veya alaya alan içeriklerle bireylerin düşünsel konfor alanlarını zorlayabilir; aynı zamanda bu içeriklerin sosyal medya

---

602 Bruce E. Hunsberger - Bob Altemeyer, *Atheists: A Groundbreaking Study of America's Nonbelievers* (Amherst: Prometheus, 2006), 145.

603 Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 218.

ortamlarında beğeni, onay ve destek görmesi, bireylerin bu düşünce biçimlerini ödüllendirilmiş olarak algılamalarına neden olabilir. Katılımcı 11'in ifadesinde, popüler kültürün etkisiyle dinî sembollere yönelik algının nasıl dönüştüğü açıkça görülmektedir.

Alanyazında medyanın bireylerin dinî inançları üzerindeki etkisine dair yapılan çalışmalar, katılımcıların ifadelerinde dile getirilen gözlemlerle paralellik göstermektedir. Örneğin, Hoover ve Clark, dinî toplulukların medya içerikleriyle karşılaştıklarında, geleneksel inanç sistemlerinin medya ortamındaki sekülerleştirici söylemler karşısında zorlandığını vurgulamaktadır.[604] Campbell ise dijital medya ortamlarında karşılaşılan çok sesliliğin, bireylerin dinî otoriteleri ve metinleri sorgulama eğilimini artırdığını göstermektedir.[605] Bu bulgular, sosyal medyanın yalnızca bireylerin farklı düşünce sistemleriyle tanışmalarını kolaylaştırmadığını, aynı zamanda dinî anlatıların geleneksel bağlamlarından uzaklaşılarak bireysel olarak yeniden değerlendirilmesine de olanak sağladığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların sosyal medya üzerinden maruz kaldıkları içeriklerin dinî inançlarına yönelik eleştirel bakışlarını tetiklediği yönündeki ifadeleri, bu alanyazınla doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda, medyanın değer yargıları üzerindeki dönüştürücü etkisini inceleyen diğer çalışmalar, medya içeriğinin sadece bireysel inanç sistemlerine değil, toplumsal düzeyde dinî kimliklere de meydan okuyabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, medyanın dinî inanç ve uygulamalara dair etkileri, bireylerin sorgulama süreçlerinde belirgin bir rol oynayan ve bu süreçleri derinleştiren bir etken olarak alanyazında da dikkatle ele alınmaktadır.

Medyanın sunduğu farklı düşünsel çerçeveler ve sosyal normlar, bireylerin inanç sistemlerinde köklü değişikliklere yol açabilmektedir. Hem bilişsel hem de davranışçı yaklaşımlar dikkate alındığında, medya birey için yalnızca bir bilgi kaynağı değil, aynı zamanda sosyal etkileşimler yoluyla yeni kimlik ve değer yapılarının da inşa edildiği bir alan olarak öne çıkmaktadır. Bu

[604] Stewart Hoover - Lynn Schofield Clark (ed.), *Practicing Religion in the Age of the Media* (New York: Columbia University Press, 2002), 295-300.

[605] Heidi A. Campbell, *When Religion Meets New Media*, 2010, 168.

bağlamda medya, dinden uzaklaşma sürecinde etkili ve yönlendirici bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Şekil 3.7, dinden uzaklaşmada sosyal faktörleri özetlemektedir.

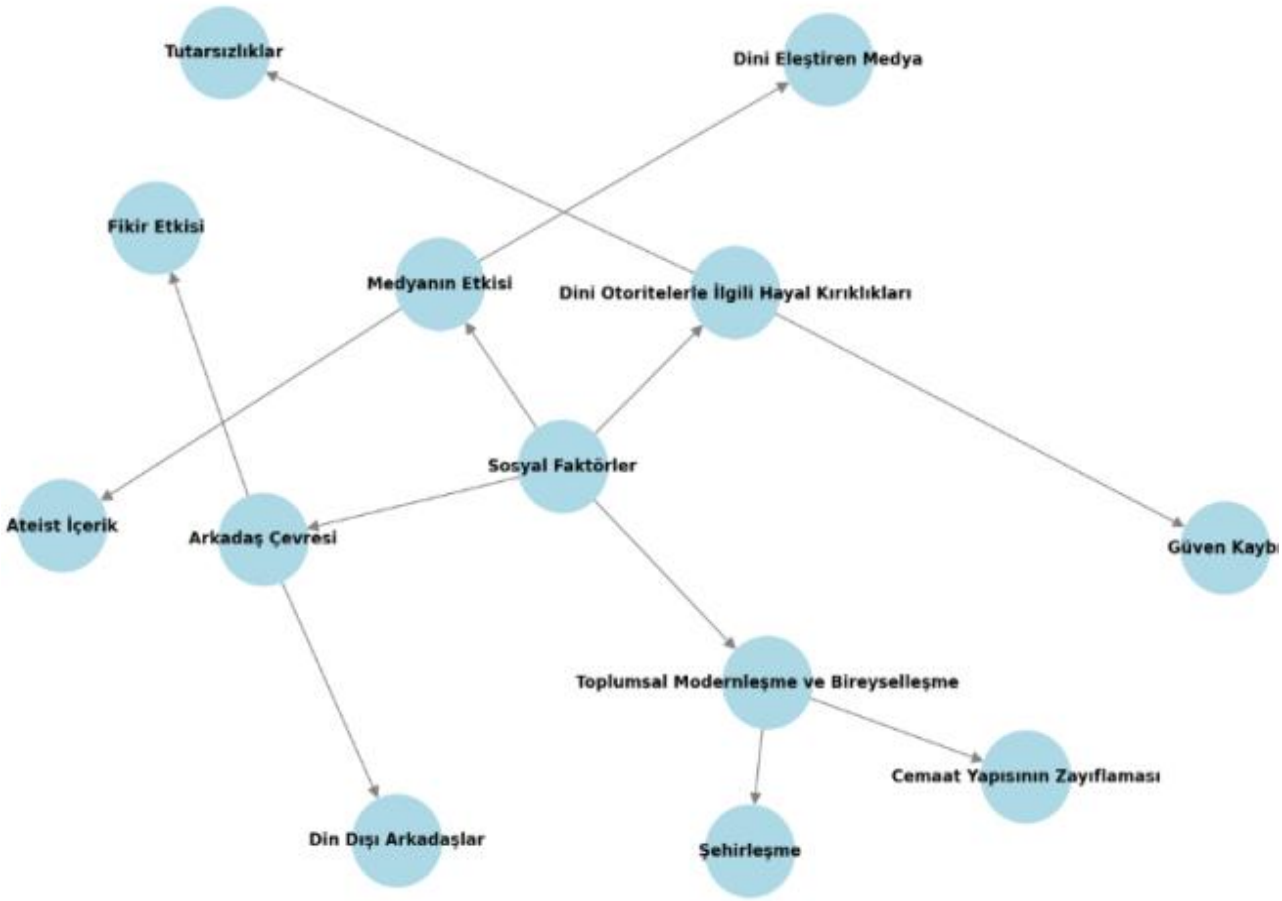

Şekil 3.7. Dinden uzaklaşmada sosyal faktörler

3.9.2. Toplumsal olaylar ve meslekî kariyerin etkisi

Katılımcılar, toplumsal olaylar ve meslekî kariyer süreçlerinin inançlarını nasıl etkilediği konusundaki deneyimlerini çeşitli yönlerden ifade etmişlerdir. Analiz sonucunda ortaya çıkan

temel temalar arasında toplumsal adalet algısı, meslekî stres ve zaman yönetimi ile toplumun dinî beklentileri öne çıkmaktadır.

Şekil 3.8, toplumsal olaylar ve meslekî kariyerin inanç üzerindeki etkilerini başlıklar halinde göstermektedir.

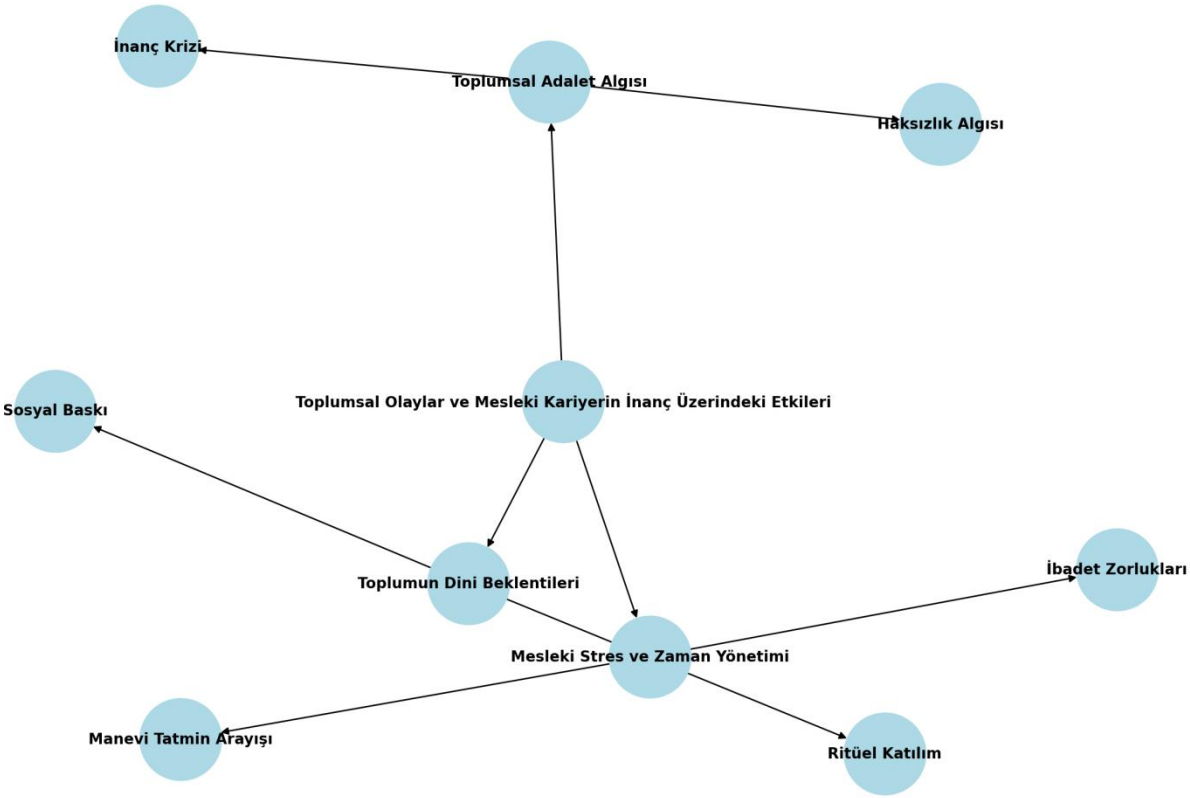

Şekil 3.8. Toplumsal olaylar ve meslekî kariyerin inanç üzerindeki etkileri

3.9.2.1. Toplumsal Adalet Algısı ve Dinî İnanç

Bazı katılımcılar, iş hayatında ve toplumsal yaşamda karşılaştıkları adaletsizliklerin, dinî inançlarını sorgulamalarına neden olduğunu belirtmiştir. Dinî öğretilerde sıkça vurgulanan "adalet" ilkesinin, günlük yaşamda karşılık bulamaması bireylerde hem toplumsal düzene hem

de bu düzenin ilahi adaletle ilişkilendirilmesine dair derin bir sorgulamayı beraberinde getirmiştir.

Katılımcı 7**,** bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Çalıştığım kurumda sürekli bir ayrımcılık vardı. Hakkım olan terfi, sadece güçlü bir bağlantısı olan kişiye verildi. Bu durumu görünce, 'Adalet nerede?' diye düşündüm. Allah'ın adaletine olan inancım bile sarsılacak gibi oldu."*

Bu ifade, dinî değerlerin özellikle sosyal yaşamla doğrudan örtüşmediği durumlarda, bireylerde ciddi bir bilişsel sorgulamaya neden olabileceğini göstermektedir. Katılımcı, adaletin hem dünyevî hem de uhrevî boyutunu düşünsel düzeyde ilişkilendirmekte, yaşadığı somut adaletsizliğin Tanrı'nın adalet anlayışıyla bağdaşmadığını hissetmektedir.

Bu bulgular, özellikle *işlevselcilik ve bilişsel psikoloji* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. İşlevselcilik yaklaşımı, dinin toplumda düzeni, ahlakı ve sosyal adaleti sağlama işlevi gördüğünü savunur.[606] Bu bağlamda, bireyler dini yalnızca bireysel bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda sosyal yapının dengeleyici bir unsuru olarak görür. Ancak, bu işlevin toplumda karşılık bulmaması — örneğin, liyakat sisteminin çökmesi veya yaygın ayrımcılık — dinin işlevselliğini sorgulatır. Katılımcı 7'nin *"Allah'ın adaletine olan inancım sarsıldı"* ifadesi, yalnızca topluma değil, dinî değerlere olan güvenin de zedelendiğini göstermektedir.

Bilişsel psikoloji ise bireylerin inançlarını yaşam deneyimleri ve çevresel gözlemler doğrultusunda şekillendirdiklerini belirtir.[607] Gerçek yaşamda karşılaşılan adaletsizlikler, bireylerde *"Tanrı'nın adaletli olduğu"* inancıyla çeliştiğinde, bilişsel uyumsuzluk (çelişki) oluşabilir. Bu çelişki, bireyin inancını ya yeniden yapılandırmasına ya da inanç sisteminden uzaklaşmasına neden olabilir. Katılımcı 7'nin yaşadığı adaletsizlik deneyimi, bu tür bir bilişsel çelişkiyi tetiklemiş ve bireysel bir inanç sorgulamasına yol açmıştır.

Bu bulgu, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde sadece bireysel veya teolojik nedenlerle değil, aynı zamanda toplumsal adalet algısının zedelenmesiyle de hareket ettiklerini göstermektedir. Din, sosyal hayatta adalet ve ahlakın garantörü olarak görüldüğünde, adaletsizliklerle karşılaşan bireylerin yalnızca sisteme değil, sistemin dayandığı ilahi ilkelere karşı da sorgulayıcı bir tavır geliştirmesi olası hale gelmektedir. Bu durum, dinden uzaklaşmanın yalnızca bireysel bir eğilim değil, aynı zamanda toplumsal yapının birey üzerindeki etkilerinin bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda alanyazındaki çeşitli çalışmalar da benzer sonuçlara işaret etmektedir. Örneğin, Pargament ve Mahoney, bireylerin Tanrı algılarının yaşadıkları sosyal deneyimlerden etkilendiğini ve özellikle adalet gibi temel dinî değerlerin toplumsal düzende görünür olmaması durumunda, dinî inançlarda zayıflama meydana geldiğini vurgulamaktadır.[608]

---

[606] James, *The Varieties of Religions Exprerince*, 33.

[607] Rokeach, *The Open and Closed Mind*, 1960, 256.

[608] Kenneth I. Pargament - Annette Mahoney, "Spirituality: The Search for the Sacred", *The Oxford handbook of positive psychology*, Oxford library of psychology (New York: Oxford University Press, 2005), 880-883.

Bununla birlikte, Exline ve Rose gibi araştırmacılar, bireylerin karşılaştıkları adaletsizlikler karşısında Tanrı'ya yönelik hayal kırıklığı ve öfke yaşayabileceklerini, bu durumun inanç sistemlerini zedeleyebileceğini belirtmiştir.[609] Ayrıca Schnabel ve Bock, toplumsal adaletin sağlanamadığı toplumlarda dinden uzaklaşma eğiliminin daha belirgin olduğunu, çünkü bireylerin dini bir rehber ve toplumsal düzenleyici olarak gördüklerinde, bu rolün yerine getirilmemesi durumunda inançlarının sarsıldığını ifade etmektedir.[610] Dolayısıyla, katılımcıların toplumsal adalet algısı ile dinî inançları arasındaki bağlantıyı sorgulamalarının, alanyazında geniş bir karşılığı bulunmaktadır ve bu süreç, bireylerin dini, toplumsal yaşamın işlevsel bir parçası olarak görüp görmedikleriyle yakından ilişkilidir.

3.9.2.2. Meslekî Stres, Zaman Yönetimi ve İbadet

Katılımcıların ifadelerinden elde edilen bulgular, meslekî stresin ve zaman yönetimi sorunlarının, dinî pratiklerin düzenli olarak yerine getirilmesini zorlaştırdığını ve bireylerde bir tür vicdan azabına yol açtığını göstermektedir. Bu durumu açıklayan katılımcı 12, yoğun iş temposunun ibadetlerini aksattığını şu sözlerle ifade etmiştir:

> Gün boyu toplantılar ve teslim tarihleriyle uğraşıyordum. Eve geldiğimde çok yorgun olduğum için namazlarımı aksatıyordum. Bu durum beni ruhsal olarak rahatsız ediyordu. Madem inanıyorsun neden ibadet etmiyorsun diyordum kendi kendime. İbadet etmediğimde Müslümanlığım zayıflıyor gibi hissediyordum.

Bu tür ifadeler, iş yükü ve stresin, dinî pratiklerin düzenliliğini bozarak bireyin inancında zayıflama hissi uyandırabileceğini göstermektedir. Özellikle günlük hayatın yoğunluğu, bireylerin ibadetlerini aksatmalarına ve bu durumun bir süre sonra inançsal kopuşa dönüşmesine neden olabilmektedir.

Bu bulgular *davranışçılık ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla ilişkilendirilebilir. Davranışçılık, bireylerin alışkanlıklarının ve çevresel koşulların inanç ve pratikler üzerindeki etkisini vurgular.[611] Davranışçılara göre, ibadet gibi ritüellerin düzenli olarak tekrarlanması, inancın pekişmesini sağlar. Ancak, meslekî stres ve zaman yönetimi gibi çevresel faktörler nedeniyle ibadet alışkanlıklarının sekteye uğraması, bireyin zamanla bu pratiği bırakmasına ve inançsal bir kopuş yaşamasına yol açabilir.

Bilişsel psikoloji, bireylerin düşünme süreçleri ve algıları doğrultusunda inançlarını şekillendirdiğini öne sürer.[612] Katılımcı 12'nin, ibadetlerini aksattığında *"ruhsal olarak rahatsız oluyorum ve inancımın zayıfladığı hissine kapılıyorum"* şeklindeki ifadesi, bireyin dinî pratikleri

---

[609] Exline, Julie J., Rose, Emily, "Relational Spirituality and Forgiveness: The Roles of Attachment and Differentiation in Transgression Dynamics", *The Healing Power of Spirituality*, ed. Ellens, J. Harold (Westport, Connecticut: Praeger, 2013), 50-55.

[610] Annette Schnabel - Mikael Hjerm, "How the Religious Cleavages of Civil Society Shape National Identity", *SAGE Open* 4/1 (2014), 12-18.

[611] Watson John B., *Behaviorism*, 42.

[612] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 219.

sürdüremediğinde bilişsel bir çelişki yaşadığını ve kendini suçlu hissettiğini göstermektedir. Zamanla bu tür bilişsel çelişkiler, bireyin inançlarını rasyonelleştirme veya dinî pratiklerden tamamen uzaklaşma sürecine girmesine neden olabilir.

Alanyazında meslekî stres ve zaman yönetimi sorunlarının dinî pratikler üzerindeki etkisine dair benzer sonuçlar bulunabilir. Örneğin, Ellison ve Levin, iş yükü ve stresin artmasıyla bireylerin manevî pratiklere ayırdıkları zamanın azaldığını ve bu durumun dinî bağlanmada zayıflamaya yol açtığını belirtmiştir.[613] Bu bağlamda, mevcut katılımcının ifadeleri, alanyazında da gözlemlenen bir eğilimi desteklemekte ve meslekî stresin bireylerin dinî pratikler üzerindeki olumsuz etkilerine dair daha geniş bir bağlam sunmaktadır.

3.9.2.3. Toplumun Dinî Beklentileri ve Bireysel İnanç

Bazı katılımcılar, toplumun dinî pratiklere ilişkin beklentilerinin bireysel inançlarını ve meslekî yaşamlarını etkilediğini belirtmiştir. Özellikle dinî değerlerin yüksek olduğu bir toplumda çalışan bireyler, bu değerlerle uyumlu hareket etme konusunda baskı hissetmişlerdir. Katılımcı 5'in ifadesi bu durumu açıkça yansıtmaktadır: *"Çalıştığım iş yerinde herkes namaz kılıyor diye namaz kılmaya başladım. Ama aslında bunu gerçekten isteyerek yapmıyordum. Bir süre sonra inancım daha da sorgulamaya açık hale geldi."* Bu ifade, bireylerin sosyal çevrenin beklentilerini karşılama gayretiyle dinî pratiklere yönelmelerinin, zamanla inançlarını sorgulamalarına zemin hazırlayabileceğini göstermektedir.

Toplumun dinî beklentileri ve bireysel inançlar arasındaki bu gerilim, bireylerin kendilerini sorgulamaya iten bir psikolojik uyumsuzluk yaratabilir. Bu bulgular *gestalt psikolojisi* ve *hümanist psikoloji* perspektifleriyle değerlendirilebilir. *Gestalt psikolojisi*, bireyin deneyimlerini bir bütün olarak ele alır ve çevresel unsurların bireyin davranışları ve kimlik gelişimi üzerindeki etkisini vurgular.[614] Bireyin toplumsal normlara uyum sağlama çabasının içsel değerleriyle örtüşmediği durumlarda, bu uyumsuzluk bireyi dinî pratiklerden uzaklaştırabilir. *Hümanist psikoloji* ise bireyin otantik benliğini keşfetme ve kendini gerçekleştirme sürecine odaklanır.[615] Bu bağlamda, bireyin toplumsal baskılar nedeniyle inançlarını içselleştirememesi, kendilik gelişiminde bir engel teşkil eder ve bireyin dinî uygulamaları sorgulamasına yol açabilir.

Bu bulgular, toplumsal beklentilerin bireylerin dinî pratiklerini ve inançlarını şekillendirmedeki rolünü ortaya koymaktadır. Özellikle işyeri gibi kurumsal ortamlarda toplumun dinî değerleriyle uyum sağlama çabası, bireyin inançlarında bir sorgulama süreci

---

[613] C. G. Ellison - J. S. Levin, "The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions", *Health Education & Behavior: The Official Publication of the Society for Public Health Education* 25/6 (1998), 715-720.

[614] Martin vd., *Psychology*, 27.

[615] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 43.

başlatabilir. Bu süreç, bireyin kendini gerçekleştirme arayışıyla çeliştiğinde, dinî kimliğini yeniden değerlendirme ve zamanla inanç sisteminden uzaklaşma eğilimi ortaya çıkabilmektedir. Alanyazındaki benzer çalışmalar, dinî beklentiler ve sosyal normlarla uyum sağlamanın bireyin dinî inançları üzerinde belirgin bir etkisi olduğunu göstermiştir. Bu çalışma, mevcut literatüre katkı sağlayarak bireysel inançların toplumsal dinamiklerle olan etkileşimini daha derinlemesine anlamayı hedeflemektedir.

Alanyazında toplumun dinî normlarının bireylerin inançlarına etkisi, çeşitli çalışmalarla da desteklenmektedir. Örneğin, Ecklund ve Lee toplum içinde yoğun bir dinî baskının olduğu ortamlarda bireylerin, toplumsal normlara uygun davranmak için ibadet alışkanlıkları geliştirdiğini, ancak bu pratiklerin bireylerin içselleştirilmiş inançlarından ziyade sosyal uyum motivasyonu ile şekillendiğini ortaya koymuştur.[616] Benzer şekilde, Rokeach bireyin kendi inançları ile toplumun beklentileri arasında bir çelişki yaşadığında, bu çelişkinin içsel sorgulamalara ve hatta inanç sisteminin yeniden yapılandırılmasına yol açabileceğini ifade etmiştir.[617] Bu bağlamda, katılımcıların toplumun dinî değerleri ile bireysel inançları arasında yaşadığı gerilim, alanyazında vurgulanan bu süreçlerle tutarlılık göstermektedir. Bireylerin toplumsal beklentilere uygun davranma çabalarının, inançlarını gözden geçirme ve sorgulama süreçlerini hızlandırdığı, literatürde de sıklıkla karşılaşılan bir bulgu olarak öne çıkmaktadır.

3.10. Dine Yönelik Eleştirel Algılar ve Etkileri

Dine dair eleştiriler, yalnızca inançların içeriğiyle sınırlı kalmayıp, bu inançları temsil eden kişiler ve uygulamalarla da doğrudan bağlantılıdır. Çoğu zaman, din adamlarının tutumları ve dinî uygulamaların yorumlanma biçimleri, bireylerin dine yönelik algılarında önemli bir rol oynar. Din adamlarının samimiyeti, gelenekselci yaklaşımlar ve dinin toplumsal hayatta nasıl kullanıldığına dair eleştiriler, bu süreçte sıkça dile getirilen unsurlar arasındadır.

3.10.1. Din adamları ve dinî uygulamaların temsiline yönelik eleştiriler

Bu tür eleştiriler, doğrudan dinî inançların kendisine değil, dini öğreten, temsil eden veya topluma rehberlik eden din adamlarına ve onların uygulamalarına yöneliktir. Dinî otoritelerin

[616] Elaine Howard Ecklund - Kristen Schultz Lee, "Atheists and Agnostics Negotiate Religion and Family", *Journal for the Scientific Study of Religion* 50/4 (2011), 735-740.

[617] Milton Rokeach, *The Nature of Human Values* (New York: Free Press, 1973), 355-357.

söylemleri ile eylemleri arasındaki tutarsızlıklar, dinin toplumsal hayattaki temsili ve dinî uygulamaların bireyler üzerindeki etkileri bu eleştirilerin temelini oluşturmaktadır.

3.10.1.1. Dinî liderlerin Samimiyetsizliği ve Tutarsızlığı

Katılımcılar, dinî otoritelerin söylemleri ile eylemleri arasında çelişkiler gördüklerini, bu durumun da kendilerinde hayal kırıklığı yaratarak dine olan güvenlerini sarstığını belirtmişlerdir. Örneğin Katılımcı 1, *"Vaazlarında sürekli dürüstlükten bahseden bir hocanın ticari konularda insanları aldattığını gördüm,"* diyerek, dinî liderlerin samimiyetsizliğine dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Katılımcı 7, *"Tesettürlü olduğu halde dedikodu yapan insanlar beni çok rahatsız ediyor"* diyerek, dinî değerleri temsil eden bireylerin davranışlarıyla söylemleri arasındaki tutarsızlığı eleştirmiştir. Bu ifadeler, dinî liderlerin ve dindar bireylerin tutarsızlıklarının bireyler üzerinde nasıl bir güven kaybına yol açtığını ve dine karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine sebep olduğunu göstermektedir.

Bu bulgular, *işlevselcilik ve gestalt psikolojisi* perspektifleriyle açıklanabilir. İşlevselcilik, dinin toplumsal düzeni sağlama ve bireylere ahlâkî bir çerçeve sunma işlevini vurgular.[618] Ancak, dinî otoritelerin davranışlarındaki tutarsızlık, dinin bu işlevi yerine getiremediği algısını oluşturabilir. Katılımcıların, dinî liderlerin söyledikleri ile yaptıkları arasında çelişki bulması, dinin ahlâkî işlevine dair güvensizlik yaratmıştır. Gestalt psikolojisi ise bireyin deneyimlerini bir bütün olarak algıladığını ve parçalar arasındaki uyumsuzluğun bu bütünlük üzerinde olumsuz etkiler bırakabileceğini öne sürer.[619] Dinî uygulamalar ile bireylerin davranışları arasındaki çelişkiler, bireylerde dinî kimlik ve aidiyet duygusunun zedelenmesine neden olabilmektedir.

Bu durum, bireylerin dinî liderlere olan güvenini yitirmelerine ve dinin toplumsal işlevini sorgulamalarına yol açmıştır. Alanyazındaki araştırmalar da bu tür bulguları destekler niteliktedir. Örneğin, Regnerus ve Smith, dinî liderlerin samimiyetsiz davranışlarının, toplumsal düzende dinin güvenilirliğini zedeleyerek bireylerin dinî pratiklerden uzaklaşmasına neden olabileceğini belirtmiştir.[620] Ayrıca, Stark ve Bainbridge, dinî liderlerin davranışlarındaki tutarsızlıkların dinî otoritelerin meşruiyetine olan güveni azalttığını ve bu durumun bireylerde dinî kimliğin sorgulanmasına yol açtığını ifade etmiştir.[621] Bu bağlamda, katılımcıların gözlemlediği tutarsızlıklar, sadece kişisel hayal kırıklıkları olarak değil, aynı zamanda alanyazında da vurgulanan dinî liderlerin sosyal işlevine dair daha geniş çaplı bir güven kaybı olarak değerlendirilebilir. Bu durum, dinî liderlerin eylemlerindeki

---

618 Ayten, "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", 455.

619 Ayten, "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım", 455.

620 Mark D. Regnerus - Christian Smith, "Selection Effects in Studies of Religious Influence", *Review of Religious Research* 47/1 (2005), 30-33.

621 Rodney Stark - William Sims Bainbridge, *A Theory of Religion* (P. Lang, 1987), 384.

tutarsızlıkların, bireylerin inançlarını ve dinî bağlılıklarını nasıl etkileyebileceğine dair literatürde yer alan tartışmaları desteklemektedir. Ancak, bu çalışmalardan farklı olarak, mevcut araştırmada, bireylerin sadece otorite figürleriyle değil, aynı zamanda çevrelerindeki sıradan dindar bireylerin davranışlarıyla da hayal kırıklığı yaşadığı ve bu durumun dine yönelik algıyı şekillendirdiği gözlemlenmiştir. Bu, dinî eleştirilerin sadece kurumsal yapılarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda bireysel örneklerle de güçlendiğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, katılımcıların bir kısmı, dinî temsilcilerin entelektüel yeterlilik konusunda beklentilerini karşılayamamasının, dinî aidiyetlerinde zedelenmeye yol açtığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar, dinî liderlerin çağdaş düşünsel tartışmalara kapalı olmalarını, yüzeysel bilgilerle yetinmelerini ve gençlerin entelektüel ihtiyaçlarına cevap verememelerini eleştirmiştir. Örneğin Katılımcı 5, *"Sorduğum sorulara doyurucu cevaplar alamadım; çoğu zaman geçiştirme ya da ezber cümlelerle karşılaştım"* diyerek, dinî otoritelerin bilgi düzeyine yönelik hayal kırıklığını dile getirmiştir. Benzer şekilde Katılımcı 11, *"Bazen öyle şeyler söylüyorlardı ki, temel bilimsel gerçeklerle bile çelişiyordu. Bu da benim onlara olan güvenimi sarstı"* ifadesiyle, dinî temsilcilerin çağdaş bilim ve akılcılıkla uyumsuz açıklamalarına tepki göstermiştir. Katılımcı 14 ise, *"Din adamları hep aynı şeyleri tekrar ediyor, sanki düşünmeden konuşuyorlar gibi bir izlenim veriyorlar"* diyerek, dinî liderlerde gözlemlediği entelektüel sığlık algısını ifade etmiştir. Bu tür gözlemler, dinden uzaklaşmanın yalnızca ahlâkî ya da tutumsal tutarsızlıklardan değil, aynı zamanda entelektüel tatminsizlikten de kaynaklanabileceğini göstermekte ve bu çalışmanın literatüre sunduğu özgün katkılardan birini oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, dinî temsilcilerin entelektüel yetersizlik algısının da bireylerin dinî kimliklerinde kırılmalara yol açabileceği bulgusu, çalışmanın literatüre sunduğu özgün katkılar arasında yer almaktadır.

3.10.1.2. Aşırı Gelenekselci ve Baskıcı Yaklaşımlar

Katılımcılardan bazıları, din adamlarının çağın gerekliliklerine ayak uydurmaktan uzak ve gençlerin dünyasını anlamaktan yoksun olmalarını eleştirmiştir. Örneğin Katılımcı 3 bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Gençlerle konuşmayı bilmiyorlar. Herkese aynı ezber cümlelerle hitap ediyorlar."*

Bu ifadeler, özellikle gençler arasında, dinî anlatımların katı bir geleneksel yaklaşımla sunulmasının olumsuz bir algıya yol açtığını göstermektedir. Kadınların dinî çerçevede ele alınış biçimine dair eleştiriler de dikkat çekicidir. Bu konuda Katılımcı 12'nin sözleri düşündürücüdür: *"Kadınları sürekli sınırlandıran açıklamaları dinlediğimde, dinde kadınların yeri bu mu diye düşünüyorum."*

Bu eleştiriler, özellikle modern değerler ve bireylerin kişisel anlam arayışı ile çelişen tutumların bireylerde hayal kırıklığı yarattığını ortaya koymaktadır. *Bilişsel psikoloji*

perspektifine göre, bireylerin zihinsel yapıları ve anlamlandırma süreçleri, yeni bilgilerin ve söylemlerin açık ve çağdaş bir şekilde sunulmasını gerektirir.[622] Aşırı gelenekselci ve statik anlatımlar, bireylerin mevcut zihinsel şemalarıyla uyuşmadığında, inanç sistemlerinden uzaklaşma eğilimini artırabilir.

Hümanist psikoloji bağlamında ise bireyin özgürlük ve kendini gerçekleştirme arzusu ön plandadır.[623] Kadınlara yönelik kısıtlayıcı söylemler veya çağdaş yaşamın gerekliliklerine uygun olmayan dinî yaklaşımlar, bireyin kendini gerçekleştirme süreciyle çatıştığında, inançtan uzaklaşma eğilimi gözlenebilir.

Bu bağlamda, katılımcıların ifadeleri, dinî liderlerin gençlerle daha çağdaş, bağlamla uyumlu ve bireylerin ihtiyaçlarını gözeten bir dil kullanmadıkları takdirde, dine yönelik eleştirilerin artabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda, kadınların toplumdaki rolüne dair geleneksel söylemlerin dinin toplumsal kabulü üzerindeki olumsuz etkileri de vurgulanmaktadır.

Bu tür eleştiriler, alanyazında da karşılık bulmaktadır. Özellikle Ammerman ve Roof gibi araştırmacılar, geleneksel dinî anlatıların modern bireylerin beklentilerine uyum sağlamakta yetersiz kaldığını, bunun da özellikle gençler arasında dine karşı mesafeli bir duruşa neden olduğunu belirtmişlerdir.[624] Roof'un çalışmaları, bireylerin kişisel anlam arayışlarının artmasıyla birlikte, dinî liderlerin bu arayışlara cevap vermekte zorlanmalarının dinî katılımı ve inancı olumsuz etkilediğini vurgulamaktadır. Ayrıca, kadınların dinî çerçevede ele alınışına dair eleştiriler, Keddie ve Mahmood gibi araştırmalarda da sıkça dile getirilmiş ve kadınların daha fazla özgürlük ve eşitlik talebiyle, geleneksel dinî söylemler arasında yaşadıkları gerilim ortaya konulmuştur.[625] Bu bağlamda, katılımcıların ifade ettikleri eleştiriler, modern toplumsal değerler ve bireylerin kendini gerçekleştirme arayışıyla çatışan geleneksel dinî yaklaşımların, inançtan uzaklaşma eğiliminde önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir.

3.10.1.3. Dinin Toplumda Çıkar Amaçlı Kullanılması

Katılımcılar, dinin toplumsal hayatta manevî bir yol gösterici olmanın ötesinde, bazı kişiler ve gruplar tarafından maddi ya da kişisel çıkarlar doğrultusunda kullanıldığını dile getirmiştir. Örneğin, Katılımcı 9, *"Bazı insanlar dini tamamen kendi çıkarları için kullanıyor. Bu da dine olan güvenimi azalttı,"* ifadesiyle, dinî kurumlara ve liderlere yönelik eleştirilerini açıkça ortaya

---

[622] John R. Anderson - Kurt VanLehn, "The Architecture of Cognition", *Harvard University Press* 28/2 (1986), 238.

[623] A. H. Maslow, "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review* 50/4 (1943), 378.

[624] Wade Clark Roof, *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of the Baby Boom Generation* (San Francisco: Harpercollins, 1993), 285-288.

[625] Nikki R. Keddie, *Women in the Middle East: Past and Present* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 388; Saba Mahmood, *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject* (Princeton University Press, 2005), 220.

koymuştur. Dinin bu şekilde çıkar odaklı kullanımı, bireylerde güvensizlik yaratarak, dinî değerlere olan bağlılıklarını sorgulamalarına yol açmıştır.

Ayrıca, bazı katılımcılar dinin çıkar amaçlı kullanımının sadece bireysel değil, kurumsal düzeyde de gerçekleştiğini ifade etmiş ve bu durumun dinî söylemlere karşı genel bir kuşku ortamı oluşturduğunu dile getirmiştir. Özellikle yardım kampanyaları, bağış toplama faaliyetleri veya dinî temalı organizasyonlarda şeffaflığın sağlanamaması, bireylerde dinî yapıların samimiyetine yönelik ciddi soru işaretleri doğurmuştur. Bu güvensizlik hali, yalnızca dinî liderliğe değil, aynı zamanda dinin sunduğu değerler sistemine yönelik bir mesafe geliştirilmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla, dinî pratiklerin araçsallaştırılması, bireylerin içsel anlam arayışlarını sekteye uğratmakta ve dinin özündeki manevî boyutun göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu da bireylerde, dinin topluma sağladığı etik ve psikolojik desteğin yerine, hayal kırıklığı ve yabancılaşmanın yerleşmesine neden olabilmektedir.

Bu tür eleştiriler, dinî liderlerin ya da toplulukların dinî referansları kendi menfaatlerine uygun şekilde yorumladığını düşünen bireylerin, dinî kurumlara ve dinî liderlere daha mesafeli bir tutum takınmasına neden olmuştur. Bu bulgular *işlevselcilik ve bilişsel psikoloji* yaklaşımları çerçevesinde değerlendirilebilir.

İşlevselci bakış açısına göre, din, toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynar. Ancak, dinin toplumsal işlevi, bireylerin gözünde bir güç ve çıkar aracı haline geldiğinde sarsılabilir.[626] Katılımcı 9'un *"Bazı insanlar dini tamamen kendi çıkarları için kullanıyor"* ifadesi, dinin işlevini kaybettiğinde bireylerin dinî yapılara duyduğu güvenin zedelendiğini göstermektedir. Bu durumda, dinin ahlâkî ve toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizma olmaktan çıkarak bireylerin inanç sistemlerine olan bağlılığını zayıflattığı ve dinden uzaklaşma sürecini hızlandırdığı görülmektedir.

Bilişsel psikoloji ise, bireylerin algı ve düşünsel süreçlerine odaklanır.[627] Dinin etik ve ahlâkî bir rehber olarak algılanması beklenirken, bireyler dinî liderlerin veya kurumların çelişkili ve menfaat odaklı davranışlarına tanık olduklarında, bilişsel çelişki yaşayabilirler. Bu çelişkiler, bireylerin dinî yapıları sorgulamalarına ve zamanla dinî pratiklerinden uzaklaşmalarına neden olabilir. Bu bağlamda, dinin çıkar amaçlı kullanımı, bireylerin dinî değerlerle bağını zayıflatırken, bu bağlamda dinin toplumsal birleştiricilik ve etik rehberlik işlevini yitirmesine yol açmaktadır.

Alanyazında, dinin çıkar amaçlı kullanılmasının bireylerin dinî kurumlara ve liderlere olan güvenini zedelediğine dair pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Stark ve Bainbridge, dinî liderlerin bireysel çıkarlarını dinî doktrinlerin önüne koymalarının, toplumsal seviyede dinî

[626] James, *The Varieties of Religions Exprerince*, 68.

[627] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 27.

bağların çözülmesine neden olduğunu ifade etmişlerdir.[628] Bu durum, özellikle dinî topluluklar arasında bölünmelere ve bireylerin dinî aidiyetlerinden uzaklaşmalarına yol açabilmektedir. Aynı şekilde, Bruce tarafından yapılan çalışmalar, modern toplumlarda dinî otoritenin meşruiyetinin, çıkar odaklı tutumlarla zayıfladığını ve bireylerin dinî inançlarını sorgulama süreçlerini hızlandırdığını vurgulamaktadır.[629] Bu bağlamda, katılımcıların dine olan güvenlerini sarsan çıkar odaklı kullanıma yönelik eleştirileri, alanyazındaki bu bulgularla

[628] Rodney Stark - William Sims Bainbridge, *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation* (Berkeley: University of California Press, 1986), 560.

[629] Steve Bruce, *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory* (New York: Oxford, 2011), 233.

tutarlıdır ve dini, toplumsal düzeni sağlayan bir mekanizma olarak gören geleneksel algının zayıflamasına neden olan önemli bir etkeni işaret etmektedir.

Aşağıdaki tablo dinî uygulamaların temsiline yönelik katılımcı cevaplarının özetlerini göstermektedir.

Tablo 3.25. Dinî uygulamaların temsiline yönelik eleştiriler

Katılımcı No	Eleştiri Kategorisi	Cevap Özeti
1	Dinî liderlerin Samimiyetsizliği ve Tutarsızlığı	"Vaazlarında sürekli dürüstlükten bahseden bir hocanın ticari konularda insanları aldattığını gördüm."
7	Dinî liderlerin Samimiyetsizliği ve Tutarsızlığı	"Tesettürlü olduğu halde dedikodu yapan insanlar beni çok rahatsız ediyor."
3	Aşırı Gelenekselci ve Baskıcı Yaklaşımlar	"Gençlerle konuşmayı bilmiyorlar. Herkese aynı ezber cümlelerle hitap ediyorlar."
12	Aşırı Gelenekselci ve Baskıcı Yaklaşımlar	"Kadınları sürekli sınırlandıran açıklamaları dinlediğimde, dinde kadınların yeri bu mu diye düşünüyorum."
4	Aşırı Gelenekselci ve Baskıcı Yaklaşımlar	"Kafama takılan bir şey sorduğumda beni dışladılar. Diğer yandan hiç sormadığım halde bana örtünmemi söylemeleri beni dinden soğuttu. Sorduğum soruya cevap vermek yerine sormadığım şeyi zorla yaptırmaya çalışıyorlar.
9	Dinin Toplumda Çıkar Amaçlı Kullanılması	"Bazı insanlar dini tamamen kendi çıkarları için kullanıyor. Bu da dine olan güvenimi azalttı."

Katılımcıların tabloda gösterilen eleştirileri, dinî liderlerin tutum ve davranışlarına ve dinin toplumdaki temsil biçimlerine yöneliktir. Bu durum, dinin bireyler üzerindeki etkisinin,

temsilcilerinin samimiyeti ve yaklaşım tarzıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, özellikle ahlâki tutarsızlıklar, gençlerle iletişim eksikliği ve dinin çıkar amaçlı kullanılması gibi konulara dikkat çekerek, bu tür olumsuzlukların dinî algılarını ve güvenlerini zedelediğini ifade etmektedir. Bu eleştiriler, dini temsil eden bireylerin ve kurumların, toplumun farklı kesimlerine hitap edebilme ve güven inşa etme konusundaki sorumluluklarının önemini vurgulamaktadır.

3.10.2. Dinin kendisine ve öğretilerine yönelik eleştiriler

Bu eleştiriler, doğrudan dinî inançlar, kurallar veya öğretilerle ilgili sorgulamalardan kaynaklanır. Katılımcılar arasında dine yönelik doğrudan eleştiriler daha nadir görülse de, aşağıdaki başlıklarda ifade edilen eleştiriler dikkat çekicidir.

3.10.2.1. Açıklanamayan veya Mantıksız Görülen Kurallar

Bazı katılımcılar, dinî kurallar ve uygulamalarla ilgili açıklama ve anlamlandırma zorlukları yaşadıklarını belirtmiştir. Bu zorluklar, belirli öğretilerin mantıksız veya adaletsiz bulunması gibi bireysel algılara dayanmaktadır. Özellikle kadın-erkek eşitliği, kadının şahitliği, çok eşlilik

ve cennetteki ödüllerle ilgili kurallar, katılımcılar arasında dikkat çekici eleştirilere yol açmıştır.

Aşağıdaki tabloda, katılımcıların dinî kurallar veya ritüellerle ilgili mantıksız ya da açıklanamaz buldukları uygulamaların olup olmadığına dair görüşlerine yer verilmiştir.

Tablo 3.26. Dinde açıklanamayan veya mantıksız görülen kurallar

Katılımcı	Karşı Çıkılan Uygulama veya Ritüel	Açıklama ve Alıntılar
1	Çok eşlilik, cennet hurileri, ibadetlerin Arapça yapılması	"Erkeğin birden fazla kadınla nikâh kıyabilmesi... Cennet hurilerinin yeni ergenliğe girmiş kızlardan oluşması... Namazın Arapça olarak kılınması, ibadetlerin sadece Arapça yapılması..."
2	Karşı çıkılan bir uygulama yok	"Yok. Öyle düşünmedim hiç. Mantıksız gelen bir şey olmadı."
3	Belirli bir uygulamaya karşı çıkmamış	"Anlamsız bulmak değil de, ben onları hiç sahiplenmediğim için belki de anlamsız bulmamışımdır... Hurileri vs. çok benimsemediğim için belki de dinle ilgili bu kısmı kabul etmiyorum gibi gelmiyordur."
4	Tanrı kavramını sorgulama nedeniyle ritüellere karşı çıkma gereği duymamış	"Onlar benim için yok hükmünde olduğu için, onların üzerinde düşünmeye bile lüzum görmüyorum."
5	Kâfirlerin cehenneme gitmesi	"Kâfirlerin hepsinin cehenneme gitmesi çok kafama takılıyordu... Bana söylenen cevap beni tatmin etmeli, bir araştırmaya dayanmalı."
6	Mantıksız gelen fetvalar, tarihsel ve ahlâki konular	"Yerde bir taş var onu kenara alırsan sevap yazıyor... Bu bana çok ters geldi. Din bu kadar saçma mı diye düşünmüştüm... İlk insanın çocukları ensest ilişki ile mi evlilik yaptı... Peygamberin dokuz yaşındaki bir kızla evlenmesi doğru mu?"
7	Kadının şahitliğinin yarım sayılması, kadına yönelik uygulamalar, katı kurallar	"Kadının şahitliğinin yarım sayılması, kadınların dövülebilir olması... Bazı dinî kuralların modern yaşamla bağdaşmadığını düşündüm."

8	Kurban kesme, hacca gitme, ibadetlerin anlamını yitirmesi	"Kurban kesmek, hacca gitmek... Kâbe'nin etrafında insanlar neden dönüyor... Bazı ibadetlerin gelenek haline gelmesi ve asıl amacının unutulması beni rahatsız etti."
9	Karşı çıkılan bir uygulama yok	"Yok, benim hiç olmadı... Ben eğer inanıyorsam bunun mantıklı bir açıklaması var diye düşünüyorum."
10	Kadının dövülmesi, çok eşlilik, kadının şahitliği	"Kadını hafifçe vurarak uyarın' diye... Dört eşlilik olayı da aynı şekilde... Kadının şahitliğinin yarım kabul edilmesi."
11	Karşı çıkılan bir uygulama yok, her şeyin mantığı olduğuna inanma	"Hayır. Ben eğer inanmışsam, dinde olan her şeyin bir mantığı olduğuna inanırım."
12	Karşı çıkılan bir uygulama yok	"Yok, hayır."
13	Karşı çıkılan bir uygulama yok	"Hayır, olmadı. Hepsinin bir anlamı vardır diye düşündüm."
14	Belirtilmemiş	"Yok."
15	Kurban kesme, şeriatın modern dünyaya uygun olmaması	"Kurban olayı. Neden bir şeyi kesmek zorundayız... Şeriat gelirse kadınlara bir baskı oluşturacağını düşünüyorum."
16	Cinsiyet ayrımcılığı, kadının sesinin günah olması	"Karşı cinsle olan ortamlarda çok bulunmamak lazım... Kadının sesinin günah olması... Saçma birkaç şey bile olması onun yanlış olduğunu düşünmeme sebep oluyor."
17	Dinin çağımıza uygun olmaması	"Bin beş yüz yıl önce yaşanmış, yazılmış bir din var... Bugüne gelemeyen insan bana bir şey öğretemez."
18	Cihat, 'kâfir' kavramı, kadının ikinci planda olması	"Cihat, kâfir gibi ifadeler... Kadını erkekten daha ikinci plana itmesi... Şahitlikte mesela iki kadın bir erkek ediyor."

19	Şeriat kuralları, kadın hakları, kurban, oruç	"Şeriat kuralları kadar saçma bir şey olamaz... Kurbanı çok saçma buluyorum. Ramazan da çok saçma."
20	Namazın şekli, hacca gitme, oruç	"Namaz bana son derece saçma geliyor... Hacca gitmek. Hiç mantığı yok yani. Oruç öyle. Zekât mantıklı. En kabul edilebilir o."

3.10.2.1.1. Çok eşlilik ve kadın hakları

Katılımcıların ifadeleri, dinin kendisine ve öğretilerine yönelik eleştirilerin temelini oluşturmuştur. Özellikle kadın hakları, çok eşlilik ve adalet gibi konularda dinî kurallarla kişisel değerler arasında bir çelişki algılayan katılımcılar, bu öğretilerin mantığını sorgulamış ve tatmin edici yanıtlar bulamamışlardır.

Katılımcı 1, cennet tasvirleri ve çok eşlilik konusunda şu görüşü dile getirmiştir: *"Mesela çok eşlilik ters geliyordu. Erkeğin birden fazla kadınla nikâh kıyabilmesi... Bu garip gelmişti. Hak olarak erkekle kadının eşit olduğunu düşünüyorum. Cennet hurilerinin yeni ergenliğe girmiş kızlardan oluşması mesela. O garip bir şey."*

Katılımcı 7, dinî metinlerde kadınlara yönelik yer alan bazı kuralların kendisini rahatsız ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Kadının şahitliğinin yarım sayılması, kadınların dövülebilir olması gibi konular diyebilirim. Özellikle Allah'ın cezalandırıcı ve korkutucu bir şekilde tasvir edilmesi beni uzaklaştırdı."*

Katılımcı 10, kadınların şahitlik durumuna ilişkin düzenlemeler ve çok eşlilik gibi konuların kendisini ciddi anlamda sorgulamaya yönelttiğini belirtmiştir: *"Yanlış değilsem Kur'an ayeti ya da hadis var sanırım 'Kadını hafifçe vurarak uyarın' diye. Ben orada bayağı kafam karışmıştı. Dört eşlilik olayı da aynı şekilde... Kadının şahitliğinin yarım kabul edilmesi."*

Kadınlara yönelik kısıtlamalar konusundaki eleştiriler, bazı katılımcılar için dinin adalet anlayışını sorgulatan temel bir unsurdur. Katılımcı 2, bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: *"Kadınlara her şey yasak, erkeklere ise çoğu şey serbest. Bu nasıl bir adalet?"*

Benzer şekilde, Katılımcı 14, dinî öğretimlerde kadınların sorumluluklarına odaklanılırken erkeklerin yükümlülüklerinin arka planda kalmasının dikkatini çektiğini söylemiştir: *"Kadınların örtünmesi sürekli vurgulanıyor ama erkeklerden beklenen şeyler o kadar önemli değilmiş gibi."*

Bu ifadeler, kadın hakları ve eşitlik konularında dinî öğretilerin bireysel özgürlüklerle nasıl çeliştiğini ortaya koymakta ve katılımcıların dinin adalet anlayışını yeniden sorgulamalarına neden olmaktadır. Bu durum, hem dinî kuralların insani değerlerle uyumu konusundaki

eleştirilerin artmasına hem de bireylerin dinî algılayış biçimlerini yeniden şekillendirmelerine yol açmıştır.

Katılımcıların bu ifadeleri, *hümanist psikoloji ve bilişsel psikoloji* bağlamında değerlendirildiğinde, bireylerin özgürlük ve adalet arayışlarının, dinî kurallarla uyuşmazlık yaşadıklarında inançlarını yeniden gözden geçirmelerine neden olduğu görülmektedir. *Hümanist yaklaşım,* bireyin kendini gerçekleştirme ve otantik bir şekilde var olma ihtiyacına vurgu yapar.[630] Katılımcıların ifadelerindeki özgürlük ve adalet arayışı, bu teorik çerçeveyle örtüşmektedir. Bilişsel psikoloji ise bireylerin dinî metinlerle bilişsel uyumsuzluk yaşadıklarında bu uyumsuzluğu çözmek için sorgulama süreçlerine girdiğini öne sürer.[631] Kadın hakları gibi konulara dair mantıksızlık veya adaletsizlik algısı, bu uyumsuzluğu artırarak bireyleri dini eleştirel bir şekilde yeniden değerlendirmeye yönlendirmiştir.

Bu bulgular, dinî kuralların toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ve bireylerin özgürlük arayışlarına daha fazla yanıt verebilecek bir dinî anlayışın önemini ortaya koymaktadır.

Alanyazındaki ilgili çalışmalar, katılımcıların ifadelerinde yer alan eleştirilerin yaygın bir trendin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Wadud ve Barlas gibi araştırmacılar, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında Kur'an'ın yeniden yorumlanması gerektiğini savunarak, geleneksel dinî kuralların çağdaş değerlerle uyumlu hale getirilmesi yönünde argümanlar sunmuşlardır.[632] Wadud'un çalışmaları, geleneksel İslam hukukundaki kadın-erkek eşitsizlik algılarına dair hükümlerle modern eşitlik anlayışları arasındaki gerilimleri ortaya koyarken, Barlas da patriarkal yorumların dinin özündeki adalet ilkesini zedelediğini ileri sürmektedir. Benzer şekilde Hassan ise, kadınların şahitlikten mirasa kadar pek çok konuda erkeklere kıyasla ikinci planda görülmesinin, geleneksel dinî yorumlardan kaynaklandığını, ancak bu durumun Kur'an'ın temel prensipleriyle çeliştiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, katılımcıların kadın hakları ve çok eşlilik konusundaki eleştirileri, alanyazındaki bu

[630] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 27; Jörg Stolz, "The Theory of Social Games: Outline of a General Theory for the Social Sciences", *Humanities and Social Sciences Communications* 10/1 (2023), 208.

[631] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 209.

[632] Amina Wadud, *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective* (New York: Oxford University Press, 1999), 130; Asma Barlas, *"Believing Women" in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an* (Austin: University of Texas Press, 2002), 168.

tartışmalarla tutarlılık göstermekte ve dinin adalet anlayışının modern insanın anlayabileceği şekilde sunulması ihtiyacını bir kez daha gündeme getirmektedir.

3.10.2.1.2. İbadetlerin dili ve şekli

Katılımcı 1, ibadetlerin sadece Arapça yapılmasının kendisine mantıksız geldiğini ifade etmiştir: *"Namazın Arapça olarak kılınması, ibadetlerin sadece Arapça yapılması... Neden Arapça okuyoruz ki? Ben Türkçe şekilde de okusam, Allah her türlü beni biliyor."*

Katılımcı 20 ise namazın şeklini sorgulamıştır*: "Namaz bana son derece saçma geliyor... Bana günde beş kere eğilip kalkmak saçma geliyor. Ben Tanrı olsam derim ki gidin sabahları beş dakika spor yapın."*

Katılımcı 19, oruç tutmanın sağlık açısından sorunlu olduğunu düşünmektedir: *"Ramazan da çok saçma. Su içilse belki mantıklı gelirdi ama su içilmemesi vücuda zarar."*

Bu bulgular *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ve *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* yaklaşımları ile yorumlanabilir. Bilişsel psikoloji, bireylerin düşünme süreçleri ve bilgi işleme mekanizmalarını inceler.[633] Katılımcıların ibadetlerin dili, şekli ve fiziksel gereklilikleri hakkındaki sorgulamaları, bilişsel uyumsuzlukla ilişkilendirilebilir. Örneğin, namazın şeklinin anlamsız bulunması, bireyin içsel düşünce süreçleriyle mevcut dinî öğretilerin çelişmesine yol açmıştır. Aynı şekilde, ibadetlerin sadece Arapça yapılması gerektiği inancına yönelik sorgulamalar, bireyin anlam arayışına ve dinî kuralların bireysel mantık süzgecinden geçirilmesine işaret etmektedir.

İşlevselci yaklaşım, dinin birey ve toplum üzerindeki işlevlerine odaklanır.[634] Katılımcıların ibadetleri işlevsellik açısından sorgulamaları, dini sadece bireyin iç dünyasında bir tatmin aracı olarak değil, fiziksel ve toplumsal faydaları olan bir olgu olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Örneğin, namaz yerine fiziksel egzersiz önerilmesi veya orucun sağlık açısından zararlı bulunması, bireylerin dinî ritüelleri fiziksel ve psikolojik faydalar bağlamında değerlendirdiklerini göstermektedir. Dinin fiziksel ya da pratik bir fayda sunmadığını düşündüklerinde, bireylerin bu uygulamalardan uzaklaşmaları daha olası hale gelmektedir.

Bu tür eleştiriler, alanyazında da karşılık bulmaktadır. Örneğin Bell ritüellerin içsel anlamlarını kavrayamayan bireylerin bu ritüellere karşı eleştirel bir tutum geliştirme eğiliminde olduğunu ifade etmiştir.[635] McGuire, modern bireylerin ibadetleri anlamlandırırken sağlık, psikoloji ve

---

[633] Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım", 38-43.

[634] Roediger, *Psychology*, 18.

[635] Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions--Revised Edition* (New York: Oxford University Press, 2009), 245.

kişisel fayda gibi seküler ölçütlere başvurduğunu ifade eder.[636] Ramazan orucunun sağlık açısından değerlendirilmesi ve ibadetlerin fiziksel yararlarının sorgulanması gibi konular, dinî pratiklerin işlevsel boyutunun modern bireylerin inançlarını nasıl şekillendirdiği üzerine yapılan çalışmalarla örtüşmektedir. Dolayısıyla, katılımcıların ibadetlerin dili, şekli ve sağlık boyutuna dair eleştirileri, mevcut literatürde yer alan bireylerin dinî pratiklerle kişisel mantık ve anlam arayışlarını uzlaştırma çabalarıyla tutarlıdır.

3.10.2.1.3. Kurban kesme ve hac ibadeti

Katılımcılar, kurban kesme ve hac ibadetine ilişkin sorgulamalarında, bu ritüellerin mantığını anlamakta güçlük çektiklerini belirtmiştir. Bu durum, bireylerin anlam arayışına ve rasyonel değerlendirmelerine bağlı olarak şekillenmiştir. Örneğin, kurban kesmenin gerekliliğini sorgulayan Katılımcı 15 şöyle demiştir: *"Kurban olayı. Neden bir şeyi kesmek zorundayız. 'Hayvanlar kurban edilmeseydi insanlar kurban edilecekti' olayını mantığıma yatıramıyorum."* Benzer şekilde, hac ibadetinin anlamını sorgulayan Katılımcı 8 ise şu ifadeleri kullanmıştır: *"Kâbe'nin etrafında insanlar neden dönüyor, sonuçta dört duvardan ibaret bir şey. Dünyanın öbür ucundan insanlar neden oraya çağrılıyor gibi sorgulamalar..."*

Bu eleştiriler, *bilişsel psikoloji* ve *gestalt psikolojisi* yaklaşımları çerçevesinde incelenebilir. *Bilişsel psikoloji* perspektifinden bakıldığında, bireylerin öğrenilen bilgileri mantıksal bir çerçevede anlamlandırma çabası dikkat çekmektedir.[637] Katılımcıların ritüellerin tarihî veya sembolik anlamlarını yeterince açıklanmış bulmadıkları anlaşılmaktadır. Özellikle Katılımcı 15'in, *"'Hayvanlar kurban edilmeseydi insanlar kurban edilecekti' olayını mantığıma yatıramıyorum."* şeklindeki ifadesi, bu eksik anlamlandırmanın bir sonucudur.

Gestalt psikolojisi ise, bireylerin olayları bütüncül bir şekilde anlamlandırma ihtiyacına odaklanır.[638] Kurban ibadeti ve Kâbe'yi tavaf etmek gibi ritüellerin, Katılımcı 8'in ifadesiyle *"dört duvardan ibaret bir şey"* olarak görülmesi, bu ritüellerin birey için anlamlı bir bütün oluşturmadığını göstermektedir. Bireyler, parçaları birleştirerek tatmin edici bir bütünsel anlam oluşturamadıklarında, bu ritüellere karşı yabancılaşma hissi geliştirebilir.

Bu bulgular, alanyazındaki çeşitli çalışmalarda da karşılık bulmaktadır. Örneğin, Baber Johansen ve Jakob Skovgaard-Petersen gibi araştırmacılar, modern bağlamda kurban kesme ve hac ritüellerinin sembolik anlamlarının, sekülerleşen bireyler tarafından yeterince kavranmadığını ve bu durumun inançlarını sorgulamalarına yol açtığını belirtmişlerdir. Johansen, kurban kesme ibadetinin tarihsel ve dinî temellerinin çağdaş bireylerce anlaşılmamasının, dinî pratiklere yönelik eleştirilerin artmasında etkili olduğunu ifade

[636] Meredith B. McGuire - Meredith B. McGuire, *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life* (New York: Oxford University Press, 2008), 295.

[637] Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 27.

[638] Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, 107.

etmektedir.[639] Skovgaard-Petersen ise, hac ritüellerinin sembolik öneminin modern bireyler için giderek daha az anlaşılır hale geldiğini ve bu durumun, ritüellerin anlamını kaybettiği algısını güçlendirdiğini savunmaktadır.[640] Bu bağlamda, katılımcıların sorgulamaları, literatürde ele alınan, bireylerin dinî pratiklere olan bakış açılarındaki değişimle uyum göstermektedir.

Katılımcıların ifadeleri, kurban ve hac ibadetlerine dair eleştirilerinin, bu ritüellerin işlevine ve anlamına dair bilişsel ve bütüncül bir tatminsizlikten kaynaklandığını göstermektedir. Bu durum, bireylerin dinî pratiklere olan mesafelerinin artmasına ve inanç sistemlerini sorgulamalarına zemin hazırlamıştır.

3.10.2.1.4. Şeriat ve modern dünya

Bazı katılımcılar, şeriat kurallarını modern dünyayla bağdaştıramadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcı 15, şeriatın kadınlar üzerinde baskı yaratacağını düşündüğünü ve modern bir dünyada uygulanabilir olmadığını belirtmiştir: *"Şeriat gelirse kadınlara bir baskı oluşturacağını düşünüyorum. Bu yüzden şeriata karşıyım... Ben modern dünyada böyle bir şeyin mümkün olmayacağını düşünüyorum."* Benzer şekilde, Katılımcı 16 ise İslam'daki cinsiyet ayrımcılığına işaret ederek, kadınların kamusal alandaki yerinin sınırlandırıldığını hissettiğini dile getirmiştir: *"İslam'da karşı cinsle olan ortamlarda çok bulunmamak lazım gibi şeyler var. Cinsiyet ayrımcılığı diyelim. Kadının sesinin günah olması..."*

Bu bulgular *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. İşlevselci yaklaşım, dinî normların toplumsal düzen üzerindeki rolüne odaklanır.[641] Katılımcıların ifadeleri, şeriat kurallarını modern dünyaya adapte edilemez bulduklarını ve bu durumun dini toplum için düzenleyici bir mekanizma olarak algılamalarını engellediğini göstermektedir. Kadın-erkek ilişkilerindeki kısıtlamalar ve toplumsal cinsiyet konusundaki geleneksel tutumlar, bireylerin modern değerlerle çelişkili bulduğu noktalardır. Bu algı, dinî kuralların toplumsal yapıya yeterince uyum sağlayamadığı düşüncesine yol açarak dinden uzaklaşmayı tetikleyebilir.

Bilişsel psikoloji ise bireylerin bilgi işleme ve anlamlandırma süreçlerini vurgular.[642] Katılımcıların modern hukuk, bireysel özgürlükler ve eşitlik gibi kavramlarla şekillenen bilişsel şemaları, geleneksel şeriat kurallarıyla çatışmaktadır. Şeriatın günümüz dünyasıyla uyumsuz görülmesi, bu kuralları bireysel anlam dünyalarında rasyonel bir zemine oturtamamalarıyla

---

[639] Baber Johansen, *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh* (Brill Academic, 1998), 455.

[640] Jacob Skovgaard-Petersen, *Defining Islam for the Egyptian State: Muftis and Fatwas of the Dar Al-Ifta* (New York: Brill Academic Pub, 1997), 355.

[641] James, *The Varieties of Religions Exprerince*, 38.

[642] Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 18.

ilgilidir. Bu çelişki, bilişsel uyumsuzluk yaratarak dinî normlara karşı mesafeli bir tutum geliştirmelerine neden olmuştur.

Alanyazında, şeriat ve modern dünya arasındaki gerilimi ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Esposito ve Hefner gibi araştırmacılar, İslam hukukunun modern demokratik değerlerle uyumluluğunu sorgulayan bireylerin dinî normlara mesafeli yaklaşımlar geliştirdiğini belirtmiştir. Bu çalışmalar, geleneksel şeriat kurallarının toplumsal cinsiyet eşitliği, bireysel özgürlükler ve insan hakları gibi çağdaş değerlerle uyuşmadığı algısının, özellikle genç nesillerde dinî bağlılığı zayıflatabildiğini ortaya koymaktadır. Esposito, kadın-erkek eşitliği ve kamusal alan tartışmalarının, şeriatın modern toplumlarda uygulanabilirliği konusundaki eleştirilerin başlıca odak noktaları olduğunu vurgulamaktadır.[643] Hefner ise, bu tartışmaların yalnızca bireysel bir sorgulama sürecini değil, aynı zamanda toplumun genelinde bir sekülerleşme eğilimini tetiklediğini ifade etmektedir.[644] Dolayısıyla, katılımcıların şeriat ve modern dünya algısına dair eleştirileri, literatürdeki benzer tartışmalarla örtüşmekte ve geleneksel dinî normların modern bireyler tarafından nasıl algılandığını daha iyi anlamak için önemli bir bağlam sunmaktadır.

3.10.2.1.5. Tarihsel ve bilimsel çelişkiler

Bazı katılımcılar, dinî metinlerde yer alan tarihsel anlatılar ve bilimsel uyumsuzluklar nedeniyle dinî öğretileri sorguladıklarını belirtmiştir. Katılımcı 6, ensest ilişkilerle ilgili tarihsel anlatımların ve bazı Peygamber uygulamalarının zihninde soru işaretleri yarattığını ifade etmiştir: *"İlk insanın çocukları ensest ilişki ile mi evlilik yaptı gibi sorular beni etkiledi. Ya da peygamberin dokuz yaşındaki bir kızla evlenmesi doğru mu? Allah buna neden müsaade etti?"* Bu tür anlatılar, katılımcının dinî öğretilerin ahlaki ve tarihsel tutarlılığı konusundaki güvenini sarsmıştır.

Benzer şekilde, bazı katılımcılar bilimsel bilgilerle dinî metinler arasında gördükleri çelişkilerin, inançlarını sorgulamalarına yol açtığını belirtmiştir. Katılımcı 8, evrim teorisiyle ilgili öğrendiklerinin dinî bakış açısını etkilediğini söylemiştir: *"Evrimle ilgili okuduğum şeyler beni çok düşündürüyor. Din bu konuda net bir şey söylemiyor gibi."* Bu ifade, bilimsel gerçekler karşısında dinin sessiz kalmasının katılımcı üzerinde kafa karışıklığı yarattığını göstermektedir. Katılımcı 15 ise bilimsel bulgular ışığında dinî metinlerin yeniden yorumlanması gerektiğini düşündüğünü dile getirmiştir: *"Bilimin ışığında bazı şeyleri yeniden yorumlamamız gerektiğini düşünüyorum. Ama bunu yaparken dini tamamen reddetmek*

[643] John L. Esposito, *The Islamic Threat : Myth or Reality?* (New York: Oxford University Press, 1999), 335-340.

[644] Robert W. Hefner (ed.), *Shari'a Politics: Islamic Law and Society in the Modern World* (Bloomington: Indiana University Press, 2011), 325-327.

istemem." Bu ifadeden, katılımcının dinî inançlarını koruma arzusuyla bilimsel gerçekleri uzlaştırma isteği arasında bir gerilim yaşadığı anlaşılmaktadır.

Bulgular, *bilişsel psikoloji* ve *gestalt psikolojisi* yaklaşımları çerçevesinde değerlendirilebilir. Bilişsel psikoloji, bireylerin bilgi işleme ve uyumsuzluk giderme süreçlerine odaklanır.[645] Dinî metinlerdeki tarihsel anlatıların ve bilimle çelişen unsurların, katılımcıların mevcut bilişsel yapılarında çelişki yarattığı görülmektedir. Katılımcılar, bu çelişkiler karşısında bilişsel uyumsuzluk yaşamakta ve bu uyumsuzluğu çözmek için inançlarını sorgulamaya yönelmektedir. Gestalt psikolojisi ise bireylerin bir bütünlük içinde anlam arayışına vurgu yapar.[646] Katılımcıların bilimsel gerçekler ve dinî anlatılar arasında tutarlılık görememesi, onların dini bir anlam bütünlüğü içinde algılamasını engellemiş ve sorgulama sürecine itmiştir.

Tarihsel anlatılar ve bilimsel bulgular, katılımcılarda dinî metinlerin geçerliliği ve tutarlılığı konusunda şüpheler uyandırmış; bu da inançlarından uzaklaşmalarında etkili bir faktör olmuştur. Bu süreçte, bilimsel gerçeklere karşı dinî metinlerin yetersiz cevaplar sunması, katılımcılarda bir anlam boşluğu yaratmış ve inançlarını gözden geçirmelerine neden olmuştur.

Alanyazında, dinî metinlerde yer alan tarihsel anlatıların ve bilimsel bilgilerle uyumsuzlukların bireylerin inançlarını nasıl etkilediğine dair birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Bruce ve Martin, modern bilimsel bilgilerin ve tarihsel eleştirinin, geleneksel dinî doktrinlere yönelik sorgulamalarda önemli bir rol oynadığını belirtmişlerdir. Bruce'un çalışmaları, evrim teorisi gibi bilimsel paradigmalara aşinalığın bireylerde dinî öğretilere karşı eleştirel bir tutum geliştirebileceğini göstermektedir.[647] Martin ise, tarihsel eleştirilerin ve dinî metinlerdeki etik açıdan tartışmalı anlatıların, bireylerin inanç sistemlerinde çatlaklar oluşturabileceğini ve bu çatlakların, bireylerin dini anlamlandırma süreçlerini zorlaştırdığını ifade etmektedir.[648] Bu bağlamda, katılımcıların bilimsel ve tarihsel çelişkilerle ilgili sorgulamaları, literatürdeki bu eğilimlerle uyum göstermektedir ve bireylerin dinî inançlarını modern bilgi ışığında yeniden değerlendirme çabalarını yansıtmaktadır.

3.10.2.1.6. Kafirlerin cehenneme gitmesi

Katılımcı 5, inanmayanların cehenneme gideceği fikrini sorgulamıştır: *"Kâfirlerin hepsinin cehenneme gitmesi çok kafama takılıyordu. Bunu sorduğumda bana çok komik cevaplar*

---

[645] Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 18.

[646] Roediger, *Psychology*, 13.

[647] Steve Bruce, *God Is Dead: Secularization in the West* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2002), 250.

[648] David Martin, *The Future of Christianity: Reflections on Violence and Democracy, Religion and Secularisation*, 2011, 156.

veriyorlar." Bu ifade, bireyin dinî öğretilerin adalet ve evrensellik algısıyla çeliştiğinde yaşadığı bilişsel uyumsuzluğu göstermektedir.

Bu bulgular, *hümanist psikoloji ve bilişsel psikoloji* çerçevesinde değerlendirilebilir. Hümanist psikoloji, bireyin insancıl değerlere, özgür iradeye ve eşitliğe olan vurguya önem verir.[649] Katılımcının, inanmayanların hepsinin cehenneme gideceği fikrini sorgulaması, dinî öğretilerin evrensel bir adalet anlayışı sunup sunmadığına dair şüphe uyandırmıştır. Özellikle adalet kavramı ile ilgili tatmin edici bir yanıt bulamayan birey, dinin insancıl ve eşitlikçi bir etik sistem sunmadığını düşünerek inançlarından uzaklaşma eğilimine girebilir.

Bilişsel psikoloji ise, bireyin yeni bilgi ve çelişkilerle karşılaştığında nasıl tepki verdiğini inceler.[650] Katılımcının *"Komik cevaplar veriyorlar"* ifadesi, sunulan açıklamaların kendi ahlâkî ve bilişsel çerçevesiyle uyumsuzluğunu ortaya koymaktadır. Bu uyumsuzluk, bireyin mevcut inanç sistemini sorgulamasına ve yeni anlam arayışlarına yönelmesine neden olabilir.

Bu tür sorgulamalar alanyazında da karşılık bulmaktadır. Örneğin, Smith ve Denton, gençlerin dinî öğretilere yönelik eleştirilerinin genellikle etik ve adaletle ilgili konulara odaklandığını, özellikle cehennem gibi kavramların evrensel adalet anlayışlarıyla çeliştiğini düşündüklerini belirtmiştir.[651] Benzer şekilde, Hunsberger ve Altemeyer, modern bireylerin evrensel insan hakları ve eşitlik perspektifleriyle geleneksel cehennem öğretileri arasında uyum bulmakta zorlandıklarını ve bu durumun dinî bağlılığı zayıflatabileceğini ifade etmiştir.[652] Bu bağlamda, katılımcıların ifadeleri, alanyazındaki etik ve adalet temelli eleştirilerle paralellik göstermekte ve bireylerin dinî inançlarını modern değerlerle yeniden değerlendirme çabalarını yansıtmaktadır.

Katılımcıların cehennem kavramına yönelik eleştirileri, adalet ve rasyonellik algısıyla dinî öğretiler arasındaki uyumsuzluğu yansıtarak, inançlarının zayıflamasına ve dinden uzaklaşmalarına sebep olmuştur.

3.10.2.1.7. Cezalandırıcı ve katı bir Tanrı algısı

Katılımcıların bazıları, dinin Tanrı'yı korkutucu ve cezalandırıcı bir figür olarak tanıttığını ifade etmiştir. Katılımcı 4'ün *"Hep cehennemle korkutulduk. Oysa Tanrı'nın sevgi dolu olması gerekmiyor mu?"* sözü, bu algıyı açıkça dile getirmektedir. Bu tür bir Tanrı algısı, katılımcıların dinî duygularını olumsuz etkileyerek dinle olan bağlarını zayıflatmıştır.

Benzer şekilde, Katılımcı 10 da *"Cenneti hak etmek bu kadar zor mu olmalı? Sanki her şey bir hata yapmamızı bekliyor gibi."* diyerek, dinî kuralların aşırı detaylı ve zorlayıcı bir yapıya sahip

[649] Maslow, *Doruk Deneyimler*, 38.

[650] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 9.

[651] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 355-358.

[652] Hunsberger - Altemeyer, *Atheists*, 155.

olmasının, bireyin Tanrı ile ilişkisinde baskı ve korku hissetmesine yol açtığını belirtmiştir. Bu eleştiri, katılımcıların Tanrı algısını sevgi ve merhamet odaklı bir yaklaşımla yeniden şekillendirme talebini yansıtmaktadır.

Bu bulgular *psikanaliz ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. Freud'un görüşlerine göre, bireylerin Tanrı algısı, çocuklukta içselleştirilen otorite figürlerinden etkilenir.[653] Katılımcıların Tanrı'yı korkutucu ve cezalandırıcı bir figür olarak algılamaları, çocukluk döneminde maruz kaldıkları dinî eğitim ve ebeveyn-otorite ilişkileriyle bağlantılı olabilir. Hümanist psikoloji ise, bireyin özgürlüğünü, içsel gelişimini ve kendini gerçekleştirme sürecini vurgular. [654] Katılımcı 10'un sorusu, bireyin dinî kuralları özgür bir seçim olarak değil, aşılması gereken bir engel olarak gördüğünü ve bunun dinî pratiklerle olan bağını zayıflattığını göstermektedir.

Katılımcıların cezalandırıcı bir Tanrı algısından rahatsızlık duyması, dinî inançlarından uzaklaşmalarında psikanalitik temelli korku ve suçluluk duygularının yanı sıra, hümanist psikolojinin öne çıkardığı özgürlük ve anlam arayışı gibi unsurların da belirleyici olduğunu

[653] Sigmund, *Totem und Tabu*, 48.

[654] Bahadır, "Psikoterapi'de Yeni Bir Yaklaşım", 470-473.

ortaya koymaktadır. Bu durum, dinî öğretilerin, bireyin manevî gelişimine katkı sunacak şekilde sevgi ve merhamet temelli bir bakış açısıyla ele alınmasının önemini vurgulamaktadır.

Tablo 3.27, katılıcımların dine yönelik eleştiri nedenlerinin oransal dağılımını göstermektedir.

Tablo 3.27. Dine yönelik eleştirilerin nedenleri

Eleştirinin Temel Nedeni	Açıklama	Oran (%)
Bilgi ve Anlama Eksikliği	Dinî bilgilere eksik veya yüzeysel şekilde maruz kalınması.	40%
Olumsuz Deneyimler	Aile, çevre veya dinî liderlerle yaşanan olumsuz deneyimlerin dine karşı eleştirel bir tutum oluşturması.	35%
Modern Çağın Soruları	Bireysel özgürlük, bilimsel gelişmeler ve eleştirel düşünce ile dinî öğretilerin bağdaştırılmasındaki zorluklar.	25%

3.10.3. Bilim, felsefe veya alternatif inanç sistemlerinin etkisi

Katılımcıların birçoğu, bilim, felsefe ve alternatif inanç sistemlerinin düşünce süreçleri üzerinde önemli etkileri olduğunu ifade etmiştir. Bu etkiler, dinî inançlarından uzaklaşmalarında veya inançlarını sorgulamalarında belirleyici rol oynamıştır.

3.10.1.1. Bilimsel Bulgular ve Evrim Teorisi

Katılımcıların bir kısmı, bilimsel bulguların ve *evrim teorisi*nin dinî inançlarını sorgulamalarına yol açtığını belirtmiştir. Katılımcı 1'in şu ifadesi dikkat çekicidir: *"Evet. Evrim teorisi gerçek olabilir. Bilim adamlarının bu konuda yaptığı çalışmalar mantıklı geliyor. Başka dinleri de inceledim ve hepsinin benzer şeylerden bahsettiğini gördüm. Bu da dinlerin insanların uydurduğu bir şey olabileceğini düşündürdü."* Bu düşünce, bilimsel bulguların ve evrim teorisinin, dinî metinlerin yaratılış anlatılarıyla çelişmesinden kaynaklanmaktadır.

Katılımcı 4 de bilimsel gelişmelerin etkisini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Evet. Bilimsel gelişmeler düşüncelerimi etkiledi. Özellikle evrim teorisi gibi konuları öğrendikçe dinle çeliştiğini gördüm."* Katılımcı 7 ise, *"Bilim ve felsefe düşüncelerimi elbette etkilemiştir. Bilimsel bulgular, özellikle evrenin ve yaşamın kökenine dair sorular, dinî açıklamalarla çeliştiğini gördüm. Felsefî*

okumalarda da insanın varoluşsal anlam arayışının kökenlerine dair okumalar yaptım. Bu, dinî inançlarımın zayıflamasına yol açtı." diyerek, bilim ve felsefenin dinî inançlar üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.

Katılımcı 19'un *"Tarihsel açıdan bakınca da dinler bilime ters düşüyor. Evrimin varlığı inkâr edilmesi çok zor bir kavram... Beş yaşındaki bir çocuk bile söyleyebilir ki dünyadaki bütün hayvanları bir gemiye doldurmak mümkün değildir. İki tane insandan gelmiş olmamızın da mantığı yok."* ifadesi, tarihsel ve bilimsel gerçeklerin, dinî anlatılarla bağdaşmayan bir yönünü vurgulamaktadır.

Bu bulgular *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile *gestalt psikolojisi ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. Bilişsel psikoloji, bireyin inanç sistemlerinin, zihinsel süreçler ve bilgi işleme mekanizmaları üzerinden nasıl şekillendiğini inceler.[655] Katılımcılar, bilimsel bilgileri değerlendirdikçe, önceki inançlarıyla çelişkili olduğunu fark etmiş ve bu çelişki, bilişsel uyumsuzluk (cognitive dissonance) yaratarak, inançlarının sorgulanmasına neden olmuştur. Özellikle *evrim teorisi* gibi bilimsel bulguların kabul edilebilirliği, katılımcıların önceki inançlarını yeniden değerlendirme gereği doğurmuştur.

Gestalt psikolojisi, bireyin dünyayı anlamlandırırken bütüne odaklandığını ve parçaların nasıl bir araya geldiğini değerlendirdiğini vurgular.[656] Katılımcı 7'nin ifadesi, dinin sunduğu açıklamalar ile bilimsel çerçevedeki bütüncül bilgi arasındaki uyumsuzluğu vurgulamaktadır. Parçaların bir araya gelerek mantıklı bir bütün oluşturamaması, bireylerde inançlarının sorgulanmasına yol açmıştır. Bu durum, bilim ve felsefenin, modern bireyin dinî inançlarındaki etkisini anlamak için önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bu bulgular, alanyazındaki pek çok araştırmayla uyum göstermektedir. Örneğin, Larson ve Witham, bilim insanları arasında dinî inancın nispeten düşük olmasının, bilimsel bulguların özellikle *evrim teorisi* gibi konularda dinî doktrinlerle çelişmesinden kaynaklandığını belirtmiştir.[657] Ayrıca, Barbour bilim ile din arasındaki çatışmanın bireylerin inanç sistemlerini yeniden değerlendirmelerine yol açtığını ve bu süreçte *evrim teorisi*nin özellikle önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır.[658] Bu çerçevede, katılımcıların bilimsel bulgular ve *evrim teorisi* hakkındaki sorgulamaları, literatürdeki bu eğilimlerle paralellik göstermektedir. Bireylerin bu

[655] Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 17.

[656] Koffka, *Principles of Gestalt Psychology*, 68.

[657] Edward J. Larson - Larry Witham, "Leading Scientists Still Reject God", *Nature* 394/6691 (1998), 365.

[658] Ian G. Barbour, *Religion and Science* (San Francisco: HarperOne, 1997), 335-342.

çelişkileri fark etmeleri, onları inanç sistemlerini yeniden gözden geçirmeye ve modern bilim ile dinî anlatılar arasında uyum arayışına yönlendirmektedir.

3.10.1.2. Felsefi Düşünceler ve Sorgulama

Felsefi düşünceler, katılımcılar arasında dinî inançları sorgulama sürecini tetikleyen önemli bir faktör olarak öne çıkmıştır. Katılımcı 3'ün, üniversitede aldığı felsefe derslerinin etkisini şöyle ifade etmesi dikkat çekicidir: *"Evet. Felsefe beni çok etkiledi. Üniversitede felsefe dersleri aldım. Farklı bakış açıları görmek ve farklı düşünce sistemlerini incelemek bana yeni kapılar açtı."* Bu açıklama, katılımcının eğitim sürecinde felsefî yaklaşımlar aracılığıyla dinî inançlarını sorgulamaya başladığını göstermektedir.

Spinoza'nın düşüncelerinden etkilenen Katılımcı 16, kendi inanç sistemini onun Tanrı anlayışında bulduğunu ifade ederek şu şekilde dile getirmiştir: *"Spinoza'nın kendi Tanrısı var… O beni çok etkilemişti. Aslında etkiledi diyemem, çünkü ben kendi düşüncemi onda bulmuştum. Felsefe zaten insanı etkiliyor."* Katılımcının, felsefenin kendisini yeni bir bakış açısına yönlendirdiğini söylemesi, felsefî sorgulamaların bireyin dinî algısını nasıl dönüştürebildiğini göstermektedir.

Benzer şekilde, Katılımcı 19'un farklı felsefî sistemlere duyduğu ilgi, dinî inançlarını sorgulamasına yol açmıştır. Şu ifadeleri kayda değerdir: *"Taoizm'e ilgi duyuyorum; din değil ama tutarlı bir yaşam biçimi sunuyor. Budizm ve Yunan felsefesini de inceledim. Bunların hepsi birbirine benziyor demiştim. Dinler de öyle. Hep birbirine benziyor. Benzer bağlantılar kurarak çözdüm işi."* Katılımcının dinler ve felsefî sistemler arasındaki paralellikleri fark etmesi, onun inanç sistemlerini yeniden değerlendirme sürecine girmesine neden olmuştur.

Katılımcı 17'nin, inançsız kişilerin dindar bireylerden daha tutarlı ahlâkî davranışlar sergilemesi üzerine yaptığı şu gözlem, felsefî sorgulamalara dair başka bir perspektif sunmaktadır: *"Beni ne etkilemiştir biliyor musun? Beni dindar olup kötü davrananlar; ateist olup düzgün olanlar. İnançsız kişilerin inananlardan daha iyi ve dürüst olması beni hep etkilemiştir."* Bu ifade, bireyin ahlâk anlayışını dinî dogmaların ötesine taşıma çabasını yansıtmaktadır.

Ayrıca, Katılımcı 9, agnostik düşüncenin kendisine daha mantıklı geldiğini belirterek, *"Her inanmış aldanmıştır gibi bir söz vardı sanırım. Evet, diğer düşünce sistemleri beni etkiliyor. Agnostisizm beni etkiliyor. Ya vardır, ya yoktur. Bilenmezlik yani... Net yoktur demektense olabilir de, olmayabilir de demek daha mantıklı geliyor."* demiştir. Katılımcı 14 ise deizme yönelimini şu şekilde dile getirmiştir: *"Kendi düşüncemi düşündüm, bunu araştırınca böyle düşünen de varmış diye gördüm. Bir inançsızlığı seçecek olsam deizmi seçerdim sanırım. Dinlerin uydurma olduğunu düşünüyorum bazen."*

Bu bulgular *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma ile hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. Bilişsel psikoloji, bireyin inançlarını, öğrenme süreçleri ve bilgi

işleme mekanizmaları çerçevesinde nasıl şekillendirdiğini ele alır.[659] Katılımcıların felsefî sorgulamalar yoluyla dinî inançlarını yeniden değerlendirmeleri, bu sürecin tipik bir örneğidir. Katılımcı 3'ün *"Üniversitede felsefe dersleri aldım, farklı bakış açıları bana yeni kapılar açtı"* ifadesi, bireyin önceki inanç şemalarının yeni düşünce sistemleriyle çelişmesi sonucu bilişsel yeniden yapılanma yaşadığını göstermektedir. Felsefî okumalar, bireylerin zihinsel çerçevelerini genişleterek, dinî inançların doğruluğunu sorgulamalarına yol açmıştır.

Hümanist psikoloji, bireyin özgür iradesini, kişisel gelişimini ve kendini gerçekleştirme sürecini vurgular.[660] Katılımcı 16'nın *"Spinoza'nın kendi Tanrısı var... O beni çok etkilemişti"* ifadesi, bireyin kendine özgü bir inanç sistemini keşfetme sürecini yansıtmaktadır. Hümanist psikolojiye göre bireyler, otorite figürlerinden bağımsız bir şekilde anlam arayışına girdiğinde, dinî dogmalar yerine kişisel anlam ve etik değerleri ön plana çıkarabilirler. Katılımcı 17'nin *"Beni dindar olup kötü davrananlar, ateist olup düzgün olanlar etkiledi"* ifadesi, bireyin ahlâk anlayışını dinî öğretilerden bağımsız bir şekilde yapılandırmaya başladığını göstermektedir.

Bilişsel psikolojinin vurguladığı bilgi işleme süreçleri ve hümanist psikolojinin ön plana çıkardığı bireysel anlam arayışı, katılımcıların felsefî sorgulamalar sonucunda dinî inançlarından uzaklaşmalarına sabep olmuştur. Felsefî düşünceler, bireyleri rasyonel ve eleştirel düşünmeye teşvik ederek, dinî inançlara alternatif bakış açıları geliştirmelerine zemin

[659] Arkonaç, *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*, 18.

[660] Fernald, *Psychology*, 23.

hazırlamıştır. Aşağıdaki tabloda, katılımcıların yöneldikleri alternatif düşünce ve inanç sistemlerine dair sayısal veriler yer almaktadır.

Tablo 3.28. Alternatif düşünce sistemlerinden etkilenme

Alternatif İnanç Sistemleri	Katılımcı Sayısı	Yüzdesel Oran %
Deizm	6	30
Agnostisizm	5	25
Panteizm	3	15
Ateizm	4	20
Spiritüalizm	1	5
Budizm	1	5

Bazı katılımcılar, deizm ve agnostisizm gibi alternatif inanç sistemlerine ilgi duymaya başlamışlardır. Katılımcı 7, agnostik bir yaklaşımı benimsediğini ifade ederek, *"Tanrının olup olmadığını kesin olarak bilmemiz mümkün değil. Bu yüzden ben 'ya vardır, ya yoktur' çizgisinde kalmayı daha mantıklı buluyorum"* demiştir. Bu yaklaşım, kesin bir inanç yerine açık uçlu bir sorgulamayı tercih ettiğini göstermektedir.

Deizme yakınlık duyan Katılımcı 3 ise, *"Bir yaratıcı olduğunu düşünüyorum ama bu yaratıcıyı dinlerin anlattığı şekilde kabul etmiyorum. O tanımlamalar bana çok insan merkezli geliyor"* ifadeleriyle, klasik teistik inançtan uzaklaştığını dile getirmiştir. Bu bakış açısı, katılımcının dinî öğretilerden uzaklaşarak daha bireysel bir inanç sistemi geliştirdiğini göstermektedir.

Katılımcıların felsefî sorgulamalara yönelmeleri ve farklı düşünce sistemleriyle tanışmaları, dinî inançlarını yeniden değerlendirmelerine ve kendilerine özgü inanç yaklaşımları oluşturmalarına zemin hazırlamıştır.

3.10.1.3. Etik ve Ahlâki Gözlemler

Bazı katılımcılar, inançsız insanların ahlâki davranışlarının, inançlı bireylerden daha tutarlı olduğunu gözlemlemişlerdir. Bu durum, katılımcılar üzerinde önemli bir etki yaratmış ve ahlâkın kaynağının yalnızca dinî inançlar olmadığı fikrini gündeme getirmiştir.

Katılımcı 5, dindar bireylerin toplumda ahlâklı olarak kabul edilmelerine rağmen zaman zaman etik dışı davranışlar sergilediklerini belirtmiştir. Buna karşılık, inançsız olan fakat dürüst ve

etik kurallara bağlı yaşayan insanları gözlemlediğinde, ahlâkın sadece dinle sınırlı bir değer olmadığı fikrine daha da yakınlaştığını ifade etmiştir. Katılımcı, *"Dindar insanlar bazen öğütledikleri değerlere uygun davranmazken, ateist ya da agnostik insanların daha tutarlı davrandıklarını görmek beni düşündürdü"* diyerek bu gözlemlerinin kendi inançlarını sorgulamasına neden olduğunu dile getirmiştir.

Katılımcı 9 ise, çevresindeki inançsız insanların yardımseverlik ve dürüstlük konularında gösterdikleri hassasiyetin kendisini şaşırttığını belirtmiştir. Bu durum, ahlâki değerlere sahip olmanın ve erdemli davranmanın illa ki dinî inanca bağlı olmadığını düşünmesine neden olmuştur. *"İnançsız insanların, dindar insanlardan daha fazla yardımlaşma ve dayanışma gösterdiğini gördüğümde, bu durum beni ahlâki değerlerin kaynağını sorgulamaya itti"* demiştir.

Katılımcı 12, etik ve ahlâkın dinin ötesinde, insan doğasından gelen bir özellik olabileceği görüşünü dile getirerek, *"Ahlâklı olmak için bir dine inanmak gerekmiyor. Ahlâk, bence evrensel bir değer ve insanın doğasında var"* şeklinde ifade etmiştir. Bu düşünce, katılımcının dinî inançlarının dayandığı temelleri sorgulamasına ve ahlâkın kaynağına dair yeni bir perspektif geliştirmesine yol açmıştır.

Bu gözlemler, katılımcıların ahlâki değerlere sahip olmanın ve bu değerlere göre yaşamanın, yalnızca dinî inanışlarla bağlantılı olmadığına dair bir farkındalık geliştirmelerine neden olmuştur. Bu tür etik ve ahlâki gözlemler, katılımcıların dinî inançları yeniden değerlendirmelerine ve ahlâki davranışların dinin dışında da var olabileceğine dair bir bakış açısı kazanmalarına olanak tanımıştır.

Bu bulgular *işlevselcilik ve dinden uzaklaşma* ile *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. İşlevselci teori, dinin toplum içinde sosyal düzeni sağlamak ve ahlâkî normları pekiştirmek için önemli bir yapı olduğunu vurgular.[661] Ancak, katılımcılar, ahlâkî davranışların yalnızca dinî inançlara dayalı olmadığını gözlemlediklerinde, dinin bu işlevini sorgulamaya başlamışlardır. Katılımcı 9'un *"İnançsız insanların daha fazla yardımlaşma ve dayanışma gösterdiğini gördüğümde, bu durum beni ahlâki değerlerin kaynağını sorgulamaya itti"* ifadesi, dinî bağlılığın etik davranışlarla doğrudan bağlantılı olmadığını düşündürerek, bireyin dini bir toplumsal düzen aracı olarak algılamaktan uzaklaşmasına neden olmuştur.

Hümanist psikoloji, insanın doğuştan gelen bir iyilik kapasitesi ve etik değerleri olduğuna inanır.[662] Katılımcı 12'nin "Ahlâklı olmak için bir dine inanmak gerekmiyor" ifadesi, bireyin etik davranışlarını içsel bir dürtüyle yönlendirdiği düşüncesini desteklemektedir. Hümanist psikolojiye göre, bireylerin ahlâkî gelişimleri, dışsal (dinî) bir otoriteye bağlı olmaksızın

[661] Ream, "Pragmatism and the Unlikely Influence of German Idealism on the Academy in the United States", 164.
[662] Frankl, *Duyulmayan Anlam Çığlığı*, 43-46.

gerçekleşebilir. Bu bakış açısı, katılımcıların dinin ahlâk üzerindeki belirleyici rolüne olan inançlarını sorgulamalarına neden olmuştur.

İşlevselci yaklaşımın öne sürdüğü dinin toplumsal düzen sağlama işlevi ve hümanist psikolojinin bireysel etik anlayışı, katılımcıların dinden uzaklaşma süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Katılımcılar, gözlemledikleri ahlâkî tutarsızlıklar nedeniyle dinî otoritenin etik değerleri belirleme yetisini sorgulamış ve bunun yerine, ahlâkî davranışların bireyin kendi doğasından kaynaklanabileceği düşüncesine yönelmişlerdir.

Bu tür gözlemler, alanyazındaki çalışmalarda da karşılık bulmaktadır. Örneğin Zuckerman, dinî inancı olmayan bireylerin toplumsal güven ve etik kurallara bağlılık seviyelerinin dindar bireylerle benzer olduğunu, hatta bazı bağlamlarda daha tutarlı ve erdemli davranışlar sergileyebildiklerini belirtmiştir.[663] Aynı şekilde Norris ve Inglehart, seküler toplumlarda insanların dinî olmayan etik değerler temelinde yüksek düzeyde toplumsal dayanışma ve yardımseverlik gösterebildiğini ortaya koymuşlardır.[664] Bu bağlamda, katılımcıların etik ve ahlâki davranışları yalnızca dinî inançlara bağlı olmadan gözlemleme deneyimleri, literatürdeki bu bulgularla örtüşmektedir. Bu da, bireylerin dinin ahlâk üzerindeki etkisini yeniden değerlendirmelerine ve etik davranışların kaynağını sorgulamalarına neden olan önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

3.10.1.4. Etkilenmeyen Katılımcılar

Öte yandan, bazı katılımcılar bilim, felsefe veya alternatif inanç sistemlerinin düşünce süreçlerini etkilemediğini belirtmişlerdir. Bu katılımcılar, dinî inançlarından uzaklaşmalarının nedenleri arasında kişisel deneyimlerini, dinî topluluklarla yaşadıkları olumsuzlukları veya hayat koşullarını göstermişlerdir. Bilimsel veya felsefî argümanların inançlarını değiştirmediğini ifade eden bu katılımcılar, daha çok duygusal ve sosyal faktörlerin etkili olduğunu dile getirmişlerdir.

Tablo 3.29. Bilim, felsefe veya alternatif inanç sistemlerinden etkilenme oranı

Durum	Katılımcı Sayısı	Yüzde %
Etkilendi	13	65
Etkilenmedi	7	35

Genel olarak, katılımcıların önemli bir kısmı bilim, felsefe ve alternatif inanç sistemlerinin düşünce süreçleri üzerinde kayda değer etkileri olduğunu belirtmiştir. Bilimsel bulguların dinî

[663] Zuckerman, *Society Without God*, 215.

[664] Pippa Norris - Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* (Cambridge New York: Cambridge University Press, 2011), 350-355.

açıklamalarla çelişmesi, felsefî sorgulamaların yeni bakış açıları sunması ve alternatif inanç sistemlerinin daha makul gelmesi, katılımcıların inançlarını yeniden değerlendirmelerine yol açmıştır. Bu süreçte, sosyal medya ve çevresel faktörler de düşüncelerin şekillenmesinde rol oynamıştır. Ancak, tüm katılımcılar için bu etkenlerin aynı derecede belirleyici olmadığını, kişisel deneyimlerin ve duygusal faktörlerin de önemli olduğunu görmekteyiz.

3.11. Dinden Uzaklaşma Sonrası Yaşanan Duygusal ve Sosyal Değişimler

Dinden uzaklaşma karan, bireylerde çeşitli duygusal ve sosyal değişikliklere neden olmuştur. Bu değişimler, hem olumlu hem de olumsuz yönleriyle farklı katılımcılarda çeşitli şekillerde kendini göstermiştir. Bazı bireyler için bu süreç, özgürleşme ve kendini daha iyi tanıma anlamına gelirken, bazıları için belirsizlik ve yalnızlığın arttığı zor bir süreç olmuştur.

3.11.1. Uzaklaşmanın bireye getirdiği olumlu/olumsuz değişimler

Bazı katılımcılar, dinden uzaklaşmanın getirdiği değişikliklerin hem olumlu hem de olumsuz yönlerini deneyimlediklerini ifade etmiştir. Katılımcı 7, dinden uzaklaşmanın kendisine özgürlük kazandırdığını belirterek şu şekilde ifade etmiştir: *"Dinî inançlardan uzaklaştıktan sonra hayatıma dair kararları alırken çok daha özgür hissetmeye başladım. Eskiden neyin doğru ya da yanlış olduğuna dair her zaman dışarıdan bir referansa ihtiyaç duyuyordum, ama şimdi kendi değer yargılarımı oluşturmak konusunda daha bağımsızım."* Katılımcı 12 de benzer bir şekilde, dinî kuralların baskısından kurtulmanın kendisine büyük bir rahatlama sağladığını vurgulamıştır: *"Artık kendimi başkalarının dayattığı kurallarla sınırlı hissetmiyorum; bu durum bana kim olduğumu sorgulama ve kendi değerlerimi tanıma şansı verdi."*

Öte yandan, bazı katılımcılar için bu süreç o kadar kolay olmamıştır. Katılımcı 4, dinden uzaklaştıktan sonra güven duygusunu kaybettiğini ve belirsizlikle başa çıkmakta zorlandığını ifade etmiştir: *"Eskiden dinî inançlarım sayesinde her şeyin bir cevabı varmış gibi hissederdim. Şimdi ise bu güven duygusunu kaybetmek beni bazen kaybolmuş gibi hissettiriyor."* Katılımcı 15 ise, dinî pratiklerin hayatında oluşturduğu düzenin kaybolmasının kendisinde boşluk hissine yol açtığını dile getirmiştir: *"Eskiden hayatımda bir düzen ve hedef vardı; ibadetler sayesinde günlerimin anlamı vardı. Şimdi ise bu düzeni kaybettiğim için kendimi çoğu zaman amaçsız ve boşlukta hissediyorum."*

Ayrıca, dinî ritüellerin kaybıyla birlikte psikolojik destekten yoksun kalmanın getirdiği zorluklar da katılımcılar arasında dikkat çekmiştir. Katılımcı 9, bu durumu şu şekilde açıklamıştır: *"Namaz gibi ritüeller, zor zamanlarımda bana bir tür sığınak sağlıyordu. Onları bırakmakla birlikte bu güven duygusunu da kaybettim ve bu durum, beni daha kaygılı bir insan*

yaptı." Bu ifadeler, dinî ritüellerin bazı bireyler için yalnızca manevî değil, aynı zamanda psikolojik bir destek kaynağı olduğunu göstermektedir.

Katılımcı ifadeleri, dinden uzaklaşmanın farklı bireylerde farklı sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Bir yandan özgürlük ve bağımsızlık duygusu ön plana çıkarken, diğer yandan belirsizlik, boşluk ve anksiyete gibi olumsuz etkiler de bazı bireylerin yaşadığı önemli zorluklar olarak öne çıkmaktadır.

Bu bulgular, *hümanist psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* yaklaşımlarıyla açıklanabilir. Hümanist psikoloji, bireyin özgür iradesi, kendini gerçekleştirme süreci ve psikolojik iyi oluşuna vurgu yapar.[665] Katılımcı 7'nin "Artık kendi değerlerimi oluşturma konusunda daha bağımsızım" ifadesi, bireyin kendi kararlarını özgürce verebilme isteğiyle örtüşmektedir. Hümanist psikolojiye göre, bireyler kendilerini kısıtlayan dışsal otoritelerden uzaklaştıklarında, kişisel büyüme ve kendini anlama süreçleri hızlanabilir. Dinden uzaklaşan bireylerin bir kısmının özgürlük ve bireysel gelişim duygusunu vurgulaması, bu teoriyle doğrudan bağlantılıdır.

Bilişsel psikoloji, bireylerin düşünce süreçlerinin duygu ve davranışlarını nasıl şekillendirdiğini inceler.[666] Katılımcı 4'ün *"Eskiden her şeyin bir cevabı varmış gibi hissederdim, şimdi ise bu güven duygusunu kaybettim"* ifadesi, bireyin inanç sisteminde yaşadığı bilişsel değişimi göstermektedir. Dinî inançlar, bilişsel çerçevede bir anlam ve düzen sağlarken, bu çerçevenin kaybolması bireylerde belirsizlik hissini artırabilir. Katılımcı 9'un *"Namaz gibi ritüeller, zor zamanlarımda bana sığınak sağlıyordu"* ifadesi, bilişsel süreçlerin duygu durumunu nasıl etkilediğini ve dinî pratiklerin bir başa çıkma mekanizması olarak nasıl işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bulgular, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde hem özgürlük hem de psikolojik destek eksikliği gibi farklı deneyimler yaşadığını göstermektedir.

Bu bulgular alanyazındaki mevcut çalışmalarda da karşılık bulmaktadır. Örneğin, Altemeyer ve Hunsberger, dinden uzaklaşan bireylerin bir kısmının bu süreçte özgürlük ve bireysel anlam arayışına vurgu yaptığını, diğer bir kısmının ise belirsizlik ve anlam kaybıyla başa çıkmakta zorlandığını belirtmiştir.[667] Ayrıca Zuckerman, dinî ritüellerin bazı bireyler için bir tür psikolojik destek ve güven kaynağı oluşturduğunu, ancak bu ritüellerden vazgeçildiğinde bireylerin farklı başa çıkma stratejileri geliştirmeleri gerektiğini ifade etmiştir.[668] Bu

---

[665] Frankl - Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*, 58.

[666] McIntosh, "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping", 42.

[667] Altemeyer - Hunsberger, *Amazing Conversions*, 255.

[668] Zuckerman, *Society Without God*, 222.

çerçevede, katılımcıların özgürlük hissiyle birlikte yaşadığı boşluk duygusu ve belirsizlik, literatürde de sıklıkla dile getirilen bir dizi psikolojik değişimle tutarlılık göstermektedir.

3.11.1.1. Dinden Uzaklaşmanın Olumsuz Etkileri

Dinden uzaklaşmanın olumsuz etkileri katılımcıların cevapları doğrultusunda ortak temalara ayrılmıştır.

3.11.1.1.1. Belirsizlik ve anksiyete

Katılımcı 5, dinden uzaklaşmanın ardından belirsizlik duygusuyla başa çıkmakta zorlandığını belirtmiştir. Özellikle, dinî inançların sağladığı güven duygusunu kaybetmek, katılımcıda büyük bir anksiyete yaratmıştır. İnançsızlığın getirdiği "bilinmezlik" duygusu, hayatın anlamını sorgulama ve geleceğe dair kaygılarla birleşerek zihinsel baskıya yol açmıştır. Katılımcı 5 bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Eskiden bir yaratıcıya güvenirdim ve hayatımda bir amaç hissi vardı, şimdi ise her şeyin anlamsız olduğunu düşünüyorum."*

Bu bulgu, *bilişsel psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile açıklanabilir. Bilişsel psikolojiye göre, bireylerin inanç sistemleri, dünyayı anlamlandırmalarına ve belirsizlikle başa çıkmalarına yardımcı olur.[669] Dinî inancın sağladığı bilişsel çerçevenin kaybolması, bireylerde anksiyete ve belirsizlik hissini artırabilir. Katılımcının "hayatın anlamsız geldiği" ifadesi, bu tür bir bilişsel boşluğun sonucudur.

Alanyazındaki araştırmalar, bu tür deneyimlerin oldukça yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Galen ve Kloet, dinî inançların bireylerin hayatlarına anlam kattığını ve bu inançlardan uzaklaşmanın, özellikle daha önce güçlü bir dinî bağlılık yaşamış kişilerde, belirsizlik hissini artırabileceğini göstermiştir.[670] Benzer şekilde Altemeyer ve Hunsberger, dinden uzaklaşan bireylerde, önceden dinin sunduğu açıklamaların yokluğu nedeniyle varoluşsal kaygı ve geleceğe dair belirsizlik hislerinin artabileceğini belirtmiştir.[671] Bu

[669] Şahin, "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım", 38.

[670] Luke William Galen - James D. Kloet, "Mental Well-Being in the Religious and the Non-Religious: Evidence for a Curvilinear Relationship", *Mental Health, Religion & Culture* 14/7 (2011), 678-681.

[671] Altemeyer - Hunsberger, *Amazing Conversions*, 223-228.

bağlamda, katılımcının ifade ettiği anksiyete ve anlam kaybı, alanyazında dinî inancın bir güven ve anlam kaynağı olarak işlev gördüğü görüşüyle uyumlu bir şekilde açıklanabilir.

3.11.1.1.2. Hayatın anlamını sorgulama

Katılımcı 8, dinî kuralların ve ritüellerin yaşamına kattığı anlam ve yönelimin kaybolması sonucunda kendisini boşlukta hissetmeye başladığını dile getirmiştir. Din, bu katılımcı için yaşam rehberi olmuşken, inançsızlık sürecine geçişte bu düzenin kaybolması *"hayatın anlamını sorgulama*" sürecini başlatmıştır. Katılımcı 8, bu konuda şöyle demektedir: *"Dinî bir inanç beni belirli bir düzene ve amaca bağlıyordu. Dinden uzaklaşınca bu rehberliği kaybettim ve şimdi neye inanacağımı, nasıl bir yaşam süreceğimi bilmiyorum."*

Bu bulgu, *varoluşçu psikoloji ve dinden uzaklaşma* ile açıklanabilir. Hümanist psikolojinin bir alt dalı olan varoluşçu psikolojiye göre, bireyler yaşamlarına anlam katma ihtiyacı duyarlar.[672] Din, birçok insan için anlam ve yönelim sağlarken, inançtan uzaklaşan bireyler bu anlamı yeniden inşa etmekte zorlanabilirler. Katılımcının *"şimdi neye inanacağımı bilmiyorum"* ifadesi, varoluşsal boşluk ve kimlik arayışıyla ilişkilendirilebilir.

Bu tür yaşantılar, alanyazında da sıkça ele alınan bir konudur. Örneğin, Heine, Proulx ve Vohs, anlam kaybının bireylerde varoluşsal krizleri tetikleyebileceğini, özellikle de daha önce dinî bir çerçeve içinde anlam bulan bireylerde, bu çerçevenin yokluğunda yeni bir anlam kaynağı bulmanın zor olabileceğini belirtmişlerdir.[673] Ayrıca Yalom, dinî inançların kaybıyla bireylerin yaşamlarına dair rehberlik hissini yitirebileceklerini ve bu durumun onları derin bir anlam sorgulama sürecine itebileceğini ifade etmiştir.[674] Bu bağlamda, katılımcının ifade ettiği *"neye inanacağımı, nasıl bir yaşam süreceğimi bilmiyorum"* gibi düşünceler, literatürde varoluşsal boşluk ve anlam arayışı olarak tanımlanan süreçlerle örtüşmektedir.

3.11.1.1.3. Duygusal boşluk ve yalnızlık hissi

Katılımcı 12, dinin kendisi için bir topluluk içinde yer alma ve aidiyet duygusu sağladığını ifade etmiştir. Ancak dinden uzaklaştığında bu toplulukla bağlarını kaybetmiş ve yalnızlık hissetmiştir. Dinî topluluklarla olan bağın kopması, sosyal çevresini yeniden tanımlamasını zorunlu kılmış ve bu durum yalnızlık duygusunu beraberinde getirmiştir. Katılımcı 12 bu

[672] Zarzycka vd., "Deconversion Processes and Quality of Life among Polish Adolescents: The Mediating Role of Social Support", 203.

[673] Steven J. Heine vd., "The Meaning Maintenance Model: On the Coherence of Social Motivations", *Personality and Social Psychology Review* 10/2 (2006), 95.

[674] Irvin D. Yalom, *Existential Psychotherapy* (New York: Basic Books, 1980), 522.

konuda şöyle demektedir: *"Dindar çevremle aramda bir mesafe oluştu, kendimi hem sosyal hem de duygusal anlamda yalnız hissetmeye başladım. Bu süreç benim için oldukça zorlayıcı oldu."*

Bu bulgu, *sosyal kimlik teorisi* ile açıklanabilir. *Sosyal kimlik teorisi*ne göre, bireyler ait oldukları gruplar aracılığıyla kendilerini tanımlar ve sosyal aidiyet hissederler.[675] Dinî topluluklar, bireylere güçlü bir kimlik ve sosyal destek sunar. Katılımcının dindar çevresiyle bağlarının kopması, aidiyet kaybına yol açarak yalnızlık hissini artırmıştır. Bu durum, bireyin sosyal kimliğini yeniden inşa etme sürecinde zorluk yaşamasına neden olabilir.

Bu bulgular, alanyazındaki mevcut çalışmalarla uyum göstermektedir. Örneğin, Green ve Elliott, dinî toplulukların bireylere yalnızca manevi rehberlik sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda önemli bir sosyal destek kaynağı sunduğunu belirtmiştir.[676] Bu tür topluluklardan uzaklaşan bireylerin, kimliklerini yeniden inşa etmekte ve yeni sosyal bağlar kurmakta zorlandıkları, bu süreçte de duygusal boşluk ve yalnızlık hissettikleri literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Ayrıca, Stark ve Finke, dinden uzaklaşma sürecinin bireyde sosyal kimlik kaybına yol açabileceğini ve bu kaybın yalnızlık hissiyle sonuçlanabileceğini ifade etmiştir.[677] Bu bağlamda, katılımcının ifade ettiği yalnızlık ve duygusal boşluk duygusu, *Sosyal kimlik teorisi*nin ve alanyazındaki diğer bulguların öne sürdüğü mekanizmalarla tutarlılık göstermektedir.

3.11.1.1.4. Psikolojik destek ve düzenin kaybı

Bazı katılımcılar, dinî ritüelerin kendisine sağladığı psikolojik desteğin kaybolmasını büyük bir boşluk olarak hissetmiştir. Namaz, dua gibi dinî pratiklerin getirdiği iç huzurun ve sakinleştirici etkilerin kaybolması, bazı katılımcılar için hayatı daha zor hale getirmiştir. Bu ritüellerin sağladığı alışkanlıkların kaybolması, duygusal anlamda bir boşluk yaratmış ve bu geçiş süreci oldukça zorlayıcı olmuştur. Katılımcı 7, dua edememenin getirdiği olumsuz durumu şu sözlerle ifade etmektedir: *"Dua etmek, kötü hissettiğim zamanlarda bana destek olurdu. Şimdi bu ritüelden yoksunum ve duygusal olarak kendimi daha zayıf hissediyorum."*

Bazı katılımcılar ise, ritüellerin sadece bireysel huzur değil, aynı zamanda günlük yaşamda bir yapı ve anlam duygusu kazandırdığını belirtmiştir. Özellikle günün belirli vakitlerinde yapılan ibadetlerin, zaman yönetimi ve yaşamın akışı üzerinde disiplin sağlayıcı bir rolü olduğu ifade edilmiştir. Bu düzenin kaybolmasıyla birlikte, bireyler zamanla içsel bir dağınıklık ve yönsüzlük hissi yaşamaya başlamıştır. Dinin sağladığı bu sembolik çerçevenin yokluğu, bireylerin yaşamlarına dair anlamlandırma çabalarını da olumsuz etkilemiştir. Bu durum,

---

[675] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 53-55.

[676] Morgan Green - Marta Elliott, "Religion, Health, and Psychological Well-Being", *Journal of Religion and Health* 49/2 (2010), 157.

[677] Rodney Stark - Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 2000), 327-331.

ritüellerin sadece manevî değil, aynı zamanda yapısal ve yönlendirici bir işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Ritüellerden uzaklaşma süreci, bireyin sadece inanç sisteminde değil, aynı zamanda günlük rutinlerinde de bir çözülmeye yol açabilmektedir.

Bu bulgu, *işlevselcilik* yaklaşımıyla açıklanabilir. İşlevselciliğe göre, din bireylere psikolojik rahatlama, stres yönetimi ve duygusal destek sağlar.[678] Katılımcının dua ve namaz gibi ritüelleri bırakması, bu manevî destek mekanizmasını kaybetmesine neden olmuştur. Dinî ritüellerin düzenli olarak uygulanması, bireyde bir güven ve huzur hissi oluştururken, bu pratiğin terk edilmesi duygusal boşluk ve kırılganlık hissini artırmıştır.

Bu tür deneyimler, alanyazında dinî ritüellerin psikolojik işlevleri üzerine yapılan araştırmalarla da örtüşmektedir. Örneğin Pargament ve Exline'ın çalışmalarında, dinî pratiklerin bireylere stresle başa çıkmada, anlam arayışında ve duygusal denge sağlama konusunda önemli bir kaynak sunduğu belirtilmiştir.[679] Bu ritüellerden uzaklaşmanın, bireylerde bir "manevî boşluk" yaratarak, duygu durumunda olumsuz değişimlere neden olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, katılımcının dua ve namaz gibi uygulamalardan mahrum kalmasının yarattığı duygusal kırılganlık, literatürde tanımlanan bu etkilerle uyumludur. Dinî ritüellerin terk edilmesinin, bireyin duygusal düzenini yeniden kurmasını gerektirdiği ve bu süreçte zorlanmalar yaşanabildiği alanyazındaki bulgularla da tutarlıdır. Bu olumsuz etkiler, katılımcıların dinden uzaklaşmasının ardından yaşadıkları karmaşık duygusal

[678] Aikin - Hodges, "Wittgenstein, Dewey, and the Possibility of Religion", 8.

[679] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 533; Julie J. Exline (ed.), "Religious and spiritual struggles", *APA handbook of psychology, religion, and spirituality (Vol 1): Context, theory, and research*, APA handbooks in psychology® (Washington, DC, US: American Psychological Association, 2013), 463.

ve sosyal süreçleri ortaya koymaktadır. Özellikle dinî inançlara samimi bağlılık yaşayan katılımcılarda, bu etkiler daha belirgin şekilde gözlemlenmiştir.

Aşağıdaki grafikte, katılımcıların yaşadığı olumsuz deneyimler oransal olarak gösterilmektedir.

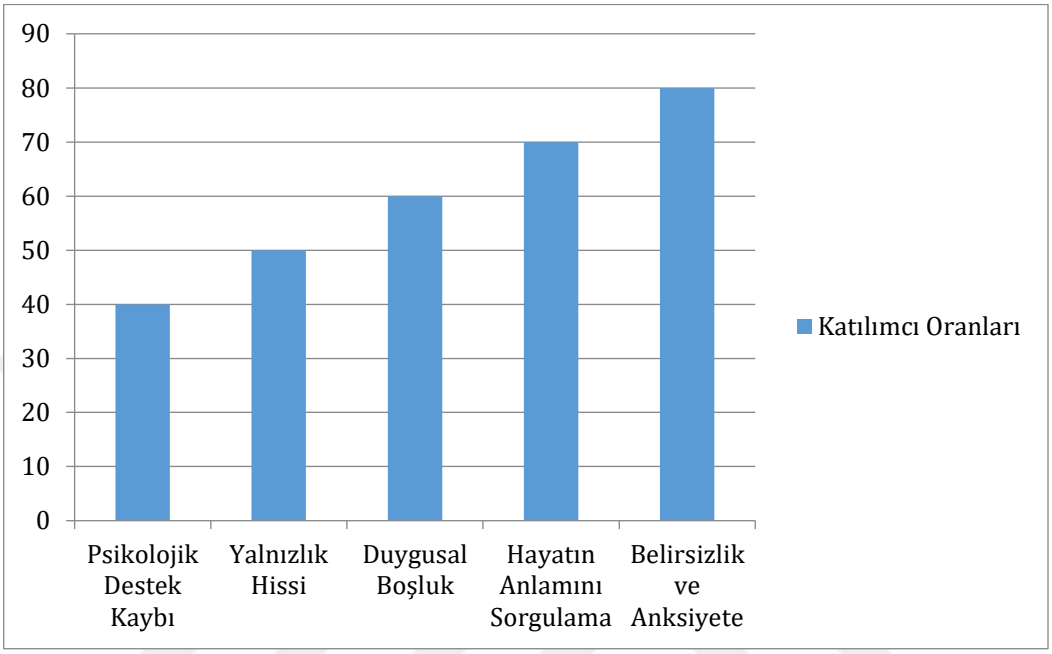

Grafik 3.11. Dinden uzaklaşmanın olumsuz etkileri

Görüldüğü üzere katılımcıların %40'ı dinî inançtan uzaklaşmanın, ritüeller ve dua gibi *destek mekanizmalarının kaybıyla* psikolojik anlamda zorlanmalarına neden olduğunu belirtmiştir.

Yalnızlık Hissi: %50 oranında katılımcı, dinden uzaklaşmanın sonucunda yalnızlık hissettiklerini ifade etmiştir. Bu, sosyal çevre ve dinî adiyetin kaybının yarattığı bir sonuç olarak değerlendirilmiştir.

Duygusal Boşluk: Katılımcıların %60'ı, inançtan uzaklaşmanın duygusal bir boşluk hissetmelerine yol açtığını belirtmiştir. Bu, dinî pratiklerin sağladığı anlamın ve kişisel tatminin eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Hayatın Anlamını Sorgulama: %70 oranında katılımcı, inançsızlık sürecinde hayatın anlamını sorgulama ihtiyacı hissetmiştir. Bu, özellikle dinî anlatıların sağladığı yaşam amacının kaybından kaynaklanmaktadır.

Belirsizlik ve Anksiyete: Katılımcıların %80'i, inançsızlık nedeniyle belirsizlik ve anksiyete yaşadıklarını belirtmiştir. İnancın sağladığı kesinlik ve güvenin kaybolması, bu hislerin artmasına neden olmuştur.

Bu veriler, dinden uzaklaşmanın katılımcılar üzerinde önemli ölçüde psikolojik ve duygusal etkiler bıraktığını ve bu süreçte belirsizlik ve anksiyetenin en yaygın olumsuz sonuç olduğunu göstermektedir.

3.11.2. Uzaklaşmanın sosyal ve duygusal sonuçları

Dinden uzaklaşma, katılımcıların sosyal ilişkileri ve duygusal dengeleri üzerinde farklı şekillerde etkiler bırakmıştır. Bu süreçte katılımcılar birbirinden farklı sosyal ve duygusal sonuçlar yaşamışlardır.

3.11.2.1 Sosyal Sonuçlar

Dinden uzaklaşma sürecinde bireylerin karşılaştıkları sosyal sonuçlar, yalnızca inanç değişikliğiyle sınırlı kalmayıp, sosyal çevreleriyle olan ilişkilerini ve toplumsal aidiyetlerini de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu durum, bireylerin yakın çevreleri tarafından yargılanma korkusu yaşamalarına, farklı bir kimlik benimsemelerinin getirdiği gerilimle baş etmeye çalışırken kendilerini daha yalnız hissetmelerine neden olmuştur. Aile üyeleri, arkadaşlar ve dinî cemaatlerden uzaklaşmak ya da bu gruplarla olan bağların zayıflaması, bireylerin hem psikolojik hem de sosyal anlamda izolasyon duygusuyla karşılaşmalarına yol açmıştır. Bu süreç, bireylerin yalnızca dinî kimliklerinden değil, aynı zamanda bir topluluğun parçası olma duygusundan da kopmalarına neden olmuş, onları toplumsal hayatta daha kırılgan bir konuma sürüklemiştir. Örneğin, katılımcı 5, *"Ailemde kimse benim gibi düşünmüyor, bu yüzden kendimi onlara açamıyorum ve bu beni izole hissettiriyor"* diyerek yaşadığı sosyal izolasyonu ifade etmiştir.

Bu bulgular alanyazındaki araştırmalarla da uyum göstermektedir. Örneğin, Smith ve Hecht, dinden uzaklaşan bireylerin sıklıkla sosyal çevreleriyle olan bağlarını yeniden tanımlamak zorunda kaldıklarını, bunun da ailevi ve toplumsal ilişkilerde gerilimlere yol açtığını belirtmiştir.[680] Ayrıca, Hunsberger ve Altemeyer, dinî topluluklardan uzaklaşmanın bireylerde aidiyet hissini azaltarak yalnızlık ve izolasyon duygularını tetiklediğini ifade etmiştir.[681] Bu bağlamda, katılımcının ailesine kendini açamama ve sosyal anlamda izole hissetme deneyimi, literatürde belirtilen sosyal ve duygusal sonuçlarla örtüşmektedir. Bu durum, dinden

---

[680] Hunsberger - Altemeyer, *Atheists*, 143; Jennifer Hecht, *Doubt: A History: The Great Doubters and Their Legacy of Innovation from Socrates and Jesus to Thomas Jefferson and Emily Dickinson* (San Francisco: HarperOne, 2003), 486-489.

[681] Jonathan Z. Smith, *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown* (Chicago: University of Chicago Press, 2011), 143.

uzaklaşma sürecinin yalnızca bireysel bir inanç değişikliği değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde bir yeniden yapılanma süreci olduğunu ortaya koymaktadır.

3.11.2.1.1. Sosyal yalnızlık ve izolasyon

Dinden uzaklaşan katılımcılar arasında, bu durumun getirdiği sosyal sonuçlardan biri yalnızlık ve izolasyon hissi olmuştur. Özellikle dinî cemaatlere, aileye ya da arkadaş çevresine karşı farklı inanç veya düşünce yapılarına sahip olmak, bireylerin bu topluluklardan dışlanmasına veya kendilerini uyumsuz hissetmesine yol açmıştır. Katılımcı 5, *"Ailemde kimse benim gibi düşünmüyor, bu yüzden kendimi onlara açamıyorum ve bu beni izole hissettiriyor*" diyerek yaşadığı sosyal izolasyonu ifade etmiştir.

Bu bulgu, *sosyal kimlik teorisi* ile açıklanabilir. Teoriye göre, bireyler, aidiyet hissettikleri grupların norm ve değerleriyle uyum içinde olduklarında kendilerini güvende hissederler.[682] Ancak dinden uzaklaşan bireyler, önceki sosyal çevreleriyle değer çatışması yaşadıklarında, grup içindeki statülerini kaybetme veya dışlanma riskiyle karşı karşıya kalırlar. Bu durum, bireylerin kendilerini yalnız ve izole hissetmelerine neden olabilir.

Bu tür deneyimler, alanyazındaki çalışmalarda sıkça dile getirilen sosyal sonuçlarla uyum göstermektedir. Örneğin, Cragun ve Friedlander, dinî inançlarını terk eden bireylerin topluluklarından uzaklaştıklarında, yalnızlık ve sosyal dışlanma duygularıyla baş etmekte zorlandıklarını belirtmiştir.[683] Benzer şekilde, Zuckerman dinden uzaklaşmanın, bireyin önceki sosyal çevresiyle çatışmaya yol açarak yalnızlık ve izolasyon hissini artırabileceğini ifade etmiştir.[684] Bu bağlamda, katılımcının ailesiyle yaşadığı değer çatışması ve kendini izole hissetme durumu, literatürde tanımlanan sosyal yalnızlık ve izolasyon süreçleriyle örtüşmektedir. Bu durum, dinden uzaklaşmanın sosyal ilişkilerdeki etkilerinin, bireyin psikolojik durumuna nasıl yansıdığını anlamak açısından önemli bir bağlam sunmaktadır.

3.11.2.1.2. Aile ilişkilerinde gerilim

Dinden uzaklaşma, özellikle inançlarına sıkı sıkıya bağlı ailelerin içinde yaşandığında, ciddi sosyal gerilimlere sebep olmuştur. Katılımcı 8, inançlarını sorguladığını ailesine söylemekten çekindiğini belirtmiştir. *"Ailem çok dindar olduğu için onlara farklı düşündüğümü söyleyemedim.*

---

682 Bahar, "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Sosyal Değişim Kuramı Perspektifinden Etik Liderlik", 240.

683 Carrie L. Cragun - Myrna L. Friedlander, "Experiences of Christian Clients in Secular Psychotherapy: A Mixed-Methods Investigation", *Journal of Counseling Psychology* 59/3 (2012), 383.

684 Zuckerman, *Living the Secular Life*, 237.

Bu yüzden aramızdaki bağ zayıfladı," diyerek bu süreçte ailesiyle daha yüzeysel ve mesafeli ilişkiler kurduğunu dile getirmiştir.

Bu bulgu, *aile sistemleri teorisi* ile açıklanabilir. Teoriye göre, aile içindeki bireylerin rolleri ve ilişkileri, dengeyi korumaya yöneliktir.[685] Ancak birey, inanç değişimi gibi büyük bir dönüşüm yaşadığında, bu durum aile içi dinamikleri bozar ve gerilime neden olur. Katılımcının ailesine düşüncelerini açıklayamaması, aile içindeki uyum ihtiyacıyla bireysel kimlik gelişimi arasındaki çatışmayı göstermektedir.

Alanyazında, dinden uzaklaşmanın aile ilişkileri üzerindeki etkileri üzerine yapılan çalışmalar bu tür bulguları doğrular niteliktedir. Örneğin Edgell ve Sherkat, inanç değişikliğinin, özellikle muhafazakâr ve dindar aile yapılarında, aile bireyleri arasında gerilime ve bağların zayıflamasına yol açabildiğini ifade etmiştir.[686] Edgell'in çalışması, dinî inançların aile kimliğinin bir parçası haline geldiği durumlarda, bu inançlardan kopmanın aile dinamiklerinde çatlaklara neden olduğunu vurgular. Sherkat ise, dinî bağlılığı yüksek ailelerde inanç değişikliğinin, bireyin sosyal destek sistemini zayıflatabileceğini ve aile içindeki ilişkilerde mesafeye yol açabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda, katılımcının ailesine düşüncelerini açıklayamaması ve aradaki bağın zayıflaması, literatürde tanımlanan bu süreçlerle örtüşmektedir. Bu durum, dinden uzaklaşmanın yalnızca bireysel bir dönüşüm değil, aynı zamanda aile içi ilişkileri yeniden şekillendiren karmaşık bir sosyal süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

3.11.2.1.3. Yeni sosyal çevre arayışı

Dinden uzaklaşan bazı katılımcılar, bu süreçte kendilerine yeni bir sosyal çevre edinme ihtiyacı hissetmişlerdir. Katılımcı 12, *"Eskiden içinde bulunduğum cemaatle artık bağım kalmadı, ama yeni arkadaşlar edindim ve bu beni daha rahat hissettirdi"* diyerek yeni bir çevre oluşturmanın, yalnızlık hissini azalttığını ifade etmiştir. Bu durum, sosyal yalnızlık hissini azaltmakla birlikte, bireylere kendilerini ifade edebilecekleri daha açık bir ortam sunmuştur.

Bu bulgu, *sosyal kimlik teorisi* ile açıklanabilir. Teoriye göre bireyler, aidiyet hissi duydukları gruplar aracılığıyla kimliklerini şekillendirirler.[687] Dinden uzaklaşma sürecinde bireyler, önceki sosyal kimliklerinden ayrıldıkları için yeni bir aidiyet alanı oluşturma ihtiyacı duyarlar.

---

[685] Erkan - Afşin, "Bowen'in Aile Sistemleri Teorisi'nde 'Üçgenleşme'", 107.

[686] Penny Edgell, *Religion and Family in a Changing Society* (Princeton: University Press, 2013), 57/127; Darren E. Sherkat, "Religion and Scientific Literacy in the United States", *Social Science Quarterly* 92/5 (2011), 1145.

[687] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 48.

Yeni bir çevre edinmek, bireyin kendini ifade etme ve sosyal destek bulma sürecinde önemli bir rol oynar.

Bu bulgular, alanyazındaki diğer çalışmalarla da uyum göstermektedir. Örneğin Norenzayan ve Shariff, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde yeni sosyal gruplara dahil olmanın, eski dinî topluluklarından kopmanın yarattığı boşluğu doldurabileceğini belirtmişlerdir.[688] Ayrıca Cragun, dinden uzaklaşan bireylerin yeni bir sosyal çevre oluşturma arayışlarının, hem aidiyet hissini yeniden kazanmalarına hem de kendilerini özgürce ifade edebilmelerine olanak tanıdığını vurgulamıştır.[689] Bu bağlamda, katılımcının yeni bir sosyal çevre edinme deneyimi, literatürde ifade edilen sosyal kimlik yeniden inşası ve toplumsal aidiyet ihtiyacını yansıtmaktadır. Bu süreç, bireyin dinden uzaklaştıktan sonra sosyal bağlantılarını yeniden yapılandırarak daha dengeli bir sosyal kimlik geliştirmesine yardımcı olabilir.

3.11.2.2. Duygusal Sonuçlar

Dinden uzaklaşma sürecinin bireyler üzerinde yalnızca sosyal değil, duygusal anlamda da büyük etkiler bıraktığı görülmektedir. Bu süreçte, katılımcılar, inanç sistemlerinin ve dinî pratiklerin duygusal dünyaları üzerindeki etkilerini sorgulamış ve kimi zaman bu yüklerden sıyrılmanın getirdiği bir rahatlama hissi yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Dinî yükümlülüklerden uzaklaşmak, bazı bireylerde hafifleme, ferahlama ve özgürleşme duygularını beraberinde getirmiştir. Bu durum, katılımcıların sadece dışarıdan gelen baskılardan kurtulmalarıyla değil, aynı zamanda kendi içsel beklentilerini ve kişisel değerlerini daha net şekilde ortaya koymalarıyla da ilişkilendirilmiştir.

Örneğin, katılımcı 3, *"Dinî ritüelerden uzaklaşmak, kendimi daha özgür hissetmeme neden oldu. Kendi değerlerimi daha rahat belirleyebiliyorum,"* diyerek, bu sürecin kendisi için dönüştürücü bir duygusal deneyim olduğunu açıklamıştır. Bu özgürlük ve rahatlama hissi, katılımcılara kendilerini daha iyi tanıma ve bireysel olarak daha güçlü hissetme fırsatı sunmuştur. Aynı zamanda, bu sürecin duygusal boyutu, bireylerin kişisel gelişimlerini daha kapsamlı keşfetmelerini ve hayata daha olumlu bir bakış açısıyla yaklaşmalarını sağlamıştır.

Bu bulgular, *hümanist psikoloji* perspektifiyle açıklanabilir. Carl Rogers ve Abraham Maslow gibi hümanist psikologlar, bireyin *özgün benliğini* keşfetmesini ve kendini gerçekleştirme sürecini vurgular.[690] Dinden uzaklaşan bazı katılımcıların hissettiği özgürleşme ve kendini

---

[688] Ara Norenzayan - Azim F. Shariff, "The Origin and Evolution of Religious Prosociality", *Science* 322/5898 (2008), 59.

[689] Ryan T. Cragun, *What You Don't Know About Religion* (Chicago: Pitchstone Publishing, 2013), 248.

[690] Martin vd., *Psychology*, 27.

daha iyi tanıma duygusu, bireyin *kendi değerlerini ve kimliğini otantik bir şekilde oluşturma süreciyle* ilişkilendirilebilir.

Hümanist psikolojiye göre birey, kendi içsel motivasyonları doğrultusunda kararlar aldığında daha doyumlu ve anlamlı bir yaşam sürer. Katılımcıların dinî ritüellerden uzaklaştıktan sonra kendilerini daha rahat ve özgür hissetmeleri, bireysel özerklik ve kişisel gelişim sürecine daha fazla odaklanmalarıyla açıklanabilir. Bu süreç, bireyin dışsal beklentiler yerine *kendi içsel değerlerine* göre hareket etmesiyle psikolojik iyilik hâlini artırabilir.

Bu bulgular, alanyazında da karşılık bulmaktadır. Örneğin, Zuckerman tarafından yapılan çalışmalar, dinden uzaklaşma sürecinde bireylerin kişisel değerlerini yeniden tanımlayarak daha fazla içsel uyum ve özgürlük hissettiklerini ortaya koymuştur.[691] Ayrıca Bruce, dinî inançlardan uzaklaşmanın bazı bireylerde duygusal yüklerin azalmasına ve bu süreçte daha özgün bir kimlik geliştirmelerine olanak sağladığını vurgulamıştır.[692] Bu bağlamda, katılımcıların ifade ettiği özgürleşme ve kendini tanıma duygusu, hümanist psikoloji yaklaşımlarıyla uyumlu bir şekilde bireysel gelişim ve psikolojik iyilik hâli ile bağlantılı olarak açıklanabilir. Bu süreç, dinî ritüellerin ve inanç sistemlerinin yerine, bireyin içsel değerlerine dayanan bir yaşam tarzına geçişi destekleyerek, kişisel anlamda olumlu bir dönüşüm sağlayabilir.

3.11.2.2.1. Özgürlük ve rahatlama hissi

Bazı katılımcılar, dinî yükümlülüklerden uzaklaşmanın bir özgürlük ve rahatlama hissi yarattığını ifade etmişlerdir. Katılımcı 3, *"Dinî ritüelerden uzaklaşmak, kendimi daha özgür hissetmeme neden oldu. Kendi değerlerimi daha rahat belirleyebiliyorum,"* diyerek bu sürecin kendisine sağladığı duygusal rahatlığı dile getirmiştir. Bu özgürlük, özellikle katılımcıların kendilerini daha iyi tanımalarına ve bireysel olarak daha güçlü hissetmelerine yardımcı olmuştur.

Bu bulgu, *hümanist psikoloji* ile uyumludur. Hümanist psikoloji, bireyin kendini gerçekleştirme ve özgür irade ile hareket etme ihtiyacını vurgular.[693] Dinden uzaklaşan katılımcılar, bireysel değerlerini keşfetme ve dışsal otoritelerden bağımsız kararlar alma sürecini yaşadıklarında, kendilerini daha özgür ve rahat hissedebilirler. Bu durum, Maslow'un kendini gerçekleştirme kavramı ile de ilişkilendirilebilir.

Bu tür bulgular, alanyazındaki araştırmalarla da uyum göstermektedir. Örneğin, Edgell ve Zuckerman, bireylerin dinî yükümlülüklerden uzaklaştıklarında kendilerini daha bağımsız ve özgür hissettiklerini, bu durumun bireysel değerlerini yeniden değerlendirme süreçlerini

---

[691] Phil Zuckerman, *Faith No More: Why People Reject Religion* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 222-226.

[692] Bruce, *God Is Dead*, 233.

[693] Fernald, *Psychology*, 28.

desteklediğini belirtmişlerdir.[694] Ayrıca, Yalom'un varoluşçu perspektifi, bireylerin dışsal otoritelerden kurtulduklarında anlam arayışlarını daha içsel bir düzlemde sürdürmelerine olanak tanıdığını öne sürer.[695] Bu bağlamda, katılımcının ifade ettiği özgürlük ve rahatlama hissi, literatürde tanımlanan bireysel otonomi ve psikolojik özgürleşme süreçleriyle tutarlıdır. Hümanist psikolojinin vurguladığı özgür irade ve kişisel büyüme, bu tür deneyimlerin temelini oluşturmakta ve bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde daha olumlu bir duygusal geçiş dönemi yaşamalarını sağlamaktadır.

3.11.2.2.2. Duygusal boşluk ve belirsizlik

Dinden uzaklaşmanın duygusal olarak zorlayıcı sonuçları da olmuştur. Katılımcı 7, *"Artık hayatımın bir amacı yokmuş gibi hissediyorum, dinin getirdiği anlamı kaybettim,"* diyerek inanca dayalı güven duygusunun kaybolmasının, hayatının anlamını sorgulamasına ve duygusal bir boşluk hissetmesine neden olduğunu belirtmiştir. Bu belirsizlik, yaşamın anlamına yönelik sorulara yol açarak anksiyeteyi artırmıştır.

Bu bulgu, *psikanalitik teori* ile uyumludur. Freud'un dinin birey için psikolojik bir güvenlik sağladığına dair görüşü,[696] bu katılımcının yaşadığı belirsizlik ve duygusal boşluk ile örtüşmektedir. Din, bilinçdışı düzeyde bir anlam ve düzen sunarak bireyin kaygılarını yatıştırabilir. Ancak dinden uzaklaşma sürecinde, birey bu güvenlik hissini kaybedebilir ve varoluşsal kaygılarla baş başa kalabilir.

Bu tür duygusal tepkiler, alanyazında da karşılık bulmaktadır. Örneğin Hood, Hill ve Spilka, dinî inançların bireye yalnızca manevî bir rehberlik değil, aynı zamanda psikolojik bir güvenlik duygusu sağladığını; bu inançların kaybının ise bireyde anlam kaybına ve duygusal kırılganlığa yol açabileceğini belirtmiştir.[697] Benzer şekilde Yalom, dinî inanışların bireyin varoluşsal kaygılarını yatıştırdığını ve bu inançların kaybının, bireyi anlam arayışında zorlayıcı bir belirsizlikle baş başa bırakabileceğini ifade etmiştir.[698] Bu bağlamda, katılımcının ifade ettiği duygusal boşluk ve belirsizlik, psikanalitik ve varoluşçu yaklaşımlarla uyumlu bir şekilde

[694] Penny Edgell, "A Cultural Sociology of Religion: New Directions", *Annual Review of Sociology* 38 (2012), 255; Zuckerman, *Living the Secular Life*, 243.

[695] Yalom, *Existential Psychotherapy*, 488.

[696] Sigmund, *Totem und Tabu*, 48.

[697] Hood vd., *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 501.

[698] Yalom, *Existential Psychotherapy*, 438.

açıklanabilir. Dinden uzaklaşma, bireyde psikolojik düzen ve anlam kaynaklarının kaybına neden olarak, yeni bir varoluşsal çerçeve arayışını zorunlu kılabilir.

3.11.2.2.3. Duygusal güven kaybı

Dinden uzaklaşmak, bazı katılımcıların gözünde, hayatın anlamına ve düzenine dair hissettikleri güvenin kaybolmasıdır. Katılımcı 10, *"Eskiden ne olacağına dair bir güven duygum vardı. Şimdi ise her şey belirsiz,"* diyerek dinî inançların sağladığı metafiziksel güvenin kaybolduğunu ve bu durumun duygusal kırılganlığa yol açtığını ifade etmiştir.

Bu bulgu, *işlevselcilik* yaklaşımıyla uyumludur. İşlevselcilik, dinin bireylere psikolojik bir güven ve toplumsal istikrar sağladığını öne sürer.[699] Katılımcının yaşadığı duygusal güven kaybı, dinin birey için sunduğu anlam ve düzenin ortadan kalkmasıyla açıklanabilir. Dinden uzaklaşma, bireyin yaşamındaki bu işlevsel desteği kaybetmesine ve belirsizlik duygusuyla başa çıkmakta zorlanmasına neden olmuştur.

Bu tür bir duygusal deneyim, alanyazındaki çalışmalarla da uyum göstermektedir. Örneğin Hood, Hill ve Spilka, dinî inançların bireyler için yalnızca manevi bir bağ değil, aynı zamanda psikolojik bir istikrar kaynağı olduğunu; bu inançlardan uzaklaşmanın ise metafiziksel güven kaybı ve varoluşsal belirsizlik hissini artırabileceğini belirtmiştir.[700] Ayrıca Pargament, dinî bağlılığın bireylerin yaşamlarına düzen ve anlam kattığını ve bu bağlılığın kaybının, psikolojik dayanıklılığı zayıflatabileceğini ifade etmiştir.[701] Bu bağlamda, katılımcının *"Eskiden ne olacağına dair bir güven duygum vardı"* ifadesi, literatürdeki bu bulgularla uyumlu bir şekilde, dinden uzaklaşmanın duygusal sonuçlarını anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

3.11.2.2. 4. Ait olma duygusunun eksikliği

Dinî cemaatlerin sağladığı aidiyet hissi, dinden uzaklaşan bireyler için kaybolmuş ve bu durum duygusal bir eksikliğe yol açmıştır. Katılımcı 15, *"Eskiden cemaatin bir parçasıydım, ama şimdi onlardan koptum ve yalnız hissediyorum,"* diyerek dinî topluluklardan uzaklaşmanın kendisini nasıl etkilediğini açıklamıştır. Bu aidiyet eksikliği, bireylerin yalnızlık hislerini ve toplumda yer bulma mücadelelerini artırmıştır.

Bu bulgu, *sosyal kimlik* teorisi ile uyumludur. *Sosyal kimlik teorisi*, bireylerin ait oldukları gruplar aracılığıyla kimlik geliştirdiklerini ve bu grupların onlara psikolojik bir güven sağladığını öne sürer.[702] Katılımcının dinî cemaatten uzaklaşması, onun aidiyet duygusunu

[699] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 208.

[700] Jr vd., *The Psychology of Religion, Fourth Edition*, 355.

[701] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 436.

[702] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 54.

kaybetmesine ve yalnızlık hissetmesine yol açmıştır. Bu durum, bireyin yeni bir sosyal kimlik ve topluluk arayışı içine girmesini gerektirmiştir.

Bu tür deneyimler, alanyazında sıklıkla ele alınmıştır. Örneğin, Norenzayan ve Shariff, dinî toplulukların bireylere yalnızca manevi bir çerçeve değil, aynı zamanda güçlü bir sosyal aidiyet hissi sunduğunu; bu topluluklardan uzaklaşmanın ise bireyde yalnızlık ve kimlik kaybı hissini artırabileceğini belirtmiştir.[703] Benzer şekilde Hunsberger ve Altemeyer, dinî gruplardan ayrılan bireylerin aidiyet eksikliği yaşadığını ve bu durumun yeni sosyal bağlantılar kurma ihtiyacını doğurduğunu ifade etmiştir.[704] Bu bağlamda, katılımcının cemaatten uzaklaşma sonrası hissettiği yalnızlık, literatürde tanımlanan sosyal kimlik kaybı ve topluluk arayışı ile tutarlıdır. Bu süreç, bireyin yalnızca inanç sistemini değil, aynı zamanda sosyal çevresini de yeniden yapılandırmasını gerektiren bir deneyimdir.

Grafik 3.12'de katılımcıların yaşadığı sosyal ve duygusal deneyimler oransal olarak gösterilmektedir.

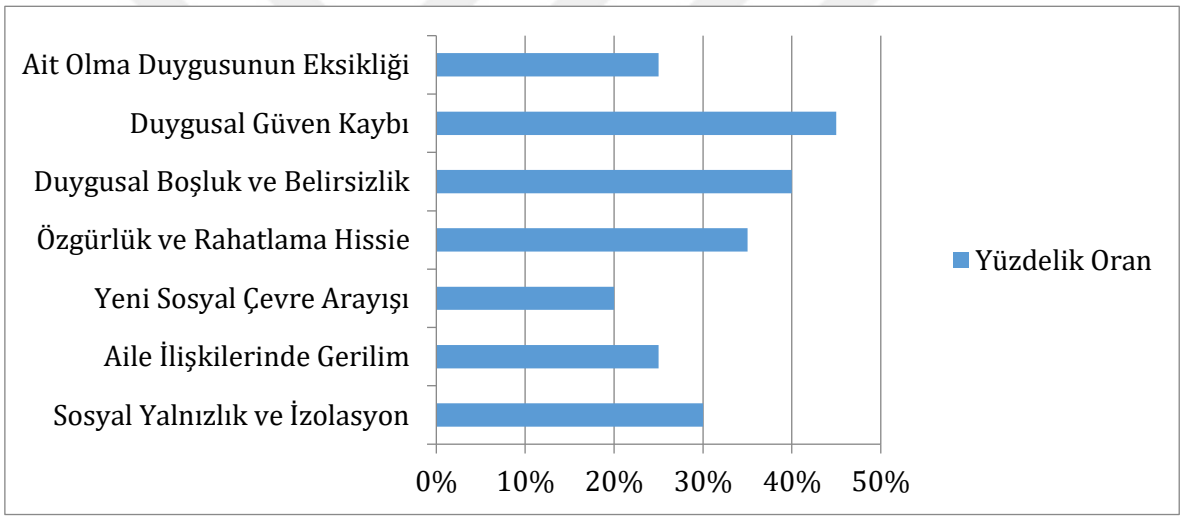

Grafik 3.12. Dinden uzaklaşmanın sosyal ve duygusal sonuçları

Katılımcıların ifadeleri, dinden uzaklaşma sürecinin yalnızca sosyal çevre değişiklikleri veya bireysel özgürleşme deneyimleriyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda derin duygusal çözülmeler ve psikodinamik kırılmalarla iç içe geçtiğini ortaya koymuştur. Bireylerin yaşadığı yalnızlık, aidiyet kaybı, kimlik çözülmesi, duygusal boşluk ve varoluşsal kaygılar gibi güçlü tepkiler, dinden uzaklaşmanın salt bir inanç terkinden ibaret olmadığını; bireyin içsel dünyasında da çok katmanlı bir yeniden yapılanma süreci başlattığını göstermektedir. Bu bulgu, literatürde sıklıkla göz ardı edilen dinden uzaklaşmanın duygusal ve psikodinamik

[703] Norenzayan - Shariff, "The Origin and Evolution of Religious Prosociality", 59.

[704] Hunsberger - Altemeyer, *Atheists*, 141.

boyutlarını görünür kılmakta ve çalışmanın özgün katkıları arasında önemli bir yer tutmaktadır.[705]

3.12. Dinî Hoşgörü ve Dinî Topluluklara Karşı Tutumlar

Katılımcılar, dinden uzaklaştıktan sonra hem kendi hoşgörü anlayışlarında hem de dinî topluluklara karşı tutumlarında belirgin değişimler yaşamışlardır.

Tablo 3.30, hoşgörü ve topluluk algılarında değişim yaşayan katılımcıları ve değişim türlerini göstermektedir.

Tablo 3.30. Dinden uzaklaşan bireylerin hoşgörü ve topluluk algılarındaki dönüşüm

Değişim Türü	Katılımcılar
Farklı İnançlara Karşı Artan Hoşgörü	7, 17
Dinî Topluluklardan Dışlanma Algısı	11, 9
Hoşgörü Kavramına Eleştirel Yaklaşım	15
Destekleyici, Kapsayıcı Topluluk Beklentisi	17

Katılımcı 7, kendi dinî inancımdan koptuktan sonra farklı inançlara sahip insanlara daha anlayışlı yaklaştığımı şu sözlerle dile getirmiştir: *"Eskiden 'bu inançta olmayan kötü insandır' derdim, ama artık insanların inancından bağımsız olarak herkesin kendi yolunu seçme hakkı olduğunu düşünüyorum."*

Görüldüğü üzere dinden uzaklaşma, bazı katılımcılarda kendi inanç sistemlerinden farklı olan bireylerin düşünce ve yaşam tarzlarına karşı daha az yargılayıcı bir tavır geliştirmelerine olanak tanımıştır.

Oysa katılımcı 11, dinden uzaklaştıktan sonra ait olduğu cami cemaatinin dışlayıcı tutumuyla karşılaşmış ve bu deneyimi uzun bir yalnızlık olarak tanımlamıştır: *"Sorular sorduğumda 'senin soruların yanlış' denildi; kendimi o topluluğun parçası değil de yabancısı gibi hissettim."*

Burada görüldüğü üzere, dinî toplulukların hoşgörü sınırları bazı bireyleri uzaklaşmaya itmiştir. Katılımcı 15 ise hem kendi geçmişindeki "sınırlı hoşgörüyü" hem de güncel topluluk uygulamalarını eleştirmiştir: *"Hoşgörü denilen şey hep 'kendi içimizde fena bir şey yoksa sorun yok' demekle sınırlıydı; farklı görüşlere asla gerçek bir açıklık tanınmıyordu."* Benzer şekilde,

[705] Dinden uzaklaşma süreçlerinde duygusal ve psikodinamik etkiler, literatürde çoğunlukla ikincil bir unsur olarak ele alınmış; ana vurgu daha çok bilişsel sorgulama, sosyolojik faktörler veya ideolojik değişimler üzerinde yoğunlaşmıştır. (Streib, 2001; Zinnbauer & Pargament, 1998). Ancak Streib ve Keller (2004) gibi bazı çalışmalar, özellikle travmatik inanç kaybı yaşayan bireylerde yoğun duygusal kırılmaların ve kimlik çözülmelerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamışlardır. Mevcut çalışma ise bu psikodinamik boyutları doğrudan inceleyerek, literatürdeki bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Katılımcı 9'un şu gözlemi dikkat çekicidir: *"Toplulukta 'sorgulayıcı' damgası yemek istemedim; bu yüzden sessiz kaldım ve ayrıldım."*

Katılımcı 17 ise, dinden uzaklaşmasına rağmen dinî toplulukların bireylere karşı daha anlayışlı ve kapsayıcı olması gerektiğini vurgulayarak, *"Ben artık inanmıyorum belki ama bu süreçte kendimi çok yalnız hissettim. Dinî çevreler daha anlayışlı olsaydı, yargılamadan dinleselerdi, bu kadar kopmazdım belki. İnsanların sorgulama sürecinde yanında birilerinin olması çok önemli"* demiştir. Bu ifade, katılımcının hoşgörü ve empatiye olan ihtiyacı vurguladığı gibi, dinî toplulukların daha yapıcı bir yaklaşım sergilemesi gerektiğine dair bir çağrı da içermektedir.

Bu bulgular, *hümanist psikoloji* ve *sosyal kimlik teorisi* ile ilişkilendirilebilir. *Hümanist psikoloji*, bireyin kendini gerçekleştirme ve özgün kimliğini oluşturma sürecini vurgular.[706] Katılımcıların dinden uzaklaştıktan sonra daha hoşgörülü hale gelmeleri, farklı inanç ve düşünce sistemlerine açık olmaları, hümanist psikolojinin bireysel gelişim ve özgür düşünceye verdiği önemi yansıtmaktadır.

Sosyal kimlik teorisi ise bireylerin kendilerini gruplar üzerinden tanımladıklarını ve grup üyeliğinin dışlanma veya kabul görme süreçlerinde önemli olduğunu öne sürer.[707] Katılımcıların dinî topluluklardan dışlanmaları veya toplulukların sorgulamaya kapalı olduğunu hissetmeleri, bu teorinin dış grup- iç grup dinamikleriyle açıklanabilir. Dışlanma, bireyin toplulukla bağlarını zayıflatırken, yeni bir kimlik ve sosyal çevre arayışına yönlendirmiştir.

Alanyazındaki çalışmalar da dinden uzaklaşan bireylerin hoşgörü düzeylerinde ve topluluklara bakışlarında benzer dönüşümler bildirmektedir. Örneğin Putnam ve Campbell, dinî bağlılığı zayıf veya dinî aidiyeti olmayan bireylerin farklı kimlik gruplarıyla daha fazla etkileşime girdiğini ve bu sayede hoşgörülerinin yükseldiğini göstermiştir.[708] Allport'un İlişkiler Kuramı da farklı inançlara sahip kişilerle yakın temasın önyargıyı azaltarak empati ve anlayışı artırdığını öne sürer.[709] Buna paralel olarak Zuckerman, "Dinsel Bağsızlar" olarak tanımladığı grubun, inanç farklılıklarını kişisel saldırı olarak görmeyip, bireysel özerkliğe ve farklılığa daha açık bir tutum geliştirdiklerini belirtmiştir.[710] Öte yandan, Banaji ve Greenwald gibi sosyal bilişsel psikologlar, topluluk normlarının katı hoşgörü sınırları belirlemesinin, sorgulayıcı bireylerde dışlanma hissi yaratarak toplumsal bağlılığı zayıflatabileceğini vurgular.[711] Son olarak, Djupe ve Gilbert, dinî toplulukların kapsayıcı yaklaşımlarının üyelik bağlılığını

---

[706] Fernald, *Psychology*, 21.

[707] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 48.

[708] Robert D. Putnam - David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us* (New York: Simon & Schuster, 2012), 620.

[709] Gordon W. Allport, *The Nature of Prejudice* (Oxford, England: Addison-Wesley, 1954), 370.

[710] Phil Zuckerman vd., *The Nonreligious: Understanding Secular People and Societies* (New York: Oxford University Press, 2016), 278.

[711] Mahzarin R. Banaji - Anthony G. Greenwald, *Blindspot: Hidden Biases of Good People* (New York: Bantam, 2016), 276.

güçlendirdiğini; aksi takdirde, sorgulayıcı ve eleştirel bireylerin grubu terk etme eğiliminin arttığını ortaya koymuştur.[712] Bu bulgular, dinden uzaklaşma sürecinde ortaya çıkan hoşgörü

[712] Paul A. Djupe - Christopher P. Gilbert, *The Political Influence of Churches* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 285.

artışı ile topluluklardan dışlanma tecrübelerinin, hem bireysel psikodinamikleri hem de grup dinamiklerini anlamada önemli olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.31, katılımcıların dinî topluluklara karşı hoşgörü ve tutumlarının sebeplerini özetlemektedir.

Tablo 3.31. Dinî hoşgörü ve dinî topluluklara karşı tutumlar

Katılımcı No	Dinî hoşgörü (Evet/Hayır)	Hoşgörünün Sebepleri	Dinî topluluklara Karşı Tutum (Olumlu/Olumsuz/Değişken)	Tutumun Sebepleri
1	Evet	İnanç özgürlüğüne saygı	Olumsuz	Kötü tecrübeler, topluluk baskısı
2	Hayır	Dinî kuralların aşırı olması	Değişken	Bazı bireylerin samimiyeti, diğerlerinin baskıcılığı
3	Evet	İnsanlara zarar vermemek	Olumlu	Topluluğun yardımlaşma özelliği
4	Hayır	Kendi inançlarına karşıtlık	Olumsuz	Dinî toplulukların kapalı yapısı
5	Evet	Herkesin farklı bir bakış açısına sahip olması	Olumlu	Dinî değerlerin sosyal uyum sağlayıcı olması
6	Evet	Hoşgörüye inanç	Olumlu	Topluluğun yardımsever yapısı
7	Hayır	Dinî kuralların katılığı	Olumsuz	Dışlama ve baskı hissetme
8	Evet	Aile değerlerine saygı	Değişken	Bazı bireylerin samimi olması
9	Evet	Çeşitliliğe saygı	Olumlu	Toplumda birleştirici rol

10	Hayır	Kendi inançlarına uyumsuzluk	Olumsuz	Aşırı baskıcı ve dogmatik yapılar
11	Evet	İnsana saygı	Değişken	Topluluğun bazı bireyleriyle pozitif ilişki
12	Evet	Herkesin farklı inancı olabilir	Olumlu	Dinî kurumların sosyal katkıları
13	Hayır	İnanç baskısı	Olumsuz	Toplulukların bireysel farklılıklara saygı duymaması
14	Evet	Dinî farklılıklara saygı	Değişken	Toplulukların sosyal baskı eğilimleri
15	Hayır	Katı dinî kurallar	Olumsuz	Aşırı muhafazakâr tutumlar
16	Evet	İnsan haklarına saygı	Olumlu	Topluluğun dayanışmacı yapısı
17	Hayır	Dogmaların dayatılması	Olumsuz	Dinî baskılar
18	Evet	Bireysel özgürlüğe önem verme	Olumlu	Toplulukların yardım ve destek etkinlikleri
19	Hayır	Dinî ritüellerin baskıcı yapısı	Olumsuz	Toplum baskısı ve yargılama

Yukarıdaki tablo, katılımcıların dinî topluluklara karşı olumlu ve olumsuz tutumlarını genel hatlarıyla özetlemektedir. Katılımcıların yarısından fazlası, dinî topluluklara yönelik olumsuz

bir tutum sergilemiş, bu toplulukları kapalı ve dışlayıcı bulduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan, bazı katılımcılar ise dinî toplulukların manevî destek sağladığını ve toplumsal dayanışmayı güçlendirdiğini belirtmiştir.

Katılımcıların dinî topluluklara karşı tutumları aşağıdaki grafikte özetlenmiştir.

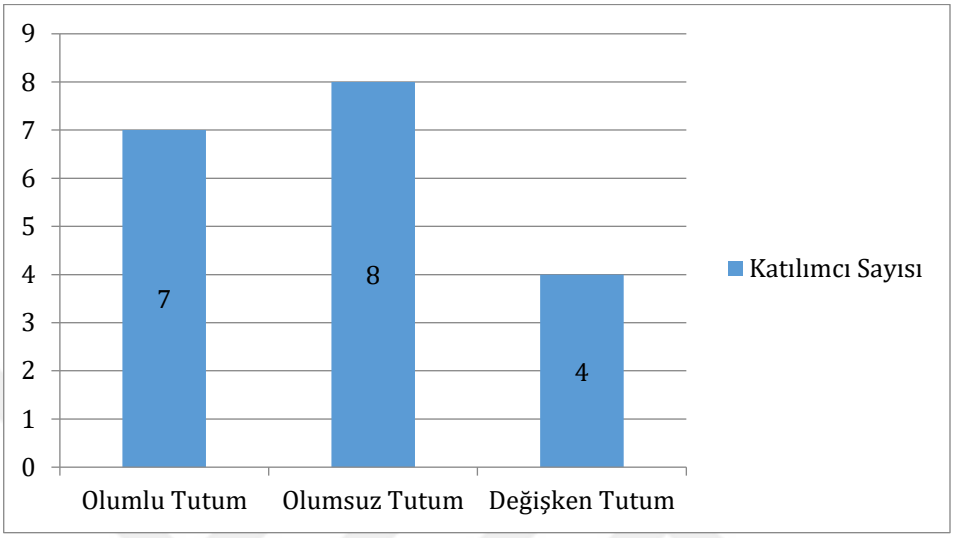

Grafik 3.13. Dinî topluluklara karşı tutum

3.12.1. Dinden uzaklaşma sonrası dinî inançlara ve topluluklara yönelik saygı ve hoşgörüde yaşanan değişimler

Dinden uzaklaşma süreci, katılımcıların dinî inançlara ve topluluklara yönelik tutumlarında çeşitli değişimlere yol açmıştır. Bu değişimlerin bazıları olumlu yönde, bazıları ise olumsuz yönde olmuştur. Bu başlık altında, katılımcıların dinî topluluklara ve inançlara karşı gösterdikleri saygı ve hoşgörünün nasıl etkilendiği incelenmektedir.

Bazı katılımcılar, dinden uzaklaştıktan sonra dinî inançlara ve topluluklara karşı daha esnek ve hoşgörülü bir tutum geliştirdiklerini belirtmiştir. Bu bireyler, kendi inançlarından uzaklaşmalarının ardından başkalarının inançlarına daha fazla saygı gösterme eğiliminde olmuş, farklı inanç ve kültürleri daha objektif bir şekilde değerlendirebilmeye başlamışlardır. Özellikle kişisel özgürlüğün artması, farklı dinlerin ve dinî toplulukların mensuplarına karşı daha az önyargıyla yaklaşmalarına katkı sağlamıştır.

Öte yandan, bazı katılımcılar ise dinî topluluklara ve inançlara karşı olumsuz duygular geliştirdiklerini ifade etmiştir. Bu katılımcılar, dinî toplulukları daha kapalı ve dışlayıcı bulmaya başlamış, dinî kuralların bireysel özgürlüklerini kısıtlayıcı olduğunu düşünerek bu topluluklara karşı eleştirel bir bakış açısı kazanmışlardır. Bu tutumlar, dinî toplulukların

bireysel ifade özgürlüğüne ve farklı düşüncelere yeterince açık olmadığını düşündükleri için oluşmuştur.

Özetle, dinden uzaklaşma sürecinde katılımcıların dinî inançlara ve topluluklara yönelik saygı ve hoşgörüsü farklı yönlerde evrilmiştir. Bazıları bu süreçte hoşgörülerini artırırken, bazıları dinî yapıların kısıtlayıcılığına dair eleştirilerini artırmıştır. Bu durum, dinî inançlara ve topluluklara yönelik tutumların bireysel yaşantılar ve deneyimlerle ne kadar şekillendiğini göstermektedir.

Tablo 3.32, katılımcıların dinî inançlara ve topluluklara yönelik hoşgörü değişimini oransal olarak göstermektedir.

Tablo 3.32. Dinî inançlara ve topluluklara yönelik saygı ve hoşgörü değişimi

Tutum Türü	Katılımcı Sayısı	Yüzde (%)
Olumlu Değişiklikler	9	45%
Olumsuz Değişiklikler	11	55%

Bu tablo, katılımcıların dinî inanç ve topluluklara karşı tutumlarındaki değişimlerin yüzdesel olarak dağılımını ve bu değişikliklerin niteliklerini özetlemektedir.

Dinî topluluklara karşı tutumlardaki değişimlerin sebepleri, katılımcıların dinle olan ilişkilerini ve toplulukların tutumlarını nasıl algıladıklarına bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Katılımcıların dinî topluluklara karşı tutumlarındaki değişimin sebeplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

3.12.1.1. Dinî İnançlara ve Topluluklara Karşı Hoşgörü Değişiminin Sebepleri

Dinden uzaklaşma süreci, bireylerin yalnızca inançlarını değil, bu inançlarla bağlantılı topluluklara bakış açılarını da büyük ölçüde etkileyebilir. Katılımcılar, dinî toplulukların kısıtlayıcı ve yargılayıcı yaklaşımları nedeniyle, inançlara ve topluluklara karşı hoşgörülerinin zamanla azaldığını ifade etmişlerdir. Bu durum, yalnızca toplulukların bireylerin yaşam tarzına müdahaleci tutumlarından değil, aynı zamanda farklı düşüncelere karşı sert ve dışlayıcı bir tavır sergilemelerinden de kaynaklanmıştır. Katılımcıların ortak görüşleri, dinî toplulukların

farklılıklara tahammülsüzlüğü ve bireysel özgürlükleri kısıtlayan yapıları nedeniyle eleştirel bir tutum geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.

3.12.1.1.1. Kısıtlayıcı ve yargılayıcı yaklaşımlar

Katılımcılar, dinden uzaklaştıktan sonra dinî toplulukların hoşgörü düzeyinin belirgin biçimde gerilediğini belirtmiş; bunun başlıca nedeni olarak da bu grupların sıkı kurallar dayatması ve farklılıklara kapalı, yargılayıcı tutum sergilemesini göstermişlerdir. Örneğin katılımcı 3, topluluğun normlarına uymayanların dışlanmasına şaşkınlıkla değinmiştir: *"Herkes belli kalıplara uyuyor, farklı düşüneni hemen yaftalıyorlar. Artık o ortam bana çok baskıcı geliyor."*

Katılımcı 7 ise cemaatin sergilediği katı denetimden duyduğu rahatsızlığı şöyle ifade etmiştir: *"Ne giydiğime, nasıl konuştuğuma kadar her şeyi izliyorlardı; kendimi sürekli sınavdaymış gibi hissediyordum."*

Bu bulgular, *bilişsel psikoloji ve sosyal kimlik teorisi* ile açıklanabilir. *Bilişsel psikoloji***,** bireylerin yaşadığı deneyimler sonucunda tutum ve algılarının nasıl değiştiğini inceleyen bir yaklaşımdır.[713] Katılımcıların dinî toplulukların hoşgörüsüz ve yargılayıcı tutumlarını gözlemlemeleri, bilişsel şemalarının değişmesine yol açmıştır. Zamanla dinî gruplara yönelik algılarının eleştirel hale gelmesi, bu çerçevede değerlendirilebilir.

*Sosyal kimlik teorisi***,** grup üyeliğinin bireyin kimlik algısı üzerindeki etkisini açıklar.[714] Katılımcıların dinî topluluklardan uzaklaştıktan sonra bu grupları daha eleştirel bir gözle değerlendirmeleri, eski grup aidiyetlerinden kopmalarının ve yeni bir kimlik arayışına girmelerinin bir sonucu olarak görülebilir. Topluluk içindeyken kabul edilen normlar ve kurallar, dış grup perspektifine geçildiğinde daha sorgulanabilir hale gelmiştir. Birey, önceden sorgulamadan kabul ettiği değerleri ve inanç sistemlerini, artık daha nesnel veya eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeye başlamıştır.

Alanyazında da dinî grupların kısıtlayıcı ve yargılayıcı tutumlarının üyeler üzerinde olumsuz etkileri rapor edilmiştir. Örneğin, Altemeyer ve Hunsberger, katı normlar ve farklılıklara kapalı yapıların, bireylerde bilişsel rahatsızlık ve grubun değerlerine yönelik eleştirel şemaların gelişmesine yol açtığını göstermiştir.[715] Benzer şekilde Tajfel ve Turner'ın *sosyal kimlik teorisi* çalışmalarında, grubun 'iç' ve 'dış' kimlik tanımlarının sıkılaştırılmasıyla, grubun normlarına uymayan bireylerin hızla dışlanma riskiyle karşılaştığı vurgulanır.[716] Bu bağlamda katılımcı

---

[713] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 213.

[714] Gorbahn, *Soziale Identität und Identifikationsangebote in der Darstellung der antiken griechischen Geschichte*, 78.

[715] Bob Altemeyer - Bruce Hunsberger, "A Revised Religious Fundamentalism Scale: The Short and Sweet of It", *International Journal for the Psychology of Religion* 14/1 (2004), 50-53.

[716] Henri Tajfel - John C. Turner, *An Integrative Theory of Intergroup Conflict* (New York: Psychology Press, 2010), 165.

3'ün *"farklı düşüneni hemen yaftalama"* ve katılımcı 7'nin *"sınavdaymışım gibi izlenme"* deneyimleri, alanyazındaki bu modellerle örtüşmekte; kısıtlayıcı normlar ve denetleyici mekanizmalar bireylerin grup aidiyetini yeniden değerlendirmesine ve hoşgörü algılarının gerilemesine neden olmaktadır.

Özetle, katılımcıların eleştirel tutum geliştirmesinde; dinî toplulukların kısıtlayıcı normları, yargılayıcı dil kullanımı ve farklılıklara tahammülsüzlük temel etkenler olarak öne çıkmıştır. Bu bulgular, hoşgörülü bir topluluk yapısının dindar kalıcılık üzerindeki belirgin koruyucu etkisini destekleyen literatürle uyum göstermektedir.

3.12.1.1.2. Düşünce ve fikir çeşitliliğine kapalı olma

Katılımcı 4, dinî topluluklarda farklı düşüncelere yer verilmemesini şu sözlerle eleştirmiştir: *"Farklı sorular sorduğumda hemen 'sorgulama, inan' diyorlardı; hiçbir fikre alan yoktu."* Benzer şekilde katılımcı 10, topluluk liderlerinin tekrara dayalı, ezberci üslubuna dikkat çekerek şöyle demiştir: *"Her konuyu aynı ezber cümlelerle geçiştiriyorlar; yeni bir şey öğrenmek mümkün değil."*

Katılımcı 18 ise kapalı yapının yarattığı dışlanma hissini vurgulamıştır: *"Cemaat içinde farklı düşünene tahammül yok, 'yanlış yoldasın' deniyor; bu beni tamamen uzaklaştırdı."*

Bu bulgular, *bilişsel psikoloji* ve *gestalt psikolojisi* ile açıklanabilir. *Bilişsel psikoloji***,** bireylerin bilgi işleme süreçlerini ve düşünce değişimlerini inceler.[717] Katılımcılar, dinî toplulukların farklı fikirlere kapalı olduğunu gözlemledikçe, kendi bilişsel süreçleriyle bu durumu değerlendirerek eleştirel bir bakış açısı geliştirmişlerdir. Dogmatik yapıya karşı duyulan rahatsızlık, bilişsel uyumsuzluk yaratarak dinden uzaklaşma sürecini hızlandırmıştır.

Gestalt psikolojisi, bireyin dünyayı nasıl algıladığına ve anlamlandırdığına odaklanır.[718] Katılımcılar, dinî toplulukları önceden bütüncül ve kapsayıcı bir yapı olarak görürken, farklı fikirlere kapalı olduklarını fark ettiklerinde bu algı değişmiştir. Dinî grupların düşünsel çeşitliliğe kapalı olması, bireylerin bu yapıları daha eleştirel değerlendirmelerine ve yeni bakış açılarına yönelmelerine neden olmuştur.

Alanyazındaki çalışmalar, kapalı ve dogmatik grupların bireylerin düşünce süreçlerini nasıl etkilediğini benzer biçimde açıklamaktadır. Rokeach'ın bulgularına göre, kapalı zihniyete[719] sahip gruplar yeni bilgilere direnç gösterir ve farklı görüşleri bastırır; bu durum, bireylerin

---

[717] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 218.

[718] Roediger, *Psychology*, 11.

[719] Kapalı zihniyet, bireylerin dünyayı katı, değişmez kalıplar içinde algılamalarına ve kendi inanç veya görüşlerine aykırı bilgileri otomatik olarak reddetmelerine neden olan bilişsel bir tutum biçimidir. Bu tutuma sahip kişiler, belirsizliğe karşı düşük tolerans gösterir ve farklı düşünceleri tehdit olarak algılama eğilimindedir. Rokeach, *The Open and Closed Mind*, 1960.

bilişsel esnekliklerini azaltarak dışarıdan gelen alternatif bilgileri reddetmelerine yol açar.[720] Festinger'ın *bilişsel çelişki (uyumsuzluk) teorisi* ise, bireylerin gruplaşma normlarıyla çelişen bilgiyi kabul etmek yerine bu bilgiyi reddederek kendi bilişsel dengelerini korumaya çalıştıklarını gösterir.[721] Bu kuramsal çerçevede, katılımcı 4'ün *"sorgulamaya izin yok"* deneyimi, katılımcı 10'un *"ezberci üslup"* eleştirisi ve katılımcı 18'in *"tahammülsüzlük"* vurgusu, dinî toplulukların düşünce çeşitliliğine kapalı yapısının, bireylerde bilişsel rahatsızlık yaratarak bu ortamlardan uzaklaşma ve alternatif bilgi arayışı eğilimini tetiklediğini göstermektedir.

3.12.1.1.3. Hoşgörü ve anlayış gelişimi

Katılımcı 1, farklı inanç sistemleriyle tanışmanın hoşgörüsünü artırdığını şöyle anlatıyor: *"Diğer dinlerden arkadaşlarım olunca, onların inançlarına saygı duyduğumu fark ettim; artık kendi geçmişime de daha hoşgörülü bakıyorum."* Katılımcı 9, farklı dinlere müntesip kişilerin karşılıklı samimi diyalog kurmanın etkisini vurguluyor: *"Bir Hıristiyan dostum, bana inancını anlatırken hiç yargılamadı; bu yaklaşım beni çok etkiledi ve ben de insanları dinî kimlikleriyle değil, kişilikleriyle değerlendirmeye başladım."*

Katılımcı 14 ise empati kapasitesindeki artışı şöyle dile getiriyor: *"Dinî sınırlarım kalkınca, insanların niçin inandıklarını anlama fırsatı buldum; artık fikir ayrılıklarını bir tehdit değil, zenginlik olarak görüyorum."*

Bu bulgular, *hümanist psikoloji* ve *işlevselcilik* teorileriyle açıklanabilir. *Hümanist psikoloji***,** bireyin özgür iradesini, kendini gerçekleştirme sürecini ve empatiyi vurgular.[722] Katılımcılar, farklı inançlara sahip bireylerle tanıştıkça, onların inançlarına daha fazla saygı duymaya başlamış ve dinî topluluklara karşı daha hoşgörülü bir bakış açısı geliştirmişlerdir. Bu süreç, bireyin kendini gerçekleştirmesi ve başkalarını anlama kapasitesinin artmasıyla doğrudan ilişkilidir.

*İşlevselcilik***,** bireyin toplum içindeki rolünü ve dinin işlevsel yönlerini inceler.[723] Katılımcılar, farklı inanç sistemleriyle karşılaştıkça dinin sosyal ve psikolojik işlevlerini daha iyi anlamış ve dinî grupların bireyler için sağladığı aidiyet duygusunu kabul edebilir hâle gelmişlerdir. Bu

[720] Milton Rokeach, *The Open and Closed Mind: Investigations Into the Nature of Belief Systems and Personality Systems* (Basic Books, 1960), 420.

[721] Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, 280.

[722] Frankl - Crumbaugh, *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*, 57.

[723] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 223.

farkındalık, dinî topluluklara karşı daha anlayışlı ve kapsayıcı bir tutum geliştirmelerine yol açmıştır.

Bu bulgular, alanyazındaki pek çok çalışmayla tutarlılık gösterir. Gordon Allport'ın İlişkiler Kuramı'na göre, farklı inanç gruplarından bireylerle yakın temas, önyargıları azaltarak karşılıklı empati ve hoşgörüyü artırır.[724] Katılımcı 1'in *"arkadaşlarımın inançlarına saygı duymam"* ve katılımcı 9'un *"yargılamadan dinleyiş"* deneyimleri, bu teması somut biçimde yansıtmaktadır. Hümanist psikolojinin öncülerinden Carl Rogers da, bireyin kendini gerçekleştirme yolunda en önemli adımlardan birinin başkalarını koşulsuz kabul etmesi olduğunu vurgular; bu kabul, karşılıklı anlayışı ve hoşgörüyü besler.[725] Maslow'un kendini gerçekleştirme hiyerarşisinde de benzer şekilde, kişinin içsel potansiyelini ortaya çıkarabilmesi için başkalarına karşı empati geliştirmesinin kritik olduğu belirtilir.[726] İşlevselci yaklaşıma göre ise, din ve dinî topluluklar sosyal bütünleşmeyi teşvik eden kurumlar olarak görülür; farklı inançları tanıyan bireyler, dinin bu işlevine dair daha geniş bir bakış açısı geliştirerek toplumsal uyumu ve kapsayıcılığı güçlendirebilirler.[727] Katılımcı 14'ün *"fikir ayrılıklarını zenginlik olarak görmek"* ifadesi, tam da bu işlevsel bütünleşme perspektifinin bir yansımasıdır. Böylece, farklı inançlarla kurulan içten diyaloglar, hem bireysel empati kapasitesini hem de dinî toplulukların kapsayıcı potansiyelini artırmaktadır.

3.12.1.1.4. Kişisel deneyimlerin etkisi

Katılımcılardan bazıları, dinî topluluklarla ilgili geçmişte yaşadıkları olumsuz deneyimlerin, dinden uzaklaşmalarında etkili olduğunu belirtmişlerdir. Özellikle baskıcı, yargılayıcı ve katı kuralların hâkim olduğu çevrelerde bulunmaları, bu bireylerde dinî yapılarla ilgili olumsuz duyguların oluşmasına yol açmıştır.

Katılımcı 5, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *"Sürekli günahkâr ilan edilmek, her hareketin yargılanması beni çok yordu. Din, bir baskı aracı gibiydi orada."* Katılımcı 11, dinî topluluğun

[724] Allport, *The Nature of Prejudice*, 338.

[725] Rogers, *On Becoming A Person: A Therapist's View on Psychotherapy, Humanistic Psychology, and the Path to Personal Growth*, 390.

[726] Maslow, "A Theory of Human Motivation", 386.

[727] Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, 1995, 378.

yapısına dair şu yorumu yapmıştır: *"İnsanlar sürekli birbirini gözetliyordu. Kimin ne yaptığıyla ilgilenmek ibadet gibi görülüyordu. Bu ortamdan uzaklaşınca nefes aldığımı hissettim."*

Katılımcı 16 ise yaşadığı kırılmayı şöyle anlatmıştır: *"İnandığım şeylerin temsilcisi olduklarını düşündüğüm insanlar beni çok hayal kırıklığına uğrattı. Artık bir gruba değil, sadece iç dünyama inanmak istiyorum."*

Bu bulgular, *davranışçılık* ve *psikanaliz* teorileriyle açıklanabilir. Davranışçılık**,** bireyin çevresel deneyimlerinin ve öğrenilmiş davranışlarının gelecekteki tutumlarını nasıl şekillendirdiğini ele alır.[728] Katılımcıların, dinî topluluklarda yaşadıkları olumsuz deneyimler sonucunda, bu gruplara karşı olumsuz bir tutum geliştirmeleri, öğrenilmiş bir tepki olarak değerlendirilebilir. Baskıcı ve katı kurallar içinde yetişmiş bireyler, bu ortamdan ayrıldıktan sonra dinî topluluklara karşı mesafeli ve eleştirel bir tavır sergilemektedirler.

*Psikanaliz***,** bireyin geçmiş deneyimlerinin bilinçaltındaki etkisini ve duygusal çatışmalarını vurgular.[729] Katılımcılar, çocukluk veya gençlik dönemlerinde yaşadıkları baskıcı dinî ortamları bilinçaltında olumsuz bir şekilde kodlamış ve dinden uzaklaştıktan sonra bu anıları ve duygusal yükleri taşıyarak dinî topluluklara karşı negatif bir tutum sergilemiş olabilirler. Bu durum, bireyin geçmişte maruz kaldığı otoriter ve yargılayıcı dinî pratiklere yönelik bilinçaltındaki olumsuz duygularının bir yansıması olarak açıklanabilir.

Bu bulgular, alanyazında da sıkça karşımıza çıkar. Örneğin Edgell, dinî topluluklardaki sert normlar ve sürekli gözetleme hissinin, bireylerde yabancılaşma ve dinden uzaklaşma eğilimi yarattığını göstermiştir.[730] Dolayısıyla katılımcıların baskıcı ve yargılayıcı deneyimlere dayalı eleştirel tutum geliştirmeleri, mevcut literatürde öne çıkan sonuçlarla örtüşmektedir.

3.12.1.1.5. Dinî toplulukların sosyal dayanışma rolü

Katılımcılardan bazıları, dinî toplulukların yalnızca inanç temelli değil, aynı zamanda sosyal dayanışma ve yardımlaşma açısından da önemli işlevler üstlendiğini belirtmişlerdir. Bu işlev,

---

[728] Watson John B., *Behaviorism*, 37.

[729] Hall, *Freudyen Psikolojiye Giriş*, 33.

[730] Edgell, *Religion and Family in a Changing Society*, 57/78.

katılımcıların dinî inançtan uzaklaşmalarına rağmen topluluklara karşı daha nötr veya olumlu bir tutum geliştirmelerine katkı sağlamıştır.

Katılımcı 2 bu durumu şöyle dile getirmiştir: *"İnancım zayıflasa da, mahalledeki cami cemaatinin zor zamanlarımızda nasıl destek olduğunu unutamam. O samimiyeti başka yerde görmedim."*

Katılımcı 8, dinî toplulukların sosyal yönünü şöyle vurgulamıştır: *"Ekonomik olarak zor bir dönem geçirirken, bir hocanın öncülüğünde yardım toplamışlardı. O zaman dinle bağım zayıftı ama yapılan iyiliği unutmam."*

Katılımcı 12 ise şu ifadeleri kullanmıştır: *"Dine mesafem artsa da, o çevredeki insanlar hâlâ selam verir, hâlimi hatırımı sorar. Aramızda hâlâ bir insani bağ var."*

Bu bulgu, *işlevselcilik teorisi*yle uyumludur. İşlevselcilik, dinin bireyler ve toplum için taşıdığı sosyal işlevleri vurgular.[731] Katılımcılar, dinden uzaklaşmalarına rağmen dinî toplulukların *dayanışma, aidiyet ve destek sağlama* gibi sosyal rollerini kabul etmeye devam etmişlerdir. Bu, dinî toplulukların yalnızca inanç aktaran yapılar değil, aynı zamanda bireylere psikolojik ve sosyal destek sunan organizasyonlar olduğunu göstermektedir. İşlevselci bakış açısına göre, dinî yapılar bireylerin *toplumsal bağlarını güçlendirerek* sosyal uyumun korunmasına katkıda bulunur. Bu nedenle, bazı bireylerin dinî topluluklara karşı tamamen olumsuz bir tutum geliştirmek yerine, onların sosyal işlevlerini takdir etmeye devam etmeleri beklenen bir durumdur.

Bu bulgular, dinî toplulukların sadece inanç aktarımı değil, aynı zamanda sosyal destek ve dayanışma işlevi gördüğüne dair literatürle örtüşmektedir. Özellikle Putnam, dinî kurumların bireyler arası sosyal sermayeyi artırdığını ve aidiyet duygusunu güçlendirdiğini belirtirken;[732] Ammerman da bireylerin dinî pratiklerden uzaklaşsalar bile, dinî toplulukların sunduğu sosyal ilişkileri ve destek ağlarını takdir edebildiklerini vurgulamaktadır.[733] Katılımcıların ifadeleri,

[731] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 221.

[732] Putnam, *Bowling Alone*, 489.

[733] Nancy Tatom Ammerman, *Pillars of Faith: American Congregations and Their Partners* (Berkeley: University of California Press, 2005), 305.

dinî toplulukların sosyal boyutunun bireylerin dine karşı tümüyle olumsuz bir tutum geliştirmelerini engelleyebileceğini göstermektedir.

Aşağıdaki tablo, katılımcıların dinî topluluklara karşı tutumlarında değişim sebeplerini göstermektedir.

Tablo 3.33. Dinî topluluklara karşı tutumlarda değişimin sebepleri

Sebep	Katılımcı Sayısı	Yüzde (%)
Dinî toplulukların Çelişkili Davranışları	6	30
Bireysel Özgürlüğün Önemi	5	25
Dinî söylem ve Baskılar	4	20
Felsefî/Sosyal Gözlemler	3	15
Diğer Nedenler (Kişisel Deneyimler)	2	10

Verilere göre, kısıtlayıcı ve yargılayıcı yaklaşımlar, düşünce çeşitliliğine kapalı olma gibi unsurlar, dinî topluluklara yönelik olumsuz tutumları etkileyen faktörler olarak öne çıkarken, hoşgörü ve anlayış gelişimi, kişisel deneyimlerin etkisi ve toplulukların sosyal dayanışma rolü olumlu tutumların gelişiminde etkili olmuştur. Bu durum katılımcıların deneyimlerine bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.

3.12.2. Çevrenin dinden uzaklaşan bireye karşı tutumu ve hoşgörüsüzlük deneyimleri

Dinden uzaklaşan bireylerin çevrelerinden gördükleri tepkiler, bu sürecin ne kadar zorlayıcı olabileceğini göstermektedir. Katılımcılar, çevrelerinden gelen olumsuz tepkilerle birlikte hoşgörüsüzlük ve dışlanma deneyimleri yaşamışlardır. Bu durum, bireylerin hem aile ilişkilerinde hem de sosyal çevrelerinde ciddi zorluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur. *Aile içindeki baskılar, sosyal destek kaybı*, toplumda karşılaşılan *önyargılar* ve bu sebeple kimliklerini gizleme zorunluluğu gibi deneyimler, dinden uzaklaşan bireylerin sosyal yaşamını ve duygusal durumunu etkilemiştir. Aşağıdaki alt başlıklarda bu deneyimler detaylı olarak ele alınacak ve katılımcıların ifadeleri üzerinden daha kapsamlı bir analiz yapılacaktır.

3.12.2.1. Aile İçi Gerginlik ve Baskı

Dinden uzaklaşma süreci, bazı bireyler için aile içi gerginlik ve baskının artmasına yol açmıştır. Özellikle dindar ailelerde yetişmiş katılımcılar, bu süreci oldukça zorlu ve duygusal açıdan yıpratıcı olarak tanımlamışlardır. Ailelerin, bireylerin inançlarını sorgulamalarını ya da terk

etmelerini kabul etmekte zorlandıkları ve bu durumun zamanla ilişkilerde kırılmalara neden olduğu anlaşılmaktadır.

Katılımcı 8 bu süreci şu sözlerle ifade etmiştir: *"Aileme dinden uzaklaştığımı söylediğimde çok sert tepki verdiler. Sürekli 'bu sen değilsin' dediler, üzerimde baskı kurmaya çalıştılar. Evde nefes alamaz hale geldim, her gün bir tartışma, bir gerginlik..."*

Katılımcı 12 ise ailesinin dinî uygulamalar konusundaki ısrarını şöyle anlatmıştır: *"Annem-babam her gün namaz kılıyor muyum, oruç tutuyor muyum diye sorguluyordu. Bir kere bile 'nasılsın' demediler. Sürekli uyarılmak, bir şeylere zorlanmak beni boğdu. Sanki sadece ibadet etmemle ilgileniyorlardı."*

Katılımcı 14, aile baskısının yalnızca ibadetle sınırlı kalmadığını, hayatının diğer alanlarına da yansıdığını dile getirmiştir: *"Dinden uzaklaşınca sadece namaz-oruç değil, giydiğim kıyafetten gezdiğim arkadaşlara kadar her şeyime karışmaya başladılar. Her adımım izleniyor gibiydi. Bu da beni kendim olmaktan uzaklaştırdı."*

Bütün bu örnekler, aile içi baskının ve gerginliğin, dinden uzaklaşan bireyler üzerinde nasıl izler bıraktığını göstermektedir. Bu süreç, bireylerin hem aileleriyle ilişkilerini zorlaştırmış hem de kendi iç dünyalarında büyük çatışmalara yol açmıştır. Dinî inançlarından uzaklaşmak isteyen bireyler, bu tür baskılarla mücadele ederken bir yandan da ailelerinin sevgisini ve desteğini kaybetme korkusuyla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bu durum, dinden uzaklaşmanın bireyler için yalnızca kişisel bir karar olmadığını, aynı zamanda ailevi ve sosyal bağlamda büyük zorluklarla mücadele etmeyi gerektiren bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bulgu, *Psikanalitik teori* ile uyumludur. Freud'un bakış açısına göre, bireyin çocuklukta içselleştirdiği dinî değerler ve aile otoritesi, bilinçaltında güçlü bir yer tutar.[734] Dinden uzaklaşan bireyler, ailelerinin ve toplumun değerleriyle çatıştıklarında suçluluk ve içsel gerilim hissedebilirler. Katılımcıların ailelerinden gelen *baskı ve müdahaleler* nedeniyle zorlanmaları, Freud'un *süperego (içselleştirilmiş otorite)* kavramıyla da açıklanabilir. Aile, bireyin geçmişte öğrendiği dinî normların taşıyıcısı olduğundan, dinden uzaklaşan bireylerin hem *dışsal (aile baskısı)* hem de *içsel (suçluluk ve kaygı)* çatışmalar yaşaması beklenen bir durumdur. Öte yandan bu bulgular, dinden uzaklaşan bireylerin özellikle aile içindeki dindar figürlerle yaşadığı çatışmaların, sürecin en yıpratıcı boyutlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Aile bireylerinin dinî bağlılığı, farklı inanç ya da inançsızlık biçimlerine karşı toleranssızlık geliştirebilmekte ve bu durum, bireyde hem duygusal baskı hem de kimlik karmaşasına yol açabilmektedir. Bu durum, Pargament tarafından tanımlanan "negatif dinî başa çıkma" biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir; zira din, birey üzerinde destekleyici bir güçten

[734] Güleç, *Freud*, 45-48.

ziyade kontrol aracı hâline gelmiştir.[735] Ayrıca Petts, aile içi dinî çatışmaların bireylerin psikolojik iyi oluşu üzerinde olumsuz etkiler doğurabileceğini ve uzun vadede aile bağlarında ciddi zedelenmelere yol açabileceğini belirtmektedir.[736] Katılımcıların ifadeleri, dinî farklılıkların aile içinde yalnızca inanç düzeyinde değil, günlük yaşama dair tercihlerde de müdahale ve gerginliklere sebep olduğunu göstermektedir.

3.12.2.2. Sosyal Destek Kaybı ve Yalnızlık

Dinden uzaklaşma süreci, birçok katılımcı için sosyal çevrede anlamlı değişimlere ve duygusal yalnızlık hissine yol açmıştır. Özellikle daha önce dinî topluluklarla güçlü bağlar kurmuş bireyler, bu karardan sonra çevrelerinden dışlanma, mesafe koyulma ve destek eksikliği gibi durumlarla karşılaşmışlardır. Bu da bireylerin sosyal olarak kendilerini izole hissetmelerine neden olmuştur.

Katılımcı 9, bu süreci şu sözlerle anlatmıştır: *"Dinden uzaklaştığımı fark ettiklerinde, eskiden birlikte her şeye koştuğumuz arkadaşlarım birden uzaklaştı. Arayıp sormamaya başladılar. Sanki artık o grubun bir parçası değilmişim gibi hissettirdiler."* Katılımcı 15 ise ailesi ve akrabalarıyla yaşadığı değişimi şöyle ifade etmiştir: *"Ailem öğrenince, hemen akrabalar da duymuş. Bir anda gözler üzerime çevrildi. Kimse açık açık bir şey demedi ama yüz ifadeleri, tavırlar çok değişti. O yüzden artık düğün, bayram bile gitmek istemiyorum. Yargılanmaktan yoruldum."*

Katılımcı 17, eski arkadaş çevresiyle bağlarının nasıl zayıfladığını şöyle dile getirmiştir: *"Eskiden cuma çıkışı çay içer, sohbet ederdik. Şimdi selam verip geçiyorlar. Sanki ortak hiçbir şeyimiz kalmamış gibi. O arkadaşlıklar sadece dine bağlıymış, onu anladım. Şimdi gerçekten yalnızım."*

Bu durum, dinden uzaklaşmanın yalnızca bireysel bir tercih olmaktan öte, sosyal boyutlarıyla da oldukça zorlayıcı bir süreç olduğunu göstermektedir. Özellikle dinî topluluklarla ya da dindar bir çevreyle sıkı bağları olan bireyler, dinden uzaklaştıklarında bu topluluklardan gördükleri desteği kaybetmişlerdir. Bu kayıp, bireylerin sosyal ve duygusal anlamda zorlanmasına, yalnızlık hissinin artmasına ve kendilerini dışlanmış hissetmelerine neden olmuştur. Sosyal destek kaybı, bu bireylerin yeni bir sosyal çevre oluşturma gerekliliğini ortaya çıkarmış, bu süreç de duygusal olarak oldukça yıpratıcı bir deneyim haline gelmiştir.

Bu bulgular, *sosyal kimlik teorisi* ve *işlevselcilik* çerçevesinde yorumlanabilir. *Sosyal kimlik teorisi*ne göre, bireyler kendilerini belirli grupların üyesi olarak tanımlar ve bu gruplardan ayrıldıklarında sosyal statü ve aidiyet kaybı yaşayabilirler.[737] Dinden uzaklaşan bireylerin,

---

[735] Pargament, *The Psychology of Religion and Coping*, 508.

[736] Richard J. Petts, "Family, religious attendance, and trajectories of psychological well-being among youth", *Journal of Family Psychology* 28/6 (2014), 765.

[737] Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 54.

önceden dahil oldukları dinî gruplardan dışlanmaları ve yalnızlık hissetmeleri, kimlik kaybı ve grup içi aidiyetin zayıflamasıyla açıklanabilir. Katılımcılar, bu sosyal değişimin ardından *yeni bir kimlik ve sosyal çevre oluşturma* sürecine girmişlerdir.

İşlevselci Yaklaşım ise dinî toplulukları, bireylere *sosyal destek ve dayanışma sağlayan yapılar* olarak görür.[738] Din, bireyin hayatında sosyal bağları güçlendiren bir işlev görürken, *dinden uzaklaşan bireyler bu destek sistemini kaybederek yalnızlık hissiyle karşılaşmaktadır.* Bu kayıp, bireylerin topluma yeniden entegre olmasını zorlaştırarak duygusal ve sosyal izolasyona neden olabilir.

Öte yandan katılımcı ifadeleri, dinî topluluklardan uzaklaşmanın sosyal destek kaybı ve yalnızlık hissiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu durum, Smith'in genç yetişkinlerde dinî bağlılığın azalmasının sosyal izolasyonu artırabileceği yönündeki bulgularıyla örtüşmektedir.[739] Ancak bazı çalışmalar, bireylerin seküler çevrelerde yeni sosyal ağlar kurarak bu yalnızlığı telafi edebileceğini öne sürmektedir.[740] Mevcut çalışmada ise, katılımcıların çoğunun bu geçişi kolaylıkla gerçekleştiremediği ve yalnızlık duygusunun belirgin biçimde hissedildiği görülmektedir.

3.12.2.3. Önyargılar ve Etiketlenme

Dinden uzaklaşma kararını açıkça dile getiren katılımcılar, çevrelerinden gelen olumsuz tepkilerle, çeşitli önyargı ve etiketlemelerle karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum, bireylerin sosyal kabul görme ihtiyacını zedelemiş ve toplum içindeki aidiyet duygularını sarsmıştır.

Katılımcı 15, bu süreci şu sözlerle anlatmıştır: *"Ne zaman bu kararı açıkça söyledim, hemen fısıldaşmalar başladı. 'Ahlâkı bozulmuş' dediler, bazıları yüzüme bile bakmadı. Komşular artık selamı bile esirger oldu. Kendimi kirlenmiş gibi hissetmeye başladım, sanki toplumdan silinmiş gibiydim."*

Katılımcı 8, iş hayatında yaşadığı değişimi şöyle dile getirmiştir: *"İnandığımı söylediklerinde insanlar bana güvenirdi. Ama artık biri bir hata yaptığında, hemen 'bak dinden uzak, güvenilmez zaten' deniyor. Sanki tek kriter inanç olmuş. İş yerinde eskisi gibi saygı görmüyorum."*

Katılımcı 17 ise sosyal çevresinden gelen etiketlemelerin etkisini şöyle ifade etmiştir: *"Ailemden bazıları artık benimle aynı sofraya oturmak istemiyor. 'Ahlâksız yollara saptı' gibi*

---

[738] Schultz - Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, 223.

[739] Smith - Denton, *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*, 2005, 328.

[740] Zuckerman, *Living the Secular Life*, 128.

şeyler söylüyorlar arkamdan. Oysa sadece inanç şeklim değişti. Ama onların gözünde artık kötü biri oldum. Bu beni çok yaraladı."

Önyargılar ve etiketlenme, bireylerin dinden uzaklaşma sürecinde karşılaştıkları en zorlu sosyal engellerden biridir. Özellikle toplumun genelinde yaygın olan dinî inançlardan uzaklaşmak, birçok kişi tarafından bireyin ahlâki ve etik değerlere olan bağlılığını kaybetmesi olarak yorumlanmıştır. Bu tür önyargılar, dinden uzaklaşan bireylerin toplumsal kabul görme arzusunu zedelemiş ve kendilerini toplumdan soyutlanmış hissetmelerine neden olmuştur. Bu süreç, bireylerin sadece sosyal çevrelerinde değil, aynı zamanda duygusal dünyalarında da büyük yaralar açmıştır. Etiketlenme ve önyargılarla başa çıkmak, bireylerin kendilerine olan güvenlerini kaybetmelerine ve yalnızlık hislerinin artmasına yol açmıştır.

Bu bulgular, *sosyal kimlik teorisi* ve *etiketleme teorisi* çerçevesinde yorumlanabilir. *Sosyal kimlik teorisi*, bireylerin kendilerini belirli gruplara ait hissetmeleriyle kimliklerini oluşturduklarını savunur.[741] Dinden uzaklaşan bireylerin, önceki dinî kimliklerini kaybetmeleri, *toplum içinde ötekileştirilerek yeni bir kimlik arayışına yönelmelerine neden olmuştur.* Çevrenin olumsuz tepkileri ve dışlanma süreçleri, bu bireylerin sosyal statülerinde ve kabul görme düzeylerinde belirgin değişimlere yol açmıştır.

Etiketleme teorisi, bireylerin toplumsal normlardan sapmalarının, toplum tarafından belirli etiketlerle tanımlanmasına neden olduğunu öne sürer.[742] *Dinden uzaklaşan bireylerin "ahlâksız", "güvenilmez" gibi etiketlerle yaftalanmaları*, onların toplum içinde kendilerini dışlanmış ve değersiz hissetmelerine neden olmuştur. Bu durum, bireylerin yalnızlık, sosyal izolasyon ve kimlik krizleri yaşamasına zemin hazırlamıştır. Zamanla, bu etiketler bireyin kendilik algısını da etkileyerek, onun toplumla olan bağlarını daha da zayıflatmış ve alternatif sosyal gruplara yönelmesine neden olmuştur.

Alanyazında da benzer biçimde, dinî normlardan sapmanın bireyleri toplumsal dışlanmaya maruz bıraktığına dair bulgular yer almaktadır. Örneğin, Zuckerman, dinden uzaklaşan bireylerin özellikle yüksek düzeyde dinî bağlılık gösteren toplumlarda *"ahlâksız"* veya *"sapkın"* olarak algılandığını ve bu durumun bireylerde sosyal izolasyona neden olabileceğini vurgular.[743] Ancak bazı araştırmalar, sekülerleşmenin daha yaygın olduğu toplumlarda bu etiketlemenin zayıfladığını ve bireylerin kimliklerini yeniden inşa etme süreçlerinde destekleyici alternatif topluluklara ulaşabildiklerini göstermektedir.[744] Bu çalışmanın bulguları ise Türkiye gibi dinî normların güçlü olduğu toplumlarda, dinden uzaklaşmanın

---

741 Gorbahn, *Soziale Identität und Identifikationsangebote in der Darstellung der antiken griechischen Geschichte*, 80.

742 Wohlrab-Sahr, "Zwischen Besonderung Und Konformität", 53.

743 Zuckerman vd., *The Nonreligious*, 328.

744 Christopher F. Silver vd., "The six types of nonbelief: a qualitative and quantitative study of type and narrative", *Mental Health, Religion & Culture* 17/10 (2014), 997.

bireyleri hem sosyal hem de duygusal düzeyde derin biçimde etkileyebildiğini ortaya koymaktadır.

3.12.2.4. Kendi Kimliğini Gizleme Eğilimi

Toplumsal baskılar, önyargılar ve dışlanma korkusu, dinden uzaklaşan bireylerin inançsızlık durumlarını açıkça ifade etmelerine engel olmuş; bu da kimliklerini gizleyerek yaşamak zorunda kalmalarına neden olmuştur. Katılımcılar, bu sürecin kendilerinde ciddi bir içsel gerilim, yalnızlık ve özgürlük kısıtlaması yarattığını dile getirmiştir.

Katılımcı 3 bu durumu şu sözlerle aktarmıştır: *"Annemle babama söylesem ne yapacaklarını bilmiyorum. Büyük ihtimalle yıkılırlar. Bu yüzden hiçbir şey söyleyemiyorum. Evde hep rol yapıyorum. Gerçek düşüncelerimi saklamak çok yorucu bir şeymiş."*

Katılımcı 5, yaşadığı içsel yalnızlığı şöyle dile getirmiştir: *"Burada herkes dindar, kimseye anlatamıyorum. Birkaç çok güvendiğim kişiye söyledim sadece. Ama genel olarak susuyorum. Konuşacak kimse olmayınca kendimle baş başa kalıyorum hep. İçimde bir şeyler sıkışıyor gibi."*

Katılımcı 10, iş ortamındaki baskı hissini şu şekilde anlatmıştır: *"İşimde herkes cuma namazına gidiyor, Ramazan'da oruç tutmayan tuhaf karşılanıyor. Böyle bir ortamda 'ben artık inanmıyorum' diyemem. Demezsin. Her gün iki yüzlü gibi hissetmek insanı yavaş yavaş içten içe bitiriyor."*

Katılımcı 14 ise aileye karşı duyduğu korkuyu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Annemin gözünde hâlâ inançlı bir evladım. Ona gerçeği söylemeye kalksam kalbi kırılır diye düşünüyorum. Ama içimde sürekli bir baskı var. Kendim olamıyorum, hep susmak zorundayım. Bu da beni içten içe yıpratıyor."*

Katılımcı 17, toplumun muhafazakâr yapısı nedeniyle yaşadığı gizliliği şöyle açıklamıştır: *"Herkese açıklayacak cesaretim yok. Çünkü burada birine dinsiz olduğunu söylersen her şey değişir. O yüzden sadece birkaç yakın arkadaşıma açıldım. Geri kalan herkesin gözünde hâlâ eski benim. Bu da çok yorucu. İnsan kendisi olamayınca hayatta da tam var olamıyor."*

Bu bulgular, Goffman'ın *stigma teorisi* çerçevesinde yorumlanabilir. *Stigma teorisi,* toplum tarafından damgalanan bireylerin, negatif yargılardan korunmak için kendi kimliklerini gizleme eğilimi geliştirebileceğini ifade eder.[745]

Alanyazında, bireylerin dinî kimliklerinden uzaklaştıklarında karşılaştıkları sosyal baskılar nedeniyle kendi kimliklerini gizleme eğiliminde olduklarına dair pek çok bulgu bulunmaktadır. Örneğin Hunsberger ve Altemeyer, dinsel inançsızlığın özellikle muhafazakâr toplumlarda sosyal risk taşıyan bir konumda olduğunu ve bu nedenle bireylerin inançsızlıklarını açıkça

[745] Bektaş - Bakacak, "Modernitenin sosyal kontrol söyleminin değişen görünümleri", 83; Goffman, *Stigma*, 63-75.

ifade etmekten çekindiklerini belirtir.[746] Bu bağlamda, mevcut çalışmadaki katılımcıların yaşadığı içsel gerilim, yalnızlık ve sosyal yabancılaşma duyguları, alanyazında tanımlanan "gizli kimlik taşıma" olgusuyla örtüşmektedir.

Katılımcıların kimliklerini gizleme nedenleri, dinden uzaklaşmanın bir damga veya olumsuz bir etiket olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Damgalanma korkusu, bireylerin özgün kimliklerini açıklamaktan kaçınmasına, böylece çevrenin tepkilerinden korunmaya çalışmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, dinî inançsızlık gibi toplumun genel değerlerinden sapma olarak görülen bir durum, bireylerde toplumsal kabul görme isteği ile kendi değerlerini yaşama arzusu arasında bir gerilim yaratmıştır. Goffman'ın teorisi, bireylerin bu gerilimle başa çıkmak için neden sosyal ve duygusal maskeler taktığını ve içsel bir çatışma yaşadığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Özetle, dinden uzaklaşma kararını açıklamaktan çekinen bireyler, çevrelerinden gelebilecek olumsuz yargılar ve tepkiler nedeniyle kendi kimliklerini gizleme yoluna gitmişlerdir. Bu gizlilik, bireylerin kendilerini özgürce ifade edememelerine, sürekli bir içsel gerilim ve rahatsızlık hissetmelerine yol açmıştır. Sosyal kabul görmeme, dışlanma ve baskı gibi kaygılar, bireylerin kimliklerini gizleyerek yaşamalarını zorunlu kılmış ve bu durum, onların hem sosyal ilişkilerinde hem de duygusal dünyalarında önemli zorluklar yaşamalarına neden olmuştur.

[746] Hunsberger - Altemeyer, *Atheists*, 145.

SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Bu tezde, bireylerin dinden uzaklaşma sürecini etkileyen psiko-sosyal faktörler çok yönlü bir perspektiften ele alınmış ve katılımcıların bireysel deneyimlerinden yola çıkarak dinden uzaklaşmanın altında yatan etkenler incelenmiştir. Araştırma sonucunda, dinden uzaklaşmanın bireysel, psikolojik ve sosyal düzeyde birbirinden farklı ama birbiriyle ilişkili çok sayıda faktörü içerdiği gözlemlenmiştir. Bu faktörler, bireylerin yaşam deneyimleri, aile yapısı, dinî otoritelerle ilişkileri ve modern yaşamın dayatmaları üzerinde belirgin etkilere sahip olmuştur.

Küçük yaşlarda dinî bilgiye yetersiz şekilde veya ezberci bir yaklaşımla maruz kalmanın, bireylerde dinî pratiklere ve inançlara dair bir anlam arayışı eksikliği yarattığı görülmüştür. Dinî bilgilerin yüzeysel aktarılması ve sorgulama ihtiyacının bastırılması, bireylerin dinle olan bağlarını koparmalarında önemli bir etkendir. Bu durum, özellikle gençlik döneminde kimlik arayışı içinde olan bireylerde daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmış ve bireylerin dinin sunduğu cevapları yeterli bulmamalarına yol açmıştır.

Psikolojik faktörler de bireylerin dinden uzaklaşmasında kritik bir rol oynamıştır. Özellikle duygusal travmalar, dinî liderlerden ya da dindar bireylerden görülen olumsuz davranışların, bireylerde dinî otoritelere ve dolayısıyla dine karşı bir güven kaybına neden olduğu gözlemlenmiştir. Kaygı ve suçluluk duygusu, dinî pratiklere bağlılığı azaltırken, rasyonellik ve anlam arayışı özellikle modern dünyada dinin bazı açıklamalarının yetersiz bulunmasına yol açmıştır. Bilimsel ve felsefî sorgulamalar, dinî metinlerin sembolik mi yoksa literal mi anlaşılması gerektiği konusunda katılımcılarda kafa karışıklığı yaratmış ve bu durum da dinî inancı zayıflatmıştır.

Sosyal faktörler ise dinden uzaklaşma sürecini önemli ölçüde etkileyen bir diğer boyuttur. Dinî otoritelerin tutarsız davranışları, dinî liderlerin vaazlarında ifade ettikleri ile yaşam tarzları arasındaki çelişkiler, bireylerde dinî otoritelere karşı güvensizlik yaratmış ve bu durum dine mesafeli yaklaşmalarına neden olmuştur. Arkadaş çevresindeki etkiler, modernleşme ve bireyselleşme süreci ile birlikte dinî pratiklerden uzaklaşma, katılımcıların sosyalleşme biçimlerinde de değişikliklere yol açmıştır. Özellikle çeşitli nedenlerle kırsal alanlardan büyük şehirlere taşınmanın beraberinde getirdiği geleneksel dinî çevrenin değişmesi, bireylerin dinî ritüelerden uzaklaşmasını kolaylaştırmıştır.

Dinden uzaklaşmanın bireyler üzerindeki etkileri hem olumlu hem de olumsuz biçimde kendini göstermiştir. Bazı katılımcılar dinî sınırların kalkmasıyla birlikte özgürlük hissi ve kendini daha iyi tanıma fırsatı bulduklarını ifade ederken, bazıları ise belirsizlik, anlam arayışı ve sosyal destek kaybı gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Dinî topluluklardan uzaklaşmanın

getirdiği sosyal izolasyon, bireylerde yalnızlık ve duygusal güven kaybı yaratmış; özellikle dinî topluluklara karşı olumsuz duyguların gelişmesine sebep olmuştur.

Araştırmanın temel bulguları, dinden uzaklaşmanın çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu ve bireylerin bu süreçte çeşitli psiko-sosyal nedenlerin etkisiyle dine mesafe koyduklarını ortaya koymuştur. Dinden uzaklaşmanın psiko-sosyal başlıca sebepleri olarak şunlar tespit edilmiştir:

1. *Dinî bilgi ve Eğitim Eksikliği:* Dinî bilgiye ve eğitime yeterli erişim sağlanamaması, bireylerin dinle anlamlı bir bağ kuramamalarına ve bu nedenle dinî pratiklerden uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Katılımcılar, dinî bilgilerin yüzeysel ya da ezberci bir yaklaşımla aktarılmasının, dine yabancılaşmayı tetiklediğini ifade etmişlerdir.
2. *Baskıcı ve/veya Tutarsız Ebeveyn Tutumları:* Aile içinde dinî değerlere yönelik tutarsız ve çelişkili davranışlar, özellikle çocukluk döneminde dinî algıların olumsuz şekillenmesine neden olmuştur. Ayrıca ailelerin dinle ilgili baskıcı tutumları, bireylerin dinle olan bağlarını zayıflatmıştır.
3. *Kimlik Arayışı ve Bireysel Özgürlük İhtiyacı:* Ergenlik ve gençlik dönemlerinde kimlik arayışı içinde olan bireyler, dinin kendilerine sunduğu cevapları yeterli bulamamış veya bu cevapların kişisel özgürlükleriyle çeliştiğini düşünmüştür. Bu durum, bireylerin dinle mesafeli bir ilişki geliştirmelerine yol açmıştır.
4. *Duygusal Travmalar ve Psikolojik Etkiler:* Dinî otoritelerden veya dindar çevrelerden kaynaklanan olumsuz deneyimler, bireylerde duygusal travmalara ve dine karşı negatif bir tutum geliştirmelerine neden olmuştur. Duygusal travmalar, bireylerin dinî pratiklere ve kurumlara olan güvenlerini kaybetmelerine yol açmıştır.
5. *Rasyonel Düşünce ve Anlam Arayışı:* Bilimsel ve rasyonel düşünce yapısına sahip bireyler, dinin bazı açıklamalarını yetersiz bulmuş ve bu nedenle dinî inançlarından uzaklaşmışlardır. Bilimsel gelişmelerin ve modern dünyanın etkisi, dinin açıklamalarının sorgulanmasına ve alternatif düşünce sistemlerine yönelinmesine sebep olmuştur.
6. *Dinî otoritelere Yönelik Hayal Kırıklıkları:* Dinî liderlerin tutarsız davranışları, dinî öğretileri uygularken sergiledikleri çelişkiler, bireylerin dinî otoritelere olan güvenini sarsmış ve dine olan bağlılıklarını zayıflatmıştır.
7. *Sosyal Çevre ve Toplumsal Değişim:* Modernleşme, şehirleşme ve bireyselleşme süreçleri, bireylerin geleneksel dinî çevrelerinden uzaklaşmasına ve sosyal bağlarını kaybetmesine neden olmuştur. Ayrıca, arkadaş çevresinin dinî inançlara karşı eleştirel bir tutum sergilemesi de bireylerin dine mesafeli yaklaşmasını hızlandırmıştır.
8. *Toplumsal Adaletsizlik ve Ayrımcılık Algısı:* Toplumsal hayatta gözlemlenen adaletsizlikler ve ayrımcılık, bireylerin dine olan güvenini sarsmış ve dinî inançlarını sorgulamalarına yol açmıştır. Özellikle meslekî hayatlarında ayrımcılığa uğradıklarını

düşünen bireyler, adalet duygularının zedelenmesiyle dinî inançlarını kaybetme sürecine girmişlerdir.

Bu sebepler doğrultusunda dinden uzaklaşma, bireylerin kişisel, psikolojik ve sosyal düzeyde yaşadıkları çeşitli deneyimlerin bir sonucu olarak şekillenmektedir. Araştırma, bireylerin yeniden dine yönelmeleri için daha empatik ve kapsayıcı yaklaşımların geliştirilmesinin önemine işaret etmektedir.

Bu araştırmanın bulguları, genel olarak mevcut literatürdeki dinden uzaklaşma sebepleriyle örtüşmekle birlikte, katılımcı deneyimlerinin detaylı analizi sonucunda literatüre özgün bazı katkılar da sunulmuştur. Çalışmada, dinden uzaklaşma sürecinin yapısına, süreç içinde değişen dinamiklere ve katılımcıların duygusal anlatım biçimlerine ilişkin yeni gözlemler elde edilmiştir. Aşağıda, bu çalışmanın literatüre kazandırdığı özgün bulgular maddeler hâlinde sunulmuştur.

1. *Dinden uzaklaşma Sürecine Yönelik Aşamalar Modeli Önerisi:* Katılımcı deneyimleri, dinden uzaklaşma sürecinin yalnızca doğrusal bir kopuş olmadığını, döngüsel ve çok katmanlı bir yapı izlediğini ortaya koymuştur. Araştırma bulgularına göre süreç; aile temelli kırılmalarla başlayıp bireysel sorgulama, sosyal dışlanma ve kimlik yeniden inşası aşamalarından geçmektedir. Bu yapı, literatürdeki doğrusal kopuş modellerinin ötesine geçerek dinî aidiyetin dinamik ve değişken doğasını göstermektedir.
2. *Yaş Dönemlerine Göre Değişen Dinden uzaklaşma Sebepleri*: Çalışmada, dinden uzaklaşma sebeplerinin sabit olmadığını, bireylerin yaş dönemlerine bağlı olarak farklılaşabildiğini gösteren bulgular elde edilmiştir. Çocukluk döneminde ailevi baskı ve korkuya dayalı din eğitimi öne çıkarken, ergenlikte akılcı sorgulamalar ve arkadaş çevresi etkili olmuş; gençlik ve yetişkinlik dönemlerinde ise bireyselleşme ve kimlik inşası arayışı ön plana geçmiştir.
3. *Dinî Temsilcilerin Entelektüel Seviyelerinin Dinden Uzaklaşmadaki Rolü*: Katılımcıların önemli bir kısmı, dinî temsilcilerin entelektüel yetersizliklerinin dinî aidiyetlerini olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Bu bulgu, literatürde sınırlı şekilde ele alınan ancak bu çalışmada belirgin biçimde ortaya çıkan yeni bir etken olarak dikkat çekmektedir.
4. *Duygusal Anlatım Biçimlerinin Psikodinamik Yönü:* Katılımcı ifadelerinin analizi, dinden uzaklaşmanın yalnızca bilişsel sorgulamalardan ibaret olmadığını, aynı zamanda derin duygusal kopuşlar, kırgınlıklar ve zaman zaman öfke gibi güçlü duygusal tepkilerle iç içe geçtiğini göstermiştir. Bu psikodinamik boyut, dinden uzaklaşmayı anlamada salt rasyonel açıklamaların yetersiz kalabileceğini ortaya koymaktadır.

Yukarıda özetlenen çok boyutlu psiko-sosyal etkenler, dinî kurumların ve toplulukların bireyin anlam arayışına ve kimlik gelişimine nasıl cevap verdiklerini yeniden değerlendirmeyi zorunlu

kılmaktadır. Hem katılımcı deneyimleri hem de alanyazın ışığında geliştirilmiş dört temel müdahale alanı önerilmektedir:

1. *Dinî eğitim reformu:* Ezberci yöntemler yerine anlam merkezli, sorgulamayı teşvik eden müfredatlar geliştirilmeli; özellikle gençlere yönelik interaktif ve deneyimsel öğrenme yöntemleri hayata geçirilmelidir. Bu öneri, çalışmada özellikle *çocukluk döneminde dinî bilginin yüzeysel ve baskıcı yöntemlerle aktarılmasının*, bireylerde ilerleyen yaşlarda *anlam arayışı eksikliğine ve dinî aidiyetten kopuşa* yol açtığını ortaya koyan bulgulara dayanmaktadır.
2. *Otorite eğitimi:* Dinî liderlerin empati ve hoşgörü becerileri artırılmalı; iletişim eğitimleriyle gençlerin sorularına açık ve yargılayıcı olmayan yanıtlar verilmeleri sağlanmalıdır. Bu öneri, çalışmada *dinî temsilcilerin entelektüel yetersizlik algısının* ve *samimiyetsizlik tutumlarının*, bireylerde *dinî otoritelere olan güveni zedelediği ve dinden uzaklaşma sürecini hızlandırdığı* yönündeki özgün bulgularla desteklenmektedir.
3. *Kapsayıcı cemaat yapıları:* Topluluklar, farklı düşünce ve sorgulamaları destekleyici diyalog platformları oluşturmalı; sosyal dışlanma yerine dayanışma ve aidiyet duygusunu güçlendirecek projelere öncelik vermelidir. Bu öneri, araştırmada *sorgulayan bireylerin cemaat yapılarında dışlanma ve yalnızlık deneyimleri yaşadıklarının* ve bunun *aidiyet kaybı, sosyal izolasyon ve kimlik boşluğu* gibi psiko-sosyal sonuçlara yol açtığının tespit edilmesine dayanmaktadır.
4. *Araştırma ve Psikolojik Destek Programları:* Dinden uzaklaşma süreçlerini izleyecek uzunlamasına çalışmalara ve psikolojik destek programlarına yatırım yapılmalı; özellikle kimlik arayışındaki gençlere yönelik rehberlik hizmetleri sunulmalıdır. Bu öneri, çalışmada *dinden uzaklaşma sürecinin yalnızca bilişsel değil, yoğun duygusal kırılmalar, aidiyet kaybı ve varoluşsal boşluk gibi psikodinamik boyutlar içerdiğinin* ortaya konulmuş olmasıyla temellendirilmektedir.

Bu öneriler, hem bireylerin anlam arayışına cevap verecek hem de toplumsal barışı ve dinî aidiyeti güçlendirecek bir dinî yaşamın yeniden inşası için yol gösterici olabilir. Dinden uzaklaşmayı sadece bir "kopuş" olarak değil, yeni bir inanç arayışının başlangıcı olarak da görebilir; bu dinamik süreci anlayış ve diyalogla kucakladığımızda toplumsal dayanışmayı koruyabiliriz.

Araştırma sonucunda ortaya çıkan bulgular, dinden uzaklaşmanın genellikle tek bir nedene dayanmadığını, aksine bireysel, psikolojik ve sosyal faktörlerin birbirine bağlı bir biçimde bu süreci etkilediğini göstermiştir. Bu nedenle, dinî topluluklar ve otoriteler, bireylerin dini yaşama sürecine daha empatik ve anlayışlı yaklaşmalı; özellikle anlam arayışı içinde olan gençlere karşı daha kapsayıcı ve açıklayıcı bir tutum sergilemelidir. Din eğitiminde ezberci

yaklaşımlardan uzaklaşıp bireylerin sorgulamalarına cevap verecek, anlam ve manevîyatı ön plana çıkaran bir eğitim modeli geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

Abanoz, Süleyman. "6-12 Yaş Arası Çocukların Dini ve Ahlaki Gelişimlerinde Anne ve Babaların Rolü". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 1 (2020), 119-148.

Acar, Ali Kemal. "İmkân ve Zorluklarıyla Gençlik Dönemi Din Eğitimi". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 13 (2022), 25-46.

Adem Şahin. *Dine Psikolojik Yaklaşımlar*. Adal Ofset, 2008.

Aikin, Scott F. - Hodges, Michael P. "Wittgenstein, Dewey, and the Possibility of Religion". *The Journal of Speculative Philosophy* 20/1 (2006), 1-19.

Akdemir, Amine. "Boşanmış Aile Çocuklarının Sosyal Uyum Süreci ile Dindarlık Düzeyleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (2022), 11-46.

Akpur, Uğur. *Pavlov*. İstanbul: Say Yayınları, 2007.

Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. çev. Bilal Sambur. Ankara: Elis Yayınları, 2005.

Allport, Gordon W. *The Nature of Prejudice*. Oxford, England: Addison-Wesley, 1954.

Allport, Gordon Wlliard - Ross, John Robert. "Personal Religious Orientation and Prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.

Alparslan, Kürşat Özdaşlı& Ali Murat vd. "Çatışma Yönetimi Stratejilerine İlişkin Tutumlar: Kamu, Özel Sektör Ve Sivil Toplum Kuruluşlari Yöneticileri Üzerinde Mukayeseli Bir Araştirma". *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi* 1/2 (2009), 15-24.

Alper, Ömer Mahir (ed.). *Batı'da Din Çalışmaları*. Metropol Yayınları, 2002.

Altemeyer, Bob - Hunsberger, Bruce. "A Revised Religious Fundamentalism Scale: The Short and Sweet of It". *International Journal for the Psychology of Religion* 14/1 (2004), 47-54.

Altemeyer, Bob - Hunsberger, Bruce. *Amazing Conversions: Why Some Turn to Faith & Others Abandon Religion*. Amherst: Prometheus, 1997.

Altunışık, Mehmet Akif. "Dinî Agnostisizm Üzerine Bir Değerlendirme". *Journal of Islamic Research* 34/1 (2023), 100-114.

Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 615-642.

Ambroziak, Aleksandra vd. "'I'm hurt,' 'Stay away,' 'I do not belong': Understanding Church Hurt, Unforgiveness, and Religious Disaffiliation". *Integratus* 2/4 (2024), 306-318.

Ammerman, Nancy Tatom. *Pillars of Faith: American Congregations and Their Partners*. Berkeley: University of California Press, 2005.

Amstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. çev. Oktay Özel vd. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2017.

Angın, Esra - Erden, Gülsen. "Kardeşlik İlişkisi ve Psikolojik Uyum Üzerine bir Derleme". *Nesne Psikoloji Dergisi* 7/14 (2019), 127-135.

Anika Bauer. *Selektive Körperbezogene Aufmerksamkeitsprozesse Und Ihre Bedeutung Für Die Entstehung Und Aufrechterhaltung Des Gestörten Körperbildes Bei Essstörungen*. Osnabrück: Osnabrück Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2017.

Antony, Neethu P. "Silence and Resistance: A Theoretical Turn". *Journal of Interdisciplinary Voice Studies* 8/2 (2023), 193-204.

Arabacı, Fazlı. "Türkiye'de Dini Sosyalleşmenin Temel Etkenleri". *Dini Araştırmalar* 6/16 (2003).

Argyle, Michael vd. "Dini Davranış Teorileri". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/16 (2004), 247-280.

Arı, Yılmaz. "Sosyalleşme Sürecinde Aile: Dinî Rol ve İşlevleri". *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 3/2 (2023), 199-216.

Arkonaç, Sibel Ayşen. *Psikoloji (Zihin Süreçleri Bilimi)*. Alfa Yayınları, 2005.

Arnett, Jeffrey Jensen. "Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties". *American Psychologist* 55/5 (2000), 469-480.

Arnett, Jeffrey Jensen. *Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens Through the Twenties*. New York: Oxford University Press, 2004.

Arnett, Jeffrey Jensen. *Emerging Adulthood: The Winding Road from the Late Teens through the Twenties*. Oxford: Oxford University Press, 1. Basım, 2006.

Arslan, Hulusi. "Sosyal Medyada Gençlerin Dini Algılarını Etkileyen İnanç Sorunları". *Gençliğin İnanç Problemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.

Arslan, Hulusi - Erdoğan, İsmail. "Gençliğin İnanç Sorunları Yaşamasında Bilgi-Eylem İlişkisindeki Tutarsızlığın Etkisi". *Gençliğin İnanç Problemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.

Arslan, Mustafa. "Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine". *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2016), 5-26.

Arslantaş, Hülya vd. "Yetişkinlerde Profesyonel Psikolojik Yardım Arama Tutumu ve Bunu Etkileyen Faktörler".

Astley, Jeff. *Exploring God-Talk*. London: Darton Longman and Todd, 2004.

Astley, Jeff. *Ordinary Theology: Looking, Listening and Learning in Theology*. Aldershot: Routledge, 1. Basım, 2002.

Augustine, Aziz. *Augustine: De Civitate Dei*. Oxford University Press, 2014.

Aydın, Ali Rıza. *Dini İnkarın Psiko-Sosyal Nedenleri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1995.

Aydın, Cüneyd. "Kader İnancının Savunma Mekanizması ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 101-122.

Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987.

Aydin, Ali Rıza. "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 211-220.

Aygün, Adem. "Religiöse Sozialisation Und Entwicklung Bei Islamischen Jugendlichen in Deutschland Und in Der Türkei. Empirische Analysen Und Religionspädagogische

Herausforderungen." Religious Diversity and Education in Europe. 23. Münster; München: Waxmann, 2013. 206.

Aygün, Fatma. "Ateizme Yol Açan Başlıca Faktörler". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2017), 531-562.

Ayten, Ali. *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İz Yayıncılık, 2024.

Ayten, Ali. "William James (1842-1910) Ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006).

Aytepe, Mahsum. "Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 3/1 (2017), 113-136.

Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Neşriyat, 2020.

Bahadır, Abdülkerim. "Psikoterapi'de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2000).

Bahar, Belgin. "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Sosyal Değişim Kuramı Perspektifinden Etik Liderlik". *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi* 8/16 (2019), 237-242.

Banaji, Mahzarin R. - Greenwald, Anthony G. *Blindspot: Hidden Biases of Good People*. New York: Bantam, Nachdruck Edition., 2016.

Bandura, Albert. *Social Learning Theory*. New Jersey, 1977.

Barak, Azy - Gluck-Ofri, Orit. "Degree and Reciprocity of Self-Disclosure in Online Forums". *CyberPsychology & Behavior* 10/3 (2007), 407-417.

Barbour, Ian G. *Religion and Science*. San Francisco: HarperOne, Subsequent Edition., 1997.

Barbour, John. *Versions of Deconversion: Autobiography and the Loss of Faith.* Chalottesville, 1994.

Barlas, Asma. *"Believing Women" in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an*. Austin: University of Texas Press, 2002.

Barnett, S. J. *The Enlightenment and Religion The Myths of Modernity*. Manchester: Manchester University, 2003.

Başcı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 33-40.

Başkurt, İrfan. "Eğitimde Çocuk ve 'Öteki'nin Kimliği Problemi". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 5 (2012).

Batson, Daniel. *The Religious Experience: A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press, 1982.

Batur, Behçet. "İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme". *Sırat* 2/1 (2021), 35-55.

Batur, Behçet. "İslam ve Sekülerleşme: İbn Halduncu Bir Çözümleme". *Sırat* 2/1 (2021), 35-55.

Baumeister, R. F. - Exline, J. J. "Virtue, Personality, and Social Relations: Self-Control as the Moral Muscle". *Journal of Personality* 67/6 (1999), 1165-1194.

Baynal, Fatma. "Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Bilimname* 45 (2021), 261-299.

Bayrakcı, Mustafa. “Sosyal Öğrenme Kuramı Ve Eğitimde Uygulanması”. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (2013), 198-210.

Beck, Aaron T. *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. East Rutherford: Plume, 1979.

Beckstead, A. Lee - Morrow, Susan L. “Mormon Clients’ Experiences of Conversion Therapy: The Need for a New Treatment Approach”. *The Counseling Psychologist* 32/5 (2004), 651-690.

Bektaş, Rahşan Balamir - Bakacak, Ayça Gelgeç. “Modernitenin sosyal kontrol söyleminin değişen görünümleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2009), 33-48.

Bell, Catherine. *Ritual: Perspectives and Dimensions--Revised Edition*. New York: Oxford University Press, Reissue Edition., 2009.

Bellah, Robert N. vd. *Habits of the Heart, With a New Preface: Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press, First Edition, With a New Preface., 2007.

Bennet, E. A. *Jung Aslında Ne Dedi?* çev. Işıl Çobanlı Erdönmez. Say Yayınları, 2006.

Benson, Peter - Spilka, Bernard. “God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 12/3 (1973), 297-310.

Benson, Peter L. vd. “Adolescence and Religion: A Review of the Literature from 1970 to 1986”. *Research in the Social Scientific Study of Religion* 1 (1989), 153-181.

Benson, Peter L. vd. “Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry”. *Applied Developmental Science* 7/3 (2003), 205-213.

Berger, Peter A. “The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics”. *Sociology of Religion*.

Berger, Peter L. (ed.). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, D.C. : Grand Rapids, Mich: Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1999.

Berger, Peter L. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Knopf Doubleday Publishing Group, 1990.

Bernard Spilka, Daniel N. McIntosh. “Religion and the Family”. *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*. 365-392. New York: Guilford Press, 1996.

Bilgin, Beyza. “Gençlik ve Din Eğitimi”. *Din Öğretimi Dergisi* 10 (1987).

Billings, Dwight B. - Scott, Shaunna L. “Religion and Political Legitimation”. *Annual Review of Sociology* 20 (1994), 173-202.

Booth, Richard. “Existential Loneliness: The Other Side of the Void”. *International Journal of Transpersonal Studies* 16/1 (1997), 23-32.

Bridge, Esra Nihan. “Review of A Case Study in Light of Bowen Theory: Differentiation of Self”. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi* 3/5 (2019), 65-72.

Bromley, David G. *The Politics of Religious Apostasy: The Role of Apostates in the Transformation of Religious Movements*. Westport, Conn: Praeger, 1998.

Bruce E. Hunsberger, Bob Altemeyer. *Atheists: A Groundbreaking Study of America’s Nonbelievers*. Amherst: Prometheus Books, 2006.

Bruce, Steve. *God Is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Wiley-Blackwell, 1. Basım, 2002.

Bruce, Steve. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. New York: Oxford, 2011.

Brühlmeier, Arthur. *Die Psychoanalyse Sigmund Freuds: Ein Lehrtext Im Rahmen Der Lehrerbildung*. Oberrohrdorf: A. Brühlmeier, 1995.

Bullivant, Stephen. *Contemporary Nonreligion in Britain and the Usa: Theoretical and Empirical Studies*. University of Warwick, Phd, 2019.

Büyükmumcu, Saniye Bengisu - Ceyhan, A. Aykut. "Sosyal Medya Kullanıcılarının Sosyal Karşılaştırma Eğilimlerinin İncelenmesi". *Anadolu Journal of Educational Sciences International* 10/1 (2020), 273-302.

Campbell, Heidi A. *When Religion Meets New Media*, 2010.

Casanova, José. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press, 1. Basım, 1994.

Cengil, Muammer. "Tasavvufî Yaşantıya Yönelmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Nedenler". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/11 (2003).

Chaves, Mark. "Secularization as Declining Religious Authority". *Social Forces* 72/3 (1994), 749-774.

Chris J. Boyatzis. "Religious and Spiritual Development in Childhood". *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. ed. Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park. 123-143. New York: Guilford Press, 2005.

Cirhinlioglu, Fatma Gül - Ok, Üzeyir. "İnanç Ya Da Dünya Görüşü Biçimleri Ile İntihara Yönelik Tutum, Depresyon Ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkiler". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34/1 (2010), 1-8.

Coates, Dominiek D. "Disaffiliation from a New Religious Movement: The Importance of Self and Others in Exit". *Symbolic Interaction* 36/3 (2013), 314-334.

Coffy, Robert. *Ateistlerin Tanrısı*. çev. Murtaza Korlaelçi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2003.

Collier, Mark. "The Natural Foundations of Religion". *Philosophical Psychology* 27/5 (2013), 665.

Connor, Kathryn M. - Davidson, Jonathan R. T. "Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC)". *Depression and Anxiety* 18/2 (2003), 76-82.

Coşkun, Recai vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 6. Basım, 2010.

Coşkunsever, Asude. "Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri". *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (2022), 47-80.

Cragun, Carrie L. - Friedlander, Myrna L. "Experiences of Christian Clients in Secular Psychotherapy: A Mixed-Methods Investigation". *Journal of Counseling Psychology* 59/3 (2012), 379-391.

Cragun, Ryan T. *What You Don't Know About Religion*. Chicago: Pitchstone Publishing, 2013.

Crapps, Robert W. *An Introduction to Psychology of Religion*. Mercer University Press, 1986.

Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.

Çağırkan, Barış. "Göç, Hibrit Kimlik ve Aidiyet: Yeni Toplumlar, Yeni Kimlikler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2613-2623.

Çelik, Hilal vd. "Nitel Veri Analizi ve Temel İlkeleri". *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education* 8/1 (2020), 379-406.

Çelikel, Bülent. "Dinî Danışmanlık: Psikoterapi Ile Din Eğitiminin Buluşma Noktası". *Marife* 13/3 (2013), 55-68.

Dana M. Fazzino. "Leaving the Church Behind: Applying a Deconversion Perspective to Evangelical Exit Narratives". *Journal for the Scientific Study of Religion* 53/4 (2014), 782-798.

David Martin. *The Future of Christianity: Reflections on Violence and Democracy, Religion and Secularisation*, 2011.

Davie, Grace. *The Sociology of Religion: A Critical Agenda*. Los Angeles: SAGE Publications Ltd, 2. Basım, 2013.

DeAndrea, David C. "Testing the Proclaimed Affordances of Online Support Groups in a Nationally Representative Sample of Adults Seeking Mental Health Assistance". *Journal of Health Communication* 20/2 (2015), 147-156.

Djupe, Paul A. - Gilbert, Christopher P. *The Political Influence of Churches*. Cambridge: Cambridge University Press, 1. Basım, 2008.

Duman, Nesrin. "Travma Sonrası Büyüme ve Gelişme". *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi* 4/7 (2019), 178-184.

Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of Religious Life*. çev. Karen E. Fields. New York,: Free Press, 1995.

Durkheim, Émile. *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Durlanık, Hatice Kübra - Uzman, Ersin. "Orta Çocukluk Dönemindeki Çocuklarda Aile Aidiyetinin Algılanan Ebeveyn Tutumları ve Empati ile İlişkisi". *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 41 (2022), 69-83.

Ebstyne King, Pamela. "Religion and Identity: The Role of Ideological, Social, and Spiritual Contexts". *Applied Developmental Science* 7/3 (2003), 197-204.

Ecklund, Elaine Howard - Lee, Kristen Schultz. "Atheists and Agnostics Negotiate Religion and Family". *Journal for the Scientific Study of Religion* 50/4 (2011), 728-743.

Edgell, Penny. "A Cultural Sociology of Religion: New Directions". *Annual Review of Sociology* 38 (2012), 247-265.

Edgell, Penny. *Religion and Family in a Changing Society*. Princeton: University Press, 2013.

Ejder Okumuş. *Gösterişçi Dindarlık*. İstanbul: Ark Kitapları, 2017.

Eliason, Grafton T. vd. "Existential Theory and Our Search for Spirituality". *Journal of Spirituality in Mental Health* 12/2 (2010), 86-111.

Ellison, C. G. - Levin, J. S. "The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions". *Health Education & Behavior: The Official Publication of the Society for Public Health Education* 25/6 (1998), 700-720.

Ellison, C. G. - Levin, J. S. "The Religion-Health Connection: Evidence, Theory, and Future Directions". *Health Education & Behavior: The Official Publication of the Society for Public Health Education* 25/6 (1998), 700-720.

Ellison, Christopher G. - George, Linda K. "Religious Involvement, Social Ties, and Social Support in a Southeastern Community". *Journal for the Scientific Study of Religion* 33/1 (1994), 46-61.

Ellison, Christopher G. - Sherkat, Darren E. "Obedience and Autonomy: Religion and Parental Values Reconsidered". *Journal for the Scientific Study of Religion* 32/4 (1993), 313.

Emile Durkheim. *Les Formes Elementaires De La Vie Religieuse*. Paris4: Felix Alcan, 1912.

Emmons, Robert A. "Striving for the Sacred: Personal Goals, Life Meaning, and Religion". *Journal of Social Issues* 61/4 (2005), 731-745.

Eren, Selim. "İnanç ve Sosyo-Kültürel Çevre Etkileşimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007), 129-152.

Erikson, Erik. *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968.

Erkan, Zülal - Afşin, Berna. "Bowen'in Aile Sistemleri Teorisi'nde 'Üçgenleşme'". *Sosyal Bilimlerde Aktüel Araştirmalar: Etkiler-Sonuçlar*. 106-127. Ankara: Kalan Yayınları, 2023.

Esposito, John L. *The Islamic Threat : Myth or Reality?* New York: Oxford University Press, 3. Basım, 1999.

Eş'arî, Ebu'l Hasan. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*. ed. Helmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.

Eugene C. Roehlkepartain, Peter C. Scales. "The Significance of Family Relationships for Religious and Spiritual Development in Adolescence". *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*. Thousand Oaks: Sage Publications, 2006.

Exline, J. J. vd. "Guilt, Discord, and Alienation: The Role of Religious Strain in Depression and Suicidality". *Journal of Clinical Psychology* 56/12 (2000), 1481-1496.

Exline, Julie J. (ed.). "Religious and spiritual struggles". *APA handbook of psychology, religion, and spirituality (Vol 1): Context, theory, and research*. 459-475.

Exline, Julie J., Rose, Emily. "Relational Spirituality and Forgiveness: The Roles of Attachment and Differentiation in Transgression Dynamics". *The Healing Power of Spirituality*. ed. Ellens, J. Harold. 43-63. Westport, Connecticut: Praeger, 2013.

Fennî, İsmail. *Lügatçe-i Felsefe*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2015.

Fernald, Dodge. *Psychology: Six Perspectives*. SAGE Publications, 2007.

Festinger, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press, 1957.

Fisher, Adam R. "A review and conceptual model of the research on doubt, disaffiliation, and related religious changes". *Psychology of Religion and Spirituality* 9/4 (2017), 358-367.

Fix, Caroline. *Chronische Erkrankungen Und Religiöse Copingstrategien*. Marburg Üniversitesi, Doktora, 2010.

Folkman, Susan. "Stress: Appraisal and Coping". *Encyclopedia of Behavioral Medicine*. ed. Marc D. Gellman - J. Rick Turner. 1913-1915. New York: Springer, 2013.

Fordham, Frieda. *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. çev. Aslan Yalçıner. Say Yayınları, 2023.

Fowler, James W. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. San Francisco: Harper & Row, Revised ed., 1981.

Fowler, James W. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. New York: HarperOne, Revised ed., 1995.

Francis, Leslie J. vd. (ed.). *Empirical Theology in Texts and Tables: Qualitative, Quantitative and Comparative Perspectives*. Leiden: Brill Academic Pub, Illustrated Edition., 2009.

Frankl, Viktor E. (Viktor Emil) - Crumbaugh, James C. *Psychotherapy and Existentialism; Selected Papers on Logotherapy*. New York: Square Press, 1967.

Frankl, Viktor Emil. *Duyulmayan Anlam Çığlığı*. çev. Selçuk Budak. Totem Yayıncılık, 2020.

Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*. Okyan Us Yayın, 2019.

Freud, Sigmund. *Psikanaliz Üzerine*. çev. Kamuran Şipal. Cem Yayınevi, 2019.

Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*. çev. Elif Erten. Ankara: Say Yayınları, Birinci Baskı., 2006.

Fromm, Erich. *Psychoanalyse und Religion*. ed. Reiner Funk. München: Open Publishing, 2015.

Fromm, Erich. *Sahip Olmak ya da Olmak*. çev. Aydın Arıtan. Say Yayınları, 2024.

Gahleitner, Silke B. vd. *Psychosoziale und traumapädagogische Arbeit mit geflüchteten Menschen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht., 2020.

Galen, Luke William - Kloet, James D. "Mental Well-Being in the Religious and the Non-Religious: Evidence for a Curvilinear Relationship". *Mental Health, Religion & Culture* 14/7 (2011), 673-689.

Gil, F. Pedrosa - Nickel, M. "Religiöse Und Spirituelle Einstellungen in Bezug Auf Bindungstheoretische Aspekte Bei Somatoformen Störungen". *Nervenheilkunde* 26 (2018), 459-464.

Glock, Charles Y. - Stark, Rodney. *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand McNally, 1965.

Goffman, Erving. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon and Schuster, 2009.

Gorbahn, Katja. *Soziale Identität und Identifikationsangebote in der Darstellung der antiken griechischen Geschichte: Eine Untersuchung neuerer Lehrwerke für die Sekundarstufe I*. Augsburg: Augsburg Üniversitesi, Doktora, 2010.

Gordon, W. Allport. *The Individual and His Religion*. New York, 1950.

Gould, Rebecca Kneale. "Deism". *Encyclopedia of Religion and Nature.* ed. Bron Taylor. 462-464. New York, 2005.

Gökmen, Ayşe - Sami, Said. "The Effects of Religious Rituals and Religious Coping Methods on the Grief Process and Posttraumatic Growth: A Qualitative Study". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 105-132.

Granqvist, Pehr - Kirkpatrick, Lee A. "Religious Conversion and Perceived Childhood Attachment: A Meta-Analysis". *The International Journal for the Psychology of Religion* 14/4 (2004), 223-250.

Granqvist, Pehr - Kirkpatrick, Lee A. "The Religious Life of Adults with Attachment Avoidance and Anxiety: Religious Beliefs, Compensatory Mechanisms, and Religious Behavior",. *Handbook*

of attachment: Theory, research, and clinical applications. 129-145. New York: The Guilford Press, 2005.

Green, Morgan - Elliott, Marta. "Religion, Health, and Psychological Well-Being". *Journal of Religion and Health* 49/2 (2010), 149-163.

Gross, James J. - John, Oliver P. "Individual Differences in Two Emotion Regulation Processes: Implications for Affect, Relationships, and Well-Being". *Journal of Personality and Social Psychology* 85/2 (2003), 348-362.

Güleç, Cengiz. *Freud*. Say Yayınları, 2024.

Güler, İlhami. *Dine Yeni Yaklaşımlar*. Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Güler, Pınar - Çekiç, Ali. "Anne Baba Davranışları İle Çocuklarda Gözlenen Problemli Davranışlar Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/50 (2022), 141-166.

Gülfil, Derya. "Ateistlerde Olumsuz Tanrı Algısının Psiko-Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2019), 1289-1312.

Gülfil, Derya. *Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora, 2018.

Haklı, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 195-211.

Halime Angın, Feyza Erden. "Kardeşlik İlişkileri Üzerine Bir Derleme: Psikolojik ve Sosyal Gelişim Bağlamında Bir Değerlendirme". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 11/17 (2019), 1000-1018.

Hall, Calvin S. *Freudyen Psikolojiye Giriş*. çev. Ersan Devrim. Kaknüs Yayınları, 2016.

Hamarta, Erdal vd. "Benlik Saygısı ve Akılcı Olmayan İnançlar Bakımından Üniversite Öğrencilerinin Stresle Başaçıkma Yaklaşımlarının Analizi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 7/18 (2009), 25-42.

Hardy, Sam A. - King, Pamela Ebstyne. "Processes of Religious and Spiritual Influence in Adolescence: Introduction to a Special Section". *Journal of Research on Adolescence* 29/2 (2019), 244-253.

Harmon-Jones, Eddie. "A Cognitive Dissonance Theory Perspective on the Role of Emotion in the Maintenance and Change of Beliefs and Attitudes". *Emotions and Belief: How Feelings Influence Thoughts*. 185-211. New York: Cambridge University Press, 2000.

Harrison, Peter. *Religion and the Religions in the English Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University, 1990.

Hayta, Akif. "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (2006), 29-63.

Hecht, Jennifer. *Doubt: A History: The Great Doubters and Their Legacy of Innovation from Socrates and Jesus to Thomas Jefferson and Emily Dickinson*. San Francisco: HarperOne, Erste Ausgabe Edition., 2003.

Hefner, Robert W. (ed.). *Shari'a Politics: Islamic Law and Society in the Modern World*. Bloomington: Indiana University Press, 2011.

Heine, Steven J. vd. "The Meaning Maintenance Model: On the Coherence of Social Motivations". *Personality and Social Psychology Review* 10/2 (2006), 88-110.

Heinz Streib, Bettina Keller. "The Variety of Deconversion Experiences: Results from a Research Project on Deconversion". *Archive for the Psychology of Religion* 26/1 (2004), 181-200.

Heinz Streib, Ralph W. Hood Jr. *Modeling Religion in Pastoral Counseling: A Textbook for Religion, Psychology and Pastoral Care*. Leiden: Brill, 2016.

Hemşinli, Hakan. "Dinî Tecrübenin Nesnelliği Üzerine". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010), 119-144.

Hetty Zock. "Religion and Narrative Identity: A Psycho-Social Approach to Spirituality and Healing". *Journal of Empirical Theology* 20/1 (2007), 1-9.

Hıdır, Özcan. "İslamofobi-Irkçılık-'Kültürel Irkçılık' İlişkisi". *Ombudsman Akademik* 7 (2017), 23-49.

Hill, Peter C. - Pargament, Kenneth I. "Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality. Implications for Physical and Mental Health Research". *The American Psychologist* 58/1 (2003), 64-74.

Hirschi, Travis. *Causes of Delinquency*. New York: Routledge, 2017.

Holm, Nils G. *Din Psikolojisine Giriş*. İnsan Yayınları, 2018.

Hood, Ralph W. vd. *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*. New York: The Guilford Press, 2. Basım, 1996.

Hoover, Stewart - Lynn Schofield Clark (ed.). *Practicing Religion in the Age of the Media*. New York: Columbia University Press, Illustriert., 2002.

Hout, Michael - Fischer, Claude S. "Why More Americans Have No Religious Preference: Politics and Generations". *American Sociological Review* 67/2 (2002), 165-190.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2011.

Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Basım, 2015.

Hunsberger, Bruce - Brown, L. B. "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background". *Journal for the Scientific Study of Religion* 23/3 (1984), 239-251.

Hunsberger, Bruce E. - Altemeyer, Bob. *Atheists: A Groundbreaking Study of America's Nonbelievers*. Amherst: Prometheus, 2006.

İbn Hâcib - Dimyâtî, Ebu'l-Fadl ed-. *Et-Tavdih Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.

Jakabhazi, Reka. "Archetypen Und Das Kollektive Unbewusste in Hermann Hesses Demian (1919) Und in Urtrost (1924) Von Áron Tamási. Ein Vergleich". *Germanistische Beiträge* 47/1 (2021), 83-97.

James J. Gross. "The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review." *Review of General Psychology* 2/3 (1998), 271-299.

James Marcia. "Identity in Adolescence". *Handbook of Adolescent Psychology*. 159-187. New York: John Wiley & Sons, 1980.

James, William. *Die Vielfalt religiöser Erfahrung*. Berlin: Weltreligionen, 9. Basım, 2022.

James, William. *The Varieties of Religions Exprerince*. New York: The Modern Library, 2002.

Jennifer Templeton, Jacquelynne S. Eccles. "The Relation Between Spiritual Development and Identity Processes". *New Directions for Youth Development*, 118.

Johansen, Baber. *Contingency in a Sacred Law: Legal and Ethical Norms in the Muslim Fiqh*. Brill Academic, 1998.

John R. Anderson - VanLehn, Kurt. "The Architecture of Cognition". *Harvard University Press* 28/2 (1986), 235-240.

Jr, Ralph W. Hood vd. *The Psychology of Religion, Fourth Edition: An Empirical Approach*. New York: The Guilford Press, Vierte Edition., 2009.

Jung, Carl Gustav. *İnsan Ruhuna Yöneliş*. çev. Engin Büyükinal. Say Yayınları, 2024.

Jung, Carl Gustav. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton University Press, 2. Basım, 1969.

Kandemir, Sibel. "Lise Öğrencilerinde Dinî Tutum ve Din Dışı Yönelim". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/1 (2024), 265-290.

Karaca, Faruk - Aytemiz, Faik. "Dinî Tecrübe Üzerine". *Current Perspectives in Social Sciences* 28/2 (2024), 281-292.

Karal, Eser - Atak, Hasan. "Çocukluk Çağı Ruhsal Travmaları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma". *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/1 (2022), 82-103.

Karataş, Zeki. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 62-80.

Karl Max. *Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015.

Karslı, Necmi - Yanar, Özlem. "Genç ve Yetişkinlerde Psikolojik Esneklik ve Dindarlık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57 (2024), 1-22.

Kaya, Zeynep - Algur, Hüseyin. "İmam Hatip Ortaokulu Öğrencilerinin Rol Model Tercihlerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". *Değerler Eğitim Dergisi* 20/43 (2022).

Keating, Christine (Cricket). "Resistant Silences". *Silence, Feminism, Power: Reflections at the Edges of Sound*. ed. Sheena Malhotra - Aimee Carrillo Rowe. 25-33. London: Palgrave Macmillan UK, 2013.

Keddie, Nikki R. *Women in the Middle East: Past and Present*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

Keller, Yehudis vd. "On a New Path: Social Support, Social Media Engagement, and Well-Being after Religious Disaffiliation". *New Media & Society*.

Kırman, Tuğba - Atak, Hasan. "Yabancılaşma: Kavramsal ve Kuramsal Bir Değerlendirme". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2020), 279-295.

Kiesling, Chris vd. "Identity and spirituality: A psychosocial exploration of the sense of spiritual self". *Developmental Psychology* 42/6 (2006), 1269-1277.

Kim, Alan. “Wilhelm Maximilian Wundt”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman. Metaphysics Research Lab, Stanford University, Winter 2022., 2022.

Kim, Heon Choul. *Din Değiştirmenin Entelektüel Arka Planı*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.

King, Pamela Ebstyne - Roeser, Robert W. “Religion and Spirituality in Adolescent Development”. *Handbook of Adolescent Psychology*. John Wiley & Sons, 2009.

Kocaer, Sibel. “Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Beddualar ve İnternet”. *Millî Folklor* 75 (2007), 30-33.

Kocamış, Tülin. “Anne Baba Tutumlarının Psikolojik Sağlamlığa ve Benlik Saygısına Etkisi”. *Aydın Sağlık Dergisi* 10/3 (2024), 203-212.

Koç, Bozkurt. “Çocuğun Dinî Gelişiminde Rol Model Olarak Anne ve Baba”. *Dini Araştırmalar* 11/31 (2008), 46-60.

Koç, Mustafa. “Psikolojik ve Pedago-Sosyo-Teolojik Açıdan Güven: Din ve Değerler Psikolojisi Perspektifinden Analizler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018), 1-38.

Koenig, Harold vd. *Handbook of Religion and Health*. Oxford: Oxford University Press, 2. Basım, 2012.

Koffka, Kurt. *Principles of Gestalt Psychology*. Harcourt, Brace & World, 1963.

Köse, Ali. *Neden İslam’ı Seçiyorlar*. İstanbul: İz Yayıncılık, ts.

Kurçak, Kesen. *Türkiye’de Din Değiştirme Üzerine Yapılan Çalışmaların Sosyolojik Analizi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Küçükural, Önder, Kurtuluş Cengiz. “Türkiye’de Lâdinî (nonreligious) Arayışları Çalışmak: Dinden uzaklaşma ve Ayrılma Eğilimlerine Dair Kavramsal Bir Çerçeve Önerisi”. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2023), 437-451.

Lakey, Brian - Cohen, Sheldon. “Social Support Theory and Measurement”. *Social Support Measurement and Intervention: A Guide for Health and Social Scientists*. 29-52. New York, NY, US: Oxford University Press, 2000.

Larson, Edward J. - Witham, Larry. “Leading Scientists Still Reject God”. *Nature* 394/6691 (1998), 313-394.

Leartius, Diogenes. *Lives of Eminent Philosophers*. çev. R.D. Hicks. New York: G. P. Putnam’s Sons, 1925.

Lee, Lois. *Recognizing the Non-religious: Reimagining the Secular*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2015.

Lekes, Natasha vd. “Parental Autonomy-Support, Intrinsic Life Goals, and Well-Being Among Adolescents in China and North America”. *Journal of Youth and Adolescence* 39/8 (2010), 858-869.

Luckmann, Thomas. *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. Macmillan, 1967.

Mahmood, Saba. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton University Press, 2005.

Malkoç, Mehmet. “Gençliği Dini Değerlerden Uzaklaştıran Sebepler”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 252-268.

Martin, G. Neil vd. *Psychology*. New York: Pearson Education, 2010.

Maslow, A. H. "A Theory of Human Motivation". *Psychological Review* 50/4 (1943), 370-396.

Maslow, Abraham. *Toward a Psychology of Being*. Van Nostrand Reinhold, 2. Basım, 1968.

Maslow, Abraham H. *Doruk Deneyimler*. Kuraldışı Yayınları, 2001.

Masten, Ann S. "Ordinary magic: Resilience processes in development". *American Psychologist* 56/3 (2001), 227-238.

McGuire, Meredith B. - McGuire, Meredith B. *Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life*. New York: Oxford University Press, 2008.

McIntosh, Daniel N. "Religion-as-Schema, with Implications for the Relation Between Religion and Coping". *The International Journal for the Psychology of Religion* 5 (1995).

Mehmet Görmez, Murat Erdoğan. "Türkiye'de Dinî Hayat ve Gençlik". 105-127. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Murken, Sebastian. *Ohne Gott leben: Religionspsychologische Aspekte des "Unglaubens"*. Marburg, 2008.

Mutluer, Ferhan. "Sapma Kuramlarına Bir Bakış". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2016), 217-229.

Neusner, Jacob. *The Way of Torah: An Introduction to Judaism*. North Scituate, Mass. : Duxbury Press, 1979.

Norenzayan, Ara - Shariff, Azim F. "The Origin and Evolution of Religious Prosociality". *Science* 322/5898 (2008), 58-62.

Norris, Pippa - Inglehart, Ronald. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Norris, Pippa - Inglehart, Ronald. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge New York: Cambridge University Press, 2. Basım, 2011.

Norris, Pippa - Inglehart, Ronald. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge New York: Cambridge University Press, 2. Basım, 2011.

Nye, Rebecca. *Children's Spirituality: What It Is and Why It Matters*. London: Church House Publishing, 1998.

O'Dea, Thomas. *The Sociology of Religion,*. New Jersey: Prentice-Hall Inc, 1966.

Özbaydar, Belma. *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

Özdemir, Mustafa. "Din-Birey ve Toplum İlişkisi Üzerine". *Mütefekkir* 4/7 (2017), 9-19.

Özdemir, Nida - Düzgüner, Sevde. "Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Diğer Yakın Kavramlarla İlişkisi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 497-529.

Paloutzian, Raymond F. *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. thk. Crystal L. Park. New York: The Guilford Press, 2005.

Paloutzian, Raymond F. *Invitation to the Psychology of Religion,*. New York: The Guilford Press, 2017.

Paloutzian, Raymond F. - Park, Crystal L. "Integrative Themes in the Current Science of the Psychology of Religion". *Handbook of the psychology of religion and spirituality*. 3-20. New York: The Guilford Press, 2005.

Pamela Ebstyne King, Chris J. Boyatzis. "A Special Issue on Religious and Spiritual Development". *Review of Religious Research* 45/4 (2004), 317-329.

Pamela Ebstyne King, Chris J. Boyatzis. "Religious and Spiritual Development: An Introduction and Theoretical Review". *Review of Religious Research* 45/4 (2004), 317-329.

Pargament, Kenneth. "The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness". *Psychological Inquiry* 13/3 (2002), 168-181.

Pargament, Kenneth I. *Spiritually Integrated Psychotherapy: Understanding and Addressing the Sacred*. New York: The Guilford Press, Illustriert., 2011.

Pargament, Kenneth I. - Mahoney, Annette. "Spirituality: The Search for the Sacred". *The Oxford handbook of positive psychology*. 878-891. Oxford library of psychology. New York: Oxford University Press, 2005.

Pargament, Kenneth I. (Kenneth Ira). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: Guilford Press, 1997.

Park, Crystal L. "Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress". *Journal of Social Issues* 61/4 (2005), 707-729.

Parlak, Simel - Canel, Azize. "Partner Şiddeti Üzerine Bir Derleme ve Ergenlik Döneminde Partner Şiddetini Önleme Programının Önemi". *Trakya Eğitim Dergisi* 11/3 (2021), 1444-1456.

Paul, Robert. *Le Petit Robert*. Paris: Dictionnaires Le Robert, 1974.

Peek, Lori. "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity". *Sociology of Religion* 66/3 (2005), 215-242.

Pehr Granqvist, Berit Hagekull. "Religiousness and Perceived Childhood Attachment: On the Question of Compensation or Correspondence". *Journal for the Scientific Study of Religion* 40/2 (2001), 244-256.

Peker, Hasan. "Tanrı ve Din Tasavvuru Bağlamıyla Deizm ve Yayılımı Üzerine". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/8 (2018), 13-42.

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.

Peter L. Benson vd. "Spiritual Development in Childhood and Adolescence: Toward a Field of Inquiry". *Applied Developmental Science* 7/3 (2003), 20-2013.

Peter L. Benson, Peter C. Scales. "The Role of Family and Peer Relationships in Adolescent Religiousness". *Journal of Adolescent Research* 24/1 (2009), 115-134.

Petts, Richard J. "Family, religious attendance, and trajectories of psychological well-being among youth". *Journal of Family Psychology* 28/6 (2014), 759-768.

Pickel, Gert. "Religiosität in Deutschland Und Europa – Religiöse Pluralisierung Und Säkularisierung Auf Soziokulturell Variierenden Pfaden". *Zeitschrift Für Religion, Gesellschaft Und Politik* 1/6 (2017), 37-74.

Plantiga, Alvin. "A Companion to Epistemology: Blackwell Companions to Philosophy". Hong Kong: Blackwell Publisihing, 2010.

Putnam, Robert D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. London: Touchstone Books by Simon & Schuster, First Edition., 2001.

Putnam, Robert D. - Campbell, David E. *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon & Schuster, 2012.

Püsküllüoğlu, Ali. *Çağdaş Türkçe Sözlük*. 1 Cilt. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2. Basım, 2013.

Rahim, M. Afzalur. *Toward a Theory of Managing Organizational Conflict*. Westport: Quorum Books, 2. Basım, 2002.

Ralph W. Hood Jr vd. *The Psychology of Religion, Fourth Edition: An Empirical Approach*. New York, NY: The Guilford Press, Vierte Edition., 2009.

Ream, Todd C. "Pragmatism and the Unlikely Influence of German Idealism on the Academy in the United States". *ResearchGate*.

Regnerus, Mark D. - Smith, Christian. "Selection Effects in Studies of Religious Influence". *Review of Religious Research* 47/1 (2005), 23-50.

Remlî, Ebu'l Abbâs Şihâb. *Nihayetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütüb'ül-İlmiyye, 2022.

Renate Ysseldyk vd. "Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion From a Social Identity Perspective". *ResearchGate* 14/1 (2010).

Richards, Graham. *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*. çev. Ali Yılmaz - Süleyman Topal. Say Yayınları, 2010.

Rizzuto, Ana-Marie. *Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. Chicago: University of Chicago Press, 2. Basım, 1979.

Roediger, Henry L. *Psychology*. Minnesota: West Publishing Company, 1996.

Rogers, Carl. *On Becoming A Person: A Therapist's View on Psychotherapy, Humanistic Psychology, and the Path to Personal Growth*. Erscheinungsort nicht ermittelbar: HarperOne, 2. Basım, 1995.

Rogoff, Barbara. *The Cultural Nature of Human Development*. Oxford UK New York: Oxford University Press, Nachdruck Edition., 2003.

Rokeach, Milton. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press, 1973.

Rokeach, Milton. *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. Basic Books, 1960.

Rokeach, Milton. *The Open and Closed Mind: Investigations Into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. Basic Books, 1960.

Roof, Wade Clark. *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of the Baby Boom Generation*. San Francisco: Harpercollins, Erste Ausgabe Edition., 1993.

Roof, Wade Clark. *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. Chichester: Princeton University Press, Nachdruck Edition., 2001.

Roof, Wade Clark. *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion.* Princeton, N.J. Chichester: Princeton University Press, Nachdruck Edition., 2001.

Roof, Wade Clark - McKinney, William. *American Mainline Religion: Its Changing Shape and Future*. New Brunswick: Rutgers University Press, None Edition., 1987.

Rosta, Gergely. "Charles Y. Glock und Rodney Stark: Religion and Society in Tension". *Schlüsselwerke der Religionssoziologie*. ed. Christel Gärtner - Gert Pickel. 221-229. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2019.

Rosta, Gergely. "Charles Y. Glock und Rodney Stark: Religion and Society in Tension". 221-229, 2019.

Ryan, Richard M. - Deci, Edward L. "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being". *American Psychologist* 55/1 (2000), 68-78.

Ryan, Richard M. - Deci, Edward L. "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being". *American Psychologist* 55/1 (2000), 68-78.

Santaniello, Karen. *Terror Management Und Affekt - Psychophysiologische Prozesse Und Individuelles Affektmanagement Bei Mortalitätssalienz*. Osnabrück: Osnabrück Üniversitesi, Doktora, 2011.

Saygın, Sezel - Hasta, Derya. "Göç, Kültürleşme ve Uyum". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 10/3 (2018), 312-333.

Saylık, F. Zeynep - Yalçın, Meral Gezici. "Otoriter veya Demokratik Ebeveyn Tutumunun ve Ebeveyne Bağlanma Biçiminin Suçluluk ve Utanç Duygularına Etkisinin Yarı-Deneysel Yöntemle İncelenmesi". *Studies in Psychology* 38/2 (2018), 95-127.

Scheitle, Christopher P. - Adamczyk, Amy. "High-Cost Religion, Religious Switching, and Health". *Journal of Health and Social Behavior* 51/3 (2010), 325-342.

Schleiermacher, Friedrich. *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. ed. Niklaus Peter. Zürich: TVZ Theologischer Verlag, 2012.

Schnabel, Annette - Hjerm, Mikael. "How the Religious Cleavages of Civil Society Shape National Identity". *SAGE Open* 4/1 (2014), 1-18.

Schultz, Duane P. - Schultz, Sydney Ellen. *Modern Psikoloji Tarihi*. çev. Yasemin Aslay. Kaknüs Yayınları- Ders Kitapları, 2020.

Scott, James C. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press, 1990.

Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Sherkat, Darren E. "Religion and Scientific Literacy in the United States". *Social Science Quarterly* 92/5 (2011), 1134-1150.

Sherkat, Darren E. "Religious Socialization: Sources of Influence and Influences of Agency". *Handbook of the Sociology of Religion*. ed. Michele Dillon. 151-163. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Shook, John R. "Dewey'in Pedagojik İnançlarının Felsefi Bağlamı". çev. Celal Türer. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/1 (2002).

Sigmund, Freud. *Totem und Tabu*. Stuttgard: Reclam Verlag, 2013.

Silver, Christopher F. vd. "The six types of nonbelief: a qualitative and quantitative study of type and narrative". *Mental Health, Religion & Culture* 17/10 (2014), 990-1001.

Skovgaard-Petersen, Jacob. *Defining Islam for the Egyptian State: Muftis and Fatwas of the Dar Al-Ifta*. New York: Brill Academic Pub, 1997.

Slater, Michael R. "Metaphysical Intimacy and the Moral Life: The Ethical Project of The Varieties of Religious Experience". *Transactions of the Charles S. Peirce Society: A Quarterly Journal in American Philosophy* 43/1 (2007), 116-153.

Smith, Christian vd. *Lost in Transition: The Dark Side of Emerging Adulthood*. New York: Oxford University Press, 1. Basım, 2011.

Smith, Christian - Denton, Melina Lundquist. *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*. New York: Oxford University Press, 2005.

Smith, Christian - Denton, Melina Lundquist. *Soul Searching: The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*. Oxford: Oxford University Press, Nachdruck Edition., 2009.

Smith, Jonathan Z. *Imagining Religion: From Babylon to Jonestown*. Chicago: University of Chicago Press, Nachdruck Edition., 2011.

Solak, Çağlar - Teközel, Mert. "Sosyal Dışlanma Olgusu Üzerine Genel Bir İnceleme". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/4 (2019), 293-315.

Söylev, Ömer Faruk. "Gençleri Dine Yaklaştıran ve Dinden Uzaklaştıran Sosyal Sebepler". *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (2000), 31-61.

Stark, Rodney - Bainbridge, William Sims. *A Theory of Religion*. P. Lang, 1987.

Stark, Rodney - Bainbridge, William Sims. *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation*. Berkeley: University of California Press, Erste Ausgabe Edition., 1986.

Stark, Rodney - Finke, Roger. *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley, Calif.: University of California Press, 2000.

Stark, Rodney - Glock, Charles Y. *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley: University of California Press, First Edition., 1970.

Stark, Rodney - Lofland, John. *Becoming a World-Saver: A Theory of Conversion to a Deviant Perspective*. 30 Cilt. Bloomington: American Sociological Review, 1965.

Stauner, Nick vd. "Religious and Spiritual Struggles as Concerns for Clinical Practice". *Research and Practice,* 46 (2015), 365-372.

Steunebrink, Gerrit. *Flight of the Gods: Philosophical Perspectives on Negative Theology (Perspectives in Continental Philosophy)*. ed. Ilse Bulhof. New York: Fordham University Press, 2000.

Stolz, Joerg - Usunier, Jean-Claude. "Religions as Brands: Religion and Spirituality in Consumer Society". *Journal of Management, Spirituality & Religion* 16/1 (2019).

Stolz, Jörg. *Religion und Individuum unter dem Vorzeichen religiöser Pluralisierung*. Bochinger, Christoph, 2012.

Stolz, Jörg. "The Theory of Social Games: Outline of a General Theory for the Social Sciences". *Humanities and Social Sciences Communications* 10/1 (2023), 369.

Streib, Heinz vd. *Deconversion Qualitative and Quantitative Results Cross-Cultural Research İn Germany and the United States of America.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht., 2009.

Streib, Heinz. "Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the United States of America". *Vandenhoeck & Ruprecht*.

Streib, Heinz vd. *Deconversion: Qualitative and Quantitative Results from Cross-Cultural Research in Germany and the United States of America*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Gmbh & Co, Erste Ausgabe Edition., 2009.

Streib, Heinz. *The Oxford Handbook of Religious Conversion*. New York: Oxford University Press, 2014.

Streib, Heinz - Hood, Ralph W. "Modeling the Religious Field: Religion, Spirituality, Mysticism, and Related World Views". *Implicit Religion* 16/2 (2013), 137-155.

Streib, Heinz - Jr, Ralph W. Hood. *Semantics and Psychology of Spirituality: A Cross-Cultural Analysis*. Cham, 2016.

Subaşı, Necdet. "Türkiye Dindarlığı: Yeni Tipolojiler". *İslâmiyât* 5 (2002), 17-40.

Swinburne, Richard. *Tanrı Var mı*. çev. Mürteza Özeren. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.

Şahin, Adem. "Din Psikolojisinde Bilişsel Yaklaşım : McIntosh'un 'Bilişsel Bir Şema Olarak Din' Teorisi Örneği". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/23 (2007), 35-50.

Şen, Abdussamet - Demirkol, Nihat. "Aidiyet Olgusu Bağlamında Kur'an'da Aidiyetle İlintili Kavramların Tahlili". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2021), 291-322.

Şimşek, Eyüp. "Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri Ve Din Eğitimi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004), 207-220.

Tajfel, Henri - Turner, John C. *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*. New York: Psychology Press, 2010.

Tangney, June Price vd. "Moral Emotions and Moral Behavior". *Annual review of psychology* 58 (2007), 345-372.

Tatlıoğlu, Sevra Su. "Öğrenmeye Sosyal- Bilişsel Bir Bakış: Albert Bandura". *Sosyoloji Notları* 5/1 (2021), 15-30.

Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, First Edition., 2007.

Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, Massachusetts London, England: Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, Nachdruck Edition., 2018.

Tindal, Matthew. *Chiristianity as Old as the Creation: Or the Gospel a Republication of the Religion of the Nature*. London, 1730.

Topaloğlu, Aydın. *Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2021.

Turan, Yahya. "Kişilik ve Dindarlık Üzerine Alan Araştırması". *Dindarlık, Kişilik ve Ruh Sağlığı*. ed. Nevzat Gencer, Muammer Cengil. 360. Çamlıca Yayınları, 2020.

Ulu, Mustafa. "Hayatı Anlamlandırma İle Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki Üzerine". *Bilimname* 2018/36 (2018), 165-187.

Ulutaş, Yasin. “Deizme Götüren Sebepler”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/2 (2021), 501-513.

Uslu, Ferit. “Agnostisizm”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012), 5-28.

Ünal, Yaşar - Martin, Michael. “Ateizm ve Din”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 575-590.

Ünverdi, Mustafa. “Din Karşıtı Yayınlar ve Gençlerde Ateistik Eğilimin Nedenleri”. *İlahiyat Akademi* 12 (2020), 145-182.

Vaux, Alan. *Social Support: Theory, Research, and Intervention*. New York, NY, England: Praeger Publishers, 1988.

Vergote, Antoine. *Din, İnanç Ve İnançsızlık: (Psikolojik İnceleme)*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1999.

W. D. Freud, Sigmund) Robson-Scott. *The Future of an Illusion*. Liveright Publishing Corporation, 1953.

W. Hallam, George. “Source of the Word ‘Agnostic’”. *Modern Language Notes*. 265-269. Johns Hopkins University Press, 1955.

Wadud, Amina. *Qur’an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman’s Perspective*. New York: Oxford University Press, 2. Basım, 1999.

Watson John B. *Behaviorism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.

Weiten, Wayne. *Psychology: Themes and Variations*. Stamford: Wadsworth, 2001.

Wohlrab-Sahr, Monika. “Zwischen Besonderung Und Konformität: Religiöse Konversion in Soziologischer Perspektive”. 22-55. Leiden: Brill Schöningh, 2014.

Wulf, David M. *Psychology of Religion*. New Jersey: John Wiley Sons, 1997.

Wulff, David M. *Psychology of Religion Classic and Contemporary*. New York: Wiley, 1991.

Wulff, David M. *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. Oxford, England: John Wiley & Sons, 1991.

Wuthnow, Robert. *After Heaven: Spirituality in America Since the 1950s*. Berkeley: University of California Press, Revised ed., 1998.

Yalom, Irvin D. *Existential Psychotherapy*. New York: Basic Books, 1. Basım, 1980.

Yapıcı, Asım. “Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 83-113.

Yelboğa, Nurullah - Koçak, Orhan. “Ergenlerde Akran Zorbalığını Yordayan Bazı Faktörlerin Zorba ve Mağdur Bireyler Açısından Değerlendirilmesi”. *OPUS International Journal of Society Researches* 13/19 (2019), 2286-2320.

Yeliz, Akkaya Türkol, Muammer Cengil. “Kişilik ve Dindarlık Üzerine Alan Araştırması”. *Dindarlık, Kişilik ve Ruh Sağlığı*. ed. Nevzat Gencer, Muammer Cengil. 360. Çamlıca Yayınları, 2020.

Yıldırım, Sonay - Gürsu, Orhan. “Yetişkinlerde Dindarlık ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi”. *Turkish Academic Research Review* 6/1 (2021), 27-54.

Yılmaz, Hüseyin. “Bilişsel Çelişki Kuramı ve Dini İnanç Üzerine Etkileri” 26/2 (2022), 88-110.

Ysseldyk, Renate vd. “Religiosity as Identity: Toward an Understanding of Religion from a Social Identity Perspective”. *Personality and Social Psychology Review: An Official Journal of the Society for Personality and Social Psychology, Inc* 14/1 (2010), 60-71.

Zarzycka, Beata vd. “Deconversion Processes and Quality of Life among Polish Adolescents: The Mediating Role of Social Support”. *The International Journal for the Psychology of Religion* 32/3 (2022), 196-213.

Zinnbauer, Brian J. - Pargament, Kenneth I. “Spiritual Conversion: A Study of Religious Change Among College Students”. *Journal for the Scientific Study of Religion* 37/1 (1998), 161-180.

Zuckerman, Phil. *Faith No More: Why People Reject Religion*. Oxford: Oxford University Press, Nachdruck Edition., 2015.

Zuckerman, Phil. *Living the Secular Life: New Answers to Old Questions*. Penguin Publishing Group, Nachdruck Edition., 2015.

Zuckerman, Phil. *Society Without God: What the Least Religious Nations Can Tell Us About Contentment*. New York: NYU Press, 2008.

Zuckerman, Phil vd. *The Nonreligious: Understanding Secular People and Societies*. New York: Oxford University Press, 1. Basım, 2016.

Zwingmann, Christian - Moosbrugger, Helfried. *Religiosität: Messverfahren und Studien zu Gesundheit und Lebensbewältigung. Neue Beiträge zur Religionspsychologie*. Münster: Waxmann, 2004.

Cognitive Dissonance: Reexamining a Pivotal Theory in Psychology. thk. Eddie Harmon-Jones. Washington: American Psychological Association, 2. Basım, 2019.

Handbook of the psychology of religion and spirituality, 2nd ed. thk. Raymond F. Paloutzian - Crystal L. Park. New York: The Guilford Press, 2013.

EKLER

EK-1. Etik kurul onayı

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

05/04/2024

Sayı : 2024-68
Konu: Başvuru Değerlendirme Sonucu

Sayın Prof. Dr. Muammer CENGİL

Etik Kurulumuza yapmış olduğunuz başvurunuzla ilgili kurul kararımız ve ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır.

Bilgilerinize rica ederim.

[redacted]

Prof. Dr. Mehmet KUTLU
Başkan

Başvuru Numarası	2024-0074
Sorumlu Araştırmacı	Prof. Dr. Muammer CENGİL
Araştırma Başlığı	Dinden Uzaklaşmanın Psiko-sosyal Sebepleri
Toplantı Tarihi	03.04.2024
Karar Numarası	2024-08

☒ Araştırma başvurunuz etik açıdan uygun bulunmuştur.

☐ Araştırmaya Kurum İzni/İzinleri alındıktan sonra başlanması uygun bulunmuştur.

☐ Başvurunun, ekte belirtilen düzeltmelerin yapılması halinde tekrar değerlendirilmesine karar verilmiştir.*

☐ Araştırma projesi etik açıdan uygun olmadığından başvurunun reddine karar verilmiştir.

Ekler teslim Alın

[redacted]

EK-2. Gönüllü olur formu

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

LÜTFEN DİKKATLİCE OKUYUNUZ!

Bilimsel araştırma amaçlı ve detayları aşağıda yer alan bir çalışmaya katılmak üzere davet edilmiş bulunmaktasınız. Bu çalışmaya katılımına izin vermeden önce çalışmanın ne amaçla yapılmak istendiğini tam olarak anlamanız ve kararınızı, araştırma hakkında tam olarak bilgilendirildikten sonra özgürce vermeniz önemlidir. Bu bilgilendirme formu söz konusu araştırmayı ayrıntılı olarak tanıtmak amacıyla size özel olarak hazırlanmıştır. Lütfen bu formu dikkatlice okuyunuz. Araştırma ile ilgili olarak bu formda belirtildiği halde anlayamadığınız ya da belirtilmediğini fark ettiğiniz noktalar olursa araştırmacıya sorunuz ve sorularınıza açık yanıtlar isteyiniz. Bu araştırmaya katılıma onay verip vermemekte serbestsiniz. Çalışmaya katılım **gönüllülük** esasına dayalıdır. Araştırma hakkında tam olarak bilgilendirildikten sonra, kararınızı özgürce verebilmeniz ve düşünmeniz için formu imzalamadan önce araştırmacı size zaman tanıyacaktır. Araştırmaya katılımı onayladığınız takdirde formu imzalayınız.

1. ARAŞTIRMANIN ADI

Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebepleri

2. KATILIMCI SAYISI

Bu araştırmada yer alması öngörülen toplam katılımcı sayısı 20'dir.

3. ARAŞTIRMAYA KATILIM SÜRESİ

Bu araştırmaya katılım için öngörülen süre her bir katılımcı için en az 2 seans (görüşme) şeklindedir. Her bir görüşme 45-50 dakika arasında olacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu araştırmanın amacı; kişinin ruhsal hayatında etkili olan dinden uzaklaşma sürecini ve bu süreçte bireyin yaşadığı tecrübelerin psiko-sosyal nedenlerini ortaya koymaktır. Ayrıca dinden uzaklaşma davranışına neden olan faktörlerin bilinmesi ve bu tür tecrübeler karşısında daha bilinçli yaklaşılmasına katkıda bulunmak da araştırmanın amaçları arasındadır.

5. ARAŞTIRMAYA KATILMA ve ÇIKARILMA KOŞULLARI

Bu araştırmaya dâhil edilebilmek için sahip olunması gereken koşullar şu şekildedir; Dindar bireyleri dinden uzaklaşmaya götüren sebepler tespit edilmek istendiğinden, bu kişilerin tamamı daha önceki yaşamlarında kendilerini dindar olarak tanımlarken dinî inancından ya tamamen vazgeçmiş ya da kendini her hangi bir dine bağlı olarak görmeyen kişilerden olması gerekmektedir. Ayrıca bu kişilerin çalışmaya katılmayı gönüllü olarak kabul etmeleri gerekir.

Araştırmadan dışlanma kriterleri:

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

1

Araştırmanın konusu dinden uzaklaşmanın sebeplerini tespit etmek olduğundan daha önceki hayatında kendini dindar olarak tanımlamayan kişiler araştırmaya dâhil edilmeyecektir. Ayrıca kendini her hangi bir dinin buyruklarına bağlı gören kişiler de araştırmanın kapsamı dışındadır.

6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada uygulanacak veya yapılması istenecek olan işlemler şu şekildedir; katılımcının doldurması istenen anket, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, demografik özelliklere ilişkin 10 soru bulunmaktadır. İkinci bölümde katılımcılara, beş ana başlık altında toplam 23 soru yöneltilecektir.

Toplamda en az 2 görüşme (her bir görüşme 45-50 dak.) gerçekleştirilecek olup bu süreçte yapılacak görüşmelere devamlı katılımınız gereklidir. Görüşmelerde ses kaydı alınarak daha sonra ses kayıtları analiz edilerek pasajlar haline çevrilecektir.

Bu görüşme, dinden uzaklaşmanın psiko-sosyal sebeplerini anlamak üzere gerçekleştirilmektedir. Katılımınız bizim için önemli ve değerlidir. Ancak, bu süreçte bazı duygusal veya zihinsel zorluklarla karşılaşabileceğinizi anlıyoruz.

Kendi deneyimlerinizi paylaşmak, açıklamak ve anlatmak konusunda rahat hissetmeniz önemlidir. Bu süreçte, zaman zaman duygusal zorlanmalar yaşayabilir ve kendi düşüncelerinizle yüzleşebilirsiniz. Ancak, bu duyguların bir parçası olduğunu unutmayın ve bu sürecin içinde olan herkes benzer hissiyatları deneyimleyebilir.

Sürecin herhangi bir aşamasında kendinizi rahatsız veya stresli hissettiğinizde, görüşmeleri istediğiniz zaman sonlandırma hakkına sahipsiniz. Bu sizin için bir sınırlama değil, tam tersine kendi sağlığınızı koruma adına bir hak olarak düşünülmelidir.

Bu görüşmelerde paylaştığınız bilgiler tamamen gizli tutulacak olup, kimliğiniz açıklanmadan sadece bilimsel amaçlar için kullanılacaktır. Herhangi bir kaygınız veya endişeniz olduğunda bize açıkça ifade etmekten çekinmeyin. Amacımız, dinden uzaklaşma sürecini daha iyi anlamak ve bu konuda toplumsal bilince katkıda bulunmaktır.

7. KATILIMCININ SORUMLULUKLARI

Katılımcılar, planlanan görüşmelere düzenli olarak katılım sağlamalıdır. Görüşme zamanlarını önceden belirlenmiş olan randevulara mümkün olduğunca uymalıdır. Görüşmelere katılamayacakları durumlar için önceden bilgi verme sorumluluğu taşırlar.

Görüşmelerde katılımcılar, mümkün olduğunca açık ve dürüst olmalıdır. Dinden uzaklaşma süreciyle ilgili duygularını, düşüncelerini ve deneyimlerini samimi bir şekilde paylaşmalıdır. Bu, araştırmamızın kalitesini artırmak ve kendi süreçlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak için önemlidir.

Katılımcıların bu sorumluluklara uyum sağlamaları, araştırmamızın başarılı ve anlamlı olmasını sağlayacaktır. Anlayışınız ve işbirliğiniz için şimdiden teşekkür ederiz.

8. OLASI RİSKLER

Dinden uzaklaşmanın psiko-sosyal sebeplerini incelemek amacıyla yapacağımız görüşmeler, katılımcılarda çeşitli duygusal tepkilere neden olabilir. Bu süreç, kişisel inançlar ve kimlikle ilgili derinlemesine konular içerecektir. Bu nedenle görüşmelerde şu risklerin görülmesi olasıdır:

Dinden uzaklaşma süreciyle ilgili konuşmak, katılımcılar için duygusal zorluklara yol açabilir. Bu, geçici bir durum olabilir, ancak süreç içinde ortaya çıkan duygusal tepkiler her bireyde farklılık gösterebilir. Dinden uzaklaşma sürecindeki anıları ve düşünceleri paylaşmak, katılımcıları geçici bir umutsuzluk veya çöküntü durumuna sokabilir. Bu durumun geçici olduğunu, ancak sürecin kişisel olarak zorlayıcı olabileceğini anlamak önemlidir. Bu süreçle ilgili konuşmak, katılımcılarda kimlikle ilgili zorluklara yol açabilir. Bu, bireyin kendini tanımlama ve anlama sürecini etkileyebilir.

Öngörülen olası riskler, görüşmelerin daha etkili ve sağlıklı bir şekilde yönetilebilmesi için farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Katılımcıların rahat hissetmeleri ve sürecin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi bizim önceliğimizdir.

9. ARAŞTIRMAYA KATILIMIN OLASI YARARLARI

Dinden uzaklaşma süreciyle ilgili düşüncelerinizi ve duygularınızı paylaşmak, duygusal yüklerinizi hafifletmenize ve süreci daha sağlıklı bir şekilde yönetmenize yardımcı olabilir. Görüşmeler sırasında kendinizle ilgili daha derin bir anlayışa sahip olabilir ve dinden uzaklaşma sürecinizin nasıl şekillendiğini daha net bir şekilde görebilirsiniz. Bu, kişisel farkındalığınızı artırabilir.

Katılımınız, dinden uzaklaşma süreçlerini daha iyi anlamamıza ve toplumsal bilince katkıda bulunmamıza imkân sağlayacaktır. Katılımınızın sizinle birlikte diğer bireylere de olumlu etkiler sağlamasını amaçlayarak, bu araştırmada birlikte daha geniş bir anlam ve anlayış oluşturmayı hedefliyoruz.

10. GİDERLERİN KARŞILANMASI ve ÖDEMELER

Bu araştırmaya katılım için veya araştırmadan kaynaklanabilecek giderler için sizden herhangi bir ücret istenmeyecektir. Bu araştırmaya katılım sağlanması halinde, araştırma ile ilgili çıkabilecek zorunlu masraflar tarafımızdan karşılanacaktır. Bunun dışında size veya yasal temsilcilerinize herhangi bir maddi katkı sağlanmayacaktır.

11. BİLGİLERİN GİZLİLİĞİ

Araştırma süresince elde edilen bilgiler kayıt altına alınacaktır. Her türlü kişisel bilgi gizli tutulacaktır. Araştırmanın sonuçları yalnızca bilimsel amaçla kullanılacaktır. Araştırma yayınlansa bile kimlik bilgileri verilmeyecektir. Ancak, gerektiğinde araştırmanın izleyicileri,

etik kurullar ve resmi makamlar bilgilerinize ulaşabilecektir. Siz de istediğinizde bu bilgilere ulaşabileceksiniz.

12. ARAŞTIRMAYI DESTEKLEYEN KURUM veya KURULUŞ

Araştırmayı destekleyen kurum/kuruluş bulunmamaktadır.

13. ARAŞTIRMAYA KATILMAYI REDDETME veya AYRILMA DURUMU

Bu araştırmaya katılıma izin vermek tamamen sizin isteğinize bağlıdır. Araştırmada yer alınmasına onay verebilir, katılımı onaylamayabilir ya da herhangi bir aşamada araştırmadan ayrılma kararı verebilirsiniz. Araştırmadan çekilmeyi tercih etmeniz ya da araştırıcı tarafından araştırma dışında bırakılma durumunda da, o ana kadar elde edilmiş olan veriler kullanılmayacaktır.

14. ARAŞTIRMAYA KATILMA ONAYI

Yukarıda detayları yazılı olan araştırmada yer almak için araştırmacı Ahmet Rifat SAĞLAM tarafından "katılımcı" (denek) olarak davet edildim. Aklıma gelen tüm soruları araştırıcıya sordum, yazılı ve sözlü olarak bana yapılan tüm açıklamaları ayrıntılarıyla anlamış bulunmaktayım. Araştırmanın yürütülmesi sırasında herhangi bir sebep göstermeden araştırmadan çekilme hakkına sahip olduğumu biliyorum (Ancak araştırmacıları zor durumda bırakmamak için olası bir çekilme durumunda bunu önceden bildirmemim uygun olacağının bilincindeyim). Araştırmaya katılım konusunda karar vermem için bana yeterli zaman tanındı. Araştırma sonuçlarının eğitim ve bilimsel amaçlarla kullanımı sırasında kişisel bilgilerin özenle korunacağı konusunda bana gerekli güvence verildi. Araştırma için yapılacak harcamalarla ilgili herhangi bir parasal sorumluluk altına girmiyorum. Araştırmacılar tarafından da herhangi bir ödeme yapılmayacaktır. Bu koşullar altında bilgilerinin gözden geçirilmesi, transfer edilmesi ve işlenmesi konusunda araştırma yürütücüsüne yetki veriyor ve söz konusu araştırmaya ilişkin bana yapılan katılım davetini hiçbir zorlama ve baskı olmaksızın büyük bir gönüllülük içerisinde kabul ediyorum. Bu formu imzalamakla yasaların bana sağladığı hakları kaybetmeyeceğimi biliyorum.

Bu formun imzalı ve tarihli bir kopyası bana verildi.

	GÖNÜLLÜ	İMZASI
ADI SOYADI		
TELEFON		

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
GİRİŞİMSEL OLMAYAN ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

ARAŞTIRMACI		İMZASI
ADI SOYADI	Ahmet Rifat SAĞLAM	[redacted]
GÖREVİ	Din Psikolojisi Doktora Öğrencisi	
ADRES	[redacted] No [redacted]	
TELEFON	[redacted]	
TARİH		

Sorumlu Araştırmacı
Prof. Dr. Muammer Cengil
…../…../2024

Dikkat: Araştırma esnasında bu formun her bir sayfası hem araştırmacı hem de katılımcı tarafından imzalanacaktır ve bir kopyası katılımcıya verilecektir.

5

EK-3. Mülakat soruları

"Dinden Uzaklaşmanın Psiko-Sosyal Sebepleri" başlıklı araştırmada görüşmeye katılacak kişilere sorulacak sorular.

Katılımcının Numarası:

Cinsiyet:

Yaş:

Eğitim Durumu:

Medeni Durumu:

1. **Kendinizi dinî inanç açısından nasıl tanımlıyorsunuz? (Ateist, agnostik, deist, spiritüel vs.)**
2. **Katılımcının Çocukluk ve Ergenlik Dönemi Dinî Geçmişi Hakkında Sorular:**
    1) Çocukluk döneminde aileniz içinde dinin rolü nedir? Ailenizin dinî bir geçmişi var mıydı?
        a) Anneniz mi daha dindar babanız mı?
        b) Kardeşlerinizin dini yönelimleri nasıl?
        c) Çocukluk döneminde kendinizi aileden dışlanmış hissettiniz mi? Mesela kardeşlerinize ebeveyniniz tarafından daha çok değer verildiğini ya da onların sizden daha çok sevildiğini düşündünüz mü?
        d) Çocukluk döneminde ailenizden veya yakın çevrenizden "Yaramazlık yaparsan Allah taş eder vb." şekilde korkuya dayalı dinî telkin aldınız mı?
        e) Anne, baba ya da aile içinde bir başka kişiden dinî eğitim aldınız mı?
        f) Çocukken aile dışında din eğitimi aldınız mı? Aldıysanız, din eğitimi veren kişilerden şiddet vb. gördünüz mü?
        g) Din eğitimi aldıysanız, bu eğitimi almak için bir baskıya maruz kaldınız mı?
        h) Din eğitimi aldığınız dönemde aşırı baskı nedeniyle çocukluğunuzu yaşayamadığınızı düşünüyor musunuz?
        i) Çocukluk dönemini nasıl hatırlıyorsunuz? Mutlu, başkaları tarafından sevilen bir çocuk mu yoksa mutsuz bir çocuk mu?
        j) Aynı şekilde ergenlik dönemini nasıl hatırlıyorsunuz?
        k) Ergenlik döneminde dini vecibelerinizi yerine getirir miydiniz? Getirmediğinizde aile bireyleri tarafından şiddete uğradınız mı? Ya da çevre baskısı yaşadınız mı?
    2) Kendinizi dindar olarak gördüğünüz dönemde, sizi etkileyen figürler (dini liderler, öğretmenler vb.) var mıydı? Varsa bu figürler sizi nasıl etkiledi?
    3) Ergenlik ya da gençlik dönemizde dinî inançlarınıza yönelik önemli anılarınız ya da deneyimleriniz var mı?

4) Dinî topluluklarda ya da cemaatlerde bulunduğunuz oldu mu? Bu tür deneyimler sizin için ne anlam ifade ediyordu?
5) Dinî topluluklardaki ilişkileriniz ya da deneyimlerinizin dinden uzaklaşmanızda etkisi var mı?
6) Çocukluk ve ergenlik dönemi ile ilgili ilave etmek istediğiniz başka hususlar var mı?

I. Dinden uzaklaşma Süreci ile İlgili Sorular:

1) Dinden uzaklaşma sürecinden önceki dönemde dini hayatınız nasıl dı? Kademeli olarak mı yoksa yaşadığınız bir olay neticesinde ani olarak mı bu durum ortaya çıktı?
2) Dinden uzaklaşma sürecinizde hangi zorlukları yaşadınız?
3) Aile ve sosyal çevrenizde yaşadığınız zorluklarla nasıl başa çıktınız?

II. İnançlarının Değişmesine Etki Eden Faktörlerle İlgili Sorular:

1) Dinden uzaklaşmanızın nedenleri nelerdir?
2) Dinin bazı uygulama ve ritüellerine karşı çıktınız mı? Neden?
3) Toplumsal olaylar, mesleğiniz veya kariyerinizle ilgili beklentiler vs. dinden uzaklaşmanızda etkili oldu mu? Örneğin dindar kimliğinizle meslekî kariyerinizde istediğiniz yere ulaşamayacağınızı düşünüyor muydunuz? Yani dinden uzaklaşmadan önceki dönemde dinin size zarar verdiğini Dinin size zarar verdiğini düşündüğünüz yönleri var mıydı? Varsa bunlar nelerdir?
4) Bilim, felsefe veya başka inanç sistemleri sizin düşünce sürecinizi nasıl etkiledi?
5) **Sonda Soru:** Dinden uzaklaşmanızda etkili olan dinî öğretiler var mı?
6) **Sonda Soru:** Dinden uzaklaşma sürecinizde kitaplar, din karşıtı konuşmalar veya başka kaynaklar sizi etkiledi mi? Nasıl?

III. Dinden Uzaklaştıktan Sonraki Hayatıyla İlgili Sorular:

1) Dinden uzaklaşmanızın sizin için getirdiği olumlu veya olumsuz değişiklikler nelerdir?
2) Dini bir inanç, düşünce ya da yaşantı biçiminden uzaklaşmış olmanın sizin için duygusal ve sosyal etkileri nelerdir?

IV. Dinî Hoşgörü ve Saygı ile İlgili Sorular:

1) Dinden uzaklaştıktan sonra dinî inançlara saygınız ve hoşgörünüz değişti mi? Nasıl?
2) Dinî topluluklara karşı nasıl bir tavır takınıyorsunuz?
3) Dinden uzaklaştıktan sonra başta yakın çevreniz olmak üzere bu durumu bilen kişilerin size karşı tutumları nasıldı? Herhangi bir hoşgörüsüz tavırla karşılaştınız mı? Nasıl?
4) Genel olarak dinden uzaklaşma sürecinizle ilgili olarak ifade etmek istediğiniz hususlar var mıdır?